UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Over de grens

De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940

Brauer, J.L.M.

Publication date
2022

Document Version
Final published version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Brauer, J. L. M. (2022). *Over de grens: De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:17 Nov 2026

Over de grens

De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940

JAN BRAUER

Over de grens

Voor onbegrensde vriendschap – voor mijn familie, vrienden en Theo Bloemers (1954-2017)

De boekuitgave werd financieel ondersteund door *Stichting Fonds SSN* en *Stichting fonds A.H. Martens van Sevenhoven*

Afbeelding op het omslag: Duitse ansichtkaart grensovergang Gronau-Glanerbrug (ca 1935)
© 2022 Jan Brauer
Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 978 90 8704 977 5

Omslagontwerp & beeldbewerking: Rombus / Tanja Stropsma
Opmaak: Rombus / Marlies Bult

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Over de grens

De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. ir. K.I.J. Maex
ten overstaan van een door het College voor Promoties ingestelde commissie,
in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op woensdag 2 februari 2022, te 14.00 uur
door Johannes Louis Marie Brauer
geboren te Belfeld

Promotiecommissie

Promotor:	prof. dr. P. Romijn	Universiteit van Amsterdam
Copromotor:	dr. J.G.M.M. Rosendaal	Radboud Universiteit Nijmegen
Overige leden:	prof. dr. R.A.M. Aerts	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. W.D.E. Aerts	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. T.H.G. Verhoeven	Radboud Universiteit Nijmegen
	prof. dr. M.E.B. Derks	Radboud Universiteit Nijmegen
	dr. K. Thijs	Universiteit van Amsterdam

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoud

Inleiding op het onderzoek **8**
1 De grens – historische plek in tijd en ruimte 8
2 Sociaal-politieke dynamiek aan de grens na 1933 – interactie tussen periferie en centrum 9
3 Scope en aanpak van het onderzoek 11
4 De Nederlands-Duitse grens 1815-1940 15
5 Grensstudies en de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog 20

Hoofdstuk 1 Overheidsgezag aan de grens – het Nederlandse en Duitse grensbeleid in de jaren 1930 **27**
1.1 De betrekkingen tussen Den Haag en Berlijn 27
1.2 Nederlandse grensbewaking en toezicht op vreemdelingen na 1918 33
1.3 Duitse grenscontrole door douane en politie 38
1.4 Fricties aan de grens – mensenroof en *Gestapo*-agenten 42
1.5 Politioneel toezicht in Kerkrade, Heerlen, Venlo 47
1.6 Balans - Politieke onrust en polarisatie 84

Hoofdstuk 2 Duitsers in Nederland en visies op de westelijke grens in het Derde Rijk, de *Grenzlandpolitik* **88**
2.1 *Auslandsdeutsche* in Nederland op de *NSDAP*-agenda 88
2.2 Nazivlaggen aan Nederlandse gevels en op de *Deutsche Schulen* 93
2.3 *Deutsches Konsulat* in Limburg 100
2.4 *Grenzlandpolitik* en cultuurpolitieke druk uit het Rijnland 110
2.5 Continuïteit na mei 1940: de staf van het rijkscommissariaat in Den Haag 125
2.6 Balans - *Volksgenossen* in Nederland in het gareel van Berlijn 127

Hoofdstuk 3 Vluchtelingen aan de grens **130**
3.1 Eerste signalen in de grensplaatsen in 1933 130
3.2 Het Nederlandse vreemdelingenbeleid en het Duitse grensregime 134
3.3 Vluchtelingenstroom door de grensregio 141
3.4 Ervaringen van vluchtelingen 144
3.5 Mensensmokkel 152

3.6 Opnieuw vervolgd na 1939 155
3.7 Balans – Ontsnapt of in de val? 157

Hoofdstuk 4 *Exil*-verzet – Duitse socialisten over de Nederlandse grens 160
4.1 De stem van het andere Duitsland, het *Exil* 160
4.2 Het netwerk van de *SPD Grenzsekretär* 161
4.3 *Exil*-blad *Freie Presse*, gedrukt in Amsterdam 165
4.4 De 'Zaak Spansier' 1933-1935, een politieke strafzaak in het Derde Rijk 168
4.5 *Gestapo*-acties tegen socialisten in 's-Heerenberg en Venlo 181
4.6 *Exil*-verzet van de *SPD* na 1936 186
4.7 Balans - Grensregio als uitvalsbasis voor verzet 191

Hoofdstuk 5 *Exil*-verzet – de *KPD*-grensorganisatie in actie 194
5.1 De *KPD* in *Exil* in Nederland 194
5.2 *KPD Anlaufstelle* rond Nijmegen-Kleef 198
5.3 Een smokkellijn bij Venlo 200
5.4 *KPD*-centrale voor de regio Heerlen-Aken 202
5.5 *Rode Hulp* en *KPD* aan de grens in Midden- en Noord-Nederland 206
5.6 *Gestapo*-infiltranten en koeriers 216
5.7 Afrekenen na mei 1940 228
5.8 Balans - *Grenzapparat* en *KPD*-strategie 234

Hoofdstuk 6 Interactie van katholieken in de grensregio 236
6.1 Katholieke grenscontacten en 'Duitse' grenskloosters in Nederland 236
6.2 Katholieke vluchtelingen - pater Muckermann en tijdschrift *Der Deutsche Weg* 242
6.3 Het netwerk van mgr Henri Poels 248
6.4 *Kirchenpolitik* in de praktijk in Nederland 254
6.5 Vervolgd na mei 1940 256
6.6 Balans - Druk op Duitse katholieken in Nederland 259

Hoofdstuk 7 Nederlanders in het Derde Rijk – de regio Kleef na 1933 260
7.1 Oude grenscontacten rond Kleef-Nijmegen 260
7.2 NSB en NSNAP in het Derde Rijk 266
7.3 De Nationaal-Socialistischen Bond van Nederlanders in Duitschland 270
7.4 'Sport en Spel' en het verraad van 10 mei 1940 272
7.5 Balans - Verantwoording afleggen na 1945 276

Conclusies en epiloog 279
1 Sociaal-politieke dynamiek tussen periferie en centrum 1933-1940 – Den Haag, Berlijn en aan de grens 279
2 Bijdrage aan de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog 288
3 Van dicht naar open: de Nederlands-Duitse grens na mei 1940 én na 1945 291

Samenvatting **296**

Summary **303**

Dankwoord **306**

Afkortingen **308**

Bronnen en literatuur **310**
Archieven en collecties 310
Interviews 313
Kranten en tijdschriften 313
Online bronnen (geraadpleegd 9 augustus 2021) 313

Literatuur **315**

Persoonsindex **327**

Kerkrade, Nieuwstraat-Neustrasse, oktober 1939 bouw grensafscheiding (Gemeentearchief Kerkrade)

'Wat de huid is voor een mens, is de grens voor een staat', Peter Sloterdijk[1]

Inleiding op het onderzoek

1 De grens – historische plek in tijd en ruimte

In grensplaats Kerkrade sta je aan de ene kant van de Nieuwstraat op Nederlandse bodem, aan de overkant in het Duitse stadje Herzogenrath. Als een twee km lange ritssluiting scheidt én verbindt de Nieuwstraat of *Neustrasse* op deze plek Nederland en Duitsland, al sinds 1815 is dat zo. Over deze legendarische grensstraat liep sinds jaar en dag druk grensverkeer voor werk, handel, vertier en familiebezoek, vice versa. Daar tussendoor speelde zich continu het kat-en-muisspel af van de Duitse en Nederlandse overheden met smokkelaars en op gezette tijden ook met politieke grensgangers.

Geschiedenis speelt zich af in tijd en ruimte, vaak op een specifieke locatie: 'Geschichte hat ihre Schauplätze'.[2] De landsgrens is bij uitstek een belangrijke plek van actie en van interactie tussen mensen, machtsgebieden en staten – daar, aan slagboom is de historische polsslag goed voelbaar. Belangrijk is ook dat in conflictsituaties de grens bepaalt waar je als individu bij hoort. Dat is nu welbeschouwd nog zo, maar gold zeker op het Europese continent sinds de opkomst in de 19e eeuw van de natiestaten, die geregeld juist aan hun grenzen conflicten uitvochten met hun buren. Fricties tussen staten hebben meteen een weerslag op het grensverkeer en de grenssamenleving. In kalme tijden kunnen mensen met koffers en handelswaar soepel grenzen passeren, terwijl parallel daaraan het rustige diplomatieke verkeer tussen de centrale regeringen verloopt langs een ander, abstracter pad. In gespannen politieke tijden is er vaak eerst groot machtsvertoon en propaganda aan de grens en gaan vervolgens spionnen, soldaten en wapens de grens over. Het bewaken van de territoriale integriteit en de omgang met de dynamiek aan de randen van het land vormden vanaf de start van het eerst dubbel zo grote, prille Verenigde Koninkrijk der Nederlanden een flinke uitdaging. Na de Belgische opstand (1830-1831) en de officiële afscheiding van België in 1839 was het resterende Koninkrijk der Nederlanden neutraal, met een bescheiden positie in het machtsspel van de grote staten en streefde als kleine handelsnatie zoveel mogelijk naar open grenzen, zowel aan de kust als op het land. Voor de Nederlandse regering werd het opnieuw heel spannend tijdens de Grote Oorlog 1914-1918 en zeker ook weer in de jaren 1930.

1 Uitspraak cultuurfilosoof Peter Sloterdijk 1996. Geciteerd in: Paul Scheffer, *De vrijheid van de grens* (Amsterdam 2016) 17.

2 Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (München-Wien 2003) 9.

Vanaf begin 1933 bereikten Den Haag steeds meer signalen over Duitse nationaalsocialisten die voor politieke onrust zorgden aan de Nederlandse oostgrens, vooral in de grensplaatsen Vaals, Venlo, Beek bij Nijmegen en vooral Kerkrade. In de steden in het westen van het land was bijna niets te merken van de Duitse politieke omwenteling, maar op de stoepen van diezelfde Kerkraadse Nieuwstraat marcheerden al meteen Duitse nationaalsocialisten in uniform. Zij kwamen juist naar de grens om hun idealen luidruchtig uit te venten en om te knokken met tegenstanders. In augustus 1933 viel er zelfs een dode aan de Nieuwstraat, toen de Duitse politie een in Nederland wonende Duitse nazitegenstander bij een arrestatie neerschoot. De politie van Kerkrade en de grensambtenaren van marechaussee en douane hadden al vanaf 1933 hun handen vol aan Duitse vluchtelingen en aan de confrontaties tussen voor- en tegenstanders van het Derde Rijk.

De grenssituatie in het Zuid-Limburgse Kerkrade is bijzonder, maar niet uniek voor de Nederlandse oostgrens. Ook in het Gelderse dorp Dinxperlo in de Achterhoek loopt de grens dwars door de bebouwde kom. Daar vormt de Heelweg de grens; aan de overkant van de weg ligt het Duitse gehucht Suderwick. Aan die 'straatgrens' vond al in 1931, dus voor het aan de macht komen van de Duitse nationaalsocialisten, een opmerkelijk grensincident plaats met een antisemitische inslag. Duitse douane-inspecteurs sleurden daar toen een Nederlandse joodse winkelier bij de slagboom de grens over. Een paar jaar later hielp de burgemeester van Dinxperlo joodse mensen uit Duitse grensplaatsen te vluchten. Niet ver daarvandaan, in grensstad Kleef, werd op zaterdag 12 augustus 1933 de Nijmeegse vakbondsman Henk Spansier door de Duitse politie opgepakt nadat hij de grens passeerde. Hij werd ervan verdacht het door Duitse emigranten in Amsterdam uitgegeven socialistische *Exil*-blad *Freie Presse* bij Nijmegen over de grens te hebben gesmokkeld. Het nieuwe regime in Berlijn trad al meteen streng op tegen politieke smokkelwaar uit het buitenland. De Nederlander Spansier werd door het *Volksgerichtshof*, de nieuwe politieke rechtbank in Duitsland, veroordeeld tot twee jaar cel voor *hochverräterische Umtriebe*. Het was een juridische noviteit dat een niet-Duitse staatsburger voor oppositie tegen de Duitse staat kon worden bestraft en tegelijk een precedent; tientallen Nederlanders zouden na Spansier voor het *Volksgerichtshof* moeten verschijnen vanwege hun steun aan het verzetswerk van Duitse emigranten langs de Nederlandse oostgrens.

2 Sociaal-politieke dynamiek aan de grens na 1933 – interactie tussen periferie en centrum

De genoemde vroege politieke grensincidenten uit 1933 – die verderop nader worden belicht – waren duidelijke indicaties dat al meteen na de machtsovername door de nationaalsocialisten in Duitsland, deze grote politieke omwenteling ook aan de grens met Nederland haar uitwerking had. In deze sociaal-politieke geschiedenis van de grensstreek in de overgangsfase naar de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland, wordt onderzocht hoe dit proces van de politisering van de grensregio vanaf 1933 verliep en hoe de politieke grensproblemen in de periferie prioriteit kregen op de agenda van het regeringscentrum in Den Haag. Ook de ontwikkelingen aan de andere kant van de grens worden onderzocht,

met name hoe het grensbeleid ook voor het nieuwe regime in Berlijn *'Chefsache'* werd, nader vorm kreeg en uiteindelijk eindigde in een agressieve imperialistische veroveringsoorlog annex racistische zuivering in heel Europa.

Juist aan de slagboom was er het eerst sprake van actie en reactie, opstootjes en politieke grensincidenten. Daarop moesten de lokale autoriteiten – grensbewaking en politie – acteren. Bovendien was meteen duidelijk dat deze wrijvingen aan de landsgrens ook de centrale overheden in Den Haag en Berlijn tot actie moesten aanzetten. De hierna volgende inventarisatie van gebeurtenissen, incidenten en eerste reacties in de randgebieden van beide landen, moet meer inzicht geven in de ontwikkeling van de sociaal-politieke dynamiek in de grensregio en van het interactieproces dat tussen periferie en machtscentrum plaatsvond.

Niet alleen meldden losse groepjes lokale *NSDAP*-activisten en partijformaties zich aan de grens, ook het nieuwe regime in Berlijn richtte de aandacht op de grenzen. Meteen werd een strakke grenscontrole ingevoerd; bijvoorbeeld om alle joodse landgenoten het land uit te jagen en niet meer toe te laten. Daarnaast wilde men voorkomen dat verzetsacties van politieke emigranten over de grens de opbouw van de naziheilstaat kwamen verstoren. De Nederlandse grensstreek werd kennelijk gaandeweg een werkterrein voor verzetsacties door emigranten, die vanaf Nederlandse bodem de zogenoemde *Exil Widerstand* organiseerden. Bovendien maakte Berlijn plannen voor het verleggen van de westgrens en voor de expansie van het Derde Rijk. De staatsgrens met Nederland moest uiteindelijk worden weggevaagd, opdat het 'stamverwante' Nederlandse volk opgeslokt kon worden in het gedroomde Derde Rijk.

Voor de regering in Den Haag lijken de grenszaken, hoewel ze ver van het centrum plaatsvonden, al meteen vanaf 1933 een belangrijk politiek-bestuurlijk issue te vormen. Toen de nationaalsocialistische dreiging aan de grens manifest werd, moest de Nederlandse regering zich immers pas echt zorgen gaan maken over het handhaven van de politieke neutraliteit in het internationale krachtenveld. Daarom wilde ze voortaan de controle op de grens verscherpen om bepaalde groepen mensen en ook goederen en ideeën te kunnen tegenhouden. De vraag is hier op welke manieren en hoe snel deze politisering aan de grens het Nederlandse grensbeleid, de grensbewaking en het vreemdelingenbeleid beïnvloedde? Met welke nieuwe vragen werden de uitvoerders van de wet- en regelgeving aan de grens geconfronteerd?

Deze politisering van de grens vanaf 1933 botste met het kenmerkende open karakter van de grenssamenleving tot dan toe. Tegenover de sinds 1933 gepraktiseerde politisering en verharding stond het traditionele wederzijds belang van continuering van de nationale handelsrelaties en het regionale economische en sociale verkeer. Er was immers vanaf midden 19e eeuw langs de Nederlandse oostgrens door industrialisatie en economische schaalvergroting een steeds sterkere onderlinge afhankelijkheid en verwevenheid met het krachtige Duitsland ontstaan. Deze ontwikkeling vroeg om open grenzen. In de praktijk gingen mensen, goederen en kapitaal dan ook gemakkelijk over de grens op basis van een vriendschappelijke, regionale samenwerking. Geleidelijk groeide er zo een sociaal-culturele verbondenheid tussen de grensbewoners van beide kanten. Wel was inmiddels al duidelijk geworden dat in moeilijke tijden 'grenzen werden gesteld' aan het grensverkeer. Tijdens de Eerste Wereldoorlog moest de grens van het neutrale Nederland dicht blijven. Dit mechanisme in de werking van nationale grenzen is door de sociale wetenschappers Wilson en Donnan treffend getypeerd; zij zien de staatsgrenzen als 'the political membranes through which people,

goods, wealth and information must pass in order to be deemed acceptable or unacceptable by the state'.[3] De grens als een politiek zeef, werkend als een membraan, oftewel: in rustige vreedzame tijden heeft de grens een transparant en open karakter, in gespannen tijden functioneert deze als een selecterend zeef, een barrière voor bepaalde mensen en zaken, of zelfs als een slot op de deur. In die zin functioneert de grens voor het regeringscentrum ook als een beschermende 'huid' die veranderingen in de buitenwereld als eerste waarneemt en signaleert, dus als een soort sensor die aangeeft of bijstelling van het nationale grensbeleid en het grensregime nodig is.

Het beeld van de membraan-werking van de staatsgrens lijkt zeer toepasbaar in het onderzoek naar de ontwikkeling van het activistische optreden van de nationaalsocialisten aan de Nederlandse oostgrens. Wat was de impact daarvan op de 'gedeelde' en open grenssamenleving en hoe verliep vervolgens de wisselwerking tussen de periferie en het centrale politiek-bestuurlijke machtscentrum van Nederland? Was er sprake van een gestage geleidelijke ontwikkeling of is er een duidelijk omslagpunt te noemen? Wat waren de drijvende krachten aan beide kanten van de grens achter de politisering van de grensregio? Voor een schets van dat proces wordt de aandacht op een aantal belangrijke actoren in de grensstreek gericht. Dat zijn vooral de uitvoerders van het grensbeleid in de periferie, zoals de grensbewaking, politie, burgemeesters, die het staatsgezag ter plekke vertegenwoordigden. Welke invloed had de politisering op hun functioneren en op de contacten met hun tegenhangers aan Duitse kant? Welke invloed had de verscherping van het klimaat in de periferie op de Nederlands-Duitse betrekkingen? Ook de bewoners van de grensgemeenten komen in beeld, evenals specifieke groepen 'grensgangers' zoals grensarbeiders, smokkelaars en vluchtelingen.

Een bijzonder kenmerk van grenssamenlevingen is de aanwezigheid van veel migranten uit het buurland, in dit geval Duitse migranten in Nederland en Nederlandse migranten op Duits gebied. Hoe ondergingen zij de politisering van de grensregio en hoe stond het met hun loyaliteit ten opzichte van woonland en vaderland? In 1930 telde Nederland circa honderdduizend Duitsers die vaak al decennia in Nederland woonden en werkten en grotendeels waren geassimileerd. Na 1933 werden deze zogeheten *Auslandsdeutschen* ook wettelijk ingelijfd in het nationale raciaal-politieke project van het naziregime. Hoe reageerde de Nederlandse regering vervolgens op de politieke mobilisering en disciplinering van deze bevolkingsgroep vanuit Duitsland en de toenemende *NSDAP*-propaganda op Nederlands territorium?

3 Scope en aanpak van het onderzoek

Periferie en centrum, sociaal-politieke dynamiek

Waar begint of eindigt de periferie eigenlijk? Het aardrijkskundige begrip periferie wordt vaak gebruikt als aanduiding voor het achterland, de randen of het buitengebied ten opzichte van het centrum van een geografische eenheid, zoals een stad of een land. In dit onderzoek gaat het om de randgebieden, de grensregio, de grensstreek, die *Grenzregion*, of de *borderlands* tussen Nederland en Duitsland, oftewel het oostelijk grensgebied van Nederland en het

3 Th.M. Wilson, H. Donnan ed., *Border Identities. Nation and state at international frontiers* (Cambridge 1998) 9.

daaraan grenzende noordwestelijke grensgebied van Duitsland – vanuit Nijmegen gerekend ongeveer 135 km verwijderd van het politieke machtscentrum in Den Haag en 635 km van Berlijn.[4] De periferie in de betekenis van grensgebied aan de landsgrens is moeilijk in exacte afmetingen te vatten: de ruimte eindigt bij de grens, maar niet overal is duidelijk waar de periferie begint. In het kader van de Nederlandse grensbewaking en de militaire veiligheid zijn meer exacte aanduidingen voor de grenszone vastgelegd in het Bewakingsvoorschrift uit 1920 en onder het militaire regime dat na de mobilisatie in augustus 1939 aan de landsgrens gold.[5] Dit onderzoek gaat uit van het gebied aan de oostgrens waarin het dagelijks leven direct wordt beïnvloed door de aanwezigheid van de landsgrens en de politiek-bestuurlijke en juridische werking daarvan. Het betreft een niet vastomlijnde strook grond van enkele tot een tiental km breed – de belangrijke grensplaatsen incluis – langs de circa 580 km lange Nederlands-Duitse grens van Nieuwe Statenzijl tot Vaals.

Onder 'sociaal-politieke dynamiek' in de periferie wordt in dit onderzoek verstaan, de uitwerking van het politiek activisme vanaf 1933 in de grensstreek pro en contra het Duitse nationaalsocialistische regime en de impact die de politieke omwenteling in Duitsland had op grenssamenleving, voor de bewoners en de gezagsdragers. Het betreft de politisering van het dagelijks leven, zich uitend in manifestaties, demonstraties, propaganda-uitingen, confrontaties, persuitingen, vluchtelingen, verzetswerk. Een algehele polarisering dus, die contrasteerde met de traditionele, harmonieuze grensoverschrijdende samenleving langs de Nederlands-Duitse grens.

Thematisch-ruimtelijke veldverkenning, vanaf 1933

Voor deze inventarisatie van de sociaal-politieke ontwikkelingen langs de Nederlands-Duitse grens is gekozen voor een thematisch-ruimtelijke benadering. Vanuit het perspectief van belangrijke actores wordt ingezoomd op de bekende grote grensovergangen, grensstations en sociaal-geografische *hot spots* waar sprake was van veel interactie, te weten de industriële regio's Enschede-Gronau, Nijmegen-Kleef, Venlo-Krefeld en de Mijnstreek in de stedendriehoek Heerlen-Kerkrade-Aken, met een enkele excursie naar de Achterhoek en de noordelijke grensstrook in Groningen en Drenthe. In deze plaatsen en regio's is als het ware een 'historische thermometer' ingebracht om de lokale impact van de politieke dynamiek op de grenssamenleving 'op te nemen' en om na te gaan hoe de communicatie verliep met de regering en de ministeries in Den Haag. Dat gebeurt niet in kwantitatieve zin, maar door het beschrijven van een reeks opmerkelijke politieke kwesties en incidenten rond grensgangers op de verschillende grenspunten in verschillende periodes. Centraal daarin staan de ervaringen van Nederlandse en Duitse bewoners van de grensstreek, van lokale autoriteiten

4 Het begrip kent verschillende schaalniveaus: stadscentrum versus de buitenwijken of voorsteden. Maar ook stedelijk versus ruraal. Of juist globaler: de landen die de buitengrenzen van de Europese Unie vormen tegenover het hart van de EU in Brussel; of in mondiaal perspectief: de arme gebieden ten opzichte van de rijke staten.

5 Beschikking Minister van Justitie dd. 21 februari 1920, afd. 2A, No 858 (Bewakingsvoorschrift). Aan bepaalde personen, vooral notoire smokkelaars, kon een verblijfsontzegging worden opgelegd om zich dichtbij de grens op te houden. Ook strategische kustplaatsen werden beschermd, terwijl langs de oost- en zuidkant een bewakingszone gold. Van Delfzijl naar het zuiden was een lijn getrokken over punten waar spoor-, tram- en landwegen vanaf de grens een bepaalde rivier kruisten. Verder vielen expliciet de gemeentes Hardenberg, Winterswijk, Aalten, Wisch, Doetinchem, maar ook Nijmegen en Arnhem in de bewakingszone.

en van de talloze grensgangers, zoals Duitse vluchtelingen. Het proces van actie en reactie tussen Nederlandse en Duitse actores resulteert in een gevarieerde perspectiefwisseling over de grens heen. De vergelijking en spiegeling van hun micro-geschiedenissen geven een levendig beeld van de dynamische sociaal-politieke ontwikkelingen in de Nederlands-Duitse grensstreek en van de interactie en de communicatielijnen met Den Haag en Berlijn.

Het onderzoek richt zich vooral op de periode van 1933 tot eind 1939. Na de mobilisatie in augustus 1939 werd aan beide zijden van de grens de bestaande orde in de grensstreek ingrijpend en voor de duur van de oorlog gewijzigd. Militaire protocollen beheersten vanaf toen het dagelijks leven en legden het normale grensverkeer aan banden; de landsverdediging en militair-strategische aspecten van de dreigende confrontatie met de oosterburen komen dan ook slechts zijdelings aan de orde. Wel is het nodig lijnen door te trekken naar de periode na mei 1940 om te kunnen onderzoeken op welke wijze de hectische gebeurtenissen in de grensregio doorwerkten in de Duitse bezettingspolitiek. Dat levert mogelijk antwoorden op de vraag of die vroege en directe kennismaking met het karakter van het naziregime heeft doorgewerkt in de houding en het gedrag van grensbewoners tijdens de Duitse bezetting? Ook wordt duidelijk hoe het de hier opgevoerde personen uit de grensregio na mei 1940 is vergaan.

Bronnen over grensregio en grensincidenten

Voor deze veldverkenning zijn grote hoeveelheden Nederlandse archiefstukken en documentatie beschikbaar die het mogelijk maken de thematiek vanuit verschillende perspectieven te benaderen. Zeer rijk en waardevol bleken de archieven van de politie en de burgemeesters in de grensplaatsen, aangevuld met de archieven van de ministeries van Buitenlandse Zaken en van Justitie en van de Rijksvreemdelingendienst uit het Nationaal Archief in Den Haag. Naast beleidsdocumenten zijn er veel bronnen over de uitvoeringspraktijk in de periferie en ook dossiers over honderden grotere en kleinere politieke incidenten aan de Nederlands-Duitse grens tussen 1930 en 1940. Ook de collecties van het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) en diverse regionale archiefcentra geven daarover aanvullende informatie; vooral het archief van de procureur-generaal in Den Bosch – een sleutelfiguur in deze thematiek – in het Brabants Historisch Informatie Centrum kan hier in het bijzonder worden genoemd. Een complementair beeld van de sociaal-politieke dynamiek in de grensstreek komt naar voren uit diverse Duitse bronnen. Vooral de archieven van de regionale en lokale *Gestapo*-posten in Aachen en Düsseldorf, en van de centrale Berlijnse instanties, zoals *Auswärtiges Amt, Justizministerium, Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* en *Volksgerichtshof,* zijn geraadpleegd over de ontwikkelingen in de Nederlands-

Duitse grensregio's. Een overzicht van geraadpleegde archieven en overige documentatie is opgenomen aan het eind van deze studie.

Thema's en perspectieven in de hoofdstukken

De thematisch-ruimtelijke verhandeling begint met een schets van de doelen en de organisatie van de grensbewaking en het Nederlandse grensbeleid in hoofdstuk 1. Dat biedt zodoende een overzicht van de diverse vertegenwoordigers van het staatsgezag aan de grens: grensbewakers, politie en marechaussee. De praktische uitvoering van het nationale grens- en vreemdelingenbeleid aan de slagboom komt naar voren in de portretten van enkele sleutelfiguren die belast waren met de toepassing van de wet- en regelgeving. Zo zijn onder meer de agenda's en de rapportages bestudeerd van de burgemeesters en de politiecommissarissen in drukke grensplaatsen als Kerkrade, Heerlen, Venlo, Nijmegen en Enschede en ook hun communicatie met de betrokken ministeries in Den Haag. Ook de organisatie van de Duitse grensbewaking wordt in kaart gebracht en de interactie met hun Nederlandse collega's.

In het tweede hoofdstuk komen de visies in leidende kringen van het Derde Rijk op zijn westgrens aan de orde, met als belangrijke vraag hoe Nederland, of beter gezegd het Nederlandse volk, paste in de Duitse toekomstplannen. Ook volgt een schets van de impact van de Duitse grenspolitiek op de *Volksgenossen* die in Nederland woonden, de tienduizenden 'gewone' Duitse arbeidsmigranten. Vanwege hun grote aantallen ligt de focus daarbij op de Limburgse grensregio en de 'gelijkschakeling' van hun verenigingen onder *NSDAP*-vlag.

Vervolgens passeren enkele bijzondere categorieën grensgangers de revue. Hoofdstuk 3 schetst het perspectief van de vluchtelingen, meest joodse Duitsers en politieke tegenstanders van het naziregime, die na 1933 aan de Nederlandse grens verschenen. Een groot deel van hen arriveerde op de grote grensstations Oldenzaal en Zevenaar, waar de internationale treinen stopten. Anderen meldden zich bij de officiële grensovergangen of glipten stiekem over de zogenoemde 'groene grens', door bossen en over landwegen. Hoe verliep de toelatingsprocedure en hoe reageerden grensbewoners, grensautoriteiten en de regering in Den Haag op deze toestroom?

Onder deze vluchtelingen bevonden zich Duitse socialisten en communisten die op Nederlandse bodem de strijd tegen het regime wilden voortzetten. De hoofdstukken 4 en 5 geven een beeld van dit verzetswerk en de samenwerking met Nederlandse kameraden. De vraag is hoe in Den Haag werd gereageerd op deze zogenoemde *Exil Widerstand* in de context van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Ook wordt onderzocht hoe het Duitse vervolgingsapparaat, met name de *Gestapo*, dit *Exil*-verzet wilde uitschakelen. Het wemelde van de actieve *Gestapo*-informanten in de grensregio en de vraag is hoe Den Haag daarop reageerde.

In de Nederlands-Duitse grensregio woonden zeer veel katholieken, die traditioneel veel contact hadden met geloofsgenoten in het Rijnland, Westfalen en het Münsterland. Het regime in Berlijn wilde vat krijgen op de katholieke grenscontacten, omdat die het nazibeleid ondermijnden. Hoofdstuk 6 schetst deze katholieke netwerken en enkele prominente katholieke vluchtelingen in Nederland, zoals de bekende publicist pater Muckermann. Deze zeer actieve bestrijder van het nationaalsocialisme werkte nauw samen met de geestelijk leidsman van de katholieke arbeiders in Limburg, monseigneur Henri Poels, die nauwe banden had met katholieke ministers en Kamerleden in Den Haag.

Het perspectief van de grote gemeenschap Nederlanders die in het Derde Rijk woonden en werkten, komt aan bod in hoofdstuk 7. Deze deelstudie over de Duitse grensstad Kleef werpt ook licht op degenen die enthousiast raakten over het nieuwe Duitsland en daar nationaalsocialistische organisaties oprichtten. Een aantal van hen acteerde op 10 mei 1940 letterlijk én figuurlijk grensoverschrijdend met hun hand- en spandiensten aan de *Wehrmacht* tijdens de invasie van Nederland. De epiloog tenslotte vat de onderzoeksresultaten samen en geeft enkele nieuwe inzichten voor de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog. Ook wordt aangegeven welke lijnen er zijn door te trekken naar de Duitse bezettingspolitiek.

Maar vooraf volgt in de komende paragrafen nog een korte verkenning van het speelveld – de grens in de geografische ruimte – en meer in het bijzonder de geschiedenis van de Nederlandse grens met Duitsland vanaf 1815. Ook is het nuttig de aandacht vanuit diverse wetenschappen aan dit onderzoeksthema compact aan te geven.

4 De Nederlands-Duitse grens 1815-1940

Grensvorming na 1815 - leven aan de Nederlandse oostgrens

Vanaf begin 19e eeuw kreeg het Nederlandse territorium op het Europese continent geleidelijk vorm in de context van de opkomende natiestaten. Na het Weense Congres van 1814-1815 werd de politieke kaart van Europa herzien. De voor een deel nieuwgevormde staten hadden hardere grenslijnen nodig om het territorium voor hun staatsgezag af te bakenen. De sterkere markering in de vorm van 'nationale grenzen' hoorde bij dit vormgevingsproces van de moderne natiestaten, dat zich in het 19e-eeuwse Europa voltrok. Behalve de gebiedsafbakening met de buurstaten, moesten die versterkte grenzen de inwoners aan de natie binden en anderen uitsluiten, dus vreemdelingen en vijanden tegenhouden. Het proces van staats- en natievorming, compleet met institutionalisering en bureaucratisering van het staatsgezag was eind 19e, begin 20ste eeuw op een hoogtepunt gekomen. De natiestaat werd aansluitend ook stevig wettelijk en volkenrechtelijk verankerd. Parallel daaraan was een proces op gang gebracht ter versterking van de nationale identiteit en cultuur. De bevolking van de vroegere gewesten en *Länder* diende zich voortaan vooral te identificeren met nationale symbolen, een geconstrueerd gedeeld nationaal verleden, inclusief tradities, helden en het volkslied. Dit proces van natievorming voltrok zich aan beide zijden van nieuwe formele staatsgrenzen, aldus de historici Readman, Radding en Bryant in hun studie over grenzen in globaal perspectief. Langs de nieuwe staatsgrenzen verschenen grenspalen en slagbomen om het nationale territorium te markeren en de staatsburgers te onderscheiden én te scheiden: 'borderlands were as much zones of interaction as they were of demarcation and division'.[6]

De vorm van Nederland op landkaarten is zeer herkenbaar en wordt algemeen als zeer stabiel ervaren – de markante kustlijn in het noorden en westen en de delta van de grote rivieren grenzend aan een gigantisch Europees achterland in het zuiden en oosten. Toch

6 P. Readman, C. Radding and Ch. Bryant ed., 'Introduction: Borderlands in a Global Perspective', in: *Borderlands in World History, 1700-1914* (Basingstoke 2014) 11.

zijn de Nederlandse grenzen op land nog betrekkelijk jong en zeker niet vanzelfsprekend zo gegroeid. Zij zijn op basis van de typische geofysische kenmerken van het landschap tevoorschijn gekomen na een lange reeks van politiek-culturele ontwikkelingen – eeuwenoude feodale structuren, oorlogen en verdragen. De huidige contouren kwamen grotendeels tot stand op het moment dat in 1814 het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden werd uitgeroepen. Hoewel dit nieuwe koninkrijk nog wel enige *ancien regime*-achtige trekken kende, zorgde een 'moderne' centralisatiepolitiek ervoor dat de traditioneel verbrokkelde gewesten van de *Lage Landen* geleidelijk opgingen in en als provincies deel werden van een moderne natiestaat. Dit proces van 'eenwording van Nederland' met een centraal bestuur, staatsinstellingen en -wetten, infrastructuur en een nationale identiteit voltrok zich in de loop van de 19e eeuw.[7] Het territorium werd gemarkeerd door strakke grenslijnen, althans voor de gebiedsdelen van het koninkrijk op het Europese continent. Het Tractaat van Aken (1816) met Pruisen bepaalde de details van de Nederlandse oostgrens. Daarin werden de toenmalige grillige randen van de historische feodale bestuurs- en rechtsgebieden van de staatkundige 'lappendeken' aan de Duitse kant in feite 'gefixeerd'. Aan die zijde van de grens smeedde rijkskanselier Otto von Bismarck vanaf 1860 de Duitse eenheidsstaat onder Pruisische leiding, het Duitse Rijk. De zuidgrens van Nederland kreeg met de afscheiding van België na de opstand van 1830 definitief vorm in het Verdrag van Maastricht (1843).

Een bijzondere positie aan de oostgrens had Limburg. De provincie was als bestuurlijke entiteit ontstaan nadat de Fransen na 1794 gebieden hadden samengevoegd. Destijds nog inclusief het gebied dat in 1839 naar België zou gaan en als Belgisch-Limburg verder ging. Deze rommelige ontstaansgeschiedenis zorgde ook voor fundamentele onzekerheid over de eigen identiteit en riep de vraag op voor de Limburgers op welke natie ze zich eigenlijk moesten richten: België, Duitsland of op het jonge Koninkrijk der Nederlanden van koning Willem I, waarbij het gewest in 1815 was ingedeeld.[8] Er waren in de regio in de 19e eeuw verscheidene krachten werkzaam die de aansluiting bij de ene of de andere natie stimuleerden. Uiteindelijk bleek de oriëntatie op Nederland toch het meest bestendig, hoewel de provincie Limburg nog tot 1867 lid bleef van de Duitse Bond. Deze bijzondere relatie met Duitsland zou na 1933 de volle aandacht krijgen van de Duitse nationaalsocialisten, die de Limburgers eigenlijk tot het *Deutschtum* en tot de Duitse *Kulturraum* rekenden.[9]

Ook meer noordelijk gelegen, is de provincie Gelderland in feite 'gevormd' door haar grenspositie. Dit gebied kent een lange traditie als karakteristiek overgangsterritorium en buffer tussen oost en west, eigenlijk al vanaf de Romeinse Limes-tijd. De Oost-Gelderse regio, de Liemers, was lang een Duitse enclave en kwam pas in 1816 definitief bij het Konink-

7 Hans Knippenberg, Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988). De zogenoemde 'overzeese gebiedsdelen' zijn hier buiten beschouwing gelaten.

8 Ad Knotter, 'Limburg bestaat niet. Paradox van een sterke identiteit', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 123 (2008) nr. 3, 354-367; de paradox voor de Limburgse identiteit aldus de auteur: '...de constructie van de Limburgse identiteit [is] een gevolg van de bestuurlijke eenwording en de integratie in de nationale staat, en niet andersom' (359).

9 Joep Leerssen, 'Een beetje buitenland. Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg – Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52(2007) 47-66.
Hans Knippenberg,'The incorporation of Limburg in the Dutch state', in: H. Knippenberg en J. Markusse ed., *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000* (Dordrecht etc. 1999) 39-60.

rijk der Nederlanden.[10] Hoogleraar Gelderse geschiedenis Dolly Verhoeven onderstreepte in 2015 in haar verkenning van het 'Gelderse gevoel' dat grenzen naar alle kanten bepalend zijn geweest voor de collectieve identiteit van de Geldersen en later de Gelderlanders. Zij benadrukt ook dat het voor deze complexe en gelaagde processen van collectieve en regionale identiteitsvorming van wezenlijk belang is om de ontwikkeling aan beide zijden van de grens te bestuderen. Voor de historische schetsen van Limburg en Gelderland in de Nederlandse periferie is daarnaast ook de positionering ten opzichte van 'Holland' van belang.[11]

Het Nederlandse territorium bleef, na een kleine grenscorrectie met België in het Verdrag van Maastricht van 1843, onaangetast en nauwelijks omstreden tot mei 1940. Elders in Europa was het niet zo rustig aan de randen van de nieuwe natiestaten. Daarvan getuigen de roerige ontwikkelingen rond de Frans-Duitse twistappels Elzas-Lotharingen vanaf 1870 en na 1914 en het Saargebied, en aan de oostkant in Bohemen en in Silezië, waar de Duitse minderheden na 1918 vanuit Berlijn werden opgestookt.

De zee, of de blik op het oosten?

Het politieke en bestuurlijke centrum in West-Nederland – het voormalige gewest Holland – had zich vanwege de handelsbelangen eeuwenlang voornamelijk georiënteerd op de zee. Daar lag immers 'onze' kracht, schreef historicus Johan Huizinga in 1934:

> 'Over Delfzijl en Vaals loopt de grens tusschen West- en Middel-Europa. In onze westelijkheid ligt onze kracht en de reden van ons bestaan. Wij hooren aan den Atlantischen kant. Ons zwaartepunt ligt op en over zee.'[12]

Vanaf de Middeleeuwen was er vanuit het oosten weinig dreiging te verwachten voor de Hollandse steden en gewesten. Daar lag immers een lappendeken van kleine vorstendommen. Van daaruit trokken velen naar het rijke Holland voor aanmonstering bij de VOC, WIC of als huurling voor het leger. Daarnaast was er de jaarlijkse stroom arbeidsmigranten van de '*Hollandgang*', arme plattelanders die elk oogstseizoen langskwamen om te werken in de rijke Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

In de 17e en 18e eeuw werd de ruggengraat van de Nederlandse defensie, zowel naar zee, het oosten en zuiden, gevormd door de Oude Hollandse Waterlinie. Een ingenieuze verdedigingslinie van vestingsteden, forten, schansen, bastions en vooral geïnundeerde gebieden, die was ontstaan na het rampjaar 1672, toen de Republiek in oorlog was met Frankrijk, Engeland en de Duitse vorstendommen Münster en Keulen. Eind 19e eeuw koos het ministerie van Oorlog een vernieuwd verdedigingsconcept, de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit systeem van versterkte forten en watersloten verlegde de defensielijn van de staat naar het westen – het oosten van het land zou worden prijsgegeven in tijden van oorlog. Overigens was water op veel plaatsen ook bepalend geweest voor het vinden van een logische

10 Over de modernisering van de Liemers en de politiek-bestuurlijke aspecten vanaf de 19e eeuw en de relatie tot de Duitse buren, zie: Jan B. Smit, *Sporen van moderniteit. De sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers* 1815-1940 (Hilversum 2010).

11 Dolly Verhoeven, *Het Gelderse gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd*, Nijmegen 2015 (inaugurale rede Radboud Universiteit Nijmegen 15 oktober 2015).

12 Johan Huizinga, '*Nederland's Geestesmerk*', in: *Geschiedwetenschap / hedendaagsche cultuur. Verzameld werk VII* (Haarlem 1950) 311, 312.

loop van de oostgrens: de Dollard, het Bourtanger Moeras, de Rijnpoort bij Tolkamer, en de markante grensbepaling in Limburg, namelijk de op een legende gebouwde 'kanonskogelafstand' vanaf de Maas. Te voet, van grenspaal naar grenspaal tussen de Dollard en Vaals, heeft de oostgrens thans al met al een lengte van 584 km.[13]

Vorming van een grenssamenleving

Historicus Huizinga zag in 1934 die oostgrens bij uitstek ook als een politiek-culturele scheidsmuur; het Nederlandse volk had zich al eeuwenlang ontwikkeld met de rug naar de Duitsers gekeerd. Dat moest wel veranderen toen het eerder sterk verdeelde Duitse achterland vanaf midden 19e eeuw ging industrialiseren. Binnen enkele decennia groeide het nieuwe en verenigde Duitsland uit tot een belangrijke en sterke handelspartner en ging Rotterdam ook als zeehaven functioneren voor de uitgestrekte verstedelijkte industriële regio rond de rivieren Rijn en Roer, het *Ruhrgebiet*. Eind 19e eeuw werden de relaties van de bewoners langs de oostgrens met hun Duitse buren intensiever. In sommige regio's groeiden door economische schaalvergroting en industrialisatie zelfs hechte grensoverschrijdende gemeenschappen. Dat was op beperkte schaal zichtbaar tussen Oost-Groningen en *Ostfriesland*, maar zeer sterk rond Overijssel-Bentheim, Gelderland-*Kleverland* – daar was in 1850 een op de drie huwelijken grensoverschrijdend – en in Zuid-Limburg en rond Aken in de grensoverschrijdende mijnregio.[14]

De door Huizinga gesignaleerde oriëntatie op de zee was sterk in westelijke delen van het koninkrijk, maar verder naar het oosten nam zij duidelijk af. Daar waren de lokale en regionale contacten over de grens sterker. Dat kwam tot uiting in sterke sociaal-culturele banden, zoals in de taal- en dialectverwantschap en in de vorming van gemengde gezinnen. De onderlinge verwevenheid uitte zich ook in het aantal Duitsers dat structureel in Nederland woonde en werkte of andersom, Nederlanders die zich in Duitsland vestigden. Deze arbeidsmigratie werd gedicteerd door de economische conjunctuur. Zo verdubbelde het aantal Nederlanders in Duitsland tussen 1890 en 1900 door de snelle Duitse industrialisatie, naar 88.000, zoals onderstaande tabel toont.[15] Als gevolg van de malaise van de Duitse economie na de nederlaag in 1918 en de daaropvolgende wereldcrisis steeg het aantal Duitsers in Nederland sterk tot ruim honderdduizend in 1930.

In het Nederlands-Duits Vestigingsverdrag van 1904 was geregeld dat onderdanen met een identiteitsbewijs zich in het andere land vrij konden vestigen mits zij zich hielden aan de geldende wetten.[16] Naast de economische conjunctuur hadden ook oorlogsperiodes invloed op de arbeidsmigratie. De impact van de grens op hun persoonlijke leven werd in de aan-

13 In dit proefschrift over de jaren 1930 afgerond op 580 km; het verslag van de 584 km-lange tocht van grenspaal naar grenspaal: H. Hendrickx, H. Derckx, *De groene grens – Die grüne Grenze. Een verkenning van de Nederlands-Duitse grensstreek* (Hoogezand 1992).

14 H. Jurgens, S. Smeets, 'De geschiedenis van de Rand van Nederland' in: M. Eker, H. van Houtum, M. van Kampen ed., *Grenslandschap, ontwerpend onderzoek naar het landschap in de invloedssfeer van de Nederlandse grens* (2008) 48-57.

15 Corrie van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005) 222.

16 Van Eijl, *Al te goed*, 80-84. Het verdrag was niet bedoeld om de toegang tot de arbeidsmarkt te vergemakkelijken. Het moest vooral de procedures versoepelen rond de uitzetting van armlastige of criminele onderdanen en zaken regelen rond nationale dienstplicht, waarover tot dan toe veel problemen waren tussen Den Haag en Berlijn.

Jaar	Duitsers in Nederland	Nederlanders in Duitsland
1889 (1890)	28.800	37.100
1899 (1900)	31.900	88.100
1909 (1910)	37.500	144.200
1920	56.400	
1925		82.300
1930	102.000	
1933 (Pruisen)		74.300

Bron: C. van Eijl 2005, 222

loop naar 1914 voor grensbewoners heel duidelijk. Toen beseften veel grensbewoners pas dat zij de Duitse of Nederlandse nationaliteit bezaten, dat gegeven was voordien nauwelijks relevant in hun bestaan. Nederlandse mannen in de grensstreek werden destijds in groten getale opgeroepen voor de landsverdediging. Voor Duitse onderdanen in Nederland gold de Duitse dienstplicht: zij moesten zich melden om te vechten voor *Kaiser und Vaterland*. Een aantal meldde zich niet, daarnaast kwamen nog honderden andere deserteurs uit Duitsland de grens over naar het neutrale Nederland.

De oorlogssituatie was ook een eerste grote test voor de functie van de grens als beschermer van de soevereiniteit en veiligheid van de staat en het Nederlandse volk. De regering in Den Haag was er veel aan gelegen om niet in het grote conflict te worden gezogen. Omdat de grens de eerste defensielijn was voor behoud of verlies van de Nederlandse neutraliteit, moesten de territoriale wateren en zo'n 900 km landsgrens worden bewaakt.[17] Strenge controle van het grensverkeer was nodig om te voorkomen dat de oorlogvoerende staten Nederland zouden beschuldigen van partijdigheid. De grenscontrole werd verscherpt, waardoor het ongekend spannend werd aan de grens. Onervaren grenswachten werden geconfronteerd met grote mensenstromen, zoals de circa één miljoen Belgische burgers die in 1914 op de vlucht waren geslagen voor het oorlogsgeweld. Ook veel spionnen en deserteurs wilden graag uitwijken over die neutrale grens, terwijl smokkelaars aan weerszijden van de grens in oorlogstijd extra konden verdienen. Met militaire bewaking en strikte uitgifte van grensdocumenten werd het grensverkeer gecontroleerd. Maar de grens bleef wel 'open', zij het gefilterd, omdat de Nederlandse economie nu eenmaal sterk afhankelijk was van open internationale handelskanalen naar alle kanten. Het was zaak om gewènste mensen en goederen door te laten en òngewenst grensverkeer dat de neutraliteit in gevaar bracht, te stoppen.

Dit internationale conflict zorgde weliswaar voor flinke fricties, maar stimuleerde tegelijkertijd de internationale handel, zeker in bepaalde grensregio's. Het was essentieel voor het neutrale Nederland om met nauwgezette controle alleen 'niet-militaire' goederen door te laten. Ook de dagelijkse grenspendel van arbeiders moest doorstromen, terwijl de grote aan-

17 Maartje Abbenhuis, 'Neutral borders, neutral waters, neutral skies protecting the territorial neutrality of the Netherlands in the Great War 1914-1918', in: B. Kaplan e.a. ed., *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden 2009) 157-174.

tallen smokkelaars moesten worden tegengehouden. De Staat van Beleg werd afgekondigd en het leger nam de controle in de grensstreek over. Ook van Duitse zijde kwam er scherpere grensbewaking. Het Duitse leger legde vanaf april 1915 de beruchte 'elektrische grens' aan langs de Belgisch-Nederlands grens. *'D'n Draod'* van ruim 200 km, van Vaals tot aan de Schelde, moest spionnen, deserteurs en smokkelaars tegenhouden. Hardnekkige grenspassanten lieten zich overigens niet door de dodelijke 2000 Volt tegenhouden; er vielen veel slachtoffers. Een stuk milder was het Duitse regime langs de Nederlandse oostgrens. In het belang van de Duitse oorlogseconomie bleven daar arbeidspendel en goederenverkeer mogelijk. Ook de cruciale verbinding met de Rotterdamse haven via Rijn en Waal bleef open.

5 Grensstudies en de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog

Wetenschappers uit vele disciplines ontwikkelden handzame benaderingen en concepten over de invloed van een staatsgrens op de regionale samenleving en op de grenscontacten tussen grensbewoners en staten. Voor dit onderzoek naar de sociaal-politieke ontwikkelingen in het interbellum langs de Nederlands-Duitse grens zijn grofweg twee multidisciplinaire wetenschappelijke benaderingen van belang. De ene stroming kijkt naar de grens als een scherpe demarcatielijn op de kaart die afbakent en scheidt, die mensen in- en uitsluit. Historici toonden lang een fascinatie voor de aldus begrensde natiestaat, inclusief nationale identiteit en cultuur. In de 19e eeuw construeerden nationale historici vaak zelf het bijbehorende geschiedverhaal met het zo gewenste roemrijke natieverleden. Lange tijd richtte het historisch onderzoek zich vooral op politiek-juridische thema's als staatsvorming en democratisering, oorlog en vrede, defensie, grensconflicten en machtscontrole over het territorium. Het perspectief van het nationale machtscentrum overheerste in dit onderzoek.

De andere hoofdstroming legt de nadruk meer op de grenzen zelf en beschouwt deze als ruimtes voor transnationale interactie, 'areas of transition', en kijkt naar sociaal-politieke en cultuurhistorische processen juist vanuit de randen, de periferie.[18] Deze visie krijgt de laatste jaren de overhand en betrekt daarbij ook de positie van grensbewoners en de typische kenmerken van de grenssamenleving. Onder invloed van de sociaaleconomische geschiedenis, de sociale geografie en de culturele antropologie is de blik verschoven naar de dynamische randen van staten, de *borderlands*: 'places where states, individuals, and various groups interact within the contexts created in part by institutionally defined borders'.[19]

Grenzen zorgen dus voor boeiende interactie en vooral antropologen ontwikkelden concepten voor de sociaal-culturele beïnvloedingprocessen in deze interactiezones. Hoewel elk werelddeel unieke kenmerken heeft, zijn er voor de *borderlands* toch universele interactiepatronen te herkennen, zoals lokale en regionale bedrijvigheid, arbeidsmigratie, handel én smokkel,

18 H. van Dijk, 'State borders in geography and history', in: H. Knippenberg, J. Markusse ed., *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000* (Dordrecht etc. 1999) 36. Historici als Bloch pleitten er al vroeg voor – congres te Oslo 1928 – om de nationaal georiënteerde geschiedschrijving te verruilen voor een meer internationale focus, zodat bijvoorbeeld politiek-sociale ontwikkelingen als democratisering en industrialisering over grenzen heen beter konden worden bestudeerd.

19 Readman etc., *Introduction: Borderlands*, 13.

familiebanden, uitwisseling en vermenging van taal- en cultuurpatronen. De mate van intensiteit van de grensoverschrijdende contacten is in deze onderzoeken gedefinieerd en in modellen gevat. Men hanteert daarvoor bijvoorbeeld begrippen als *alienated, coexistent, interdependent* of *integrated borderlands*.[20] In de eerste twee schakeringen is er sprake van vijandige relaties of conflictsituaties waarbij de grensregio's gescheiden, kil naast elkaar bestaan zonder of met minimaal contact. De typeringen *interdependent* en *integrated borderlands* duiden op een intensief grensverkeer, daarmee goed passend bij de ontwikkeling die de randen van de West-Europese natiestaten vanaf het midden van de 19e eeuw doormaakten. De hoogste vorm van volledig sociaal-cultureel, economisch en politiek *integrated borderlands* benadert de droom van de in 1993 opgerichte Europese Unie, waarin nog slechts flinterdunne nationale grenzen resteren.

Het meest passend voor de grensregio's langs de Nederlands-Duitse grens tussen 1815 en 1940 is de typering *interdependent*. Immers, in de context van betrekkelijk stabiele politieke betrekkingen, verliep de sociaaleconomische ontwikkeling van de grensregio's aan beide zijden van de Nederlands-Duitse grens complementair, ondanks de verschillen in omvang, politieke machtspositie en het sociaaleconomisch ontwikkelingsstadium van de buurstaten. De eens zo machtige Hollandse zeemogendheid verkeerde lange tijd in staatkundige verwarring, transformeerde begin 19e eeuw aarzelend van republiek naar monarchie en reageerde als handelsnatie traag op de internationale trend van industrialisatie en groei. Aan de andere zijde van de grens was de nieuwe Duitse staat onder Pruisische regie uit de feodale versnippering tevoorschijn gekomen en die maakte een razendsnelle sociaaleconomische modernisering door, zoals het bruisende industriële *Rhein-Ruhr*-bekken dicht tegen de Nederlandse grens laat zien. Het Duitse Rijk werd een grootmacht en domineerde tegen het eind van de eeuw de tafel van grote spelers op het Europese continent, terwijl de kleine buur, het Koninkrijk der Nederlanden, daar niet eens mocht aanschuiven.

Die stormachtige industriële Duitse groei eind 19e eeuw nam in feite ook stukjes van de Nederlandse periferie op sleeptouw en zorgde voor regionale bedrijvigheid. Er groeide namelijk over de grens heen een steeds sterkere onderlinge afhankelijkheid en verwevenheid door de industrialisatie, de economische schaalvergroting en de internationalisering. In de praktijk gingen mensen, goederen en kapitaal gemakkelijk over de grenzen op basis van een initiële uitgesproken vriendschappelijke regionale samenwerking. De onderlinge verhoudingen tussen de buren waren goed. Nationale wet- en regelgeving was gericht op versoepeling van het 'kleine' lokale grensverkeer waarbij grensautoriteiten samenwerkten. Wel toetsten regeringscentra de integratie en afhankelijkheidsrelatie over de grens heen voortdurend aan de nationale belangen. Belangrijk was een evenwichtige en geleidelijke ontwikkeling. Op een structurele verstoring van die balans, bijvoorbeeld door te eenzijdige immigratie, sterke economische onderlinge concurrentie of door politieke fricties, werd gereageerd met een restrictiever grensregime, economische of fysieke blokkades. Ook werden er dan beperkingen gesteld aan politieke beïnvloeding van buitenaf om orde en veiligheid van de eigen staat te kunnen beschermen, overeenkomstig de werking van grenzen als 'political membranes', zoals hiervoor is beschreven.[21]

20 O. Martinez, *Border people. Life and society in the U.S.-Mexico borderlands* (Tucson 1994) 6-10.
21 Wilson Donnan, *Border Identities*, 9.

De flexibele grensbewoner na 1933

De Eerste Wereldoorlog had langs de Nederlands-Duitse oostgrens duidelijk gemaakt dat het rigide concept van neutraliteit met strakke grensmaatregelen in oorlogstijd botste met de traditionele behoefte aan de flexibiliteit van een open grens voor de nationale economie. Voor het eerst werd de grens door de bewoners aan beide zijden als een te scherpe scheiding ervaren. Dat nieuwe beleid hinderde het frequente grensverkeer met familie of voor handel en werk aan de andere kant. De grensbewoners accepteerden doorgaans niet dat de staat ingreep in hun dagelijks bestaan. In de periferie is vaak minder begrip voor het beleid van het politieke machtscentrum dat ver weg ligt. Sommige onderzoekers constateren dan ook een structureel gebrek aan loyaliteit en discipline bij grensbewoners. De lokale particuliere noden en behoeften tellen voor hen over het algemeen veel zwaarder dan het abstracte belang van de staat. Grensbewoners hebben de neiging om opportunistisch en afwisselend van het beste van beide kanten te willen profiteren. Zo stelt Abbenhuis dat het gedrag van grensbewoners 'may reflect the elastic relationship that existed between frontier zones, state control and the choices of the individual.'[22]

Er zijn daarmee twee duidelijk verschillende perspectieven in die sociaal-politieke grensdynamiek, die van de bewoner aan de grens en die van het politieke en bestuurlijke machtscentrum. Enerzijds heeft de centrale staat de sterke drang om juist aan de randen zijn gezag en identiteit te laten zien, als dat nodig is. De *borderlands* zijn immers het laatste óf het eerste dat reizigers van een land zien. Bij de 'toegangspoorten' wil de staat dan ook graag zijn '*markers of differentiation*' plaatsen, aldus Donnan en Wilson, juist omdat landschap en bewoningspatronen aan beide zijden van de grens vaak niet sterk verschillen. Het is duidelijk dat deze functionele spanning tussen grensregio's als 'symbolic territories of state image and control' en als open *mixed zones* zichtbaar werd in het interbellum langs de Nederlands-Duitse grens. Dat gebeurde vanaf het moment dat de activistische nationaalsocialistische buurstaat zich na 1933 met luide propaganda aan de slagboom kwam presenteren.[23] Door de repressie en de terreur in Duitsland verschenen vrijwel meteen duizenden vluchtelingen aan de Nederlandse grens. De dynamiek aan de randen vroeg de aandacht van de regering in Den Haag; het aantal politieke grensincidenten – *Grenzzwischenfälle* in het jargon van de oosterburen – dat diplomatiek moest worden gladgestreken, nam na 1933 sterk toe; ze komen in dit onderzoek uitvoerig aan de orde.

Anderzijds speelt ook de grensbewoner zelf een actieve rol in die sociaal-politieke grensdynamiek, zoals historicus Ad Knotter aangaf: 'In grensgebieden worden identiteiten uitgedaagd, gevormd en getransformeerd door de wisselwerking tussen symbolische en politieke grensbepalingen.' Dat gebeurt volgens hem in een continu proces dat wordt gestuurd door de centralisatiepolitiek van de nationale overheid, 'maar evenzeer door gedragspatronen van de grensbewoners zelf.'[24] De aanwezigheid van een nationale grens in een gebied werkt als een katalysator voor processen van politieke en culturele interactie. Deze dynamiek maakt de *borderlands* bijzonder ten opzichte van regionale en nationale patronen elders in het land.

22 Abbenhuis, 174.
23 H. Donnan/Th.M. Wilson, geciteerd in: Readman, *Introduction: Borderlands,* 9.
24 Ad Knotter, 'Na de Kulturraumforschung. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 118 (2005) nr. 2, 244.

Die bijzonderheid pleit volgens Ad Knotter en Anton Schuurman voor het oppakken van historische *border studies*; dat wil zeggen grensoverschrijdend regionaal historisch onderzoek naar de invloed van nationale grenzen op de dynamiek van sociale en culturele interactie en veranderingsprocessen daar.[25] Het gaat hier om een ruimtelijke benadering van de geschiedenis: het zoeken naar samenhang tussen identiteit, geografie en geschiedenis en de bijzondere rol van grenzen en de periferie daarbij. In deze sociaal-politieke geschiedenis van de Nederlands-Duitse grensstreek na 1933, in de aanloop naar de Duitse bezetting, wordt onderzocht waaruit die grensdynamiek bestond, hoe die zich ontwikkelde en hoe deze dynamiek doorwerkte op de beide nationale bestuurscentra. Voor de historiografie is het eveneens relevant om na te gaan of er lijnen vanuit die grensdynamiek zijn door te trekken naar de bezettingsperiode.

Nederland en de Tweede Wereldoorlog

Voor de geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog worden voortdurend nieuwe grote en kleine bouwstenen aangedragen. Dat gebeurt veelal voortbouwend en als aanvulling op het grote geschiedwerk van dr. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dat tussen 1969 en 1994 in twaalf delen verscheen.[26] In *Voorspel*, het inleidende deel, schrijft De Jong: 'de sleutel voor het begrip van hetgeen in de Tweede Wereldoorlog met en binnen het koninkrijk geschiedde, ligt in de vooroorlogse gebeurtenissen.'[27] Hij neemt vervolgens een lange aanloop vanaf 1813 en schetst de politieke, economische en sociale karakteristieken van de Nederlandse staat die bepalend waren voor de reactie van de Nederlanders op de Duitse bezetting. Het woord 'grens' komt in dit eerste deel van 770 pagina's 128 keer voor. De relatie tot de opkomende nationaalsocialistische staat schetst De Jong vooral vanuit het centrum, het 'Haagse perspectief'. De grensregio komt alleen aan bod bij de thema's Duitse vluchtelingen, Duitse propaganda en spionage-acties. In het tweede deel worden natuurlijk het bekende 'Venlo-incident' van november 1939 en de militaire inval in mei 1940 minutieus behandeld. Na De Jong schreven ook andere auteurs in de context van het internationale holocaust-onderzoek uitvoerig over de komst en opvang van Duitse vluchtelingen die over de grens kwamen.[28]

Historicus Bob de Graaff constateerde echter in 2009 dat 'Dutch history writing on this era is almost wholly centered on the western part of the country.'[29] Dat is in zekere zin begrijpelijk, omdat daar het politieke, administratieve en economische machtscentrum lag, maar toch is volgens hem de bescheiden aandacht voor de grensregio – door hem getypeerd als een 'structural historiographical neglect' – onterecht, omdat de *borderlands* in veel opzichten eerder dan de rest van Nederland werden geconfronteerd met de realiteit van het Derde

25 Knotter, *Kulturraumforschung* en Anton Schuurman, 'Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 247-251.
26 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1994).
27 Ibidem, deel 1, VI.
28 Zie onder meer: Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht etc. 1986) en Van Eijl, *Al te goed*.
29 Bob de Graaff, 'The Dutch Border Areas 1933-1945. Inducement for Incidents or Object of Structural Historiographical Neglect?', in: B. Kaplan etc. ed., *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden 2009) 194.

Rijk. De grensbewoners en de grensautoriteiten kwamen veel vroeger dan de andere Nederlanders voor nieuwe vragen te staan. De Graaff pleit dan ook voor nader onderzoek naar de relatie tussen Nederland en het Derde Rijk in de grensregio in de jaren 1930; daarvan verwacht hij een nieuwe, waardevolle bijdrage aan de historiografie.

Niet alleen het grensperspectief kan nieuwe inzichten opleveren, het is ook relevant om de aanloop in tijd ruimer te nemen. Het gros van de oude en nieuwe oorlogsgedenkboeken van steden en dorpen voeren in de titel de jaartallen '1940-1945' op, De Jong koos voor 1939-1945.[30] Veelal begint de lokale geschiedschrijving met wat er op die dramatische 10de mei 1940 in de ochtend voorviel, de onverwachte klap waarmee de bezettingstijd begon. Vervolgens worden vanuit lokaal perspectief de bekende grote oorlogsthema's collaboratie, verzet, Jodenvervolging, oorlogsgeweld en -slachtoffers behandeld. Voor grensplaatsen is soms de voorafgaande mobilisatie meegenomen, maar slechts mondjesmaat is er aandacht voor de relevante ontwikkelingen in de 'lange jaren dertig'. Economisch historicus Hein Klemann wees erop dat juist de vooroorlogse ontwikkelingen, met hun internationale, economische factoren een verklaring kunnen geven voor de aanvankelijk timide, lethargische reactie van de Nederlanders op de Duitse bezetting, voor hun keuze voor accommodatie en voor het pas laat op gang komen van het verzet.[31] Bijvoorbeeld is er een vooroorlogse prelude op de alom gehate *Arbeitseinsatz*, die na 1940 meer dan 600.000 Nederlanders als dwangarbeider naar het Derde Rijk sleurde. Al vanaf 1937 wilde Den Haag in crisistijd werklozen stimuleren over de grens werk te zoeken, vooral in de grensregio. Eerst waren vooral landarbeiders en melkers welkom, maar naarmate de Duitse oorlogseconomie op stoom kwam, boden Duitse arbeidsbureaus duizenden banen aan voor industrie- en bouwarbeiders. De Nederlandse Arbeidsbeurs in Oberhausen bemiddelde. De gewestelijke arbeidsbureaus in Nederland hanteerden een ruime interpretatie van het begrip passende arbeid en oefenden druk uit op werklozen om te gaan.[32]

Over de grens heen kijken en dan voor een langere periode, is voor historisch onderzoek mogelijk nog boeiender. Een recent voorbeeld van dergelijk transnationaal onderzoek werd verricht door Froukje Demant, die het samenleven bestudeerde van joden en niet-joden voor, tijdens en na de oorlog in het Duits-Nederlandse grensgebied van Twente, het *Westmünsterland* en de *Grafschaft Bentheim*. Zij bekeek de uitwerking van de grens, die zowel bindt als scheidt, op de onderlinge relaties van deze groep Duitse en Nederlandse bewoners.[33] Iets noordelijker, voor de Drentse en Groningse grensregio, onderzocht Dirkje Mulder-Boers de veranderende betekenis van de grens in het leven van grensbewoners ook in relatie tot de verhouding met de Duitse buren in de bewogen periode 1914-1964. Zij concludeerde onder meer dat de grensbewoners aan beide zijden 'een grensbewustzijn [kunnen]

30 Zie onder meer de recente reeks van de Zwolse uitgeverij WBOOKS: *Zwolle 40-45*, *Groningen 40-45* en verder over Leeuwarden, Delft, Dordrecht, Drenthe, Rivierenland etc.

31 Hein A.M. Klemann, *Nederland 1933-1948. Economie en samenleving in de jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).

32 B.A. Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1990) 537-51. Weigering betekende vaak einde steunuitkering en uitsluiting van werkverschaffing. Het ministerie van Sociale Zaken erkende geen politieke bezwaren tegen werken in nazi-Duitsland, men ging immers niet 'om politiek te voeren', maar 'alleen om er te werken'.

33 Froukje A. Demant, *Verre buren. Samenleven in de schaduw van de Holocaust* (Amsterdam 2015).

ontwikkelen zonder de loyaliteit aan hun land te verliezen.'[34] Ze blijven hoe dan ook loyaal aan hun vaderland en zien ook in een verscherpte politieke situatie kans de grens nagenoeg te negeren voor hun dagelijkse besognes en kunnen zo probleemloos blijven verkeren met de hun van nabij bekende Duitse grensbewoners – deze associëren ze namelijk niet direct met het veel abstractere vijandige Duitse regime in het verre Berlijn. Het grensbewustzijn is voortdurend in beweging en wordt gevormd door 'conjuncturele' sociaaleconomische, politieke en culturele ontwikkelingen – er is een voortdurende golfbeweging in de verhoudingen tussen staten. Ook regionale geschiedschrijvers kijken steeds vaker over de grens en nemen de vooroorlogse interactie mee. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de studie van Harrie-Jan Metselaars over de joodse gemeenschap in Gennep.[35] Over de Achterhoek schreef Henk Krosenbrink onder de titel *Grensgevallen* uitvoerig over de opvang van Duitse vluchtelingen vanaf 1933. In de themahoofdstukken volgen meer gespecificeerde historiografische notities.[36]

Historicus Lennert Savenije kiest een duidelijke 'multiperspectieve' benadering om voor de oorlogsgeschiedenis van grensstad Nijmegen de in tijdsperspectief nogal dynamische begrippen collaboratie en verzet uit de bezettingsjaren nader te begrijpen en te analyseren. Hij neemt in dit meervoudige ontwikkelingsperspectief nadrukkelijk de impact van de grensligging mee en besteedt daarbij veel aandacht aan de invloed van het nationaalsocialistische activisme en de propaganda die al kort na 1933 van vlakbij over grens de stad binnendrong.[37] Die benadering opent tegelijk de mogelijkheid voor een diepere verkenning van het Duitse perspectief. Juist in de regio Nijmegen is ook aan de andere kant van de grens door Helga Ullrich-Scheyda historisch onderzoek verricht naar de opmars van de nationaalsocialisten in de typische grenssamenlevingen van de katholieke plaatsen Kleef en Kranenburg, in de periferie van het Derde Rijk dus.[38]

Uit de sociale wetenschappen introduceerde historica Ismee Tames het begrip liminaliteit in de geschiedschrijving, om nader te kunnen onderzoeken wat mensen ertoe brengt om tot verzet te komen, hoe ze een 'grens' overgaan en in actie komen.[39] Dit complexe innerlijke mentale transformatieproces betreft de overgangssituaties, de 'tussengebieden' in een leven, als er een grens – moreel, politiek, humaan – wordt overschreden, die mensen tot actie maant. Aan dit proces is mogelijk vanuit dit grensonderzoek een situationele component toe te voegen: het maakt voor de politieke houding en het gedrag uit waar men zich fysiek bevindt. De turbulentie aan de grens heeft veel grensbewoners wakker geschud en ertoe aangezet in actie te komen. De vraag is simpelweg: open je de deur als er 's nachts een vluchteling aanklopt? Of actiever: gids je hen over de grens? Besluit je actief de politieke Duitse kameraad in het *Exil*-verzet tegen het Derde Rijk te gaan assisteren bij het over

34 Dirkje Mulder-Boers, *De grens getrokken. De Noord-Nederlandse grensbewoner in verhouding tot de Duitse grensbewoners en hun verbondenheid met de Duitse grensstreek in het algemeen tussen 1914-1964* (Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen 2020) 272-273.

35 Harrie-Jan Metselaars, *En toen waren ze weg. Jodenvervolging in een Noord-Limburgs stadje* (Gennep 2018).

36 Henk Krosenbrink, *Grensgevallen. Vluchtelingen tussen 1933 en 1940* (Winterswijk 2009).

37 Lennert Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd* (Nijmegen 2018). De auteur kiest ook een ruimere periodisering: 1936-1954.

38 Helga Ullrich-Scheyda, *Alte Grenzfeste im neuen Deutschland? Kranenburg in der Zeit des Nationalsozialismus* (Kranenburg 2020) en H. Henning ed., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert* (Kleve 1991).

39 Ismee Tames, *Over grenzen. Liminaliteit en de ervaring van verzet* (inaugurale rede 17 mei 2016 Universiteit Utrecht).

grens sluizen van mensen en materiaal? Na 1933 kwamen de Nederlandse grensbewoners bij uitstek in de positie om de stap naar het verzet tegen het nationaalsocialisme te maken. Er was in alle gevallen lokale kennis nodig van het terrein en de grensbewaking om de grens heimelijk te kunnen passeren. Overigens was er bij de grensbewoners in actie aan de grens niet altijd sprake van nobele politiek-morele en humane motieven, maar ook van berekende, opportunistische overwegingen. Er was namelijk veel geld te verdienen met smokkelpraktijken. De directe confrontatie met de gevolgen van de excessen in het Derde Rijk zal ook de lokale gezagsdragers en ambtenaren in de periferie niet onberoerd hebben gelaten en tot politieke bewustwording hebben geleid, die de latere stap naar verzetsdeelname mogelijk heeft bevorderd.

Verder verzorgden Duitse historici veel overzichten en naslagwerken over de activiteiten van gevluchte Duitse emigranten, het *Exil*, met daarin ook volop aandacht voor de activiteiten in Nederland, een thema dat in de hoofdstukken 5 en 6 uitgebreid behandeld wordt. Om met Wilson Donnan te spreken: 'borders can create the reasons to cross them, and may act both as barriers and opportunities, often simultaneously.'[40] In spannende tijden biedt de grens een reden én de mogelijkheid om er overheen te gaan. Geldt dat ook voor andere groepen Duitsers na 1933? Genoeg reden om de grens te passeren was er voor die vurige Duitse nazi om zijn idealen uit te dragen. Uit lijfsbehoud trok de door datzelfde idealisme zwaar vervolgde joodse vluchteling de grens over naar het veilig geachte Nederland. Ook de politieke vijanden van het Duitse regime, die de strijd elders wilden voortzetten, passeerden de grens om in Nederland het verzet te organiseren. Vooral socialisten en communisten drukten in Amsterdam verzetsblaadjes die vervolgens over de grens werden gesmokkeld. Een netwerk van contacten met ondergrondse partijgenoten in de *Heimat* werd opgezet. Deze verzetsactiviteiten leidden natuurlijk al snel tot een reactie van de Duitse staat die greep wilde krijgen op het politieke grensverkeer.

Naast strenge controle, moest de grens van de nieuwe machthebbers in Berlijn open blijven om oude culturele banden met de Nederlandse buren aan te halen. Deze poging tot verbroedering was vooral gericht op de aan het Rijnland grenzende Limburgse grensstreek, waar al duizenden *Volksgenossen* woonden. Het imperialistische streven van Berlijn was gericht op *Lebensraum* voor het Duitse volk, maar zou er in de geopolitieke en racistische *Neuordnung* van Europa ook plaats zijn voor een eigen zelfstandige staat voor de 'stamverwante' Nederlanders? Het gaat dus ook hier weer om de vraag wat er met de oude grenzen zou gaan gebeuren en waar de grenzen van het gedroomde Derde Rijk zouden lopen. In deze context is voor dit onderzoek specifiek van belang welke visies Berlijn ontwikkelde over de westgrens en de vooroorlogse Duitse inspanningen ter voorbereiding van de inlijving van Nederland. Daarom komen ook de Duitse krachten in de periferie in de jaren 1930 en de daarmee samenhangende grenskwesties aan de orde. In de volgende hoofdstukken zullen vanuit verschillende perspectieven en thema's de turbulente sociaal-politieke ontwikkelingen in de Nederlands-Duitse grensstreek en de interactie tussen centrum en periferie tussen 1933 en 1940 worden geschetst.

40 Wilson Donnan, *Border Identities,* 22.

Hoofdstuk 1 Overheidsgezag aan de grens – het Nederlandse en Duitse grensbeleid in de jaren 1930

Er volgt een schets van de organisatie van de controle op de grens door de centrale overheden op het moment dat in Duitsland de grote politiek-sociale omwenteling plaatsvond. Was de politieke turbulentie aan de oostgrens meteen te merken voor de uitvoerders van het nationale grens- en vreemdelingenbeleid? Onderzocht wordt de impact van de politieke ontwikkelingen op het dagelijks werk van de grensambtenaren en op de agenda's van de politiecommissarissen in drukke grensplaatsen als Kerkrade, Heerlen, Venlo, Nijmegen en Enschede. Hoe werd in Den Haag gereageerd op de berichten over de politisering van de grensregio's en wat was het effect op de Nederlands-Duitse betrekkingen? En de grensbewoner: kon die nog soepel over de strenger gecontroleerde grens, zeker nadat ook de *Gestapo* op het toneel was verschenen?[2]

1.1 De betrekkingen tussen Den Haag en Berlijn

Als goede buren en belangrijke handelspartners hadden Duitsland en Nederland lange tijd vriendschappelijke banden onderhouden. Het waren wel 'ongelijke buren', zowel in omvang als wat betreft politieke, economische en militaire macht: '*Zwei ungleiche Nachbarn*', zo typeerde de Duitse historicus Horst Lademacher de relatie treffend.[3] Als handelsnatie had het kleine Nederland alle belang bij het vrije verkeer van goederen en mensen: dat vroeg om een open grens naar alle kanten, over zee en ook naar het oosten. Duitsland was een zeer belangrijke afzetmarkt, onder meer voor landbouwproducten; in 1929 ging bijna een kwart van de Nederlandse export naar Duitsland.[4] Bovendien werd aan de handel met Duitsland veel verdiend door het bankwezen, de logistieke dienstverlening, de zeehavens en de Rijnvaart. Ook voor het grote Duitsland was de veel kleinere buurstaat aan zee een belangrijke strategische handelspartner; voor het *Ruhrgebiet*, het Duitse industriële hart, was de Rijn de

1 *Nieuwe Rotterdamse Courant,* 3 maart 2017.

2 Delen van het onderzoek voor dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd in: Jan Brauer, 'Spanning aan de grens in de regio Venlo. Grensincidenten, nazi's en verzet midden jaren 30', in: *Venlose Katernen* 21 (Venlo 2015) 1-40.

3 Kenner van de Duits-Nederlandse betrekkingen, historicus Horst Lademacher in 1990 in zijn studie: *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990).

4 Hein Klemann, 'Een handelsnatie in de twintigste eeuw', in: B. de Graaff, D. Hellema, B. van der Zwam ed., *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 105-130.

levensader en fungeerde Rotterdam in feite als zeehaven. Het lukte Nederland alleen neutraal en buiten de Grote Oorlog 1914-1918 te blijven door met een ingewikkelde diplomatieke 'balanceeract' beide kampen te vriend te houden.[5] Van de Britten moest Nederland de blokkade van Duitsland immers naleven, terwijl de Duitsers Nederland hard nodig hadden voor strategische goederen en voedsel: 'Es muß unsere Luftröhre bleiben, damit wir atmen können', had de Duitse generaal Helmuth von Moltke daarover gezegd.[6]

Duitsland werd na de nederlaag in 1918 niet alleen opgezadeld met enorme herstelbetalingen, maar ook met een verbod op wapenproductie en -handel. Duitse bedrijven en kapitaal zochten een uitwijkmogelijkheid. Het betrekkelijk stabiele buurland bleek een ideale bestemming, omdat het neutrale Nederland geen partij was in de vredesbepalingen. Al eind 1919 had vrijwel elke Duitse bank een filiaal in Nederland en staalgiganten als *Krupp* en *Thyssen* vestigden er firma's voor de afzet van producten en de invoer van grondstoffen. Vaak werden Duitse onderdelen in Nederland in elkaar gezet voor de export over de hele wereld, waarmee de verboden werden omzeild. *AEG*, *Siemens* en *Haniel* stichtten tientallen bedrijven, die op papier Nederlandse eigenaren en aandeelhouders hadden, maar die volledig werden geleid door het Duitse moederconcern en een Duitse directie. Door de inzet van Nederlandse administratiekantoren en trusts waren deze gecamoufleerde *getarnte* of *Tarn*-bedrijven haast ongrijpbaar voor de strenge controle van de overwinnaars.[7] Juist in grensplaatsen als Venlo en Hengelo vestigden zich na 1918 met Duits kapitaal gestichte bedrijven die volop bijdroegen aan de Duitse herbewapening met de productie van nachtkijkers, vuurgeleiding voor schepen en krachtige schijnwerpers, zoals verderop wordt geschetst. De Duitse wapenindustrie had zich met de 'Holland-route' van continuïteit verzekerd. Voor Nederland waren de honderden arbeidsplaatsen van deze *Tarn*-firma's zeer welkom, zeker na het uitbreken van de wereldcrisis in 1929. Daarom stelde Den Haag geen lastige vragen. De bedrijven konden hun gang gaan en de Nederlandse militaire top was zelfs betrokken bij de ontwikkeling van het moderne wapentuig. Den Haag maakte zich er voorlopig nauwelijks zorgen over dat de aanstaande vijand zo ook een kijkje kreeg in de Nederlandse militaire keuken. Nadat Hitler in 1935 eenzijdig het verdrag van Versailles had opgezegd, ging de herbewapening in de hoogste versnelling.[8]

Fricties in de handelsbetrekkingen, politieke wrijvingen

De Nederlandse neutraliteitspolitiek werd praktisch gedomineerd door de belangen van de economie en de handelspolitiek. Het ministerie van Economische Zaken, sterk beïnvloed door het Nederlandse bedrijfsleven, drukte dan ook een behoorlijk stempel op de buitenlandse politiek en de Nederlands-Duitse betrekkingen. Aan Duitse kant werd het nationale economische beleid na 1933 sterk op autarkie gericht. De handelsrelaties met de buren raakten steeds meer gefrustreerd door Duitse beschermingsmaatregelen voor de eigen productie

5 Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020) 35-37.
6 Geciteerd in: Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2001) 81.
7 Johannes Houwink ten Cate, '*De Mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995), en J. Enklaar, 'Nederlandse hulp bij de illegale herbewapening na 1920', in: *Spiegel Historiael* 25 (1990) april 178-184.
8 Houwink ten Cate, *De mannen*, 80-85, en Jan Brauer, 'De clandestiene Holland-route. Duitse wapenbedrijven in Oost-Nederland na 1918', in: *Geschiedenis Magazine* 51 (2016) nr. 7, 38-44.

en de strakke deviezenpolitiek. Geld of waardepapieren mochten alleen met toestemming de grens passeren. Betalingen aan het buitenland konden alleen in buitenlandse valuta, die mondjesmaat werden toegewezen door de *Reichsdevisenzentrale*. Den Haag trachtte door handelsverdragen de agrarische export te ondersteunen, maar Nederland was wel de zwakkere partner in de relatie.[9] Duidelijk was ook dat het nationaalsocialistische Duitsland een belangrijke handelspartner van Nederland moest blijven. Voor Rotterdam was het zaak dat de Rijnvaart niet stokte en dat was ook voor Duitsland van groot belang.

In het Nederlandse bedrijfsleven bestond overigens een zekere bewondering voor de krachtdadige wijze waarop het nieuwe regime in Berlijn de economische crisis en de sociale onrust had aangepakt. Daarvoor wilde men de ergerlijke berichten in de pers over politieke terreur en vervolgingen wel verdringen.[10] De goede handelssfeer werd bevorderd door de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft*, een platform van grote industriëlen, handelaren en hoge ambtenaren, dat vanaf 1937 werd geleid door topondernemer Frits Fentener van Vlissingen.[11] Hij werd in die jaren een centrale figuur in de innige Nederlands-Duitse handelsrelaties. Als directeur van de Steenkolen-Handelsvereeniging N.V. (SHV), een agentschap van een machtig kolenkartel uit het *Ruhrgebiet,* grossierde Fentener van Vlissingen in commissariaten van toonaangevende Nederlandse en Duitse bedrijven. Als voorzitter van de Internationale Kamer van Koophandel werd hij enkele malen door Adolf Hitler ontvangen en hij kreeg in 1937 een hoge Duitse onderscheiding opgespeld voor zijn verdiensten voor de Duitse economie.[12]

Het Nederlandse bedrijfsleven had bovendien grote invloed op het overheidsbeleid met oud *Shell*-man Hendrik Colijn als minister-president van vier kabinetten in de jaren 1930. Op Buitenlandse Zaken trad in mei 1933 de 61-jarige jonkheer Andries de Graeff aan als minister. De partijloze De Graeff had toen al een loopbaan als gouverneur-generaal in Nederlands-Indië achter de rug.[13] Nederland hield voorlopig vast aan de beproefde neutraliteitspolitiek en wilde als Volkenbond-lid bijdragen aan het bewaken van de internationale rechtsorde en de vrede in Europa. Het diplomatieke verkeer met Berlijn werd onderhouden op het niveau van gezanten, die praktisch opereerden als ambassadeurs.[14] Van 1927 tot in

9 Klemann, 'Een handelsnatie in de twintigste eeuw', 105-130.

10 Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, 132-140.

11 De DNG telde 700-800 leden in 1938. Lademacher *Ungleiche Nachbarn,* 128-132. Zie ook: Madelon de Keizer, *Appeasement en aanpassing: het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942* (Den Haag 1984) en Houwink ten Cate, *De Mannen van de daad*.

12 Arie van der Zwam, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam 2007[2]) 185; Reichsbank-president Hjalmar Schacht verleende hem in 1937 het Kruis van verdienste in de Orde van de Duitse adelaar met ster.

13 Cees Fasseur, 'Jhr. Andries Cornelis Dirk de Graeff, (1872-1957)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (BWN): http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/graeff; B. de Graaff, 'Een "welwillend man met een vrij gering werkelijkheidsbegrip". Andries Cornelis Dirk de Graeff (1933-1937)', in: *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw. Vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 113-125. Over de contacten met de gezant in Berlijn: W. Klaassen ed., *'Voor U persoonlijk'. Brieven van minister van Buitenlandse Zaken Jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. Graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* (Houten 1987).

14 Alleen grote mogendheden voerden vanaf de 19e eeuw ambassades in het buitenland. Voor 1940 was Nederland in het buitenland diplomatiek vertegenwoordigd door gezantschappen, ofwel legaties. De gezant functioneerde praktisch als een ambassadeur. In 1942 opende Nederland ambassades in Londen en Washington; na 1945 veranderden de gezantschappen geleidelijk in ambassades.

1936 was De Graeffs boezemvriend en ervaren diplomaat Johan Paul graaf Van Limburg Stirum, de Nederlandse gezant in Berlijn.[15] Beiden hadden als conservatieve liberalen weinig sympathie voor het nieuwe regime en de onbehouwen nationaalsocialisten. Dat gold in zekere zin ook voor de Duitse gezant in Den Haag, Julius Graf von Zech-Burkersroda. De aristocraat Zech was conservatief-nationalistisch ingesteld, maar zeker geen nationaalsocialist. De degelijke diplomaat kreeg gaandeweg steeds meer moeite met de politieke oekazes uit Berlijn, maar hij bleef die met loyaliteit voor de nationale Duitse zaak uitvoeren. Zech probeerde in het contact met minister De Graeff steeds correct te handelen binnen de diplomatieke conventies, terwijl op zijn gezantschap nationaalsocialisten het voor het zeggen kregen. In juni 1940 werd Zech 'met pensioen' gestuurd.[16]

De meeste wrijvingen in de Nederlands-Duitse betrekkingen op het centrale regeringsniveau werden na 1933 veroorzaakt door de strenge Duitse handels- en deviezenpolitiek. Nederland deed er alles aan om de stroevere relaties met handelsverdragen te versoepelen, maar de tegenpartij werd steeds veeleisender en dwingender. In deze context paste geen stevige politieke confrontatie met het regime in Berlijn over nationale politieke zaken, maar wel een voorzichtige houding van co-existentie en aanpassing. Daarom was Den Haag zeer terughoudend in het openlijk oordelen over de binnenlandse politieke ontwikkelingen in het Derde Rijk, hoewel de bewindslieden binnenskamers grote aversie uitten tegen de repressie en de straatterreur. De regering was aanvankelijk ook zeer bezorgd dat de politieke en sociale onrust juist in crisistijd over de grens zou overslaan naar eigen land. In juli 1934 werd in Amsterdam door militairen en politie met veel geweld het grote Jordaanoproer neergeslagen.

Besloten werd dat vreemdelingen in Nederland niet politiek actief mochten zijn, en dat gold zowel voor de voor- als tegenstanders van het nationaalsocialisme. Om de orde en rust te kunnen handhaven, kwam er medio 1933 een wettelijk uniformverbod en werd er streng opgetreden tegen al te fanatieke propagandisten, volgend op eerder ingevoerde maatregelen in Vreemdelingencirculaires bestemd voor grensposten en politie.[17] *NSDAP*-activisten konden op grond van de Vreemdelingenwet worden uitgewezen; dat gebeurde ook met gevluchte communisten en socialisten die openlijk politiek bedreven. De Graeff en z'n ambtenaren pleitten voor een voorzichtige aanpak van de *NSDAP* om Berlijn niet te zeer te irriteren en om te vermijden dat hierdoor de handelsbelangen werden geschaad. Die houding leidde regelmatig tot stevige discussie met zijn collega op het ministerie van Justitie, de

15 B. de Graaff, E. Locher-Scholten, *J.P. graaf Van Limburg Stirum 1873-1948.Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007) en over zijn Berlijnse tijd: B. de Graaff, 'Van Limburg Stirum, diplomaat in bange dagen te Berlijn (1927-1936). Een onderbelichte figuur', in: *Vierde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1998) 11-39.

16 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 564, Julius Graf von Zech-Burkersroda (1885-1946). Sinds 1909 in de diplomatieke dienst, in 1914 adjudant van rijkskanselier Von Bethmann Hollweg, zijn schoonvader. Van 1928-1940 gezant in Den Haag. Na de Duitse inval op 7 juni 1940 'frühpensioniert'; in 1945 gearresteerd door het Rode Leger en opgesloten in Bautzen, waar hij begin 1946 stierf.

17 Wetsontwerp juli 1933, 19 september in werking. Wet van 19 september 1933, Staatsblad 476. Wetboek van Strafrecht, art 435a

'Hij die in het openbaar kledingstukken of opzichtige onderscheidingstekens draagt of voert, welke uitdrukking zijn van een bepaald staatkundig streven, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste twaalf dagen of geldboete van ten hoogste honderd vijftig gulden'.

katholieke Josef (Joop) van Schaik, die vanuit zijn Limburgse achterban voortdurend klachten kreeg over intimidatie door *NSDAP*-ers. Van Schaik wilde de vreemdelingenwetgeving streng handhaven in het belang van de rechtsstaat.[18]

De Nederlandse Justitie trad al in de zomer van 1933 op tegen enkele Duitse propagandisten die in Limburg over de schreef gingen. Ze werden uitgewezen en begin 1934 eiste de Nederlandse overheid de ontbinding van alle *NSDAP*-formaties in Nederland. Dat leidde tot het nodige diplomatiek gesteggel, omdat Berlijn vond dat de Duitsers in het gastland toch recht op vereniging hadden, zoals dat ook gold voor de Nederlanders in Duitsland. Bovendien was de *NSDAP* inmiddels met de Duitse staat tot een eenheid versmolten. De uitkomst van het overleg, medio 1934, was dat alle Duitse verenigingen werden gebundeld in de *Reichsdeutsche Gemeinschaft* (*RDG*), een politiek neutraal klinkende naam.[19] Met die naamsverandering was het probleem echter niet opgelost. De *RDG* opereerde in feite als de *NSDAP*-mantelorganisatie in Nederland. Vooral in de grensregio kwamen de instructies voor de lokale *RDG*-afdelingen regelrecht van de *NSDAP*-leiders aan de andere kant van de grens, zoals later nog aan de orde komt. In juli 1937 werd in het gezantschap in Den Haag dr. Otto Butting geïnstalleerd als attaché; hij werd de *RDG-Leiter* voor Nederland die instructies kreeg van *Gauleiter* Ernst Wilhelm Bohle van de *Auslands Organisation* van de *NSDAP*. Dat betekende dat gezant Zech in het beleid gericht op de Duitse gemeenschap in Nederland volledig werd overvleugeld door Butting.[20] Beschermd door zijn diplomatieke status verrichtte Butting puur politiek vormingswerk: hij had de regie over alle *RDG*-afdelingen en zorgde ervoor dat *NSDAP*-ers op de sleutelposities kwamen. In kort tijdsbestek waren alle Duitse verenigingen in Nederland dan ook onder de *RDG*-paraplu in nationaalsocialistische geest 'gelijkgeschakeld'.[21]

De toon in de betrekkingen werd minder vriendelijk naarmate nazi-Duitsland zijn ware gezicht liet zien: totalitair bestuur, zware repressie van joodse burgers en van alle oppositie. Buurlanden werden geconfronteerd met duizenden joodse vluchtelingen. Dat leidde tot steeds meer internationale verontwaardiging en protesten. Het regime in Berlijn wilde eerst intern orde op zaken stellen, maar kreeg toch ook al snel imperialistische trekken. Naar buiten toe werd aanvankelijk nog getracht met een diplomatie van charme en propaganda, blokvorming van de Europese tegenstanders te voorkomen. Dat moest ook verhullen dat de geheime herbewapening was gestart en er volop oorlogsplannen werden gesmeed. Naast deze ´verdeckten Agressionsvorbereitungen' volgde Berlijn nauwlettend de opstelling van de buurlanden en trachtte de regeringen langs diplomatieke kanalen te beïnvloeden terwijl daarnaast de publieke opinie in het buitenland werd bestookt met propaganda.[22] Den Haag

18 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 560-574. Over Van Schaik: https://www.parlement.com/id/vg09ll71hwyv/j_r_h_joop_van_schaik (Gezien 9 augustus 2021).

19 Ibidem.

20 Wolfgang Gans zu Putlitz, *In rok tussen de bruinhemden. Herinneringen van een Duitse diplomaat* (Den Haag 1964) 208-210. Treffend is de anekdote dat Zech op zijn bureau een grote buste had staan van zijn schoonvader, de oud-rijkskanselier Von Bethmann Hollweg. Die buste werd zonder overleg door Butting afgevoerd naar de privéwoning van de gezant; daarvoor in de plaats kwam een Hitlerbuste.

21 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 560 en deel 2 en 323-327; A.H. Paape, *Donkere jaren episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933-1945* (Assen 1969) 7-13.

22 Anselm Faust, B.-A. Rusinek, B. Dietz ed., *Lageberichte rheinischer Gestapostellen* (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde LXXXI (Düsseldorf 2012) deel 1, 109.

hield voorlopig vast aan de neutrale positie: geen toenadering tot Berlijn, maar ook geen onvriendelijkheden.

Na de *Anschluss* van Oostenrijk en de inlijving van Sudetenland in 1938 waren de agressieve Duitse intenties voor de Europese staten inmiddels wel duidelijk. Vanaf 1938 werd de toon van de Duitse diplomatieke interventies dwingender. Duitse diplomaten kregen de opdracht tot steviger optreden. Steeds vaker werd gedreigd met politieke en economische gevolgen. Ook de minister van Buitenlandse Zaken in het vierde kabinet Colijn, mr. Jacob Patijn, kreeg te horen dat de aanhoudende kritiek en de hetzes in de Nederlandse pers de onderlinge verstandhouding vertroebelde en Nederlands neutraliteit zou kunnen schaden. Den Haag wees steeds op de grondwettelijke persvrijheid, maar Buitenlandse Zaken toonde toch ook enig begrip voor de Duitse grieven en probeerde de dialoog open te houden. Minister Patijn achtte een vijandige opstelling tegenover Duitsland uit politiek en uit economisch oogpunt nog steeds 'allerbedenkelijkst'. Maar zijn collega op Justitie, de RKSP-er, mr. Carel Goseling, wilde de harde lijn van zijn voorganger Van Schaik voortzetten vanwege het aanhoudende gestook van de *NSDAP* onder volksgenoten en ook de infiltratie van *Gestapo*-agenten op Nederlandse bodem. Al in maart 1938 had Goseling dat standpunt in een duidelijke nota aan de ministerraad bepleit:

> 'Geen onafhankelijke staat kan dulden dat een grote groep vreemdelingen (...) vanuit het buitenland bij voortduring onder druk wordt gezet, zo, dat de betrokkenen zich moeten gaan afvragen of zij zich nog wel bevinden in een vrije en zelfstandige staat. Geen onafhankelijke staat kan dulden, dat op zijn grondgebied systematisch en ondergronds een machtsapparaat wordt gevormd hetwelk op den duur (...) tot een staat in de staat dreigt uit te groeien. Geen staat kan ook dulden dat door een buitenlandse regering op zijn grondgebied systematisch een intensieve politieke propaganda wordt gemaakt voor een afwijkende politieke ideologie en een afwijkend politiek stelsel.'[23]

Ondanks de oplopende internationale spanningen, de militaire dreiging en de zeer verontrustende signalen uit de periferie, bleef de regering in het belang van de economie vasthouden aan de pragmatische, gematigde koers. Den Haag bleef bij de milde toon, ook wel getypeerd als 'publicitaire neutraliteit'.[24] Deze houding van aanpassen en slikken was eveneens in de nationale pers te horen, maar de linkse kranten en de bladen in de grensregio bleven onverbloemd kritisch over het Derde Rijk. Het regime in Berlijn intensiveerde de schreeuwerige propagandistische programma's over de westgrens heen. Na de Conferentie van München in september 1938 leek de vrede in Europa te zijn gered, maar Hitler zette de agressieve imperialistische koers onverminderd voort, al kwam Nederland daarin nog niet voor. Polen bleek het eerstvolgende doel. In navolging van Duitsland en andere Europese landen werd op 28 augustus 1939 de algemene mobilisatie van het Nederlandse leger afgekondigd. Zo'n 300.000 Nederlandse militairen werden ingezet om aan de grens de Nederlandse neutraliteit te verdedigen.

23 Nota minister van Justitie aan voorzitter Ministerraad, 18 maart 1938, geciteerd: De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 572; Jan Roes, 'Goseling, Carolus Maria Joannes Franciscus (1891-1941)', in: BWN http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/goseling.

24 Paul Stoop, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München etc. 1987) 186-187 en 399-400.

Na deze schets van de onderlinge betrekkingen op het centrale niveau, tussen Den Haag en Berlijn, is het de vraag in hoeverre de pragmatische, milde en publicitair-neutrale opstelling van de Nederlandse regering vanaf 1933 werd beïnvloed door de sociaal-politieke dynamiek in de grensstreek.

1.2 Nederlandse grensbewaking en toezicht op vreemdelingen na 1918

Na de Duitse capitulatie in 1918 kon Nederland de militaire grenspatrouilles geleidelijk afbouwen. Het alledaagse reizigers- en goederenverkeer kwam weer op gang. Omdat het voorlopig nog onrustig in de wereld was, bleef de staat van beleg aan de oost- en zuidgrens nog enige tijd gelden. De Eerste Wereldoorlog had nieuwe inzichten gebracht over het vreemdelingenbeleid en de controle op de landsgrenzen. Er kwam een registratie- en meldplicht voor vreemdelingen, naast nieuwe beperkingen voor buitenlandse arbeidskrachten.[25] Na november 1918 keerden de troepen van het Nederlandse leger wel gefaseerd terug naar de kazernes. Praktisch kwam de grensbewaking aan de zuid- en oostgrens weer in handen van een bont samengesteld korps ambtenaren, in totaal zo'n duizend man die op de grenslijn waakten over de territoriale integriteit en soevereiniteit van het land. Aan de slagboom bij de bekende grensovergangen werden de controles voornamelijk uitgevoerd door grens- en hulpcommiezen van de douane, indien nodig aangevuld en bijgestaan door marechaussee en politietroepen en de lokale politie.[26]

Buiten de grensposten en uit het zicht van de commiezen was er alle gelegenheid om illegaal de 'groene grens' over te gaan, door bossen en landerijen. Door bezuinigingen in de crisisjaren stond de capaciteit van de grensbewaking onder druk, terwijl juist na 1933 een grote toestroom van vreemdelingen op gang kwam en het politiek onrustig werd in de grensstreek.[27] De minister van Justitie was eindverantwoordelijk voor vreemdelingenzaken en de daaraan gerelateerde grensbewaking. De coördinatie en uitvoering werd geleid door de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee.[28] Deze stuurde vanuit Den Haag alle betrokken ambtenaren en politietroepen aan. Hij deed dat op basis van de Grensbewakingswet van 1920, die een aanvulling gaf op de Vreemdelingentoezichtwet en het Vreemdelingenreglement van 1918.[29] De grensbewaking werd verfijnd en er kwamen specifieke doorlaatposten verspreid langs de grens. De minister van Justitie had bevoegdheden om het verblijf in de zogenoemde 'bewakingsgebieden', een strook van 15 tot 20 km langs de zuid en -oostgrens, toe te staan of te weigeren. Nadat aan de Belgische grens in 1922 en twee jaar later ook aan

25 Van Eijl, *Al te goed*, 116, 117. Na 1920 moesten Arbeidsbeurzen verklaren dat er geen geschikte Nederlanders voor bepaalde functies beschikbaar waren en zodoende door buitenlanders konden worden vervuld.
26 Tussen 1914-1918 waren zo'n 4.500 militairen dagelijks ingezet voor grenspatrouilles langs de Belgische en Duitse grens.
27 Ibidem, 118-120.
28 Herman Roozenbeek e.a., *Een krachtig instrument. De Koninklijke Marechaussee 1814-2014* (Amsterdam 2014) 55-58. Buiten beschouwing laten we hier de landsverdediging in tijden waarin oorlog dreigde. Dan kregen het leger en de minister van Defensie de regie over de grensregio's. Deze situatie trad in toen in augustus 1939 de algemene mobilisatie werd afgekondigd.
29 Grensbewakingswet van 10 januari 1920 (Stb. 11).

de oostgrens de staat van beleg was opgeheven, werd de capaciteit voor de grensbewaking verder teruggebracht.

In de praktijk werd in de jaren 1920 het grensverkeer aan de meeste overgangen gecontroleerd door de douane, die onder het ministerie van Financiën ressorteerde. De dienst had na 1918 aanvankelijk nog tijdelijk 1.700 hulpcommiezen aangetrokken. Na hun vertrek werd steeds vaker een beroep gedaan op regionale marechaussee-eenheden of op de lokale politie. De Koninklijke Marechaussee was weliswaar verantwoordelijk voor de grensbewaking en het vreemdelingenbeleid, maar kon zeker niet in alle officiële grensplaatsen aanwezig zijn. Van de totale marechaussee-formatie van circa 1.200 man, werden enkele honderden aan de grens gestationeerd. Geregeld deed de marechaussee een beroep op het speciale militaire Korps Politietroepen, de politiedienst in het leger.

Voor de uitvoering van het beleid en de aansturing van de grensbewaking beschikte de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee in Den Haag over de dienst Grensbewaking. De ambtenaren van dit centrale bureau werden samen met de Vreemdelingendienst sinds 1927 geleid door de Administrateur voor de grensbewaking en de vreemdelingendienst, luitenant-kolonel F.G.A. van der Minne, later opgevolgd door luitenant-kolonel Wim (H.W.B). Croiset van Uchelen, die we in de dossiers van de pregnante grenszaken in de jaren 1930 vaak tegenkomen. Op 30 december 1938 vond er topberaad plaats op het ministerie van Justitie in Den Haag over de capaciteit en de organisatie van de grensbewaking, omdat er na de *Kristallnacht* van 9 op 10 november een nieuwe golf van Duitse vluchtelingen werd verwacht, die op allerlei legale en illegale manieren de grens over wilden. Hoofd grensbewaking Croiset van Uchelen gaf aan dat zo'n duizend man in totaal 888 km grens met België en Duitsland bewaakte om illegale grensgangers tegen te houden, bijna één grensbewaker per km. Veel te weinig, zo vond hij: 'Een behoorlijke bewaking der grens met detachementen zou 18 á 20.000 man' vergen.[30] Na de *Kristallnacht* waren al tijdelijk zeshonderd man extra van het Korps Politietroepen ingezet. De marechaussee pleitte er nu voor om structureel zo'n driehonderd man marechaussee in te zetten in vliegende kolonnes uit de dicht bij de grens gestationeerde detachementen, te verdelen over de posten Oldenzaal, Doetinchem, Lent, Venlo, Roermond, Heerlen en Vaals, de locaties waar veel grensactiviteit werd gesignaleerd. Voor de twee detachementen in Nieuweschans en Coevorden was geen extra inzet nodig, omdat er in de noordelijke provincies relatief weinig illegale vluchtelingen over de grens binnenkwamen.

Aan de slagboom

De grensambtenaren werkten volgens de uitvoeringsregels van het Bewakingsvoorschrift van februari 1920, dat in september 1939 en maart 1940 vanwege de oorlogsdreiging zou worden aangescherpt.[31] Op grond van dit voorschrift kon aan bepaalde personen de toegang worden geweigerd en/of het verblijf worden ontzegd in de aangewezen 'bewakingsgebieden',

30 Gespreksverslag voor secretaris-generaal (SG) ministerie van Justitie, 30 december 1938 in: Nationaal Archief Den Haag (NA), 2.09.22 Ministerie van Justitie, Verbaalarchief, 1915-1955; Kabinetsarchief 1915-1940 (NA 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet), inv.nr. 16751.

31 Beschikking van de minister van Justitie van 21 februari 1920 tot vaststelling van de bepalingen betreffende de grensbewaking (2e afd. A, nr. 858, in Bijv.Stbl 1920, nr. 41. Bewakingsvoorschrift 1939 (16 september 1939, Stbl. 203) gewijzigd bij Beschikking minister van Justitie, 21 maart 1940 (Stcrt 27 maart 1940, No. 60).

een brede strook van driehonderd meter langs de oost- en zuidgrens. Ook de zeehavens vielen onder deze zone. Het voorschrift gold zowel voor vreemdelingen als voor Nederlanders. Daarmee konden alle notoire smokkelaars, prostituees, criminelen, zigeuners en politieke agitatoren worden geweerd. Voor het dagelijkse 'kleine grensverkeer' voor werk of familiebezoek kon de regionale commandant van de marechausseebrigade passen aan 'ordelijke en vertrouwde' grensbewoners uitreiken.[32] Zonder toestemming was het eenieder verboden:

> '... zich, behalve bij reizen per spoor of tram, op te houden op andere plaatsen dan op de hieronder genoemde kunst- en waterwegen, in eene strook (verboden strook) van het bewakingsgebied, ter breedte van driehonderd meter, welke zich langs de landgrenzen des Rijks uitstrekt van Nieuw-Statenzijl (gem. Beerta) tot Cadzand.'[33]

Daarna volgde een opsomming van de namen van ruim honderd gemeenten, aangevuld met exacte grenslocaties als grenspalen en grenswateren.

De archieven van de ministeries van Justitie en Buitenlandse Zaken bevatten voor de periode na 1930 een stijgend aantal dossiers over politieke grenskwesties aan de Duitse grens.[34] Daaronder steeds vaker kwesties met Duitse grensautoriteiten. Een extra dimensie en tegelijk gevoeligheid voor grensbewakers lag in de dagelijkse samenwerking met 'collega's' uit het buurland. Samen optrekken en elkaar helpen bij de uitoefening van het ambt aan de slagboom binnen de eigen kaders was vanzelfsprekend. Daarbij liet men ook toe dat een buitenlandse collega de 'groene grens' over kwam om bijvoorbeeld een stroper of smokkelaar te achtervolgen. In de gezamenlijke strijd tegen dergelijke criminaliteit in de periferie werd zo'n grenspassage van een buitenlandse ambtenaar in functie gewoonlijk collegiaal gedoogd, het liefst met informatie vooraf, maar net zo vaak gebeurde dat pas achteraf. Rapportages naar Den Haag en Berlijn waren noodzakelijk in geval van ernstige incidenten, als er bij vervolgingsacties kogels over de grens vlogen en er slachtoffers waren gevallen. De meeste gerapporteerde incidenten konden voor 1933 soepel met diplomatiek optreden worden gladgestreken. Dat was niet het geval als ambtenaren van het andere land duidelijk over de schreef gingen. Illustratief is een serieus grensincident uit 1931 met politieke en diplomatieke aspecten, dat zich in de Achterhoek afspeelde, nog voordat het grensverkeer gepolitiseerd raakte door nationaalsocialistische omwenteling en men aan de grens te maken kreeg met *Gestapo*-infiltraties en zelfs mensenroof.

Grensincident op de Haagse agenda, Dinxperlo maart 1931

De Haagse politiek boog zich in 1931 over een ernstig grensincident in Dinxperlo, in de Achterhoek. In dit dorp loopt de landsgrens dwars door de bebouwde kom. De Heelweg vormt de grens, op de stoep aan de overkant begint Duitsland. Daar, in Suderwick, spreken de mensen hetzelfde dialect als in Dinxperlo. In deze kleine grensoverschrijdende gemeenschap kende iedereen elkaar. Duitse klanten kwamen graag voor koffie, thee, kaas, tabak en

32 Geciteerd: Roozenbeek, *Krachtig Instrument,* 56.
33 *Nederlandsche Staatscourant,* 26 april 1920.
34 Bijvoorbeeld: NA 2.05.03 Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossiers 1815-1940 (BuZa / A-dossiers), inv. nr. 1708, Grensincidenten en inv.nr. 1645, Klachten van Nederlanders in Duitsland. Verder: NA 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet. Uit beide archieven zijn politiek gevoelige en geheime stukken in mei 1940 vernietigd.

★ *Plek arrestatie Jacobi 1931 bij de slagboom*

(Kadaster - Topotijdreis.nl)

Grensstraat Dinxperlo
Winkel Leopold Jacobi

vlees naar de tientallen Nederlandse grenswinkeltjes, want de Duitse economie haperde nog als gevolg van de Grote Oorlog. Vlak over de grens was veel te krijgen tegen een goede prijs, bijvoorbeeld in het grenswinkeltje van Leopold Jacobi en z'n vrouw Julia Fuldauer aan de Kwikkelstraat. In maart vertelden Duitse klanten aan de toonbank dat ze bij de slagboom het dringende advies hadden gekregen niet meer te kopen bij joden, zoals Jacobi. Daarop ging Jacobi's vrouw verhaal halen bij de Duitse douaniers, die zij goed kende. Ze kreeg te horen dat haar man de volgende dag moest langskomen voor nadere uitleg. Op zaterdagmiddag 21 maart rond zes uur gingen de Jacobi's over de Heelweg naar het Duitse douanekantoor, dat vlak achter de slagboom lag. Terwijl haar man naar binnen ging, bleef zij aan Nederlandse kant wachten en maakte een praatje met een bekende. Even later kwam een *Zoll*-man vertellen dat haar man was gearresteerd. Hij werd door twee rechercheurs naar een auto gebracht, maar de 40-jarige Leopold rukte zich los en rende de grens over. Zo'n tien meter op Nederlandse bodem werd hij gevloerd door zijn achtervolgers. Mevrouw Jacobi stortte zich op de kluwen mannen, maar werd weggeduwd. Uit het proces-verbaal van de rijksveldwachter: 'Als een beest werd Jacobi aan een arm en een been weer over den weg naar Duitsch grondgebied gesleept.'[35] Vier getuigen konden bevestigen dat het incident toch zeker zeven à acht meter op Nederlandse bodem had plaatsvonden. *Zollinspektor* Auer voerde Jacobi af naar de cel in het plaatsje Bocholt, zeven km van de grens.

Burgemeester Hendrik Jan Verbeek van Dinxperlo reisde meteen naar Bocholt. Hij kreeg van inspecteur Auer te horen dat Jacobi werd verdacht van sigarettensmokkel via de post, waarbij 90.000 Reichsmark (RM) aan invoerrechten zou zijn ontdoken. Dat moest worden uitgezocht. Jacobi ontkende en gaf aan dat smokkelaars mogelijk zijn naam en adres hadden misbruikt. Enkele dagen later kreeg de burgemeester bericht dat Jacobi spoedig zou vrijkomen. Auer bood alvast excuses aan en zelfs zijn baas kwam bij de burgemeester thuis nog eens zijn 'oprechte leedwezen' betuigen. Op 27 maart kwam Jacobi met gescheurde kleding en een zwaar gekneusde vinger weer vrij.[36] In Den Haag haastte de Duitse gezant zich om bij de minister van Buitenlandse Zaken 'das Bedauern der Reichsregierung wegen des Zwischenfalls' over te brengen.[37]

Het incident leidde in Den Haag tot Kamervragen. ARP-Kamerlid Egbert Beumer wilde weten of Duitse agenten zonder overleg op Nederlandse bodem waren gekomen en Jacobi met geweld over de grens hadden gebracht. Gezien de ernst van het grensincident, vroeg Beumer het kabinet om passende stappen richting Duitse regering te nemen. Op het moment dat het antwoord kwam, was Jacobi alweer terug in Dinxperlo. De minister gaf aan dat het 'onmiddellijke krachtdadige optreden' van de burgemeester inmiddels tot vrijlating had geleid. Omdat ook de Duitse gezant al excuses had aangeboden, beschouwde de regering het incident als afgesloten. De minister wilde zich dan ook niet inzetten voor Jacobi's verzoek om een schadeclaim van tweehonderd gulden in te dienen bij de Duitse regering. Het incident met een antisemitisch tintje bleek een voorbode van meer grensperikelen, ook in het

35 Proces-verbaal Gemeentepolitie Dinxperlo, 24 maart 1931, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1708.
36 Burgemeester Verbeek aan minister van BuZa, 18 maart 1931, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1708.
37 Verbalnote Auswärtige Amt aan Gezantschap Berlijn, 19 mei 1931, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1708. Op 25 maart 1931 aanvaardde de minister van Buitenlandse Zaken de excuses van gezant Zech en daarmee was voor hem de zaak afgehandeld.

liefelijke dorpje Dinxperlo. Burgemeester Verbeek ging zich na 1933 zeer actief inzetten voor joodse vluchtelingen. Maar dat mocht Leopold Jacobi allemaal niet baten; hij werd met zijn vrouw in 1943 door de Duitse bezetter weggevoerd en in Sobibor vermoord.[38] De botsingen met Duitse ambtenaren aan de oostgrens werden na 1933 frequenter omdat Berlijn al snel een actieve politieke grenscontrole invoerde onder regie van de *Gestapo*.

1.3 Duitse grenscontrole door douane en politie

Ook aan Duitse kant ressorteerden de douaniers van de *Zollgrenzdienst* onder het ministerie van Financiën, analoog aan de Nederlandse situatie. Op regionaal niveau waren de *Landesfinanzämter* sinds 1919 verantwoordelijk voor het toezicht op de grenzen met Nederland. De douaniers moesten in de eerste naoorlogse jaren vooral optreden tegen de welig tierende smokkelhandel, omdat Duitsland in een diepe economische crisis gleed. De grenscontrole verliep aanvankelijk gecompliceerd, omdat Franse en Belgische troepen tot 1926 een groot deel van het Rijnland bezet hielden.[39] In 1933 wilden de nieuwe machthebbers de grenzen van het Derde Rijk meteen versterken. Er kwam streng toezicht op de grensovergangen en ook het illegale grensverkeer over de 'groene grens' werd krachtig bestreden. Organisatorisch veranderde er aanvankelijk nog niet veel, wel kwamen zelfbenoemde 'vliegende' *NSDAP*- en *SA*-hulptroepen uit de regio op drukke grensovergangen provocatief 'assisteren' bij de reizigerscontrole. Deze wilde hulptroepen werden geregeld ingeschakeld als oplossing voor het personeelstekort van de grensbewaking. Ter versterking kwamen er naast de douaniers geleidelijk langs de hele rijksgrens bijna driehonderd posten van de *Grenzpolizei*.[40] Maar het was de *Gestapo*, verantwoordelijk voor de bestrijding van het emigrantenverzet uit de buurlanden, die uiteindelijk de regie kreeg over de inzet van de grenspolitie en het *Zoll*-personeel.

Nieuwe *Grenzpolizeikommissariate* van de *Gestapo*

Begin 1933 stelde de Pruisische minister-president Hermann Goering in Berlijn het *Geheime Staatspolizeiamt* in, dat verantwoordelijk werd voor de gerichte bestrijding van alle 'gegen den Bestand und die Sicherheit des Staates gerichteten Bestrebungen'.[41] Deze politieke recherche werd door het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken over het hele rijk uitgerold en toegevoegd aan lokale politieposten. Het centrale *Geheime Staatspolizeiamt* in Berlijn werd in het ambtelijk verkeer vaak aangeduid met *Gestapa*, een afkorting die de

38 Jan Brauer, 'Als een beest naar Duitsch grondgebied gesleept'. Grensincident Dinxperlo, maart 1931 in: *Geschiedenis Magazine* 51 (2016) nr. 7, 38-44. Hun dochter overleefde de holocaust.

39 http://www.zollgrenzschutz.de/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=56 (Gezien 9 augustus 2021).

40 Carsten Dams, Michael Stolle, *Die Gestapo. Herrschaft und Terror im Dritten Reich* (München 2012³) 63. In heel Duitsland: 72 Grenzpolizeikommissariaten, 282 Grenzpolizeiposten; er kwam een 2-jarige opleiding op de NS-Grenzpolizeischule in Pretsch.

41 Neuorganisation der politischen Polizei, circulaire Ministeriums des Innern, 26 april 1933, in: *Ministerialblatt für die preußische innere Verwaltung 1933*. De afkorting Gestapo werd door de Reichspost gehanteerd en raakte al snel ingeburgerd.

Reichspost gemakshalve had geïntroduceerd.[42] In 1936 kreeg *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler de leiding over de Duitse politie. Himmler plaatste zijn vertrouweling Reinhard Heydrich, chef *Sicherheitsdienst* (*SD*), aan het hoofd van de politieorganisatie. In 1939 werd de *Gestapo* met de *Kriminalpolizei* en de *Sicherheitspolizei* en *-dienst* ondergebracht in het *Reichssicherheitshauptamt* (*RSHA*) in Berlijn; daarmee werd de beoogde versmelting van alle partij- en staatspolitiediensten gerealiseerd. *RSHA Amt IV* had de regie over de *Gegnererforschung und -bekämpfung* op alle fronten, ook in de grensregio's en gericht op de *Exil*-kringen in het buitenland; later ook in de door Duitsland bezette gebieden.

Gestapo-kantoren en -grensposten ca. 1935

Vanaf medio 1933 nam de *Gestapo* dus in de grote Duitse steden alle politieke recherchezaken over van de plaatselijke politiekorpsen.[43] Al in januari 1934 snoefde de eerste *Gestapo*-chef Rudolf Diels in de Duitse pers dat iedere emigrant erop kon rekenen dat elke 'deutschfeindliche Betätigung' in het buitenland bij zijn dienst bekend was.[44] Dat was wellicht wat overdreven, maar de uitspraak was vooral bedoeld om de emigranten af te schrikken en om aan te geven dat de *Gestapo* serieus werk maakte van de controle op het grensverkeer. Bij de belangrijkste grensovergangen kwamen *Gestapo*-posten, de *Grenzpolizeikommissariate*, kortweg *Grekos*.

Naast het *Greko Gronau* in de drukke Twents-Westfaalse industriële regio, komen in dit onderzoek vooral de grensposten in het Rijnland tussen Kleef en Aken in beeld. De industriële en dichtbevolkte *Rheinprovinz*, oftewel het Rijnland, strekte zich uit van Kleef tot Saarbrücken en was met bijna 8 miljoen inwoners in 1933 een belangrijke bestuursentiteit, voortgekomen uit het Duitse eenwordingsproces in de 19e eeuw. Van dit Rijnland grensden aan Nederland de *Regierungsbezirke* Düsseldorf (ook wel *Niederrhein*, Nederrijn) en Aken. De *Staatspolizeistelle* in Düsseldorf had in Emmerich en Kleef speciale *Grenzpolizeikommissariate* voor de Rijn-Waal regio en de trein- en wegverbinding naar Nijmegen. Zuidelijker lag het *Greko Kaldenkirchen*, dicht bij Venlo. De *Gestapostelle Düsseldorf* had in 1937 al een staf van bijna driehonderd man, inclusief de grensposten.[45] Nog verder naar het zuiden, rond Vaals en Kerkrade, bewaakte de *Staatspolizeistelle* in Aken het politieke grensverkeer. Dit bureau,

42 Rudolf Diels, *Lucifer ante portas ...es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart 1950) 228.
43 Dams, *Die Gestapo*, 46. In 1937 waren er in totaal 6.500 Gestapo-agenten in Berlijn en de meer dan 50 Stapostellen. In 1944 was dat aantal 31.000, tegenover de Kriminal Polizei 12.700 en de SD 6.500 medewerkers.
44 Herbert E. Tutas, *Nationalsozialismus und Exil. Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der deutschen politische Emigration 1933-1939*, (München-Wien 1975) 66; *Völkischer Beobachter*, 19 januari 1934.
45 Dams, *Die Gestapo*, 34. In 1937: 291 en in 1941: 349 personen.

met zo'n veertig man, kreeg ook de taak om systematisch informatie te verzamelen over het sociaal-politieke veld in Nederland. In dikke rapporten werd aan Berlijn verslag gedaan over het regeringsbeleid en over de houding van de Nederlanders ten opzichte van het nationaalsocialisme en het Derde Rijk.[46] In februari 1935 opende de *Gestapostelle Aachen* een kantoortje aan de Nieuwstraat in Kerkrade, aan de Duitse kant – *Neustraße* nr. 55 Herzogenrath was het adres. Deze vooruitgeschoven post hield de dagelijkse stroom arbeidspendelaars in de Mijnstreek in de gaten, evenals de vele *Auslandsdeutschen* en de politieke tegenstanders in Limburg. Informanten liepen er de deur plat, zo constateerde de politie van Kerkrade.

De taak van de *Grekos* was de 'Überwachung der Landesgrenze im Interesse der Sicherung des Staats und der Bekämpfung des politischen und kriminellen Verbrechertums.'[47] Dat impliceerde het verhinderen van illegale grenspassage en het controleren van passanten op de invoer van verboden tijdschriften. Verder verzamelden de posten politieke inlichtingen en ondersteunden zij bij spionagewerk. Omdat er niet in elke plaats een vestiging was, hadden de *Grekos* de regie over de inzet van de lokale douaniers en de grenspolitie. Ook de controle op het zogenoemde *kleine Grenzverkehr* van lokale passanten werd strenger. De douane, voortaan aangeduid met *Zollgrenzschutz*, was al vanaf 1933 gezuiverd van joden en regime-critici. De *Zoll*-dienst werd voorbereid op militaire taken en ook op het verhinderen van spionage- en sabotageacties. In dat kader werd ook het uniform aangepast – *feldgrau* met groene bies –, zodat de douaniers zich met een karabijn op de schouder voortaan konden onderscheiden door een strak 'militarisches Auftreten'.[48] In april 1937 besloot de ambtelijke douanetop van het Rijnland en in Westfalen dat versterking van de grens prioriteit moest krijgen boven het reizigersverkeer. De douaniers moesten 'vertrauensvoll' samenwerken met de *Gestapo* die verantwoordelijk was voor de paspoortcontrole. Voortaan waren alle slagbomen permanent dicht en er kwam veel geld beschikbaar voor hekken, greppels, schijnwerpers en uitkijktorens in de grensplaatsen. Deze maatregelen veranderden de fysieke uitstraling van de grensovergangen aanzienlijk: de sfeer werd dreigender en minder vriendelijk. Dat werd nog versterkt toen in januari 1938 *Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei* Heinrich Himmler verantwoordelijk werd voor alle politietaken aan de Rijksgrens. De *Zollgrenzschutz* bleef waken over de 'groene grens' en werkte aan de slagbomen samen met de *Gestapo*. In mei 1938 werd bepaald dat de *Grenzpolizei*-manschappen allen *SS*-lid moesten zijn.

De *Gestapo* had nog andere 'hulptroepen' ter beschikking aan de grens. Af en toe werden *SS*-eenheden ingezet bij grotere acties en met de *SD* werd in het inlichtingenwerk samengewerkt. Ook stuurde de *Gestapo* de *Reichsbahnstreif- und Grenzdienst* van de *Reichsbahn* aan die alle internationale treinen in de gaten hield.[49] In 1938 werd de benaming *Bahnschutzpolizei*, die behalve de controle op verdachte personen, verboden tijdschriften en pamfletten in beslag nam die in de bagage, of achteloos in de coupes achtergelaten waren of verstopt op het toilet. Zo meldde de *Gestapo* in Aken in het maandrapport aan Berlijn dat er in juni 1934

46 Opgave Rijksrechercheur Erasmus te Maastricht, 17 april 1936, in: Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch betreffende toezicht en controle op de NSB en andere rechtsextremistische bewegingen en/of personen in Noord-Brabant en Limburg, 1933-1940 (PG Den Bosch), inv.nr. 178.

47 Geciteerd: Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg*, 173, Dienstanweisung Greko-Kleve, 12 mei 1937.

48 Ibidem 171.

49 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*, 84.

bij personen afkomstig uit België 1879 exemplaren in beslag waren genomen en bij personen uit Nederland 200 stuks. In september was de vangst bijna 3.654 stuks aan verboden lectuur.[50] Ook waren in Aken die maand zo'n 150 op wagons gekladde leuzen tegen het Hitler-regime verwijderd. Nog in 1936 en 1937 werden bij Emmerich teksten als 'Der Volksbetrüger Hitler' en 'Was haben die Juden getan, dass Hitler sie herausschmeißt, der Grobian' van de binnenkomende trein gepoetst.[51]

Verder voerde de rivierpolitie verscherpte controle uit op de binnenschepen die van Rotterdam naar het *Ruhrgebiet* voeren; de *Gestapo* had een buitenpost in de haven van Emmerich. Op de grote Duitse grensstations werden de postzakken uit Nederland grondig doorzocht. Dat maakte postverkeer van politieke vluchtelingen in het buitenland met kameraden in de *Heimat* levensgevaarlijk. Al in februari 1933 was het recht op brief- en postgeheim in Duitsland opgeheven, waardoor alle post- en telefoonverkeer van en naar het buitenland gecontroleerd werd.[52]

De kern van het *Gestapo*-instrumentarium was een immens *Karteikartensystem*. In deze cartotheek werden vanaf 1933 systematisch inlichtingen over duizenden personen opgeslagen. Alle *Gestapostellen* in het land kregen uit Berlijn strakke instructies om het systeem te voeden. Begin 1939 bevatte de centrale *Hauptkartei* zo'n twee miljoen gestandaardiseerde persoonskaarten, en daarnaast 600.000 personendossiers.[53] De *A-Kartei* bevatte de namen van personen die bij oorlog meteen in *Schutzhaft* moesten worden genomen. De naar Nederland gevluchte tegenstanders zaten uiteraard in dat systeem. Ook informatie over Nederlandse burgers werd verzameld; vanaf 1933 vormde *Gestapo Leitstelle Düsseldorf* alleen al voor haar ambtsgebied ruim 2.400 dossiers over Nederlandse burgers.[54] Veel gegevens uit Nederland kwamen van de Duitse consulaten, de grensbewaking en aanvankelijk ook van bereidwillige Nederlandse politie-collega's. Ook de *Gestapo*-informanten leverden informatie aan de cartotheek. Alle grensposten kregen geregeld speciale opsporingslijsten met namen van gezochte politieke tegenstanders toegestuurd, de *Fahndungslisten*.

Vooral het uitgebreide informantennetwerk zorgde er voor dat de *Gestapo* alle – potentiële – tegenstanders nauwgezet in beeld kreeg. In de Duitse historiografie wordt gesteld dat de effectiviteit van de *Gestapo* in het uitschakelen van de oppositie vooral lag in toepassing van bruut geweld in combinatie met de aangedragen informatie door derden. Dat laatste gebeurde door het grote leger verklikkers, de *Denunzianten,* onder het publiek, maar ook door gericht ingezette spionnen. Deze informanten, in de *Gestapo*-archieven aangeduid met *Mittelsmänner, Vertrauens-* of *V-Mann, V-Leute, Spitzel, Agenten* of *Zuträger* hielpen gevraagd en ongevraagd. In 1935 zou het in totaal om 20.000 informanten in het buitenland gaan,

50 Lagebericht Gestapo Aachen für Juni 1934 en September 1934 in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 1.

51 LAV NR.W R, Gestapo Düsseldorf-RW 58, inv. nr. 74773: veel meldingen Reichsbahn en Gestapo over grensstation Emmerich 1936-1937.

52 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil,* 84-85.

53 Dams, *Die Gestapo,* 73-74.

54 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen Abteilung Rheinland (LAV NR.W R) Duisburg, RW 58 Gestapo Düsseldorf. De Personenkartei voor de zwaarste categorie verzetslieden bevat 123 dossiers Nederlanders. Verder betreffen de inv. nrs. 74370-76670 in RW 55 Nederlanders, ook lichtere zaken als arbeidsplek verlaten, luiheid (*Arbeitsbummelei*), vechtpartijen, diefstal etc.

terwijl er daarnaast 2.450 betaalde *Gestapo*-agenten rondliepen.[55] Op grond van de tips kon de *Gestapo* in eigen land gemakkelijk tegenstanders opsporen en voorlopig in *Schutzhaft* nemen, de eufemistische preventieve hechtenis ter bescherming van individu én staat, maar in wezen een probaat middel om – ook potentiële – tegenstanders 'van de straat te halen' en langdurig uit te schakelen. Dat lot trof ook emigranten zodra ze op Duitse bodem verschenen; heel vaak konden dan ook hun contactpersonen en familie worden opgepakt. Vervolgens kwam het na mishandelingen en chantage meestal wel tot bekentenissen en tot nog meer relevante informatie over ondergrondse netwerken. De historicus Tutas onderstreept het grote belang van informanten voor de bestrijding van het *Exil*-verzet, omdat de mogelijkheden voor de *Gestapo* in het buitenland nu eenmaal beperkter waren.[56] Ook in de Nederlandse en Duitse grensplaatsen werden veel informanten gerekruteerd. Vaak waren dat grensgangers die onopvallend voor hun werk de grens passeerden, zoals vertegenwoordigers, handelsreizigers, arbeidspendelaars en vrachtrijders. Vooral door het werk van informanten was het *Exil*-verzet in Nederland te lokaliseren en te bestrijden, vaak in combinatie met druk op familieleden die waren achtergebleven in het Derde Rijk. Honderden informanten opereerden rond Duitse verzetskringen in de Nederlands-Duitse grensregio. Toch greep de *Gestapo* ook wel eens naar nog effectievere methoden, zoals infiltratie in emigrantenkring. Ook opzienbarende mensenroof van tegenstanders uit de buurlanden kwam voor, maar dat bleek niet altijd zo effectief, zoals de volgende paragraaf illustreert.

1.4 Fricties aan de grens – mensenroof en *Gestapo*-agenten

De gangbare internationale rechtsregels belemmerden het regime in Berlijn in de mogelijkheden om politieke tegenstanders in het buitenland rigoureus aan te pakken. De internationale afspraken over wederzijdse assistentie in strafrechtelijke aangelegenheden, werkten niet in het geval van politieke vluchtelingen. Veel buurlanden waren, zo lang het geen criminelen betrof, terughoudend in het verstrekken van informatie. In Nederland had de minister van Justitie per circulaire aan alle betrokkenen bij de grensbewaking en bij vreemdelingenzaken laten weten, dat informatieverzoeken van Duitse instanties die eerder veelal informeel tussen politiemensen werden afgehandeld, voortaan alleen via de diplomatieke kanalen konden worden afgehandeld.[57] Daarom koos de *Gestapo* geregeld voor onorthodoxe infiltratie-operaties over de grenzen, waarbij men niet terugschrok voor ontvoering van politieke tegenstanders. Het Derde Rijk hechtte nu eenmaal weinig waarde aan de soevereiniteit en integriteit van andere staten en de geldende volkenrechtelijke normen werden gemakkelijk overschreden.[58]

55 *Das Braune Netz. Wie Hitlers Agenten im Ausland arbeiten und den Krieg vorbereiten* (Paris 1935) 23. Inventarisatie door *Exil*-kringen op basis van Gestapo-notulen over de buitenlandactiviteiten. Zie ook Dams, *Die Gestapo,* 78-94, over *V-Leute* en *Denunzianten*.

56 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil,* 88 en 312 en 108, studie Essen: H. Steinberg, *Widerstand und Verfolgung in Essen 1933-1945* (Hannover 1969); in 90% van de gevallen was er sprake van geweld en informantenwerk.

57 Bijvoorbeeld circulaires ministerie van Justitie aan commissarissen der koningin (CdK), 14 april en 8 oktober 1936, in: Historisch Centrum Overijssel (HCO), 0025.2 Provinciaal bestuur Overijssel, inv.nr. 8938.

58 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil,* 188-203.

Mensenroof in Glanerbrug 1935

In het voorjaar van 1935 ontstond er in de internationale pers en politiek grote ophef over twee opmerkelijke ontvoeringen onder *Gestapo*-regie. Een ervan betrof de kidnapping van een bekende regimecriticus aan de Zwitserse grens bij Bazel. Vrijwel tegelijkertijd trok een mensenroof in de drukke grensplaats Glanerbrug, even ten oosten van Enschede, de volle aandacht van de Nederlandse pers en de Tweede Kamer. Hoewel het een onbekende Duitse beeldhouwer betrof, haalde deze zaak toch de kolommen van de *New York Times*. Opvallend was dat het regime in Berlijn zich destijds nog enigszins liet beïnvloeden door de commotie in de internationale publieke opinie. Het grensincident in Glanerbrug is om twee redenen bijzonder, ten eerste omdat het regime in Berlijn onder druk van de internationale kritiek en de Nederlandse diplomatieke protesten schuld bekende, ten tweede vanwege de verrassende afloop van de Duitse poging om de opgelopen politieke schade te herstellen.

In november 1934 was de 34-jarige beeldhouwer Ernst Paul Gutzeit per trein via Oldenzaal de grens overgestoken.[59] In Duitsland had hij enkele maanden concentratiekamp achter de rug vanwege de illegale verkoop van pikante fotokaarten. Als werkloze in Detmold, *Kreis* Lippe, 150 km van Glanerbrug, had hij dit handeltje opgezet. Deze kaarten bestelde hij per post in Frankrijk. Voor hem was het vrijmoedige kunst met naakten, maar de *Gestapo* vond het abjecte pornografie en beoordeelde vooral zijn contacten met Frankrijk als zeer verdacht. Na een tip dat een nieuwe arrestatie ophanden was, vluchtte Gutzeit meteen naar Nederland. Hij vond werk bij een steenhouwerij in Hengelo. Volgens zijn huisbaas was de man een keurige kostganger. Gutzeit vertelde hem geregeld over zijn kampervaringen. Maar hij liet ook doorschemeren dat hij Duitse instanties een aanbod had gedaan om tegen betaling inlichtingen uit Frankrijk te leveren. Kennelijk zag de *Staatspolizei* in Detmold hem daarom als een Franse spion, zeker omdat hij naar Nederland was gevlucht. Men wilde Gutzeit dan ook graag oppakken. Eerst kreeg de beeldhouwer in Hengelo per post een opdracht aangeboden voor het maken van een Hitlerbuste. Gutzeit werd uitgenodigd voor een bespreking, vlakbij, over de grens. Gutzeit wantrouwde het zaakje echter, evenals het bericht van zijn in Duitsland achtergebleven vrouw, dat de politie van Detmold haar na een huiszoeking had verzekerd dat hij vrij en zonder risico naar huis kon terugkeren.[60]

Maar het gevaar voor hem kwam dit keer van Nederlandse kant. Gutzeit had eind 1934 een oproep voor werk in een Amsterdamse krant geplaatst. Het werk in Hengelo liep wat terug en bovendien leek hem een baan in het westen, verder van de grens, veiliger. In januari kreeg hij post uit Haarlem, die was ingestoken door de ijverige rechercheur Hans Krusewitz van het *Grenzpolizeikommissariat* in Gronau.[61] Die wilde zijn collega's in Detmold graag helpen, zeker toen hij hoorde dat het om landverraad ging. Eerst had hij samen met politiecommissaris Hanke uit Detmold de politiecollega's in Hengelo bezocht om te polsen of zij die 'gemene oplichter' Gutzeit niet over de grens wilden zetten. De Hengelose agenten wil-

59 Dossier Gutzeit met verhoren van o.a. Krusewitz, Kleyne Snuverink, Gutzeit en rapporten marechaussee. Deze paragraaf is daarop gebaseerd, in: NA, 2.09.45 Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst en Taakvoorgangers (RVD), inv.nr. 99.

60 Ibidem.

61 Proces-verbaal Getuigenverhoor Krusewitz, 11 april 1935, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 99. Gutzeits kleine advertentie in een Amsterdamse krant – De *Courant/Nieuws van den Dag* – moet tot Krusewitz in Gronau zijn doorgedrongen via een informant in het westen, mogelijk Kleyne Snuverink.

den niet meewerken, want Gutzeit had vast werk, een paspoort en er waren geen klachten over hem. Kon zijn werkgever hem dan niet een keer voor een klusje vlak over de grens sturen, suggereerde de Duitse politiecommissaris aan de Hengelose collega's? Gutzeits werkgever, die daarop naar het bureau was geroepen, weigerde resoluut om mee te werken aan een opzetje om Gutzeit over de grens te lokken.

De Duitse politiemannen begrepen nu dat uitlevering alleen via de officiële procedures kon lopen. Maar daar wilden ze niet op wachten en zodoende smeedde *Kriminalbeamte* Krusewitz een listig plan. Hij schakelde een bevriende schoorsteenbouwer uit Enschede in. Deze 37-jarige Hendrik Kleyne Snuverink had de Duitse grenspolitie al eerder geholpen bij het opsporen van smokkelaars van wapens en verdovende middelen. Kleyne Snuverink woonde inmiddels in Haarlem en bood – geïnstrueerd door Krusewitz – Gutzeit begin januari per brief een goede baan aan. Na een eerste ontmoeting zou Kleyne Snuverink hem in Hengelo komen ophalen, om samen naar zijn nieuwe adres in Haarlem te reizen. Op maandagmiddag 4 februari 1935 stond Gutzeit in een Hengeloos café klaar met koffers en zijn gereedschap. Een Nederlandse taxi, besteld door de Gronause politie, pikte Kleyne Snuverink en de beeldhouwer rond zes uur op. Gutzeit had in het donker van die late februarimiddag niet in de gaten dat de auto vertrok richting de stille grensovergang Tiekerhook dichtbij Glanerbrug, waar alleen een Duitse douanepost stond. Daar werd de auto aangehouden. Een agent stapte met getrokken pistool in en beval de chauffeur naar het politiebureau in Gronau te rijden. Daar werd Gutzeit gearresteerd, de misleide taxichauffeur kreeg betaald en kon naar huis. Aanbrenger Kleyne Snuverink kon overnachten in het *Bahnhofhotel* en hij ontving de volgende dag tijdens een feestelijk etentje met de Duitse samenzweerders honderd RM voor het klusje.[62]

Door de geschrokken taxichauffeur kwam het nieuws over de ontvoering snel aan het rollen. De sensationele mensenroof aan de Duitse grens kreeg veel aandacht in de kranten, ook in het buitenland.[63] De internationale pers schreef volop over soortgelijke brutale politieke ontvoeringen door het regime in Berlijn, ook aan de Zwitserse, Tsjechoslowaakse en Franse grens. Vooral de bijna gelijktijdige ontvoering, begin maart 1935 bij Bazel, van de bekende Duitse joodse pacifist Berthold Jacob trok de aandacht. Jacob was naar Frankrijk gevlucht en runde daar een kritisch persagentschap. Dat berichtte onder meer over de geheime Duitse herbewapening, die volledig in strijd was met de in 1918 in Versailles opgelegde beperkingen. Begin maart werd Jacob door een kennis naar Bazel gelokt. Deze – voorheen linkse – journalist Hans Wesemann werkte nu voor de *Gestapo*. Nadat hij dronken was gevoerd en gedrogeerd, werd Jacob bij een kleine grensovergang per auto met razende vaart, de controlepost negerend, naar Duitsland gebracht. Zwitserland protesteerde stevig in Berlijn tegen deze schending van de soevereiniteit en de activiteiten van Duitse agenten in het land. Er was grote verontwaardiging in Europa over het voorval. Het onderzoek en het verhoor van de later in Bazel gearresteerde Wesemann maakten overduidelijk dat de *Gestapo* direct betrokken was bij de ontvoering. Dat moest ook Berlijn uiteindelijk schoorvoe-

62 Verhoor Kleyne Snuverink, 18 februari en 30 maart 1935; verhoor Kriminalbeamte Krusewitz, 11 april 1935, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 99, Verhoren afgenomen door Officier van Justitie, rechtbank Almelo.
63 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*, 188-203.

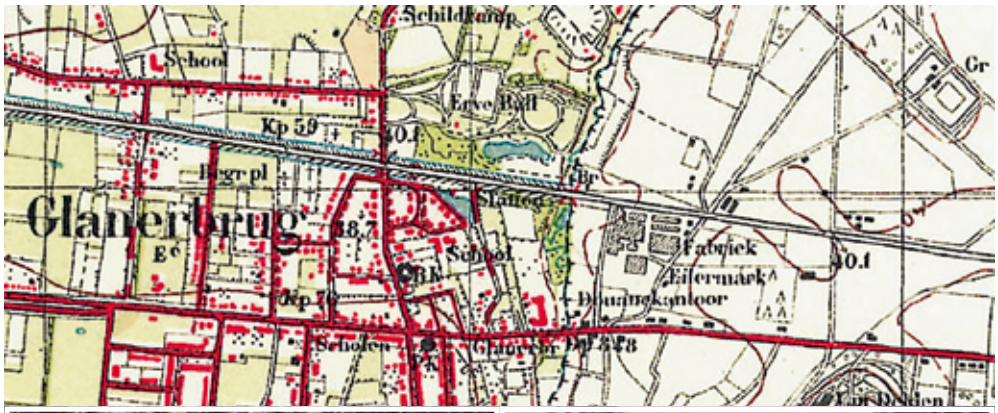

(Kadaster - Topotijdreis.nl)

tend bekennen. Omdat Zwitserland dreigde met een internationale rechtszaak tegen de Duitse staat, waarbij de *Gestapo*-operaties in het buitenland openlijk geëtaleerd zouden worden, vreesde de Duitse regering imagoschade. Hitler zelf wilde niet zo snel toegeven, maar onder druk van de publieke opinie werd Jacob na zes maanden toch vrijgelaten.[64] Hij kreeg in Straatsburg een groot banket aangeboden, waarvan de pers uitgebreid verslag deed. *Gestapo*-agent Wesemann werd later door de rechter in Bazel tot drie jaar tuchthuis veroordeeld.[65]

In Den Haag stelde het liberale Tweede Kamerlid Gerard Boon eind april 1935 Kamervragen over de mensenroof in Glanerbrug. Hij wees op de overeenkomsten met de zaak Jacob en onderstreepte dat mensenroof door 'alle beschaafde Staten als een der zwaarst denkbare delicten' wordt beschouwd. Net als de Zwitserse regering moest ook de Nederlandse regering flinke druk uitoefenen op Berlijn. Boon concludeerde dan ook: 'de goede zeden in het internationale verkeer der volken eischen, dat Gutzeit onmiddellijk ongedeerd naar Nederland wordt teruggebracht'.[66] In hun antwoord bevestigden de ministers van Buitenlandse

64 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*, 191-194. Het *Auswärtige Amt* en Gestapa-chef Himmler waren meteen voor vrijlating, omdat een rechtszaak compromitterend en schadelijk was voor toekomstig inlichtingenwerk. Hitler was tegen, maar ging overstag nadat Zwitserland instemde met een schikking. Zie verder: J.N. Willi, *Der Fall Jacob-Wesemann* (Bern 1972).

65 *De Telegraaf*, 18 september 1935: proces tegen Wesemann in mei in Bazel, in hoger beroep in september werd de straf van 3 jaar bevestigd. *Arnhemsche Courant* en ook *De Tijd*, 2 september 1936.

66 Handelingen der Staten-Generaal, 1934-1935. II. Aanhangsel.

Zaken en Justitie dat het hier een 'ernstig voorval' betrof. Daarom had begin april de gezant in Berlijn bij de Duitse regering gevraagd om een nader onderzoek. Ook verzocht hij om 'het gebeurde door terugzending van Gutzeit naar Nederland ongedaan te maken'. Verrassend genoeg leidde deze diplomatieke interventie tot een snelle concessie van Berlijn. De ministers konden in hun antwoord op 11 mei aan Boon al melden dat de Haagse druk had geholpen: de Duitse regering had de vergissing erkend en was bereid Gutzeit 'den terugkeer naar Nederland te veroorloven'.[67] Opvallend genoeg draalde Berlijn in de zaak van de bekende publicist Jacob vrij lang, terwijl het regime bij de onbeduidende Gutzeit snel inbond.[68] Maar nog opmerkelijker was dat Gutzeit niet terug wilde!

'Waarom weigerde Gutzeit?'

In het *Zollamt* van Gronau, aan de grensovergang Glanerbrug was op zaterdagmiddag 18 mei 1935 een bijzonder Nederlands-Duits gezelschap verzameld. Alles draaide om Ernst Gutzeit, die door een hoge justitieambtenaar uit Berlijn, Spelthahn, en de politiecommissaris van Detmold naar de grens was gebracht. Daar kon hij in alle vrijheid naar Nederland terugkeren. In het *Zollamt* las Spelthahn het protocol van de vrijlating voor en sloot af met: 'Sie sind frei, Sie können gehen.'[69] Ernst Gutzeit, correct gekleed, wel een beetje bleek, reageerde zeer verrassend kalm met een lichte glimlach en een kort hoofdschudden: hij wilde niet! Tot driemaal toe weigerde Gutzeit resoluut, tot verbazing van opperwachtmeester van de marechaussee Jacob de Hoog en politiecommissaris van Enschede, H. Boerrigter van de Nederlandse delegatie. Gutzeit tekende vervolgens een aangepast protocol waarin hij bevestigde dat hij geen gebruik wenste te maken van de gelegenheid om naar Nederland te gaan. Hij bleef in Duitsland, ook al betekende dat voor hem: terug naar de gevangenis. Om er zeker van te zijn de juiste persoon voor zich te hebben, ging wachtmeester De Hoog nog met hem naar de slagboom, waar Gutzeits huisbaas stond. Die herkende hem meteen. Er werd een praatje gemaakt, waarbij vooral opviel hoe onverschillig Gutzeit alles onderging. 'Waar bemoeit iedereen zich toch mee?', zo straalde hij uit. Gutzeit besefte kennelijk niet dat zijn zaak in Nederland zoveel ophef had veroorzaakt. De Hoog deed nog een laatste aanbod om vrij over de grens te stappen: 'Nein', antwoordde Gutzeit, hij bleef op Duitse bodem.[70]

De pers had het tafereel bij de slagboom op een afstand gevolgd. De volgende ochtend vroegen grote krantenkoppen: 'Waarom weigerde Gutzeit?' Gesuggereerd werd dat hij zijn gezin miste of dat hij was gezwicht voor bedreigingen of beloftes van de *Gestapo*. Onopgehelderd bleef waarom hij 'de gevangenis in zijn vaderland heeft verkozen boven de vrijheid daarbuiten'.[71] Ook de buitenlandse pers was verbaasd; *The New York Times* berichtte onder de kop: 'HOLDING OF SCULPTOR IN REICH QUESTIONED; Netherlanders Think Pressure Is Behind Gutzeit's Refusal to Quit German Jail.'[72]

Daarentegen schreef de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* triomfantelijk dat Gut-

67 Ibidem.
68 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*, 191-194.
69 Verslag Districtscommandant marechaussee 3e divisie, J. de Hoog, 18 mei 1935, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 99.
70 Ibidem en Getuigenverklaring Jonker, 19 februari 1935, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 99.
71 *Vooruit*, 5 juni 1935.
72 *The New York Times*, 21 mei 1935. Nederlandse bladen over Gutzeit op 19 mei o.a.: *Tribune*, *Vooruit*, *Telegraaf*, regionale kranten.

zeits besluit een domper moest zijn voor de zo kritische sensatiebeluste Nederlandse pers. Deze kranten hadden gehoopt op getuigenissen over gruwelijke *Gestapo*-kerkers door Gutzeit. Het Duitse blad vroeg zich smalend af hoe erg de Duitse gevangenis eigenlijk wel was, nu Gutzeit deze verkoos boven de Hollandse vrijheid.[73]

Op 21 mei 1935 begon in Almelo het proces tegen Kleyne Snuverink in een bomvolle rechtszaal – ook de internationale pers was aanwezig. Hij kreeg conform de eis een jaar gevangenisstraf opgelegd.[74] In Nederlandse kranten klonk nog een kritische noot over de milde omgang van Justitie met die ondernemende *Kriminalbeamte* Krusewitz uit Gronau. Die was immers zijn boekje – en grenzen – echt te buiten gegaan, net als Wesemann in de zaak Jacob in Bazel. De rechter in Almelo had Krusewitz begin april wel als getuige gehoord. Hoewel Krusewitz daarbij volmondig had erkend dat hij illegaal en onjuist had gehandeld, werd hij niet gearresteerd en kwam er geen aanklacht.[75]

De archieven geven geen uitsluitsel over de motieven van Ernst Gutzeit. Welllicht wist de *Gestapo* dat hij wilde blijven en heeft de Duitse regering daarom snel toegegeven aan het Nederlandse protest, daarmee een publicitair buitenkansje creërend. In ieder geval kon beeldhouwer Ernst Gutzeit uiteindelijk zijn draai in het Derde Rijk toch niet vinden. In april 1936 kwam hij in Dortmund in *Schutzhaft*. Hij belandde uiteindelijk in *KZ Esterwegen*, zo'n dertig km van de Nederlandse grens, die hij in mei 1935 als vrij man had kunnen oversteken. De opzienbarende 'tegenvaller' voor Duitslands politieke tegenstanders in deze mensenroof-zaak in Glanerbrug is propagandistisch niet groot uitgebuit door het regime in Berlijn. Mogelijk conflicteerde de negatieve pers rond deze grenskwesties te zeer met de voorbereidingen op de Berlijnse Olympische Spelen in 1936, waarmee het Derde Rijk voor de wereldopinie goed sier wilde maken. Drie jaar later heerste er een ander klimaat en zou het door de *Abwehr*, de Duitse inlichtingen- en spionagedienst, opgezette beroemde Venlo-incident, de ontvoering bij grenscafé Backus in november 1939, een opmaat tot oorlogsverklaring betekenen. In 1935, in Den Haag, kreeg de zaak Gutzeit geen politiek vervolg.

1.5 Politioneel toezicht in Kerkrade, Heerlen, Venlo

De affaires Jacobi in Dinxperlo en Gutzeit in Glanerbrug toonden aan dat Duitse politiediensten hun eigen plan trokken en hun Nederlandse collega's negeerden. Dat was een breuk met de gangbare praktijk langs de oostgrens. Vanaf het eind van de 19e eeuw was er een collegiale samenwerking op dienstniveau gegroeid tussen Nederlandse en Duitse grensambtenaren en de lokale politie. Gezamenlijk kon men de internationale smokkelaars, stropers, criminelen en revolutionairen effectiever bestrijden. In Nederland vreesde de gevestigde orde van overheid, leger, politiek, kerk en bedrijfsleven sinds 1917 vooral de komst van internationaal opererende linkse revolutionairen. Men was bang dat de Russische Revolutie zou overslaan naar de rest van Europa. De politieke chaos bij de oosterburen, waar de keizer na het verlies van

73 *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande*, 25 mei 1935.
74 *Het Volk*, 4 juni 1935.
75 Proces-Verbaal Getuigenverhoor Krusewitz, 11 april 1935, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 99.

de Eerste Wereldoorlog in 1918 was weggestuurd, beschouwde men als een acute dreiging. De ambtenaren op de ministeries en aan de grensposten, ook de marechaussee en de politie, waren over het algemeen zeer antisocialistisch en anticommunistisch ingesteld. Begin jaren 1930 werd in de Nederlandse grensregio door de politie dan ook vaak nog spontaan en zonder reserves geantwoord op vragen van Duitse collega's over linkse politieke vluchtelingen. Ook werd in een aantal gevallen meegewerkt aan uitlevering van communisten.

In ieder geval werd er over de grens heen veel informatie uitgewisseld. De leider van de inlichtingendienst van het Amsterdamse politiekorps, commissaris Karel Broekhoff overlegde al vanaf medio jaren 1920 structureel met het buitenland over de aanpak van de internationale criminaliteit en wisselde informatie uit over revolutionairen. Amsterdam werd een centrum van illegaal opererende Duitse communisten. Vanaf 1934 leverde Broekhoff aan Berlijn gretig informatie en hij was op de hoogte van infiltratie door Duitse agenten in de Amsterdamse emigrantenkringen.[76] Communisten werden voorlopig nog als veel staatsgevaarlijker ingeschat dan de wilde nationaalsocialistische vechtersbazen. Vanaf 1933 kregen de nationaalsocialisten in Duitsland uiteraard vrij baan en zij maakten een stormachtige ontwikkeling door met tal van activistisch ingestelde massaorganisaties. Brutale nazirelschoppers zorgden ook aan de Nederlandse grens voor onrust en zij intimideerden de vele landgenoten in Nederland. Zoals hiervoor geschetst, veranderden na de politieke omwenteling het grensregime en de politiemethoden aan Duitse kant en ook de samenstelling van het personeel. Geleidelijk groeide er meer afstand tussen de Nederlandse en de Duitse grensambtenaren.

Den Haag stuurde al eind 1932 naar de grensposten en politie zogenoemde Vreemdelingencirculaires, waarin een uniformverbod en andere restricties waren vastgelegd:

> 'Het is in den laatsten tijd herhaaldelijk voorgekomen, dat vreemdelingen, behoorende tot eene politieke organisatie in het buitenland, hetzij afzonderlijk, hetzij in groepen, de grens hebben overschreden ten einde deel te nemen aan demonstraties, meetings enz, in Nederland. De aanwezigheid van deze geuniformeerden is ongewenscht, kan provoceerend op politiek andersdenkenden werken en tegen-demonstratie uitlokken, terwijl de mogelijkheid bestaat, dat elkaar vijandige vreemde organisaties hier hunne onderlinge politieke veeten komen uitvechten. Door het een, zoowel als door het ander worden de rust en de orde in de betrokken plaatsen bedreigd, zoodat dergelijke geuniformeerden reeds aan de grens dienen te worden geweerd. '[77]

Maar dat bleek niet genoeg. In de grotere grenssteden moesten de burgemeester en de commissaris van politie, die samen waakten over de openbare orde, steeds vaker in actie komen. Terwijl de uitdagingen en problemen groter werden, worstelde de Nederlandse politie – niet alleen in de periferie – begin jaren 1930 met grote organisatorische problemen.[78] Het explo-

76 Uitvoerig over deze samenwerking, zie in paragraaf 5.6.1; Karel Henr.i Broekhoff (1886-1946) leidde in Amsterdam de *Nederlandsche Centrale inzake Falsificaten en Internationale Misdadigers*. Zie: Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 80-88.

77 Circulaire Inspecteur Koninklijke Marechaussee (IKM) aan Directies Belastingen, Invoerrechten, Accijnzen Groningen, Zwolle, Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Breda, 19 oktober 1932, in: SHCL 04.05 Kabinet Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 487. Uitgezonderd waren ambtenaren die uit hoofde van hun functie een uniform droegen, zoals douaniers, houtvesters, spoorlieden.

78 M.E. Verburgh, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, deel 2, 1898-1940 (Den Haag 2001) 378 e.v.

sieve Jordaanoproer in 1934 in Amsterdam had duidelijk gemaakt dat het in een versnipperde gezagsstructuur moeilijk was om alle betrokkenen bij het handhaven van de openbare orde goed te laten samenwerken. Dat was ook in de grensregio's het geval. De burgemeester kreeg via de commissaris van de koningin instructies van de minister van Binnenlandse Zaken, terwijl de Koninklijke Marechaussee hiërarchisch viel onder de minister van Oorlog. De Rijkspolitie ressorteerde onder Justitie, maar de gemeentepolitie viel onder de Gemeentewet en dus onder Binnenlandse Zaken. En uiteindelijk had, zoals we zagen, de minister van Justitie het laatste woord in de uitvoering van het vreemdelingenbeleid en de grensbewaking met behulp van al die partijen.

In deze complexe bestuurlijke structuur kon weinig slagvaardig worden opgetreden. Bovendien moest de kwaliteit van het politiekorps worden verbeterd. Er waren te weinig middelen beschikbaar om adequaat tegen – ook internationaal opererende – criminelen en politieke activisten van links en rechts op te treden. Daarvoor was de invoering van moderne opsporingstechnieken nodig met een centrale aansturing. Vanaf 1934 werd op het ministerie van Justitie de centralisatie en versterking van het politiebeleid ingezet door het hoofd van de Vijfde Afdeling (Politie) en latere secretaris-generaal, mr. Johannes van Angeren.[79] Hij wilde de brede samenwerking van de lokale politie met de rijkspolitie, de rijksrecherche en de inlichtingendiensten verbeteren. Daarvoor was meer grip nodig op de plaatselijke politiekorpsen. Daartoe werd een sturende rol gegeven aan de procureurs-generaal van de vijf gerechtshoven, en wel in de functie van 'Fungerend Directeur van Politie' in hun ressort. De taken van de procureur-generaal werden vastgelegd in het Politiebesluit van 1935. De inzet was het bevorderen van de goede onderlinge samenwerking.[80] Voor dit onderzoek is vooral van belang dat de vijf procureurs-generaal de belangrijkste adviseurs waren van de minister op het terrein van het vreemdelingenbeleid. Zij moesten waken over de juiste uitvoering van het beleid door lokale politiekorpsen. Ook werd in elk van de vijf ressorten de procureur-generaal, fungerend als directeur van politie, medeverantwoordelijk voor de openbare orde, waarbij de commissaris der koningin formeel de leiding had. Ook stuurden zij de Rijkspolitie en de Rijksrecherche aan in hun ressort. Eenmaal per kwartaal vergaderden de procureurs-generaal van de gerechtshoven in Amsterdam, Arnhem, Den Bosch, Den Haag en Leeuwarden met de secretaris-generaal over politiezaken en ook steeds vaker over het vreemdelingenbeleid, de vluchtelingen en allerlei grenskwesties.[81]

Het Politiebesluit bracht op papier al wel iets meer helderheid, maar in de praktijk waren er nog geregeld competentiekwesties. In het politieapparaat met zo'n 15.000 man over het hele land verspreid, waren de nodige wrijvingen tussen de diverse ambtelijke en politiële organen.[82] De hierna volgende portretten van de politiecommissarissen van de grensplaatsen Heerlen, Venlo en Kerkrade illustreren dit.[83] Zij werden aangestuurd door de procureur-

79 Ibidem. In 1937 werd hij secretaris-generaal van het departement en later minister van Justitie in het Londense kabinet.

80 Rijkspolitiebesluit 1935, KB 13 juli 1936, Stb. 284.

81 Verburgh, *Justitie*, deel 2 388 e.v.

82 Hinke Piersma, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, (Amsterdam 2019) 53.

83 Deze plaatsen zijn gekozen vanwege de ligging tegen het dichtbevolkte politiek onrustige Rijnland aan. Bovendien zijn de politiearchieven en de dossiers van de kabinetten van de burgemeesters van deze plaatsen nagenoeg compleet bewaard. Ook de in dit ressort verantwoordelijke procureur-generaal mr. Eduard Speyart van

generaal in Den Bosch, in feite dé schakel tussen de periferie en de Haagse beleidsmakers voor alle politieke en juridische grenszaken, een sleutelfiguur voor de interactie periferie en centrum. De 44-jarige mr. Eduard baron Speyart van Woerden werd in oktober 1934 benoemd tot procureur-generaal in Den Bosch. Zijn biograaf Merriënboer schetst hem als een onkreukbaar 'intelligent jurist en een man met grote bestuurlijke capaciteiten. Hij was zeer formeel en weinig flexibel. (...) De personificatie van het gezag dat hij autoritair en op paternalistische wijze uitoefende in Noord-Brabant en Limburg.'[84] 'Anders gezegd', volgens een karakterschets van Loe de Jong, 'hij was, hoe intelligent en bekwaam ook, van een monumentale starheid. Maar een vechter!'[85] De katholieke Speyart moest niets hebben van communisten, maar hij bestreed bij de aansturing van de politie in Brabant en Limburg net zo hard de nationaalsocialisten. Zo stelde hij in afstemming met het ministerie van Justitie strakke richtlijnen op voor de bijeenkomsten en vieringen in de Duitse kolonies. Daarvoor was een vergunning nodig van de burgemeester, die werd geadviseerd door de politiecommissaris.[86] Er mochten alleen Duitsers worden toegelaten op vertoon van paspoort en Nederlandse gasten alleen op uitnodiging. De pers werd niet toegelaten en er mochten geen verslagen in de kranten komen; geen vlaggen aan de gevel en geen uniformen binnen. Sprekers mochten alleen positief over het nationaalsocialisme spreken en geen politieke tegenstanders bestrijden. Tot januari 1937 moesten teksten van buitenlandse sprekers vooraf ter goedkeuring worden voorgelegd aan de politiecommissaris. In de zaal was altijd een politieagent aanwezig om de boel in de gaten te houden en om rapport op te maken. Honderden politieverslagen van dergelijke *RDG*-bijeenkomsten in Limburgse gemeenten gingen tussen 1933 en 1940 naar procureur-generaal Speyart, die deze deelde met de minister en de ambtenaren op het ministerie van Justitie. Zij vormden het bewijs voor de groeiende politieke onrust in de periferie en de pogingen van de *NSDAP* om voet aan de grond te krijgen onder de Duitsers in Nederland. Speyart vroeg voortdurend om aanscherping van het beleid. Het handhaven van de openbare orde buiten op straat lukte nog wel, maar het temperen van de revolutionaire geest op besloten bijeenkomsten was onbegonnen werk. De Hitlerbustes op het podium, de hakenkruizen, vaandels en vlaggen, de strijdlustige spreekkoren met veel *Blut und Ehre*, de Hitlergroet van bevlogen sprekers en enthousiast publiek konden niet worden tegengehouden.

Speyart vroeg de minister van Justitie om streng op te treden tegen de *NSDAP*-ers op Nederlandse bodem. Hij wilde alle lokale kopstukken bij het minste of geringste het land uitzetten. 'Ik heb nu al twee jaar de ondankbare taak om zulk drastisch optreden te remmen', verzuchtte minister De Graeff van Buitenlandse Zaken die vreesde voor verstoring van de

Woerden heeft belangrijke archieven nagelaten.

84 Johan van Merriënboer, *Eduard L.M.H. baron Speyart van Woerden (1890-1986)*; https://www.brabantserfgoed.nl/personen/s/speyart-van-woerden-baron-elmh (2017).

85 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 10a, 786. Dat niet plooibare karakter heeft Speyart ook getoond in 1938 als adviseur van minister Goseling in de geruchtmakend Zaak Oss, die de Nederlandse politiek in beroering bracht.

86 Bijvoorbeeld: Commissaris van Politie (CvP) Venlo aan burgemeester, 22 januari 1937, in: Gemeentearchief Venlo (GAV), 31 Gemeentepolitie Venlo 1843-1960, inv.nr. 293. De procureur-generaal (PG) stelde de richtlijnen op voor de CvPs, die deze aan de burgemeester doorgaf als vergunningsvoorwaarde. Er zijn talloze voorbeelden in de archieven van Venlo, Heerlen, Kerkrade etc. te vinden.

1934 – Procureur-generaal Den Bosch en Commissarissen van Politie

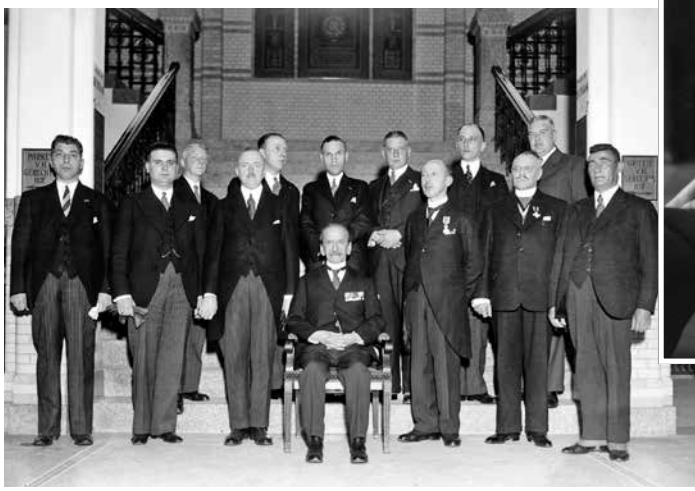

Baron E.L.H.M Speyart van Woerden (1890-1986) in 1954 (Stadsarchief Breda)

Groepsfoto politiecommissarissen bij het afscheid van procureur-generaal in Den Bosch mr. Th. Mathon, de voorganger van Speyart van Woerden. Uiterst links op de foto A. Geeraedts, Kerkrade. Aan de rechterhand van de zittende Mathon, Ch. Schnebbelie, Venlo en links L. Offermans, Heerlen (Europeana.eu CC BY-SA)

relatie met Duitsland door zo'n harde aanpak.[87] Maar Speyart bleef aandringen op aanscherping van de wet- en regelgeving zodat de politiecommissarissen ter plekke de orde en rust konden handhaven. Zeer fel was Speyart op het ongehoorde optreden van Duitse opsporingsambtenaren op Nederlandse bodem, dat steeds vaker voorkwam. Hij kwam met een gedragslijn voor korpsen langs de grens om alle stiekem spionerende Duitse ambtenaren aan te houden. In oktober 1935 kreeg de commissaris van politie van Roermond een stevige reprimande omdat hij niet adequaat optrad tegen Duitse ambtenaren die onaangekondigd een hele dag de gangen van Duitse inwoners volgden. De commissaris had hen gezien de doorgaans goede relaties, gewoon weggestuurd. 'Totaal onbegrijpelijk' vond Speyart, ze hadden moeten worden opgepakt na een hele dag spionage:

> 'Wanneer doortastend optreden tegen een dusdanig misdragen van buitenlandsche beambten tegen in Nederland verblijvende personen, met voorbijgaan van de Nederlandsche politie, tot minder goede samenwerking tusschen de politie der grensstreek leidt, dan is dat een gevolg van de omstandigheid, dat (...) de Duitsche beambten gehandeld hebben in stryd met de meeste elementaire begrippen van goede samenwerking.' [88]

87 Klaassen ed., *'Voor U persoonlijk'*, 122.

88 Procureur-generaal Speyart van Woerden (PG Den Bosch) aan CvP Roermond, 15 oktober 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 48. 'Dat al deze punten een commissaris van politie onder het oog moesten worden gebracht had ik niet verwacht', besloot Speyart vinnig.

Minister Van Schaik vond ook dit incident weer ernstig genoeg om te bespreken met zijn collega De Graeff. Voor procureur-generaal Speyart bleven bij de aansturing van de politiecommissarissen in de grensregio steeds nieuwe kwesties opduiken, zoals de volgende impressie van het werk van de belangrijke politieposten in Kerkrade, Heerlen en Venlo laat zien.

1.5.1 De politie van Kerkrade in actie aan de grens

Al vanaf 1900 had de politie van Kerkrade de handen vol aan de turbulentie aan de grens, die twee km lang over de Nieuwstraat, of *Neustrasse*, de bebouwde kom doorsneed; de Duitse gemeente Herzogenrath lag aan de overkant van de straat. Na de eeuwwisseling was Kerkrade uit z'n voegen gebarsten. Door de opkomst van de mijnindustrie groeide het inwonertal van het dorpje in korte tijd van amper 9.000 naar 36.000 in 1933. De grensstad Kerkrade had een typisch gemengd Nederlands-Duits karakter; destijds werd een op de drie huwelijken in Kerkrade gesloten met een Duitse partner. Zo'n 4.600 inwoners, bijna 12% van de bevolking, was Duits. Het betrof vooral mijnwerkers en hun gezinnen.[89] In 'Kirchroa' sprak men een Rijnlands dialect en – zeker tot 1914 – was het Nederlands er een vreemde taal; op school en in de kerk werd vooral Duits gesproken. Er was in die tijd ook veel Duits geld in omloop, want dagelijks pendelden zo'n 1.400 mensen voor hun werk naar Duitse fabrieken. Men ging te voet, per fiets of nam de tram van de lijn Aken-Herzogenrath-Merkstein, die sinds 1902 door de Nieuwstraat reed langs de douaneposten Pannesheide en Holz. Zo was het altijd druk in de Nieuwstraat. De in 1815 bij het Congres van Wenen vastgestelde landsgrens had op deze plek in feite een botte scheidslijn getrokken in de hechte sociaal-culturele gemeenschap van een eeuwenoude politiek-bestuurlijke entiteit – het Land van Rode. De industrialisatiegolf van eind 19e eeuw trok zich weinig aan van de nieuwe staatkundige grens. Maar tijdens de Eerste Wereldoorlog ging de grens dicht. In 1915 plaatste Duitsland op de Nieuwstraat prikkeldraad om deserteurs, spionnen en smokkelaars tegen te houden. Ook de Nederlandse staat bouwde een hek. Daartussen lag een neutrale zone, die alleen toegankelijk was met de juiste papieren. Dat belemmerde de bewoners in de dagelijkse contacten met de andere kant.

Na 1918 verdwenen de hekken geleidelijk, maar rustig werd het niet vanwege de Duitse hyperinflatie – 'valutakermis' aldus de kranten. De crisis lokte veel Duitsers voor werk over de grens. In deze omstandigheden floreerde de smokkelbranche. Aan de Nieuwstraat verschenen 'vliegende' provisorische winkels in huizen, schuren en keetjes.[90] Tegen betaling sluisden smokkelaars na 1933 ook Duitse vluchtelingen over de grens. De politie van Kerkrade moest alle zeilen bijzetten. Alleen al in 1933 werden zo'n 270 Duitse smokkelaars uitgewezen, terwijl enkele tientallen de aanwijzing kregen om op eigen gelegenheid het land te verlaten.[91] Notoire Nederlandse smokkelaars kregen een gebiedsverbod. Verder rukte de

89 *Verslagen van de toestand van de gemeente* 1933, 1935 en 1939, in: Gemeentearchief Kerkrade (GAK), 101 Gemeente Kerkrade, inv.nrs. 302, 304, 307: Kerkrade telde in 1933, 38.554 inwoners en had in 1939 3.625 Duitse inwoners. In de crisisjaren kregen Duitsers eerder ontslag, ook lokte de Heimat waar de industrie op volle toeren draaide.

90 R.J. Herpers ed., *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 7-129.

91 *Jaarverslag 1933*, in: GAK 101, inv. nr. 302. Waarvan 24 uitleidingen op last van de Grenscommissaris van Politie te Heerlen.

politie geregeld uit naar de Nieuwstraat voor politieke opstootjes van Duitse nationaalsocialisten en hun tegenstanders.

Het politiekorps van zo'n dertig man werd geleid door Antoon Geeraedts, die in 1933 was geselecteerd op grond van zijn 'kalm en bezadigd' optreden en omdat hij de mentaliteit van de grensbevolking goed kende.[92] Naast het hoofdbureau in de Hoofdstraat, waren er buitenposten in Spekholzerheide, Chèvremont en Bleijerheide. Er werd nauw samengewerkt met de douane-inspecteurs van de verschillende grensposten en met een dertigtal manschappen van de Koninklijke Marechaussee, de Militaire Politietroepen en de Rijksveldwacht. Op de uitgestrekte mijnterreinen, die vlakbij de grens lagen, hield de Mijnpolitie toezicht. De politiestatistieken van de jaren 1930 tonen dat de grenskwesties de meeste aandacht vroegen, gevolgd door vechtpartijen, openbare dronkenschap en zedenmisdrijven. Jaarlijks ging het bijvoorbeeld gemiddeld om ruim vierhonderd smokkelzaken.[93] De contacten van de Kerkraadse agenten met de Duitse grensbewakers en met de collega's in Aken waren na 1918 goed en constructief te noemen. Gezamenlijk werden smokkelaars én vooral de internationaal opererende communisten bestreden. In de jaren 1920 was er grote politieke onrust in de regio Aken. Stakingen en betogingen van ontevreden arbeiders liepen er geregeld uit de hand, waarbij tientallen doden vielen. In Kerkrade waren de burgemeester en de politiecommissaris bang dat de onrust zou overslaan. In 1927 had de voorganger van Geeraedts een lijst met namen van communisten in Aken gekregen en in september van dat jaar was een tiental leden van de geüniformeerde *Roter Frontkampferbund* door de politie van Kerkrade over de grens gezet.[94] Rechercheurs uit Kerkrade gingen naar de politieke rellen in Aken om te kijken of er Nederlanders bij betrokken waren. Eind juli 1929 werd burgemeester Habets van Kerkrade door zijn collega in Aken getipt over een gepland internationaal *Grenztreffen* met duizenden communisten. De burgemeester vroeg onmiddellijk versterking van de marechaussee om communisten aan de grens te kunnen tegenhouden. In de jaren 1930 zorgde echter niet zozeer het rode gevaar, maar de aanstormende nationaalsocialisten voor reuring aan de grens en in de Duitse gemeenschap in Kerkrade. Dat zou de volle aandacht van commissaris Geeraedts en zijn korps gaan vragen.

Gewapende nazi's door de Nieuwstraat in 1933

Op dinsdag 14 februari 1933 tegen zevenen 's avonds marcheerde een kolonne van zo'n 70 nationaalsocialisten in uniform over de Nieuwstraat, nog net op Duits gebied. Aan Nederlandse kant bekeek een groepje taxichauffeurs het tafereel. Een van hen, de 21-jarige Joseph Radermacher, riep gekscherend 'Heil Moskou' naar de overkant. Een twintigtal nazi's stormde gewapend met gummiknuppels op hem af. Radermacher vluchtte en werd klemgezet, zo'n twintig meter van de grens. Uit het grenskantoor aan de overkant kwam douanier Willem-Jan Lenselink op het lawaai af. Hij sommeerde de Duitse gasten onmiddellijk los te laten en terug te gaan, de grens over. Hij trok zijn dienstpistool toen het groepje niet meteen

92 Personeelsdossier A. Geeraedts (1894-1975), in: GAK 101, inv.nr. 2373. In 1922 in Kerkrade in dienst als inspecteur. Volgde in mei 1933 Leo Offermans op, die CvP in Heerlen werd; de formele benoeming volgde op 4 november 1933.

93 *Jaarverslag 1935*, in: GAK 101, inv.nr. 304.

94 Lijst CvP (z.d. 1927), in: GAK 101, inv.nr. 2537. Zie ook berichtgeving in de *Limburger Koerier,* 6 september 1927.

reageerde. Daarop beval de toegesnelde *Gruppenführer*: 'antreten!', waarna de kolonne weer vlot aan Duitse kant in het gelid stond en verder marcheerde. 'We krijgen je nog wel als je in Duitsland komt', kreeg Radermacher nog toegeworpen. Hij was overigens zelf Duitser, werkte in Nederland en woonde aan de Nieuwstraat. Het rapport van korpschef Geeraedts belandde op het bureau van de minister van Justitie. Deze beschouwde het optreden van gewapende, geüniformeerde nazi's op Nederlandse bodem als een ernstig incident en daarom vroeg hij zijn collega van Buitenlandse Zaken om te protesteren in Berlijn en te vragen om een nader onderzoek naar deze grenskwestie.[95]

Het kwam zelfs voor dat kwajongens met revolverschoten de grens over werden gejaagd, bijvoorbeeld toen voetballende Kerkraadse kinderen, al ruziënd met Duitse knapen 'Heil Moskou' riepen. Het bleef niet bij vlegelstreken, aldus krantenberichten. De pers schreef voortdurend over wilde *SA*-knokploegen aan de grens die tegenstanders aftuigden of trachtten te ontvoeren. Zo stopte eind februari een Duitse auto voor een Nederlandse winkel in de Nieuwstraat. Drie bruinhemden stapten uit, gingen naar binnen en grepen een Duitse klant beet, een socialist die zij de grens over wilden sleuren. Er vielen rake klappen en ook de winkelier en zijn vrouw werden bedreigd. Toen de politie arriveerde bleken de nazi's gevlogen.[96] Dergelijke incidenten in de Mijnstreek kwamen breeduit in de lokale Kerkraadse krant *De Zuid-Limburger* en in de regionale bladen *Limburger Koerier* en *Limburgsch Dagblad*. Het klimaat aan de grens was danig veranderd, zo schreef de *Limburger Koerier* al eind juli 1933: 'De vertrouwelijke vriendschappelijke omgang van de bevolking aan weerszijden van de grens behoort tot het verleden; er bestaat een sfeer van wantrouwen.'[97] De vele incidenten hadden al snel effect op de samenwerking van de politie met Duitse politiecollega's.

De politie kwam steeds vaker in actie tegen brutale bruinhemden die in de Mijnstreek woonden. Zo werden in Kerkrade tijdens een huiszoeking bij de lokale *NSDAP Ortsgruppenleiter*, de kleermaker Fleitmann propagandamateriaal en ledenlijsten in beslag genomen. Verder trok het lokale Burgerlijk Armbestuur de toelage in van Duitse inwoners die zich openlijk als *NSDAP*-er manifesteerden. Op de mijnen kregen nationaalsocialisten ontslag als ze actief propaganda maakten; dat gold overigens ook voor communisten.[98]

Schietpartij in de *Sport Arena*

De spanning in de regio nam toe door de vele propaganda-avonden in zaaltjes in Herzogenrath, die zowel Duitse als Nederlandse nazisympathisanten trokken. In mei 1933 was aan de Nieuwstraat op Duits gebied de *Sport Arena* geopend, de grootste en modernste in Europa waar 4.500 bezoekers terecht konden voor wielerwedstrijden en boksgala's.[99] Bij alle evenementen wapperde de hakenkruisvlag bij de ingang. Op donderdag 10 augustus kreeg Otto Gerards, voorzitter van wielerclub Roda, in de *Sport Arena* ruzie met de Duitse politieagent in burger Joseph Mommertz, die hem in de boeien wilde slaan. De Duitser Gerards woonde in Kerkrade en werd gezocht vanwege zijn linkse vakbondsactiviteiten. Bij de arrestatie-

95 Proces-verbalen 1933, in: GAK 101, inv.nr. 5231 en NA, 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1708.
96 *Nieuwe Venlosche Courant,* 24 februari 1933.
97 *Limburger Koerier,* 31 juli 1933.
98 *Limburgsch Dagblad*, 7 november 1933 en *De Tribune,* 18 juli 1933.
99 *De Zuidlimburger, anderdaags blad voor de Mijnstreek,* 14 maart en 9 mei 1933.

poging viel een schot dat Gerards in de buik trof. 'De verontwaardiging onder de te hoop geloopen menschenmassa was algemeen, zoowel onder de Duitschers als onder de Nederlanders', aldus een verslag in de *Limburger Koerier*.[100] Schutter Mommertz nam het zwaargewonde slachtoffer op de schouder en bracht hem met de passerende tram naar een dokter in Herzogenrath. De volgende dag overleed de 33-jarige vader van vijf kinderen in een Duits ziekenhuis.

Het incident schokte de gemeenschap van Kerkrade. De maat was vol. Lokale socialisten verspreidden tien dagen later een pamflet *Aan de bewoners van Zuid-Limburg* bij de *Sport Arena* op de Nieuwstraat. Het moest afgelopen zijn met de 'onverhoedse' aanvallen door gewapende *SA*-lieden op Nederlandse bodem, aldus de schrijvers. De dood van Gerards betekende een dieptepunt: 'Zijn eenige misdaad was, dat hij geen vereerder van Hitler was.' Het pamflet riep op tot een boycot van 'het land waar gummiknuppel en revolver regeeren'. Het advies luidde: 'Koopt niet Duitsch, koopt Neerlandsch' en mijdt de *Sport Arena*, waar 'vrije Nederlanders gedwongen [worden] op te staan bij het spelen van het Horst Wessellied en het Deutschlandlied'.[101] Het bleef voorlopig onrustig in de Nieuwstraat.

Gestapo-kantoor in de Nieuwstraat

Er kwamen nieuwe Duitse collega's op het speelveld. De *Gestapo* Aken vestigde in februari 1935 een hulpkantoor met drie agenten op *Neustrasse* nr. 55. Deze *Aussenstelle* lag een kwartier lopen van het bureau van politiecommissaris Geeraedts, die tot dan toe in de lange traditie van coöperatie de neiging had welwillend te reageren op verzoeken van Duitse collega's. Commissaris Schmidt van de *Aussenstelle* vroeg al meteen of de Nederlandse politie drie Duitsers die in Nederland woonden, kon verhoren. Het betrof een melding van belediging – op Nederlandse bodem – van het Duitse staatshoofd Adolf Hitler. Commissaris Geeraedts vroeg daarop zijn collega's in Nuth en Heerlen, de woonplaatsen van de heren, om de betrokkenen te verhoren en processen-verbaal op te stellen, zodat hij het verzoek verder zou kunnen afhandelen. Maar daar stak procureur-generaal Speyart van Woerden een stokje voor. Commissaris Geeraedts had nooit op het verzoek mogen ingaan bij deze toch overduidelijk politieke zaak. Ook als het verzoek langs diplomatieke weg was binnengekomen, zou het zijn afgewezen, aldus Speyart.[102] Geeraedts zag er in eerste instantie geen kwaad in om zijn Duitse collega Schmidt te helpen:

> 'Gezien de goede verstandhouding met de Duitsche politie en de omstandigheid, dat het al eens voorgekomen is, dat onderzoeken (aanrydingen, strafmisdryven w.o. diefstallen enz.) ter spoedige afhandeling der aangelegenheden, op soortgelyke wyze hebben plaats gevonden, meende ik ook thans aan het verzoek te mogen voldoen.'[103]

Volgens de commissaris betrof het hier de belediging van een bevriend staatshoofd, hetgeen ook in Nederland strafbaar was, naar art. 117 van het Wetboek van Strafrecht. Daarop

100 *Limburger Koerier,* 12 augustus 1933; de kop: 'INCIDENT AAN DE GRENS. Politieman uit Herzogenr.ath schiet een Kerkradenaar' neer.
101 Pamflet augustus 1933, in: GAK 101, inv.nr. 4769, afgedrukt op blz. 56.
102 PG Den Bosch aan CvP Kerkrade, 26 februari 1935, in: GAK 101, inv.nr. 5233.
103 CvP Kerkrade aan PG Den Bosch, 2 maart 1935, in: GAK 101, inv.nr. 5233.

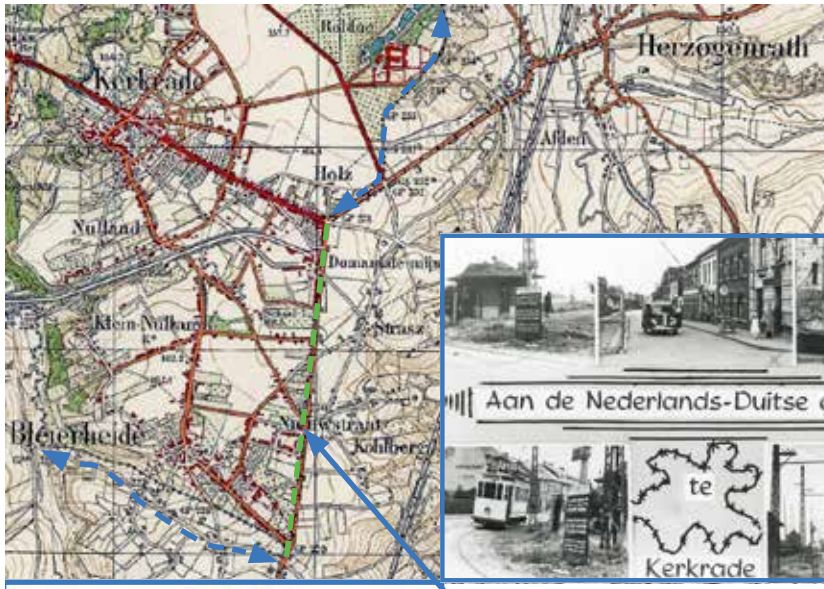

(Kadaster - Topotijdreis.nl)

Situatie na eind 1944

Nieuwstraat-Neustrasse, 1.7 km lange grensstraat

Aan de bewoners van Zuid-Limburg.

Veertien dagen geleden
werd een inwoner van Kerkrade, terwijl hij zich op de neutrale straat, de Nieuwstraat bevond,
onverhoeds door Nazi's aangevallen,
meegenomen, en op het politiebureau te Herzogenrath door vier met gummiknuppels gewapende S. A.-leden
bewusteloos geslagen.
Zijn eenige misdaad was, dat hij anders over Hitler dacht dan de nazi's.
Voetbalende schooljongens uit Kerkrade, die onmiddellijk hadden met een troep Duitsche kinderen en daarbij plagend „Heil Moscou" riepen, werden door S. A-leden
met revolverschoten
naar Nederlandsch grondgebied teruggejaagd.
Donderdag 10 Augustus 's avonds om half acht werd een inwoner van Kerkrade, terwijl hij zich
van geen kwaad bewust
aan de ingang van de winterbaan Sport-Arena te Herzogenrath bevond, door een
Duitschen politie-agent neergeschoten.
Zijn eenige misdaad was, dat hij geen vereerder van Hitler was.
De laffe moordenaars wisten niets anders te doen dan te beweren, dat het slachtoffer
een spion en een communist was.
Waren de Sint-Jozefsgezellen, die te München door de nazi's mishandeld zijn, ook spionnen en communisten ?
In Sport-Arena worden vrije Nederlanders
gedwongen op te staan
bij het spelen van het Horst Wesselied en het Deutschlandlied, de liederen van hen, die ons in Zuid-Limburg
door spionnen omringen.
Hierop past slechts één antwoord.
Ga niet naar Duitschland, naar het land waar gummiknuppel en revolver regeeren.
Ga niet naar Sport-Arena, ga niet naar Kleingeweiter, naar den Eifel, naar het Aberdal.
Verteer Uw geld in eigen land! Blijft hier!
Koopt niet Duitsch, koopt Nederlandsch
en als dit er niet in, koop dan goederen uit een land waar de burgers vrije menschen zijn. Vraagt Uw winkelier: **„Is dat Duitsch"**, en als hij „Ja" zegt, weigert gij, en vraagt **Nederlandsch fabricaat.**
BOYCOT DUITSCHLAND.

Pamflet augustus 1933 (Gemeente Archief Kerkrade)

reageerde Speyart stellig dat de tijden waren veranderd en bovendien ook was gebleken dat Duitse instanties steeds vaker politieke tegenstanders trachtten te criminaliseren om ze vervolgens te kunnen oppakken.[104] Commissaris Geeraedts begreep de missive en verzekerde Speyart dat hij voortaan dergelijke Duitse verzoeken zou afwijzen.

De *Gestapo Aussenstelle* in de Nieuwstraat werd druk bezocht. Verontruste 'neringdoenden' uit de Nieuwstraat schreven in juli 1935 aan de minister van Binnenlandse Zaken dat allerlei louche informanten, maar ook Nederlandse agenten en marechaussees er naar binnen liepen. Door het verklikkersysteem was een 'atmosfeer geschapen die hoe langer hoe meer onhoudbaar begint te worden.'[105] De anonieme briefschrijvers verzochten de minister om een eind te maken aan deze samenwerking met de inmiddels al beruchte *Gestapo*. Burgemeester Habets en de politiecommissaris, die overigens geen beste werkrelatie hadden, wezen de beschuldigingen van de hand. De burgemeester schreef de minister dat de contacten met de Duitse collega's gericht waren op het opsporen van communistische en revolutionaire elementen.[106] De politiecommissaris verzekerde dat hij zelf de regie hield over de contacten met het *Gestapo*-bureautje. Het betrof beperkte zakelijke informatie-uitwisseling met het oog op een veilige grens, juist in het belang van deze neringdoenden. Hij vond het ongemotiveerde insinuaties, geuit door voor een deel onbetrouwbare lieden. Zeer praktisch voor zijn dienst was dat Nederlandse agenten in het *Gestapo*-kantoortje mochten telefoneren met Duitse nummers; de verbinding met het Duitse telefoonnet was een stuk beter vanuit de *Neustrasse*.[107] De verhoudingen werden minder vriendelijk naarmate de *Gestapo*-acties en het optreden van nationaalsocialisten brutaler werden. Nederlandse agenten namen meer afstand, conform de opdracht van de procureur-generaal.

De *Gestapo* hield vanaf 1933 ook de grote mijnbedrijven goed in de gaten. De uitgang van de Domaniale Mijn lag aan de Nieuwstraat; een stap buiten de poort en je stond al op Duitse bodem. Juist daar deelden eind juli 1934 drie Nederlandse communisten pamfletten uit over een groot loonconflict. Prompt volgde arrestatie door de *Gestapo*, zoals de linkse krant *De Tribune* schreef.[108] De rapportages van de *Gestapo* vermeldden geregeld de inbeslagname bij de grens van flinke oplages communistische lectuur dankzij tips van informanten.[109] Het was voortaan zaak om op te passen aan de grens. Dat merkten ook twee joodse mannen, de 34-jarige Jozef Davidzoon uit Zwolle en de 35-jarige Amsterdammer Jacob de Wert. Op vrijdag 20 maart 1936 deelden zij pamfletten uit in de Nieuwstraat. Davidzoon rukte bovendien een *NSDAP*-verkiezingsaffiche van een mast vlakbij het *Gestapo*-kantoor, ondanks de waarschuwingen dat hij op Duitse bodem stond: 'Ik doe wat ik wil', zei Davidzoon. Beide mannen werden opgepakt en naar Aken afgevoerd. Een maand later legde de rechter Davidzoon drie maanden celstraf op wegens vernieling met politieke motieven, zijn kompaan kreeg een

104 PG Den Bosch aan CvP Kerkrade, 4 maart 1935, in: GAK 101, inv.nr. 5233.
105 Brief 'Neringdoenden Nieuwstraat' aan minister van Binnenlandse Zaken (BiZa), 24 juli 1935, in: GAK 101, inv.nr. 2323.
106 Burgemeester Kerkrade aan minister van BiZa, 13 augustus 1935, in: GAK 101, inv.nr. 2323.
107 CvP Kerkrade aan burgemeester, 2 augustus 1935, in: GAK 101, inv.nr. 2323.
108 *De Tribune*, 1 augustus 1934; 'Nazis arresteeren Hollandsche arbeiders'.
109 Bundearchiv Berlin (BA), 58 Reichssicherheitshauptamt, (BA 58 RSHA) Gestapo Aachen, diverse inv.nrs. met Tagesberichte en Monatsberichte.

week celstraf.[110] De *Westdeutscher Beobachter* bracht het bericht onder de kop: 'Dreiste Juden' – onbeschofte joden.[111]

'Uit het leven van een revolverheld' en mensenroof

Gestapo en V-mannen werkten doorgaans en bij voorkeur redelijk onopvallend in de grensregio. Dat kon niet gezegd worden van *Polizeioberwachtmeister* Mommertz. Ook na het schietincident in de *Sport Arena* in 1933 trok hij geregeld zijn dienstwapen om mensen te intimideren. Hij schoot pardoes op baldadige Nederlandse kroeglopers of op smokkelaars die hem te snel af waren. Ook probeerde 'de revolverheld', zoals de kranten hem noemden, geregeld Nederlanders naar Duits grondgebied te sleuren om hen te arresteren. In juni 1936 was er in de Nieuwstraat een volgend opzienbarend grensincident met Mommertz in de hoofdrol. Samen met een douanier zette hij de van deviezensmokkel verdachte 37-jarige Nederlander Hubert Lückers op de stoep klem tegen een tuinhek. Op een smal strookje Nederlandse grond met zijn fiets voor zich, stond Lückers, amper een meter van de rijksgrens. Een voet op Duitse bodem en hij zou worden gearresteerd. Hij kon geen kant op, ingeklemd tussen Mommertz – niet in uniform en zonder dienstwapen – en de bewapende douanier. Die gaven aan niet te zullen wijken: 'Ik heb tijd zat', zei Mommertz. Van alle kanten stroomde het publiek toe. De Kerkraadse rechercheur Janssen verscheen op het toneel. Hij kende Mommertz goed en vroeg: 'Joseph, was machst du für Blödsinn?' De *Polizeioberwachtmeister* toonde zijn dienstpas en gaf aan dat hij mocht staan waar hij wilde. Hij belemmerde de poging van de rechercheur om het slachtoffer naar een ruimer stukje Nederland te loodsen. Na een worsteling vielen de drie heren. Mommertz trachtte meteen Lückers bij zijn nek over de grens slepen, terwijl rechercheur Janssen aan de benen trok om dat te voorkomen. Lückers kon zich losrukken en Mommertz bond uiteindelijk in. Met kleerscheuren en een kapotte fiets kon Lückers in het veilige Nederland terugkijken op het hachelijke grensincident.[112]

De kranten schreven uitvoerig over deze nieuwe poging tot mensenroof. Ze deden ook uitgebreid verslag van de reconstructie ter plaatse twee dagen later, in aanwezigheid van de burgemeester van Herzogenrath. Daarbij kon worden vastgesteld dat het incident duidelijk op Nederlandse bodem had plaats gevonden. De rapportages van de politie Kerkrade kwamen via procureur-generaal Speyart bij de minister terecht. Speyart drong bij de minister aan op aanhouding van Mommertz, 'die gemakkelijk en lichtvaardig (...) in het grensgebied tot geweld overgaat.' Kerkrade kende vele dossiers over ontoelaatbaar optreden van Duitse ambtenaren en er waren volgens Speyart dus genoeg feiten 'die aanleiding geven tot een ernstig vertoog bij de Duitse Regeering.'[113] De rechtbank in Maastricht opende een zaak tegen Mommertz wegens mensenroof, mishandeling en vernieling. Hij werd daarvoor begin juli 1936 op het gemeentehuis van Herzogenrath door Nederlandse agenten gehoord. Mommertz ontkende dat hij Lückers over de grens had willen slepen en zei dat de valpartij was veroorzaakt door Lückers, die met zijn fiets tegen hem was aangelopen. Wel erkende

110 CvP Kerkrade aan burgemeester, 25 maart en 23 april 1936, in: GAK 101, inv.nr. 4769.
111 *Westdeutscher Beobachter,* 22 april 1936.
112 Proces-verbaal Politie Kerkrade, 8 juni 1936 en 3 juli 1936, in: GAK 101, inv.nr. 5234; en Verklaring Mommertz, 5 juni 1936, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 177.
113 PG Den Bosch aan minister van Justitie, 12 juni 1936, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 177.

hij de dreigende taal die hij had geuit: 'Vandaag of morgen schiet ik je kapot, ook als je maar een meter op Hollandsch grondgebied bent.'[114] Kennelijk was het geduld met de al te daadkrachtige Mommertz ook aan Duitse zijde op – de processen-verbaal waren gedeeld met de burgemeester van Herzogenrath. Mommertz kreeg een boete, werd in rang teruggezet en overgeplaatst naar Stolberg, iets verder van de grens.

De Nederlandse kranten reageerden instemmend. 'Auf niemals Wiedersehen, Heer Mommertz!', aldus een stralende kop in het *Limburgsch Dagblad*. Voor de goede verstandhouding in de grensregio was het volgens de krant verstandig om zulke schietgrage ambtenaren 'zoo ver mogelijk van onze grenspalen verwijderd te houden'.[115] Omdat de verdachte na zijn disciplinaire straf toch niet meer aan de grens zou verschijnen en een rechtszaak in Duitsland weinig kans zou maken, besloot de rechtbank Maastricht eind 1936 de zaak te seponeren. Speyart had daarmee ingestemd, maar wenste wel dat de signalering van Mommertz in het Algemeen Politieblad gehandhaafd bleef.[116]

Processie door de Nieuwstraat in 1939

Ondanks de verwijdering van Mommertz waren er geregeld nieuwe wrijvingen tussen Nederlandse en Duitse overheidsdienaren aan de grens in Kerkrade. In de zomer van 1939, vlak voor de algehele mobilisatie, was er – nu eens van Duitse kant – grote verontwaardiging over het onbetamelijke optreden van een Nederlandse ambtenaar. Een Nederlandse politieagent sloeg een Duitse douanier tegen de grond en dat nog wel tijdens de vredige jaarlijkse sacramentsprocessie die op zondagochtend 11 juni door Kerkrade trok. De route ging zoals gebruikelijk een stukje over Duits grondgebied door de Nieuwstraat, waar aan beide kanten veel publiek op de stoep stond. Duitse douaniers waren waakzaam, de drukte was immers zeer geschikt om ongezien over de grens te glippen. Nederlandse agenten begeleidden de processie. Politieagent Mathias Kaanen liep met een collega aan de kop van de stoet toen voor hem plotseling twee vechtersbazen over straat rolden. De potige Kaanen aarzelde niet, trok de mannen uit elkaar en gaf een van hen een vuistslag in het gezicht. Deze viel half bewusteloos over de tramrails. Het bleek de Duitse douanier Held in burgerkleding te zijn, die een man voor controle wilde aanhouden. Collega's hielpen het bloedende slachtoffer overeind en lieten Kaanen weten: 'Das ist doch ein Kamerad von uns!' Deze antwoordde: 'Das habe ich nicht gewußt.' De andere vechtersbaas maakte zich in het tumult uit de voeten.[117]

De korte schermutseling zorgde wel voor enige opschudding, maar de processie trok gewoon verder. Het incident kreeg echter een venijnig politiek staartje. Politiecommissaris Geeraedts zag dat vervolg heel goed aankomen. Dit 'onrechtmatige', ruwe optreden van een Nederlandse ambtenaar op Duits grondgebied zou, zo verwachtte hij met reden, aanleiding

114 Proces-verbaal verhoor J. Mommertz door W. Boersma te Herzogenr.ath, 3 juli 1936, in: GAK 101, inv.nr. 5234. In dit dossier diverse getuigenverklaringen.
115 *Limburgsch Dagblad,* 18 juli 1936.
116 PG Den Bosch aan Officier van Justitie (OvJ) Arrondissementsrechtbank Maastricht, 12 november 1936, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 177.
117 Processen-verbaal grensincidenten, in: GAK 101, inv.nr. 4769. Diverse rapporten, correspondentie en (Duitse) getuigenverklaringen. De voorgestelde disciplinaire straf voor Kaanen – inlevering van acht vrije dagen – vond de minister van Justitie niet meer nodig.

geven tot een stevig diplomatiek protest vanuit Berlijn. Dat viel natuurlijk te verwachten na de tientallen Nederlandse klachten over Duits optreden aan de grens. Dus liet hij Kaanen een schriftelijke verklaring opstellen. 'Het is (...) niet mijn bedoeling geweest een grensincident te doen verwekken', zo rapporteerde agent Kaanen nog diezelfde dag. Hij wilde de Duitse politie juist helpen bij de ordehandhaving. 'Per ongeluk heb ik een Duitsche ambtenaar geraakt', schreef hij. Had hij de ander geraakt, dan waren de Duitsers tevreden geweest. Kaanen wilde zelf meteen excuses gaan aanbieden aan het slachtoffer, maar politiechef Geeraedts verbood dat; hij vreesde dat Kaanen zou worden gearresteerd. Geeraedts zorgde er voor dat zijn mannen voorlopig op Nederlandse bodem bleven en ging zelf direct na de processie naar Helds' chef om zijn leedwezen te betuigen. Hij stelde voor het incident als goede buren stilletjes bij te leggen. De Duitse autoriteiten namen de zaak echter bijzonder serieus en hoorden een zestal getuigen. Men vroeg zich af of de ervaren Kaanen zijn Duitse collega niet had moeten herkennen? En: stond hij niet bekend als 'deutschfeindlich'? Geeraedts kreeg – collegiaal – de Duitse getuigenverklaringen en reageerde daarop. Kaanen was niet anti-Duits en men kon hem niet verwijten dat hij de niet-geüniformeerde Held in het gevecht, niet meteen had herkend als een van de 130 medewerkers van het *Zollamt*. Geeraedts hoopte op een minnelijke schikking, gezien de 'steeds bestaande goede harmonie' tussen Duitse en Nederlandse ambtenaren ter plaatse.[118]

De Duitse instanties eisten uiteindelijk excuses, een schadevergoeding en een disciplinaire straf voor de politieagent. De ministeries van Justitie en van Buitenlandse Zaken handelden de zaak af met de Duitse gezant in Den Haag. Agent Kaanen moest de vastgestelde schadevergoeding van *f* 153,94 uit eigen zak betalen, maar kreeg geen disciplinaire straf zoals de Duitsers hadden geëist. De burgemeester en de politiechef spraken met hun collega's uit Herzogenrath af dat processies op Duits grondgebied voortaan door de Duitse politie zelf werden begeleid.

Een jaar later was Nederland bezet en werd de processie in Kerkrade afgelast.[119] Na de mobilisatie in augustus 1939 bepaalden militairen aan weerszijden het grensregime. In oktober 1939 bouwden de Duitsers een twee meter hoog hek met prikkeldraad in de Nieuwstraat. Voortaan vond er een strenge grenscontrole plaats. In veel huizen en gebouwen in Herzogenrath werden in het voorjaar van 1940 Duitse troepen ingekwartierd. Kerkrade voelde dus op allerlei manieren dat de oorlog niet meer lang op zich zou laten wachten. In mei 1940, vlak voor de inval, verzamelden Duitse invasietroepen zich, ook in de grote *Sport Arena* aan de Nieuwstraat. Zij kregen daar de laatste instructies en vielen op 10 mei in de vroege ochtend Nederland binnen.[120]

118 Ibidem.
119 *Limburger Koerier,* 25 mei 1940.
120 Herpers *Kerkrade* 115-118. In Kerkrade hadden burgemeester Habets en Geeraedts voor, tijdens en na de bevrijding fricties op persoonlijk vlak en in de werksfeer. De controverse over hun houding en gedrag tijdens WOII en samenwerking met de bezetter, leidde na 1945 tot veel discussie in Kerkrade en werkte nog tot in 2008 door in de naamgevingscommissie van de gemeenteraad. Zie: J. Smeets, *Kerkraadse Gezagsdragers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Kerkrade 2008) en W.C.H. Habets, *Witboek burgemeester G.H.A. Habets* (Kerkrade 2009).

1.5.2 Commissaris van Politie in Heerlen en de politieke onrust in de Mijnstreek

In 1938 telde de bruisende groeikern Heerlen meer dan 50.000 inwoners; in 1900 was de plaats nog een dorp met zesduizend inwoners. De stad werd het bestuurscentrum van de Limburgse Mijnstreek die in razendsnel tempo was geïndustrialiseerd vanaf de eeuwwisseling. Uit heel Europa kwamen arbeidsmigranten naar de mijnen en de daaraan gerelateerde bedrijven. Er leefden in de regio meer dan 20.000 Duitsers. De groeistuipen gingen gepaard met veel sociale strijd tegen de armoede en de slechte arbeids- en woonomstandigheden. Zuid-Limburg was al voor de crisisjaren 1930 een sociaal kruitvat: socialisten en communisten roerden zich en na 1933 kwamen daar Duitse fascisten en politieke en joodse vluchtelingen bij.[121] In het bedwingen van die sociaal-politieke onrust ging de ijverige 52-jarige Commissaris van Politie, Leo Offermans, in mei 1933 zijn tanden zetten. Hij had promotie gemaakt met de overstap van buurgemeente Kerkrade, waar hij tien jaar korpschef was geweest. Ook op zijn nieuwe post Heerlen zouden grenskwesties en het vreemdelingenbeleid zijn agenda grotendeels vullen.[122] In deze functie was korpschef Offermans ook de Grenscommissaris van Politie van de regio. Deze functie was ingesteld in het kader van het Nederlands-Duitse Vestigingsverdrag uit 1904 voor de regulering van de wederzijdse uitzetting en overname van armlastige onderdanen.[123] Het kwam voor dat Nederlandse onderdanen die al lange tijd in Duitsland ingeburgerd waren, hulpbehoevend, werkloos of ziek werden en daardoor ook armlastig. Als de plaatselijke gemeente de kosten niet meer wilde betalen, kon de Nederlandse overheid besluiten tijdelijk te ondersteunen. Daardoor hoefde de betrokken familie, die daar vaak geworteld was, niet meteen te repatriëren. Dezelfde regeling gold voor Duitse onderdanen in Nederland. Eind 1933 kregen ruim zevenduizend, zo'n 11%, van de Nederlanders in Duitsland ondersteuning.[124]

Kwam het uiteindelijk toch tot uitleiding, dan verliep dat via een van de vijf Grenscommissarissen langs de oostgrens, te weten de politiechefs in Nieuweschans, Enschede, Zevenaar, Venlo en Heerlen. Zij overlegden met Duitse collega's over uitleidingen en overname van personen. Vooral Zevenaar en Heerlen bleken drukke posten. Het betrof voornamelijk sociale gevallen, zwervers en bedelaars, aldus Van Eijl die deze sociale grensproblematiek uitvoerig beschreef.[125] Voor dit grensonderzoek is relevant dat er in dit verdragskader veel contacten waren tussen de politiechefs aan de oostgrens. Bovendien werd dit bilaterale sociale samenwerkingsmodel na 1933 steeds sterker beïnvloed door de nationaalsocialistische racistische bevolkingspolitiek. Het Derde Rijk keek voortaan zeer kritisch naar rijks- en volksduitsers die lang in het buitenland hadden gewoond en die terug wilden keren.

121 Joep Dohmen, *De geur van kolen* (Heerlen 2014²) 42.
122 Personeelsdossier L.L. Offermans, in: Rijckheyt Centrum voor Regionale Geschiedenis (in 2020 gefuseerd met Historisch Centrum Limburg) - Archief Gemeente Heerlen 1919-1969 (GAH), 016-DOS1 inv.nr. 2464. Portret Offermans, zie Piersma, *Op eigen gezag*, 31-43.
123 Van Eijl, *Al te goed*, 80-89.
124 Ibidem, 222 en 233. In 1930 woonden circa 80.000 Nederlandse staatsburgers in Duitsland.
125 Ibidem; tabellen op 86 en 222. Tussen 1918 en 1939 zijn volgens het Vestigingsverdrag ca 47.000 Duitsers uitgewezen en 7.000 Nederlandse onderdanen uit Duitsland overgenomen. Van een aantal jaren ontbreken de cijfers. In Zevenaar werden in deze periode 20.000 Duitsers afkomstig uit het hele land uitgeleid en 3.700 Nederlanders overgenomen. De cijfers voor Heerlen: 12.000 Duitsers uitgeleid en 720 Nederlanders overgenomen. Venlo: ruim 4.000 uitgeleide Duitsers en 1.400 overgenomen Nederlandse onderdanen.

'Asocialen', 'volksvijanden' en joden werden voortaan niet meer tot de volksgemeenschap toegelaten. Den Haag kreeg bovendien berichten dat het regime het verdrag steeds vaker gebruikte om in Duitsland wonende Nederlanders die niet bevielen, uit te stoten.[126]

Nationaalsocialisten in de Mijnstreek

Het korps van Offermans moest ook vaker in actie komen tegen nationaalsocialistische propaganda die de stad overspoelde en de Duitse gemeenschap in beweging bracht. 'Sedert het Nazisme in Limburg is beginnen te ageeren heeft zich bij het vroeger zoo rustige Duitsche element voortdurend onrust en angst bemerkbaar gemaakt', zo meldde Offermans in 1935 aan burgemeester Marcel van Grunsven.[127] Deze waakte vanuit zijn functie ook over de openbare orde in Heerlen en had gezagslijnen naar de Limburgse commissaris der koningin en het departement van Binnenlandse Zaken. Commissaris Offermans opereerde onder regie van procureur-generaal Speyart, bezat een groot plichtsbesef en was behoorlijk eigengereid. Dat leidde tot botsingen met de ambitieuze, jonge Van Grunsven, een dominant en autoritair bestuurder. De communicatie verliep niet altijd even soepel, de burgemeester vond de politiechef onbetrouwbaar en hij had moeite met de uitgebreide bevoegdheden van Speyart, die 'zijn' commissaris aanstuurde.[128] Toch trachtten ze tamelijk eensgezind de bijeenkomsten van de Duitse gemeenschap in toom te houden. Deze avonden kregen meteen na 1933 nadrukkelijk een politiek karakter. Er was een vergunning vereist, die de burgemeester kon verstrekken na advies van Offermans. De politie was altijd aanwezig op deze avonden, zoals op 6 oktober 1935 toen zo'n 330 Duitsers het *Erntedankfest* vierden in het Kegelpaleis, georganiseerd door het Duitse consulaat in de stad. Bij binnenkomst was er erwtensoep voor iedereen; gratis voor de armen. Het koor van de *Evangelische Kirchengemeinde* zong *Volks- und Vaterlandslieder*, terwijl veertig kinderen van de *Deutsche Schule* een oogstdans opvoerden en spreekkoren scandeerden, de meisjes in traditionele Beierse kostuums en de jongens netjes in een 'frakje'. Er waren toespraken in de met bloemen en hakenkruisvlaggen opgesmukte zaal. Aan het slot vroeg de gastheer, de Duitse consul Reiner Kreutzwald, om discipline, hij wenste demonstratief één minuut stilte te houden, omdat de autoriteiten verboden hadden dat het *Deutschlandlied* en *Horst Wessellied* werden gezongen. Overigens had Offermans alleen een verbod opgelegd voor het opruiende *Horst Wessellied*, *Die Fahne hoch*.[129]

Consul Kreutzwald had drie weken tevoren vergunning gevraagd aan de burgemeester, die de politiecommissaris zoals gewoonlijk om advies vroeg. Offermans wilde eerst weigeren, omdat de 1 mei viering een jaar eerder tegen alle afspraken in een uitgesproken demonstratief karakter had. Offermans had toen eigenlijk terplekke de bijeenkomst willen ontbinden, maar daarvan toch maar afgezien om spontane rellen te vermijden. Uiteindelijk kreeg de consul nu strenge voorwaarden mee voor het aanstaande *Erntedankfest*: besloten bij-

126 IKM aan Grenscommissarissen, 16 augustus 1935, in: Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), 07.A11 Grenscommissaris van Rijkspolitie te Venlo, inv.nr. 63.
127 CvP Heerlen aan burgemeester, 20 september 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 52.
128 Dohmen, *Kolen*, 68 en aantekening burgemeester Van Grunsven over CvP en PG in: Rijckheyt GAH 016-DOS1, inv.nr. 2464 Personeelsdossier L.L. Offermans.
129 Rapport Politie Heerlen, 7 oktober 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 52. Er waren vier agenten aanwezig in de zaal.

eenkomst, toegangscontrole, geen partijpolitiek, geen uniformen en vaandels bij de ingang. Het programma en de tekst van de spreker moesten vooraf ter goedkeuring naar Offermans. Daaraan kon de consul niet voldoen, omdat de spreker van het *Propagandaministerium* uit het hoofd wilde voordragen. Dat leidde aan de vooravond tot koortsachtig overleg. Te elfder ure kwam er dan toch een tekst, waaruit Offermans één zinsnede over het vermeende zware leven van de *Auslandsdeutsche* in Nederland schrapte.[130] Kreutzwald zag dit als censuur en klaagde hierover achteraf bij de Duitse gezant in Den Haag, die bij Buitenlandse Zaken om een toelichting vroeg. Vervolgens liet Justitie de eis van 'voorcensuur' van toespraken vanaf januari 1937 vervallen.[131]

Voor de 1 mei viering van 1936 werd uitgeweken naar Herzogenrath: 'Maifeier der Limburg-Deutschen in Herzogenrath' luidde de kop van een ronkend verslag in de Duitse pers.[132] Jaarlijks maakte de Heerlense politie tientallen rapporten over de vieringen in de Duitse gemeenschap, maar ook van de bijeenkomsten van Nederlandse socialisten, communisten en vakbonden en van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

Nazileiders uitgewezen

De Heerlense politie trad stevig op tegen al te brutale en opruiende bruinhemden in de Mijnstreek. Daarvoor trok Offermans op met Speyart. Al in juli 1933 had de commissaris de 30-jarige Konrad Tykfer, die optrad als *NSDAP Gauleiter* voor Limburg, met drie medewerkers aangezegd het land te verlaten. Zij intimideerden landgenoten en zetten hen onder druk om partijlid te worden. Tykfer had daarover opgeschept in een interview in een Duits partijblad, dat door de *Limburger Koerier* integraal was vertaald. Met trots had *Standartenführer* Tykfer verteld dat de *NSDAP* in Limburg sinds 1932 aan een snelle opmars bezig was in verenigingen en bedrijven.[133] Hij gaf aan dat de inmiddels 8.000 *NSDAP*-ers niet meer te stoppen waren, ondanks de tegenwerking van de Nederlandse overheid en politie, en vooral van de *Schwarzkünstler*, de katholieke geestelijken die meer invloed hadden dan de burgemeesters.[134]

De politieke avonden van de nationaalsocialisten trokken steeds meer bezoekers. De Nederlandse pers had veel aandacht voor de *NSDAP*-propaganda in de mijnregio.[135] Na zijn uitwijzing continueerde Tykfer zijn propagandistisch werk in Limburg gewoon vanuit Aken.[136] In Heerlen stonden steeds weer nieuwe leidersfiguren klaar, die de aandacht van de politie vroegen. 'Het spelletje begint weer van voren af aan', constateerde het *Limburgsch*

130 CvP Heerlen aan Burgemeester, 22 november 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 52.
131 PG Den Bosch aan minister van Justitie, 26 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 62.
132 *Westdeutscher Beobachter,* 4 mei 1936.
133 *Limburger Koerier,* 25 juli 1933; '8000 NAZI'S IN LIMBURG. Wat dhr. Tykfer in Berlijn vertelde'. Het interview in de *Korrespondenz für die nationalsozialistische Bewegung*.
134 *Limburgsch Dagblad,* 14 juli 1933. CvP Heerlen aan PG De Bosch, 15 juli 1933, in: Rijckheyt, GAH, 065 Gemeentepolitie 1907-1979, inv.nr. 81. Tykfer had zich niet gemeld, was eigenhandig vertrokken, maar er werd wel een signalement in het Algemeen Politieblad geplaatst voor het geval hij elders zou opduiken.
135 De bladen van de NV de Arbeiderspers, de communistische *Tribune*, maar ook de neutrale kranten als *Algemeen Handelsblad,* 14 juli 1933 en bijvoorbeeld op 28 september 1934: 'DUITSCHE PROPAGANDA IN ONS ZUIDEN. Intimidatie-praktijken duren voort.'
136 *Limburger Koerier,* 1 augustus 1933.

Dagblad een paar maanden later.[137] De krant was de gangen nagegaan van Jacob Nacken, eerst de *NSDAP*-voorman in Heerlen, nu de lokale *RDG*-leider.[138] Nacken hield kantoor in een groot huis aan de Kruisstraat in Heerlen. Als werkloze werd hij kennelijk betaald uit partijfondsen. Volgens de krant voerde hij als een kleine dictator een schrikbewind uit over de Duitse gemeenschap. Lastige dissidenten bedreigde hij met concentratiekamp in de *Heimat*. Volksgenoten die onderling ruzie hadden, moesten niet naar de politie stappen, maar bij hem komen zodat een quasi partijrechtspraak de problemen kon oplossen. Ook werden landgenoten opgeroepen om 'vijandige elementen' binnen de Duitse kolonie aan te geven. 'Zou het overigens geen tijd worden eens radicaler in te grijpen in dit gewroet van vreemdelingen, die op onzen bodem gastvrijheid genieten?', vroeg de krant zich af.[139] Ook over de grens deed Nacken van zich spreken. Zo begroette hij op zondagmiddag 21 oktober 1934 de bijna duizend *Auslandsdeutschen* in een zaal in Aken. Die waren met autobussen uit Limburg gekomen om over hun trouw aan het vaderland te getuigen. Een spreekkoor van leerlingen van de Duitse school in Heerlen, droeg de tekst 'Wir Auslandsdeutsche' voor. Aan Hitler werd het volgende telegram gezonden: '900 Auslands-Parteigenossen aus Limburg (Holl.) grüssen ihren Führer gemeinsam mit den Parteigenossen der Grenzmark Aachen anläszlich einer Treuefahrt in der Heimat.'[140] Nederlandse kranten deden uitgebreid verslag van de bijeenkomst en toonden zich bezorgd over de politieke ontwikkelingen in de grensstreek.

Voor Offermans was de maat vol. Na afstemming met de procureur-generaal kreeg Jacob Nacken te horen dat hij op 15 december 1934 het land uit moest zijn. Na zijn uitwijzing ging Nacken overigens onverdroten door met zijn opbouwwerk in Limburg. Zo drukte hij zijn stempel op de propagandistische *Grenzlandkundgebung* op zondag 24 maart 1935, georganiseerd door *NSDAP* en *Hitlerjugend* in Herzogenrath. In uniform trokken partijformaties, *Hitlerjugend*, *SS, SA*, *Deutsche Arbeitsfront*, mijnwerkers en ambtenaren in gesloten formatie naar de *Sport Arena* aan de Duitse kant van de Nieuwstraat. De manifestatie moest de saamhorigheid met de landgenoten in Limburg benadrukken. Volgens de *Westdeutscher Beobachter* waren zo'n tienduizend *Volksgenossen* toegestroomd, waaronder drieduizend 'aus Holland'.[141] Dat aantal was overdreven volgens de Nederlandse politie, die schatte dat van de zesduizend aanwezigen, er zeshonderd uit de Mijnstreek waren gekomen.[142] 'Wir müssen zusammenhalten damit wir wieder ein machtvolles großes Volk werden', sprak Josef Grohé, de *NSDAP Gauleiter* van de regio Köln-Aachen het gehoor toe.[143] Grohé meende dat de landgenoten het in Limburg niet altijd makkelijk hadden, omdat het nieuwe Duitsland van Adolf Hitler in het buitenland vaak werd belasterd. Hij drukte hen op het hart dat iedere Duitser het recht had om voor zichzelf en zijn kinderen het 'Deutschtum' in stand te houden. Gejuich en strijdliederen omlijstten zijn optreden. Uit de honderden kinderkeeltjes klonk het *Hitlerjugend*-lied 'Vorwärts Vorwärts ... wir marschieren

137 *Limburgsch Dagblad*, 15 september 1934.
138 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 560 e.v.
139 *Limburgsch Dagblad*, 15 september 1934.
140 *Algemeen Handelsblad*, 24 oktober 1934.
141 *Westdeutscher Beobachter* 25 maart 1934.
142 Rapport rechercheur Hassing aan CvP Heerlen, 27 maart 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 19.
143 *Westdeutscher Beobachter* 25 maart 1934.

für Hitler' onder regie van de 28-jarige onderwijzer van de Duitse school in Heerlen, Reiner Laprell. Ook de uitgezette Jacob Nacken had een prominente rol. Hij overhandigde de *Gauleiter* een oorkonde waarin de Limburgse *Auslandsdeutschen* hun trouw verklaarden aan het Derde Rijk en aan Adolf Hitler. Onder de deftige verklaring stond de handtekening van Nacken als *RDG-Kreisleiter* in Limburg. In het afsluitende defilé liep hij in uniform aan de kop van de Nederlandse delegatie. Nackens bemoeienis met de Duitse beweging in Limburg, zou nog een staartje krijgen, maar eerst vroeg een incident in de Oranje-Nassau-mijn de aandacht van Offermans.

Onrust op de mijn – *Gestapo* op het mijnterrein

De speciale Mijnpolitie waakte over de uitgestrekte terreinen van de mijnbedrijven, waar het werkklimaat snel politiseerde. Nazipropagandisten intimideerden collega's en klikten bij de *Gestapo*. In april 1935 escaleerde de situatie in de Oranje Nassau-mijnen in Heerlen. Dit in 1893 met Duits kapitaal gestichte grote mijnbedrijf had relatief veel Duits personeel, zowel in de leiding als ondergronds. In de verschillende vestigingen werd door de *NSDAP* druk uitgeoefend op collega's om van de oude mijnwerkersbonden over te stappen naar de *Deutsche Berufsgruppen* van het gelijkgeschakelde *Deutsche Arbeitsfront*. Volgens de bedrijfsleiding, hoofdingenieur Cornelis Raedts, tevens wethouder in Heerlen, was er grote onrust onder het werkvolk op de mijn en in hun woonwijken. Hij vroeg de politie om een onderzoek naar de intimidaties. Raedts vertelde dat werknemers die het bedrijfsbelang boven het politieke belang stelden door collega's bij de *Gestapo* werden 'aangesmeerd'. Zo werd zijn uitstekende hoofdopzichter Wilhelm Richter belasterd en als anti-naziactivist neergezet. 'Ik vind dergelijke toestanden in Nederland treurig', aldus Raedts.[144] Hij verdacht enkele opzichters van stokerij. Lastige werknemers kon hij ontslaan, tegenover stiekem opererende lieden stond hij machteloos.

Hoofdagent-rechercheur en hoofd van de Vreemdelingendienst in Heerlen Johan Hassing sprak met een angstige Richter. De 34-jarige mijnopzichter vertelde dat familieleden en bekenden in Duitsland waren opgepakt en over hem waren uitgehoord. Op bezoek in Duitsland was hij ternauwernood arrestatie ontlopen; hij kon de grens over vluchten, zijn auto achterlatend. De radeloze Richter verzuchtte:

> 'Ik bemoei me met geen politiek en ik ben nergens lid van. Ik spreek Nederlandsch, lees 'de Maasbode' en de Limburgsche bladen omdat ik merk dat de Duitsche bladen niet de waarheid schrijven. Ik doe steeds mijn plicht. Ik heb nooit iemand beledigd, geen Hitler, of Goering, geen Duitsch bewind of regeering. Toch word ik bespioneerd (...). De toestand is voor mij verschrikkelijk. Is zoo iets toelaatbaar in Nederland?'[145]

Opzichter Richter vertelde ook dat zijn post werd gecontroleerd en achtergehouden. Dat bleek zeer duidelijk nadat zijn schoonvader vanuit Aken doelbewust een brief met een leeg vel papier naar Heerlen had gestuurd. Die lege brief was nooit aangekomen. Dat kon ook

144 Verklaring Raedts in Rapport Hassing aan CvP Heerlen en PG Den Bosch, 13 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 102.
145 Rapport rechercheur Hassing aan CvP Heerlen en PG Den Bosch, 13 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 102.

de verbaasde rechercheur Hassing constateren, toen een Akense douane inspecteur met de bewuste 'brief' op het Heerlense politiebureau was verschenen. De douaneman vertelde dat een verdachte brief door de *Gestapo* in Aken was onderzocht op onzichtbare inkt, zonder resultaat! Wist de Heerlense politie wat die Richter uitspookte? De douane-inspecteur kreeg geen antwoord van Hassing. Voor commissaris Offermans was dit een nieuw bewijs van het spionagenet dat door de *Gestapo* over de Mijnstreek was gelegd, zo schreef hij aan Speyart van Woerden: 'ik vraag mij met bange vrees af waartoe dit alles zal leiden'.[146] Offermans achtte de tijd rijp voor een offensieve reactie van de regering op de nationaalsocialistische acties en kuiperijen in de grensregio. Hij bepleitte een verbod van alle politieke organisaties en een scherp protest in Berlijn over de stelselmatige bespieding van mensen. Het nog langere dulden was volgens de commissaris: 'in strijd met het respect, dat de overheid eener vrije natie zich zelf verschuldigd is.'[147]

Protest in Berlijn

Ook de landelijke pers schreef voortdurend over nazi-acties in Limburg. Het communistische dagblad *De Tribune* had in februari en maart 1935 al diverse circulaires van Nacken gepubliceerd. CPN-Tweede Kamerlid David Wijnkoop had minister Van Schaik daarop aan de tand gevoeld over de lakse houding tegenover de nazi's en *Gestapo*-spionnen, terwijl de regering uit Duitsland gevluchte linkse lieden opsloot.[148] Ook procureur-generaal Speyart vond het op grond van de vele rapporten uit de periferie, tijd voor stevige stappen, zeker toen er directe aanwijzingen kwamen over de werkwijze van Nacken. Deze bleef de lokale *RDG Ortsgruppen* in Limburg rustig aansturen vanuit Kohlscheid, op luttele km's van Kerkrade. Het bleek dat een zekere Josef Mannel uit Hoensbroek dagelijks per motor de grens passeerde en als koerier optrad voor Nacken. Bij een huiszoeking vond de politie een geheime circulaire van Nacken aan alle Limburgse *Ortsgruppen*-leiders. Allen moesten 'sofort melden' welke landgenoten geen partijbladen lazen en verder informatie verzamelen over Duitsers en Nederlanders die vijandig stonden tegenover de partij. Verder vroeg hij om strengere controle op Duitse organisaties, zoals de schoolverenigingen, vooral op hun contacten met de Nederlandse autoriteiten. Ook werd opgeroepen tot deelname aan scholingscursussen en vergaderingen.[149] Koerier Mannel werd op last van Speyart kort daarna uitgewezen.[150]

Procureur-generaal Speyart vond het tijd voor een flinke stellingname van de Nederlandse regering. Het was ronduit ergerlijk dat de uitgewezen *Kreisleiter* vanuit Kohlscheid gewoon 'zijn bevelen' bleef geven aan de Limburgse *RDG Ortsgruppen*. De toestand in Limburg eiste dringend optreden, zo adviseerde hij de minister, er heerste een 'gevoel van onbehagen, onrust en onveiligheid'. Het 'verfoeilijk spionagesysteem' kweekte groeiend onderling wantrouwen onder de bevolking.[151] Daarom bepleitte Speyart snellere uitzettingsprocedu-

146 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 27 maart 1935. BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 103.
147 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 27 maart 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 103.
148 *De Tribune*, 19 februari en 12 maart 1935.
149 Rundschreiben RDG Limburg, 28 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 24.
150 PG Den Bosch aan minister van Justitie, 22 mei 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 41.
151 PG Den Bosch aan minister van Justitie, 23 mei 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 41.

res en zo mogelijk een verbod van *RDG* en *Deutsche Arbeitsfront*. Ook minister van Justitie Van Schaik achtte de politieke spionage en intimidatie ontoelaatbaar. Bovendien was door het optreden van de uitgewezen Nacken als Limburgse *RDG*-leider het internationale prestige van Nederland in het geding, zo schreef hij april aan zijn ambtgenoot van Buitenlandse Zaken De Graeff.[152] Hij vroeg dringend om een flink protest in de Berlijn. De Graeff voerde eerst een stevig gesprek met gezant Zech, waarin hij er op wees dat:

> '...het geheel wijst op eene roerige, arrogante en agressieve beweging van de zijde der Duitschers, terwijl van hen verlangd wordt dat zij zich als rustige ingezetenen gedragen en zich zoo min mogelijk in opspraak brengen.'[153]

Ook volgde er in Berlijn een interventie van gezant Van Limburg Stirum bij het *Auswärtige Amt*. De gezant gaf aan dat de Nederlandse regering het onverstandig achtte van de partijleiding om zo dicht bij de grens de openbare mening in Limburg te prikkelen met de provocatie van Nacken die zich nog steeds gedroeg als de officiële *RDG*-leider van Limburg. Aan De Graeff meldde Van Limburg Stirum terug dat Nacken inmiddels een terechtwijzing had gekregen. Verdere actie vond de diplomaat niet gewenst, immers: 'Men zoeke van overheidswege in Limburg niet naar steentjes des aanstoots wanneer die buiten ons grondgebied gevonden moeten worden.'[154] De gezant in Berlijn stond toch wat ver af van dagelijkse politieke werkelijkheid in de Nederlands-Duitse grensregio. Ook minister De Graeff had de indruk dat de onrust in Zuid-Limburg een beetje was opgeblazen, 'geïnspireerd' door de rooms-katholieke geestelijkheid. Hij begreep dat collega Van Schaik onder druk stond van zijn katholieke achterban om krachtig op te treden, maar hij keerde zich tegen massale uitwijzingen 'om zeer ernstige moeilijkheden te voorkomen'.[155] Zeker diende Nacken volgens De Graeff te worden verwijderd, vanwege het overduidelijke bewijs tegen hem, maar het kwam niet tot een verbod op alle *RDG*-activiteiten. Het bleef daarmee bij het diplomatieke protest in Berlijn en een 'onvriendelijke' brief aan Zech als waarschuwing.[156] Maar ook na dit incident zouden nog de nodige *NSDAP*-ers en ook notoire *Gestapo*-spionnen worden uitgezet op instigatie van Offermans en z'n korps.

Contacten met de *Gestapo Aachen*

Eind 1934 kwam commissaris Offermans persoonlijk in contact met de *Gestapo*. Op 27 november kwam de nieuwe *Gestapo*-chef van Aken kennismaken in Heerlen. In mei 1933 had de 30-jarige jurist dr. Hans Emil Nockemann de leiding gekregen over de staatspolitie in zijn geboortestad Aken. Partijlid sinds 1932 en vanaf 1935 *SS*-er, gold Nockemann als 'strebsam, ehrgeizig, peinlich genaue Pflichtauffassung, dabei sehr kritisch', aldus zijn personeelsdossier.[157] Die eigenschappen en toewijding zag men terug in de uitgebreide maandelijkse *Lagebe-*

152 Minister van Justitie aan minister BuZa, 25 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 41.
153 De Graeff aan Van Limburg Stirum, 19 december 1934, in: Klaassen, *Voor u Persoonlijk*, 80.
154 Gezantschap Berlijn aan minister BuZa, 23 mei 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 41. Van Limburg Stirum meldde ook dat Nacken een waarschuwing had gekregen.
155 De Graeff aan Van Limburg Stirum, 19 december 1934, in: Klaassen, *Voor u Persoonlijk*, 79, 80.
156 Ibidem.
157 Geciteerd uit N.K.A.C. in 't Veld, *De SS in Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935 -1945* (Den Haag 1976) deel 1, 457.

richte die hij aan Berlijn stuurde over de stemming onder de bevolking en de politieke situatie rond Aken. Juist de grensligging van zijn ressort kreeg veel aandacht in zijn rapportages. De intensieve grenscontacten beïnvloedden hier de stemming onder de overwegend katholieke bevolking, bovendien smokkelden tegenstanders in Nederland geproduceerde pamfletten en bladen het land in. In elke rapportage kreeg de *Grenzlage* een aparte paragraaf. Nockemann bezocht Offermans omwille van de goede onderlinge betrekkingen, maar ook om medewerking van de Heerlense politie te vragen bij de bestrijding van de aanhoudende smokkel van drukwerk vanuit Nederland. Offermans hield de boot af, gaf aan dat hij weinig middelen beschikbaar had, maar dat hij conform de Nederlandse wetgeving wel zou optreden tegen vreemdelingen die zich met dergelijke zaken bezighielden. Ook waren er wettelijke bepalingen om te kunnen optreden in gevallen van belediging van de *Führer* en rijkskanselier Hitler.[158]

Het was voor Nockemann bevredigend te horen dat de Nederlandse overheid krachtig zou optreden als Hitler in 'beleidigender und gehässiger Weise' werd aangevallen. Dat liet hij in een dankbriefje weten, waarbij hij Offermans tegelijk maar tipte dat op een adres in Vaals bij ene Hermans, een grote voorraad communistische en socialistische *Flugblattpropaganda* klaar lag voor verspreiding in Duitsland.[159] Daar wilde hij graag meer over weten. Offermans voelde er niets voor om in actie te komen. Hij vond dat de Duitsers wel erg snel op hun tenen waren getrapt als in de pers kritische geluiden verschenen over het Derde Rijk en hij vroeg de procureur-generaal om er iemand op af te sturen, hoogstens om proces-verbaal te maken. *Gestapo*-chef Nockemann zou carrière maken, in mei 1940 benoemde Himmler hem tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in het bezette Nederland, zoals in het volgende hoofdstuk wordt geschetst.[160]

De *Gestapo*-methoden en Nockemans' spionnen wekten ergernis op in Zuid-Limburg. Op 26 april 1935 besloot de minister van Justitie op advies van Offermans tot uitwijzing van *V-Mann* Johann Zweiböhmer.[161] Deze 41-jarige werkloze mijnwerker liep rond met een pasje ondertekend door de *Polizeipräsident* van de *Staatspolizeistelle* in Aken, Nockemann dus. Daarmee kon hij ongehinderd de grens over. Zweiböhmer woonde sinds 1923 in Heerlen; van trouw katholiek was hij omgeturnd naar vurig *NSDAP*-er, hetgeen hij onderstreepte met een Hitler-snorretje. Het schamele steungeld van het Duitse consulaat vulde hij aan met klusjes als *V-Mann*. Geregeld ontmoette hij *Gestapo*-agenten in een café net over de grens om informatie te delen en om nieuwe opdrachten te ontvangen. Zweiböhmer probeerde ook vertrouwelijke contacten aan te knopen met Heerlense agenten, maar die hadden hem in de peiling. In Duitse kringen in Heerlen was men bang voor Zweiböhmer, omdat iedereen wist dat hij alles doorbriefde aan de *Gestapo*. Hij hield onaangekondigde 'huisbezoeken' bij Duitsers en zette hen dan onder druk om lid te worden van het *Deutsche Arbeitsfront*. Behalve de grenspas, beschikte de Heerlense politie over diens onkostendeclaratie aan de *Gestapo* voor verricht spionagewerk. Er was geen twijfel over zijn spionnen-bestaan. Vandaar dat de minister van Justitie hem uitwees.

158 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 28 december 1934, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.
159 Nockemann aan CvP Heerlen, z.d. (dec. 1934), in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.
160 Biografisch portret in In 't Veld, *De SS in Nederland* deel 1, 455-457.
161 Rapport politie Heerlen, 13 augustus 1934 en Uitwijzing J.J. Zweiböhmer, 26 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 103.

Dat de regio voor hele en halve spionnen een broeinest was dat allerlei lieden aantrok, illustreert het levensgevaarlijke avontuur van twee naïeve 22-jarige Heerlense meiden. Deze nogal ondernemende Resi Lauvenberg en Klara Delhey boden zich in juli 1936 voor militair spionagewerk aan bij de Franse en de Belgische inlichtingendienst. Zij legden ook contact met de *Gestapo* in Aken. Voordat zij goed en wel via een aan de haak geslagen Duitse vrijer aan het veldwerk in Duitsland konden beginnen, liepen zij al tegen de lamp. Een *V*-man in Heerlen had hen al lang in de gaten. Door grenzeloos amateurisme werden ze begin oktober 1936 bij de grens door de *Gestapo* gearresteerd. Een jaar later veroordeelde het *Volksgerichtshof* in Berlijn aanvoerster Resi Lauvenberg wegens 'afspraak en aanspraak tot landverraad' tot 4 jaar tuchthuis, haar vriendin kreeg 1,5 jaar voor 'landverraderlijke betrekkingen'.[162]

April 1938, een ontvoering door de *Gestapo* voorkomen

Ook de Heerlense politie ging over tot arrestatie van spionnen. Op 4 april 1938 werden drie Duitsers in café Siebericks opgepakt. De Akense *Gestapo*-rechercheur Bleijen, die in een auto met chauffeur op honderd meter afstand stond te wachten, moest ook mee naar het bureau. Commissaris Offermans was er zeker van dat met deze actie een ontvoering was voorkomen van twee Duitse sociaaldemocraten. Zij leefden in *Exil* in Brussel en waren door een verrader voor een ontmoeting naar Heerlen gelokt.[163] De bedoeling was om de 40-jarige socialist Adolf Borlinghaus over de grens te lokken. Borlinghaus was in oktober 1937 naar België gevlucht, omdat hij gevaar liep vanwege ondergrondse *SPD*-activiteiten in de regio Aken, waar hij woonde in het plaatsje Würselen. In België kreeg hij ondersteuning van het internationale rode Matteoti Comité. Hij was samen gevlucht met twee andere socialisten: Karl Rupner die vanuit België de contacten onderhield met het *SPD*-netwerk rond Aken en met Heinrich Mallmann. Deze laatste, een 30-jarige kennis van Borlinghaus uit Würselen, was teruggekeerd naar Duitsland en overgelopen naar de *Gestapo*. Mallmann had er voor gezorgd dat in de regio Aken in het voorjaar van 1938 in korte tijd zo'n honderd socialisten waren opgepakt. Hij werd nu door de *Gestapo* ingezet om Borlinghaus naar Heerlen te lokken. Mallmann bood Borlinghaus aan om een ontmoeting met zijn vrouw te regelen in Heerlen. Zijn plan was eigenlijk om zijn oude vriend over te halen om voor de *Gestapo* te gaan werken, want er was veel geld te verdienen. Hij zou een *Gestapo*-man naar het overleg in Heerlen meenemen, die zich zou voordoen als vertegenwoordiger. Op de achtergrond regisseerde *Gestapo*-agent Bleijen de ontmoeting, die er ook voor zorgde dat Borlinghaus – via Mallmann – reisgeld kreeg. In Brusselse *SPD*-kring was inmiddels bekend dat Mallmann een verrader was. Men wilde nu het spelletje meespelen en hem naar België lokken om met hem af te rekenen. Daarom moest Borlinghaus op Mallmanns invitatie ingaan; hij werd geïnstrueerd en kreeg als beschermer de 20-jarige socialist Erich Robst mee, die ook als emigrant in Brussel verbleef.

162 Harry van Dijck, *Spionage in Heerlen tijdens het interbellum. Hoe twee jonge Heerlense meiden het slachtoffer werden van het spel der grootmachten. Historisch cahier Parkstad Limburg* (Heerlen 2020). Volgens de auteur op p. 4: 'Een ongekend verhaal over zucht naar avontuur, kinderlijke fantasie, naïviteit, verleiding, verliefdheid maar vooral grenzeloos amateurisme.'

163 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 7 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 209.

Alle betrokkenen werden meteen bij aankomst in het café in Heerlen gearresteerd door de agenten Hassing en Koevoets. Ook *Gestapo*-man Bleijen die buiten op wacht stond, moest mee om uitleg te geven. Bleijen had nog geprobeerd weg te sluipen 'Doet alsof ge my niet gezien hebt. Ik ga liever niet mee. Ik vind het een beroerde geschiedenis.'[164] Bleijen vertelde Offermans dat hij iemand uit het netwerk van linkse Duitse emigranten in België wilde ontmoeten. Alles wees echter op een poging tot ontvoering, ook omdat hij er op het laatste moment met een smoes van afzag om Borlinghaus' vrouw naar Heerlen mee te nemen. *Gestapo*-man Bleijen werd door Offermans heengezonden, terwijl de andere drie in het Huis van Bewaring in Maastricht belandden. Na zes weken werden ze uitgewezen; Borlinghaus en Robst naar België en Mallmann naar Duitsland.[165] Terugkijkend op de zaak wees Offermans erop dat de *Gestapo* in Aken 'erg ontsticht was' over de aanhouding van spion Mallmann en hun collega Bleijen. Hij hield daarom de betrokken agenten voorlopig uit de buurt van de grens; Duitse ambtgenoten zouden een vechtpartij kunnen uitlokken om vervolgens tot arrestaties over te gaan. Uit zeer betrouwbare bron wist Offermans immers dat men in Aken wraak wilde nemen op het Heerlens korps en vooral tegen de betrokken rijksrechercheur Erasmus, die de hele zaak aan het rollen had gebracht na een tip van de Belgische politieke recherche.[166]

Rijksrechercheur Erasmus in contact met de *Gestapo*

De positie van de rijksrecherche verdient extra aandacht in dit onderzoek, omdat deze dienst belangrijk politiek recherchewerk in de periferie verrichtte voor de procureurs-generaal. Rijksrechercheur Machiel Erasmus bestreek vanuit zijn standplaats Maastricht heel Limburg; hij kwam uit de marechaussee-gelederen en was 37 jaar toen hij voor Speyart van Woerden ging werken. De dertig rijksrechercheurs die Nederland in de jaren 1930 telde, vervulden een soort oog- en oorfunctie voor de vijf PG's, de hoogste justitiële vervolgingsambtenaren.[167] De rijksrecherche was actief op het gebied van nationale veiligheid, vreemdelingenzaken, corrupte ambtenaren en ook de politiek gevoelige recherchezaken in de grensstreek met Duitsland. In het netwerk van Erasmus zaten alle politiecommissarissen uit de regio, de Mijnpolitie, de marechaussee en de burgemeesters. Hij stond ook in verbinding met de militaire inlichtingendienst GS III en hij had zelfs in Aken lijntjes naar Duitse collega's die nog te vertrouwen waren. Erasmus werd getypeerd als zeer energiek, altijd netjes gekleed, Frans- en Duitssprekend, een 'Einzelgänger' die voortdurend op pad was.[168] Voor Speyart verzamelde hij inlichtingen over vreemdelingen, over linkse en nationaalsocialistische organisaties in Limburg. Minstens zo belangrijk waren zijn rapporten over het *Gestapo*-optreden op Nederlandse bodem, die via Speyart op het bureau van de minister kwamen. Vooral de *Gestapostelle* in Aken van zo'n veertig man, richtte zich intensief op de *Gegnerbekämpfung* in Limburg, zo meldde Erasmus. Hij kende daar de meeste Duitse col-

164 Rapport Politie Heerlen, 5 april 1938, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 1517.
165 PG Den Bosch aan CvP Heerlen, 13 mei 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 209.
166 Brieven CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 7 en 25 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 209.
167 H.G. van de Bunt, E. Niemeijer ed., *Honderd jaar Rijksrecherche. Terugblik en Toekomst* (Den Haag 1997). In 1897 opgericht ingezet voor bescherming Koninklijk Huis, fraude- en corruptiezaken bij de overheid en voor nationale veiligheidszaken.
168 Bunt-Niemeijer *Rijksrecherche* 100, biografische schets door C. Fijnaut.

lega's bij naam en wist kennelijk in dat bureau de weg. Zo kon hij in mei 1936 uitgebreid documenten inzien over een naar Nederland overgelopen *Gestapo*-agent. Erasmus schreef dat hij 'in de gelegenheid [was] geweest om bij een onderafdeeling der *Gestapo* in Aken alle geheime bescheiden die daarop betrekking zouden kunnen hebben tot December jl. na te gaan.'[169] Ook kon hij via dit kanaal geheime opsporingslijsten van het Berlijnse *Gestapo Amt* doorspelen aan GS III.

De contacten met Aken waren wel bijzonder, want Erasmus gaf aan dat inmiddels de tijden waren veranderd. Voordat Hitler aan de macht kwam, werd er door de politie in de grensregio's informeel samen opgetrokken om achter een dief of smokkelaar aan te gaan of om een gestolen fiets aan de andere kant van de grens op te halen. Even bij de buren opereren, was toen geen probleem. Maar nu werd er steeds vaker voor politieke zaken gerechercheerd in Nederlandse grensplaatsen zonder afstemming vooraf. Of er werden *V-Männer* op pad gestuurd.[170] Uit de stukken bleek dat de *Gestapo* haar informanten in Nederland meestal orders verstrekte per expresse brieven die werden gepost in Nederlandse grensplaatsen en werden gestuurd naar verschillende adressen en aan kleinere hotels.[171] In Aken zag men graag zijn medewerking bij het oprollen van communistische activiteiten in Nederland. Juist daarover kreeg Erasmus onderhands stukken toegeschoven, maar hij moest oppassen zo blijkt ook uit Duitse archiefstukken. Zijn contact met de Akense *Kriminalassistent* Lange bracht Erasmus begin 1938 namelijk in een lastig parket. Hij vreesde dat men hem zelf voor '*V-Mann*' ging aanzien. Lange meldde zijn chef dat uit 'rein grenzpolizeilichen Beziehungen auch ein persönlicher Verkehr' was gegroeid met Erasmus en zelfs met zijn familie in Maastricht.[172] Daarbij werd kennis over lopende zaken uitgewisseld. Lange benadrukte zijn chef dat er nooit sprake was geweest van enige vergoeding voor informatieverstrekking en dat het hierbij alleen niet-politieke zaken betrof. Wel had Erasmus af en toe een en ander losgelaten over de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van *KPD*-emigranten. Erasmus was onlangs naar Den Haag geroepen om zijn contacten met de *Gestapo* toe te lichten, omdat men op zoek was naar een 'lek' van een Nederlandse ambtenaar naar het *Gestapa* in Berlijn. Erasmus wilde zekerheid van Lange dat hun persoonlijk contact niet tot berichtgeving van Aken naar Berlijn leidde, waardoor men hem als *V-Mann* zou kunnen beschouwen. Lange was zich kennelijk ook bewust van het delicate contact over de grens en legde de zaak voor aan zijn chef. De reactie van de chef is niet bekend, ook is onduidelijk of het tot meer distantie kwam tussen Erasmus en zijn collega Lange in Aken.

Een enkele keer wist Erasmus een *Gestapo*-spion te ontmaskeren, zoals Wilhelm Panhüs uit Düsseldorf, die steeds vaker ging logeren bij een neef in Vaals. Die gaf aan Erasmus door dat Panhüs voor de *Gestapo* werkte en daarvoor goed werd betaald. Panhüs rechercheerde vooral op de preken in de kerken en kloosters in de grensregio. Een keer nam hij een ken-

169 Erasmus aan PG Den Bosch, 17 april 1936, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 178. De Gestapo had geen informatie over de persoon.
170 Erasmus aan PG Den Bosch, 15 december 1934, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 148.
171 Erasmus aan PG Den Bosch, 24 juli 1936, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 178.
172 LAV NR.W RW35 inv.nr. 12. Notitie Lange aan leiding Gestapo Aken, in een brief van Broekhoff kwam het lek ter sprake, waarop Erasmus zich tot Lange wendde om raad.

nis met een grote koffer mee naar de logeerkamer. Even later verlieten beide heren het pand verkleed als kloosterbroeder. Onder rooms-katholieke geestelijken in de Nederlandse en Duitse grensregio werd gewaarschuwd voor 'pater' Panhüs.[173] Erasmus meldde dergelijke suspecte lieden meteen aan de politiecommissarissen en de marechaussee in de regio.

Na alle rapporten was minister Van Schaik geschokt door het 'hoogst bedenkelijke karakter van dergelijke practijken' en gaf opdracht aan alle politiecommissarissen in Limburg om hard op te treden tegen spionage.[174] Daartoe werd de regelgeving aangescherpt. Aan het Bewakingsvoorschrift werd een lid toegevoegd over lieden die 'handelingen plegen van economische of politieke verspieding.'[175] Informanten konden voortaan worden opgepakt, uit het bewakingsgebied verbannen, of het land uitgezet. Overigens bezocht rijksrechercheur Erasmus zelf incognito propaganda-bijeenkomsten in Aken om inlichtingen te verzamelen. De waarschuwing over rancune-acties na het incident met Borlinghaus in Heerlen was ook speciaal aan hem gericht; Erasmus moest zich rustig houden, aldus Offermans.[176] Speyart maande Erasmus om 'bij zijn verkeer in Duitschland de noodige voorzichtigheid in acht te nemen.'[177] Dat verhinderde niet dat Erasmus met twee Heerlense hoofdagenten in 1939 voor GS III Duitse militaire stellingen in de grensstreek tussen Sittard en Vaals in kaart bracht.[178]

Na mei 1940

Op 10 mei 1940 in de vroege ochtend gaf Erasmus vanuit Maastricht aan Speyart van Woerden door dat de Duitsers waren binnengevallen. Speyart belde meteen met secretarisgeneraal Van Angeren in Den Haag.[179] Speyart werd begin september 1940 door de Duitse bezetter ontslagen en in januari 1941 vastgezet als 'Indisch gijzelaar', eerst in *KZ Buchenwald*, later in St. Michielsgestel.[180] Hij wist daar begin september 1944 te ontsnappen, nota bene met hulp van Erasmus. Die had hem in de heersende chaos als pater vermomd naar buiten kunnen loodsen. Erasmus was in die laatste oorlogsfase druk met 'Polo' – politie organisatie – die na het vertrek van de Duitsers de orde wilde handhaven. Eerder was hij in Maastricht betrokken bij het over de grens smokkelen van geallieerde piloten en bij het Ordedienst-verzet in Heerlen.[181] In oktober 1944 zat Speyart weer op zijn post, even onkreukbaar

173 Erasmus aan PG Den Bosch en SG Justitie, 12 juli 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 33.
174 Minister van Justitie aan PG Den Bosch (persoonlijk), 17 september 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv. nr. 108.
175 Rondschrijven PG Den Bosch aan CvPs in Noord-Brabant en Limburg, 16 oktober 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 108.
176 CvP aan PG Den Bosch, 25 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 209. Zie ook: Bunt-Niemeijer, *Rijksrecherche,* 100.
177 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 25 april 1938 en PG aan CvP Heerlen, 26 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 209.
178 A.P.M., Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden-Mechelen 1994) 920-923. Hoofdagent J.H. de Koning en politieinspecteur C. Bongaerts hadden vlak voor de inval wapens uit het Heerlens politiebureau ontvreemd en verstopt voor het verzet; Bongaerts werd OD-commandant in Heerlen. In november 1943 werd hij gearresteerd door de SiPo; een jaar later stierf hij in kamp Neuengamme.
179 Verburgh, *Justitie* deel 2, 487, Herinnering Van Angeren.
180 Van Merriënboer, *Speyart van Woerden*.
181 Cammaert, *Verborgen front,* 337, 855 en 920-921; Bunt-Niemeijer, *Rijksrecherche,* 100.

als voorheen kwam hij in het bevrijde zuiden in conflict met het voormalige verzet over haar rol bij de arrestatie van landverraders.[182]

In Heerlen was het na al zijn aanvaringen met de nationaalsocialisten vanaf 1933 slechts een kwestie van tijd dat Offermans in conflict zou komen met de bezetter. In februari 1941 werd de commissaris aan de kant geschoven, omdat zijn korps te slap had gereageerd op het zogenoemde 'sinaasappel-protest' van scholieren. Ter gelegenheid van de derde verjaardag van prinses Beatrix op 31 januari 1941 liep een honderdtal studenten van de MTS in Heerlen luidruchtig over straat terwijl ze sinaasappels in de lucht gooiden. Bij het hoogste punt in de lucht werd 'Boven' geroepen, de actie symboliseerde daarmee prikkelend 'Oranje Boven'! Na anderhalf uur was het protest gesmoord door politie en Duitse soldaten. De MTS moest van de Duitse autoriteiten na deze provocaties twee maanden dicht en de Heerlense bevolking kreeg een boete opgelegd van honderdduizend gulden.[183] Een dag later kreeg commissaris Offermans zijn ontslag. Na een maand gevangenis in Maastricht kwam hij vrij, maar hij mocht daarna geen openbare functie meer vervullen.[184] Commissaris Leo Offermans kon na de bevrijding van Heerlen in september 1944 zonder probleem weer terugkeren op zijn post. In september 1945 ging hij met pensioen, hij overleed op 5 juni 1946.[185] Burgemeester Van Grunsven bleef de hele oorlog op zijn post en speelde een mistig spel tussen verzet en voorzichtig meebewegen met de bezetter. Hij kon na de bevrijding blijven, maar er was nog lang discussie in de stad over zijn houding en gedrag.[186]

1.5.3 Grensstad Venlo, politieke onrust en de grenscontacten

In februari 1931 vond de Nederlandse première plaats van de film *Im Westen nichts neues*, een Amerikaanse productie naar de anti-oorlogsroman van de Duitse auteur Erich Maria Remarque. Dat gebeurde opmerkelijk genoeg in de Limburgse grensplaats Venlo en niet, zoals gebruikelijk, in Amsterdam. Venlo was door de filmdistribiteur met opzet gekozen. De in december 1930 uitgekomen film was immers in Duitsland verboden, maar nu kon men de Duitse versie net over de grens komen bekijken. Het werd een groot succes. Na een maand hadden al 20.000 Duitsers de film in het Rembrandt-theater bekeken. Er werden zelfs extra treinen ingezet en de Venlose politie hield toezicht bij de drukte voor de bioscoop.[187] Deze filmpremière voor Duits publiek in dit Limburgse grensstadje – destijds ruim 25.000 inwo-

182 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 10a, uitvoerig relaas over dit conflict inzake de arrestatiebevoegdheid in het bevrijde Zuiden, 786-849 en ook Henk Termeer, *'Het geweten der natie'. De politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland*, september 1944-mei 1945 (Assen 1994) 506-515.
183 http://www.heerlenvertelt.nl/2013/04/de-sinaasappelopstand-oranje-boven/ (Gezien 9 augustus 2021).
184 Personeelsdossier L.L. Offermans, in: Rijckheyt 016-DOS1, inv.nr. 2464. Zoon Ferdinand Offermans trachtte tijdens de bezetting als korpschef in Vught te laveren tussen samenwerking met de bezetter en verzet, zie: Piersma, *Op eigen gezag*.
185 Personeelsdossier L.L. Offermans, in: Rijckheyt 016-DOS1, inv.nr. 2464.
186 Controverse tussen onderzoeksjournalist Dohmen en historicus Cammaert over de houding van burgemeester Van Grunsven in oorlogstijd in 2013-2014 is samengevat op http://www.rijckheyt.nl/burgemeester-marcel-van-grunsven (Gezien 9 augustus 2021). Zie verder: Dohmen, *Kolen* en Fred Cammaert, *Eindelijk een echte burgemeester. Feiten en fabels over Marcel van Grunsven, 1940-1946* (Roermond 2014).
187 *Nieuwe Venlosche Courant*, 13 februari en 5 maart 1931. Begin maart werd de film geprogrammeerd door bioscoop Alhambra in Vaals met hetzelfde effect: duizenden Duitsers uit de regio Aken kwamen kijken.

ners – illustreert de sterke oriëntatie op de oosterburen. Later in dat jaar, in oktober 1931, waarschuwde de Venlose politiecommissaris Charles Schnebbelié burgemeester Bernhard Berger voor de komst van andere, ditmaal ongenode gasten uit het oosten. De politieke chaos in Duitsland betekende een gevaar voor de stad. Hij voorspelde: grijpt Hitler de macht, dan komen hordes gevaarlijke Duitse communisten over de grens, maar slaagt hij niet, dan wordt Venlo overspoeld door nazibendes.[188]

Het zouden dus sowieso roerige tijden worden. Burgemeester Berger en commissaris Schnebbelié moesten na 1933 inderdaad alle zeilen bijzetten om de orde te handhaven. In Venlo arriveerden via twee grote grensovergangen, de marechausseepost op het drukke grensstation en over de 'groene grens' honderden joodse en politieke vluchtelingen: socialisten en communisten. Maar ook de nationaalsocialisten uit de Duitse grensregio roerden zich en trokken naar Venlo voor propaganda-acties onder hun landgenoten. Meer dan 1.600 Duitsers woonden er in de stad, zo'n 6 à 7% van de bevolking.[189] De grensstad trok traditioneel veel Duits werkvolk, bijvoorbeeld bij het spoor, de douane en de post. Daarom was in Venlo in 1912 de *Deutsche Schule* gesticht. De wegverbindingen en de spoorlijn naar Duitsland met het grote grensstation zorgden voor de economische groei van Venlo vanaf eind 19e eeuw.[190] De eerste spoorverbinding naar Viersen uit 1866 bracht druk goederen- en personenverkeer op gang. De sociale en economische oriëntatie op de oosterburen was eigenlijk in de eeuwen daarvoor al gemakkelijker geweest, gewoner en vanzelfsprekender dan die op de Hollandse gewesten. De Maas vormde eeuwenlang een barrière, bovendien ontbrak het aan de overkant aan goede wegen door het woeste en lege Peelgebied. Dat verklaart waarom het opkomende industriële Duitse *Ruhrgebiet* eind 19e eeuw een belangrijke afzetmarkt werd voor de producten van de vruchtbare tuinbouwgronden in de Venlose regio. Op de grote Venlose veiling waren de prijzen gemakshalve vermeld in *Reichsmark*, die in Venlo lange tijd een gangbaar betaalmiddel bleef. De formele vaststelling van de grens in 1816 verstoorde de hechte grensoverschrijdende contacten door werk en huwelijk in de regio geenszins. Ook het gemeenschappelijke dialect bleef in deze Noord-Limburgse streken vrijwel intact. De grens werd lange tijd niet als barrière ervaren en zoveel mogelijk genegeerd.

Dat veranderde na 1870 enigszins toen de grens onder rijkskanselier Von Bismarck een tolbarrière werd. Door grote prijsverschillen voor levensmiddelen als boter, kaas, koffie en tabak, werd smokkel voor Duitse en Nederlandse grensbewoners een lucratieve bijverdienste, zeker na de Eerste Wereldoorlog. Rond Venlo hadden ondernemende industriëlen de tolmuren weten te omzeilen door filialen te openen aan de andere kant van de grens. In de regio liepen de kleilagen voor de dakpannenproductie over de grens heen en rond de eeuwwisseling werd de klei afgegraven op Nederlandse én Duitse bodem. Nederlandse

188 Charles A.S.Ph. Schnebbelié (1889-1944) kwam in 1922 uit Helmond naar Venlo. Mr. Bernard Marie Berger (1887- 1967) was burgemeester in Bolsward vanaf 1918; in Venlo van november 1921 tot 21 september 1941 en van september 1944 tot 1952.

189 Stukken bevolking, in: GAV 70 Gemeentesecretarie 1925-1938, inv.nr. 956. Overzicht juli 1935: ruim 26.000 inwoners, onder wie 1.923 vreemdelingen, waarvan 1.660 de Duitse nationaliteit (circa 6.5%).

190 Frans Hermans e.a. ed., *Venlo's Mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990). *Venlo's Mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990) en Jan Brauer, 'Spanning aan de grens in de regio Venlo. Grensincidenten, nazi's en verzet midden jaren '30', in: *Venlose Katernen* 21 (Venlo 2015) 15-17.

fabrikanten openden eenvoudig vestigingen in Kaldenkirchen, Bracht en Brüggen om de Duitse markt te bedienen. De grens bleek geen belemmering voor de enorme groei van deze industrietak. Rond 1930 kwam 40% van alle Nederlandse dakpannen uit deze grensoverschrijdende regio. Dat zorgde voor veel grensverkeer. Dagelijks pendelden honderden Nederlandse en Duitse arbeiders over de grens. Ook de sigarenindustrie ontwikkelde zich hier aan beide zijden van de grens. Vanaf 1900 ontplooide Venlo zich aldus als logistiek centrum aan de grens.[191]

Na 1918 kwam er een belangrijke 'Duitse' werkgever naar Venlo: 'Een machtig modern bedrijf', zo schreef de *Nieuwe Venlosche Courant* op 5 september 1930 bij de opening van de nieuwbouw van de *NV Nederlandsche Instrumentencompagnie*, Nedinsco. Deze dochter van het concern *Carl Zeiss* uit Jena was een zogenoemde *Tarn*-firma, die de vredesbepalingen van Versailles omzeilend, rustig militaire spullen maakte: verrekijkers, lenzen en hoogwaardige kijk- en meetinstrumenten.[192] De 'Duitsvriendelijke' grensstad Venlo was gekozen vanwege de goede spoor- en wegverbindingen. Het bedrijf assembleerde voornamelijk halffabricaten uit Jena en leverde over de hele wereld en vooral aan het Duitse én het Nederlandse leger. De nieuwbouw in 1930 betrof een moderne wolkenkrabber van 36 meter hoog met veel staal en glas. Op het platform op de toren werden duikbootperiscopen en afstandsmeters getest met als mikpunt de kerktorens in de wijde omgeving. WO I-veteraan en marineman Udo Wilhelm von Bonin zat in de directie. Nedinsco bood aan vijfhonderd mensen hoogwaardig werk en was daarmee een echte aanwinst in het bedrijvenpalet van de stad, zo vond het stadsbestuur. Het bedrijf leverde niet alleen wapentuig voor het Derde Rijk, de Duitse managers verrichtten na 1933 ook intensief ideologisch vormingswerk binnen de lokale Duitse gemeenschap, zo werd al snel duidelijk op het stadhuis en op het politiebureau.

Venlose agenten in actie

Het Venlose politiekorps telde zo'n dertig man en stond in 1931 onder leiding van de 42-jarige Schnebbelié. Met de collega's in Kaldenkirchen, Vierssen, Krefeld, Mönchengladbach en Düsseldorf vond afstemming plaats over criminele zaken, smokkelarij en politieke grensgevallen. Schnebbelié kende de Duitsers goed: zijn schoonouders kwamen uit Krefeld en hij had persoonlijke contacten in de Duitse kolonie in Venlo. Precies zoals hij de burgemeester had voorspeld, kreeg zijn korps het druk met politieke zaken. Vanaf 1930 werden op het politiebureau lijsten bijgehouden van Duitse en Nederlandse communisten, nationaalsocialisten, NSB-ers, politieke vluchtelingen en joden. Voor 1933 lag het accent daarbij op het communistische gevaar. Over en weer kwamen er informatieverzoeken van politie en justitie over verblijfplaatsen van communistische agitatoren. Documenten en profielen van activisten werden snel en gemakkelijk uitgewisseld met de Duitse politiechefs.

191 P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen. Aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg, 1815-1965* (Leeuwarden-Mechelen 1991). Vanaf 15 juli 1879 bedroeg het invoerrecht voor dakpannen 1 RM per 100 kg. In 1930 kwam bijna 100% van gresbuizen in Nederland uit deze regio.
192 Formeel in 1921 in Den Haag gesticht door een Carl Zeiss-agent, die al in 1920 een lege fabriek had gekocht in Venlo. Zie: C.M.F. Verkuylen, 'Brandpunt Venlo. De instrumentenfabriek "Nedinsco" als centrum van internationale wapenhandel' in: F. Hermans e.a. ed., *Venlo's Mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 325-370 en Frans Hermans, *De Nedinsco-fabriek in Venlo 1921-2008. Monument van het modernisme* (Venlo 2008).

Zollamt Schwanenhaus 1936

Grensovergang Keulse Barrière, Kaldenkerkerweg, 1925

(Kadaster - Topotijdreis.nl)

Aanvankelijk leek er na 1933 voor het dagelijks leven langs de grens nog weinig aan de hand: Venlose groenten gingen naar het Duitse achterland, het dagelijkse werkverkeer en ook de culturele en sportieve uitwisselingsprogramma's gingen door. Wel kregen Duitse culturele evenementen gaandeweg een politiek stempel. Zo nam zwemclub Mosa in maart deel aan een wedstrijd in Dülken en zangvereniging Venlona zong in december in Kevelaer, beide activiteiten waren ten bate van de *Winterhilfe*, de nationaalsocialistische collecte voor

de armen. Dat leidde ook wel eens tot protest: de leden van een muziekvereniging uit het Noord-Limburgse Arcen weigerden in juli 1933 in het nabijgelegen Straelen bij een optreden de Hitlergroet te brengen en vertrokken zonder te spelen. Begin maart 1933, rond de onrustige Rijksdagverkiezingen, kon Schnebbelié trouwens zelf poolshoogte nemen in Duitsland. Dat deed hij op uitnodiging van de politiechef van Düsseldorf. Vervolgens rapporteerde hij aan procureur-generaal Speyart over de 'Hitlerianen' op straat en de *SA* die als hulppolitie optrad bij de onlusten. Er waren daarbij zeker honderd communisten in Düsseldorf opgepakt, onder wie de Nederlander Melle Stek:

> 'Interessant was dat men (...) een Amsterdamsche communist aangehouden had in de communistische bijeenkomst daar (...) De Düsseldorfsche politie stond ons toe bij het verhoor tegenwoordig te zijn, met verzoek ons niet bekend te maken en geen Hollandsch te spreken, zulks met het oog op later geschrijf etc.' [193]

De communist verklaarde dat hij contacten kwam leggen voor terreurdaden. 'Dit gaf ons te denken', aldus Schnebbelié, die nog aan Speyart meldde dat de situatie in Venlo verder rustig was gebleven. Commissaris Schnebbelié maakte regelmatig dienstreizen naar Duitsland, die ook de belangstelling van de *Gestapo* hadden.[194] In juni 1935 maakte hij voor de Centrale Inlichtingendienst in Den Haag een dienstreis van zes dagen naar Berlijn.[195]

De door Schnebbelié voorspelde politieke onrust manifesteerde zich in Venlo na 1933 op straat en in zaaltjes. Steevast rapporteerden zijn politieagenten over drukbezochte bijeenkomsten van de NSB, communisten, socialisten en de plaatselijke Duitse kolonie. Ook vreemde militaire trainingen van NSB-ers in de natuur, op de Groote Heide bij de grens, trokken de aandacht. Verder gingen de duizend werklozen in de stad geregeld voor een crisisprotest de straat op. De lokale en regionale kranten deden uitgebreid verslag van alle onrust. Het politiekorps rapporteerde uitgebreid aan de procureur-generaal en de Centrale Inlichtingendienst in Den Haag.

Al in oktober 1933 was de opzichtig in nazi-uniform op straat paraderende jurist Martin Ridder uitgewezen. Deze in Venlo geboren en getogen Duitser had al een aantal malen een waarschuwing van de commissaris gekregen. Op een feestavond in een sociëteit ontstond een rel toen Ridder eiste dat het orkest het bruine *Horst Wessellied* ging spelen. Het incident haalde de pers en Ridder werd met twee partijgenoten uitgewezen.[196] In december 1936 nam de politie tijdens een huiszoeking bij een andere Duitser honderd exemplaren van het antisemitische blad *Der Stürmer* in beslag.[197]

193 CvP aan PG Den Bosch, 5 maart 1933, in: GAV 31 Gemeentepolitie, inv.nr. 285. Info over Stek: https://www.genealogieonline.nl/in-cruce-salus/I1183.php (Gezien 9 augustus 2021).
194 Inventaris en regestenlijst, Collectie Gestapo Düsseldorf, 19, in: NIOD, Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies, Amsterdam (NIOD), 215 Collectie Duitse instellingen buiten Nederland (CDI). De Gestapo wilde weten of hij eind mei 1935 een *Luftschutzplanspiel* had bijgewoond met het oog militaire spionage.
195 Schnebbelié werkte met de Amsterdamse politiecommissaris Karel Broekhoff aan de opsporing van internationale criminelen en valsemunters. Meershoek, *Dienaren van het gezag,* 80-88; zie ook paragraaf 5.6.1.
196 Dossier uitzetting Ridder, in: GAV 31 Gemeentepolitie, inv.nr. 285. Zie ook: *Het Volk,* 30 juni en 21 september 1933, *Het Volksblad,* 25 augustus en 6 oktober 1933.
197 *De Tribune. Sociaal-Democratisch Weekblad,* 3 december 1936.

Opmerkelijk is dat aanvankelijk Duitse collega's de Venlose commissaris nog regelmatig inseinden over geplande acties van nationaalsocialistische Nederlanders die in Duitsland woonden. Zo kreeg Schnebbelié eind maart 1934 een tip dat circa dertig Nederlandse nazi's uit Duitsland 's nachts in Venlo de hakenkruisvlag op het stadhuis wilden plaatsen. De politie was alert. Inderdaad werden in de nacht van 31 maart achter het stadhuis twee Nederlanders aangehouden met een nazivlag en een pot witte verf. In de stad waren hakenkruizen op straat geschilderd en aan een havenkraan wapperde een hakenkruisvlag.[198] Door zijn goede contacten wist Schnebbelié ook wel eens in Duitsland in problemen geraakte Nederlanders vrij te krijgen. Dat lukte bijvoorbeeld in mei 1936 met twee Venlose esperantisten die op een club-bijeenkomst in Düsseldorf waren gearresteerd; Esperanto was voor het Derde Rijk een obscure internationale geheimtaal, gevaarlijk en dus streng verboden.[199]

Nedinsco en de *Deutsche Kolonie* in Venlo

Meer zorgen dan deze grensincidenten baarde de radicalisering van de Duitse gemeenschap in Venlo, waarin het semi-Duitse Nedinsco de drijvende kracht bleek te zijn. De Nedinsco-managers – allen *NSDAP*-lid – bezetten de sleutelposities in de *RDG* en werkten continu aan de politieke vorming van de 1.600 Duitse Venlonaren. Directeur Erich Schreiber en zijn collega's leidden de vele bijeenkomsten en nationale vieringen in zaaltjes in de stad. Naast politieke avonden waren er lezingen en filmavonden over de successen van het Derde Rijk.[200] Er werd druk uitgeoefend op medewerkers en landgenoten om deze avonden te bezoeken. Directeur Schreiber was de leider van de kolonie. Paul Vogel, de financiële man van Nedinsco, leidde de vakorganisaties binnen de *RDG*. Nedinsco-stafmedewerkers Arno Hartung en Bruno Krieger waren respectievelijk *RDG*-voorzitter en *RDG*-penningmeester. Toen Venlo in september 1932 als belangrijke grensplaats een Duits vice-consulaat kreeg, werd deze honoraire post logischerwijs bezet door de Nedinsco-directeur. De eerste Duitse vice-consul in Venlo was de kleurrijke Nedinsco-directeur Udo von Bonin; na diens vertrek naar Berlijn volgde Schreiber hem eind 1934 op.[201] Schreiber had geen hoge pet op van de Venlonaren:

> 'Die Limburger sind gute Bauern, verstehen viel vom Schmuggel und Karnevalfeiern, sind getriebenen Grenzkaufleute, aber ungeeignet für die Feinindustrie, sind ohne Erhgeiz, in der Fabrik vorwärts zu kommen.'[202]

Het was dus maar goed dat de Duitsers het bedrijf stevig leidden. Ondertussen nam de Nedinsco-top volop deel aan het Venlose openbare leven. De managers waren lid van het stedelijk Oranjecomité, jurylid bij fotowedstrijden en ze verschenen op allerlei evenementen. De directie had goede contacten met lokale bestuurders en notabelen, die wel genegen

198 CvP Venlo aan PG Den Bosch, 2 april 1934, in: GAV 31 Gemeentepolitie, inv.nr. 286.
199 *Nieuwsblad van Friesland,* 6 mei 1936.
200 Voorbeelden in 'Losse correspondentie 1935 (geheim)', in: GAV 31 Gemeentepolitie, inv.nr. 287.
201 Von Bonin werd eind 1934 na tien jaar Nedinsco in Berlijn marineofficier bij de Abwehr en deed inlichtingenwerk in Spanje, Frankrijk Scandinavië. Hij verklaarde in 1945 nooit in Nederland te hebben gespioneerd omdat hij geen misbruik wilde maken van de gastvrijheid die hem en zijn gezin ten deel was gevallen in zijn geliefde Venlo. National Archives KV-2-1973, Report British Military Mission Denmark CIC 13 augustus 1945.
202 Geciteerd uit Hermans, *Nedinsco,* 9.

waren hun netwerk in te zetten voor een van de grootste werkgevers in de stad. Zo zorgde burgemeester Berger voor connecties in Haagse defensiekringen.

Intussen werd binnen de *Deutsche Kolonie* met een druk programma de 'arische' saamhorigheid van de Venlose *Volksgenossen* bevorderd en hard gewerkt aan de sociale integratie in de geest van de 'nieuwe tijd'. Regelmatig waren er aldus de krantenverslagen gezamenlijke maaltijden, het *Eintopfessen*, met een stevige erwtensoep, hakenkruisvlaggetjes op tafel en een 'heilsspreuk' door de *Hitlerjugend*. Meer dan honderd gasten schoven dan aan. Er werd gezongen en aan het slot klonk 'ein kräftiges Sieg Heil! Auf unsern geliebten Führer und geliebtes Vaterland'.[203] De circa zestig arme Duitsers in de stad kregen steun van het *NS-Winterhilfswerk*. Nedinsco en de *RDG* bepaalden vanaf 1935 in feite de loopbaan van elke Venlose Duitser. Nedinsco-chef en *RDG*-man Vogel pakte ook 'politieke' personeelskwesties op buiten zijn eigen bedrijf, zoals een treffend voorbeeld uit 1937 laat zien. Aan het politieke karakter van twee al jaren in Venlo wonende *Reichsbahn*-medewerkers van het goederendepot op station Kaldenkirchen werd getwijfeld. Daarop ondervroeg Vogel de mannen en deed navraag over hen. Hij berichtte daarover uitvoerig aan de *NSDAP*, de *Reichsbahn* en het gezantschap in Den Haag. Bij een van beide *Zolldeklaranten* was geen vuiltje aan de lucht, zo concludeerde Vogel, die kwam immers geregeld op *RDG*-bijeenkomsten en bovendien was diens zoon *Jungvolkführer*. De andere spoorwegman was volgens Vogel echter politiek nog 'nicht so gut gerichtet'. Diens zoon was 'schlapp und verholländert'. In een gesprek reageerde de vader nogal onverschillig: 'Wir sind auch ohne H.J. ordentliche Männer geworden'.[204] Op het verwijt dat hij nauwelijks op bijeenkomsten kwam, antwoorde de *Zolldeklarant* dat het dienstrooster dat vaak onmogelijk maakte. De man kreeg een vermaning en Vogel meldde aan de partij-instanties dat hij de persoon in kwestie voorlopig in de gaten zou houden.

Toen de burgemeester en de politiecommissaris hoorden dat de *RDG-Jugendgruppe* in feite als *Hitlerjugend* bij Nedinsco in een eigen honk wekelijks bijeenkwam voor patriottische spelletjes en oefeningen, stonden ze machteloos. Het indammen van de nationaalsocialistische golf bleef voorlopig alle aandacht vragen van het lokale gezag. Daarbij was een complicerende factor dat – net zoals in Heerlen en Kerkrade het geval was – de communicatie tussen burgervader en politiechef stroef verliep.[205]

Propaganda op straat en in de zaal

De politie moest regelmatig in actie komen, bijvoorbeeld als er op straat werd gecollecteerd voor de *Winterhilfe* en tegenstanders dat wilden verstoren. De besloten propaganda-avonden voor de Duitse kolonie werden aangekondigd in de krant, waardoor het bij de entree geregeld tot relletjes kwam. Bij de bekende feestzaal National waren bijvoorbeeld al op 3 maart en 13 mei 1933 honderden mensen op de been. De luidruchtige bezoekers uit de Duitse kolo-

203 Bericht Eintopfessen Deutsche Kolonie Venlo in Rheinischer Hof, 14 november 1937, in: NIOD 249-A0913A Winterhilfe Afd. Venlo.

204 Vogel aan Butting Gezantschap Den Haag (z.d. 1937), in: NIOD, 088 Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden (NSDAP NL), inv.nr. 606.

205 Correspondentie politie, in: GAV Venlo, 397 Kabinet burgemeester Berger, inv.nr. 35. Richtlijnen in diverse circulaires van de CdK Limburg aan burgemeesters en politie. Daarnaast circulaires van ministerie van Justitie. De burgemeester beklaagde zich bij de PG over de gebrekkige communicatie, er waren conflicten.

nie en de kameraden die over de grens waren gekomen, werden uitgejouwd door een grote groep tegenstanders aan de overkant. Op de Hitlergroet werd gereageerd met de kreet 'Heil Moskou'. Er was politie op de been om de orde te bewaken, ook ín de zaal. Binnen noteerden de politierapporteurs veel vlagvertoon, uniformen en een versierde Hitlerbuste op het toneel. Zo'n tweehonderd zingende en klappende bezoekers reageerden op de krachtige propaganda-taal van sprekers uit de *Heimat*. Dit waren getrainde sprekers die door Goebbels' Propagandaministerie werden aangeboden aan de Nederlandse *RDG*-afdelingen om de *Volksgenossen* voor te lichten over al het moois dat in het Derde Rijk werd gerealiseerd. In april 1935 konden ze bijvoorbeeld in zaal *National* de lezing 'Die Organisation der Arbeit im Dritten Reich' bijwonen. De sprekers maakten meestal een tour langs verschillende Nederlandse steden om hetzelfde verhaal af te steken.[206]

De goede relaties met het Rijnland koesteren

De autoriteiten waren niet alleen druk met de vergunningen voor deze avonden, maar kregen ook voortdurend uitnodigingen voor Duitse nationale vieringen in hun stad. Om de goede Nederlands-Duitse betrekkingen te onderhouden, stuurde het Duitse consulaat uitnodigingen naar gezagsdragers, notabelen en het bedrijfsleven. Zo luisterden commissaris Schnebbelié en twee Venlose wethouders – burgemeester Berger was verhinderd – op dinsdagavond 7 augustus 1934 in zaal National naar het eerbetoon van zo'n tweehonderd Duitse gasten aan de net overleden rijkspresident Von Hindenburg. Viceconsul Von Bonin wijdde eerst warme woorden aan de onlangs overleden leden van het Nederlandse vorstenhuis – prins Hendrik en koningin-moeder Emma – en stond vervolgens uitvoerig stil bij de grote Von Hindenburg. 'Het harmonium speelde daarop 't "Ich hatt' einen Kameraden", terwijl de aanwezigen den Duitschen groet brachten', zo schreef de krant.[207] Niet altijd kon men met een smoes verstek laten gaan. Zodoende hebben op tal van Duitse vieringen in de jaren 1930 Nederlandse bestuurders een beetje ongemakkelijk op de voorste rij voor genodigden gezeten, terwijl ze werden overgoten met bruine retoriek, nazisymbolen en het bijbehorende massale hakkengeklak, 'sieg heils' en gestrekte armen.

Burgemeester Berger kreeg ook geregeld uitnodigingen om de vorderingen in het Derde Rijk met eigen ogen te bekijken. De nodige Rijnreisjes en plezieruitjes werden aangeboden en niet zelden ook afgewezen. Zo liet de burgemeester begin 1937 aan de organisatoren van een internationaal carnavalscongres in München weten dat de Venlose carnavalsvereniging Jocus afzag van de voorgenomen deelname.[208] Zeer aanlokkelijk was de uitnodiging van *Reichsorganisationsleiter* dr. Robert Ley aan Berger persoonlijk voor een 12-daagse cruise op het *Kraft-durch-Freude*-schip Wilhelm Gustloff van Hamburg naar Napels, begin juni 1938. Dat ging Berger toch wat te ver en bovendien waren er dichterbij nog genoeg oude banden te koesteren met steden net over de grens, zoals Mönchengladbach.[209] Zo accepteerde de Ven-

206 Ibidem en GAV 31 Gemeentepolitie, inv.nr. 287. Diverse rapporten bijeenkomsten NSDAP in 1933 -1935.
207 *Limburger Koerier,* 8 augustus 1934.
208 Burgemeester aan Nederlands Consulaat München, 7 januari 1937, in: GAV 397 Kabinet burgemeester, inv. nr. 12.
209 H. Schüngeler, *Widerstand und Verfolgung in Mönchengladbach und Rheydt* (Mönchengladbach 1995). De textielstad telde na samenvoeging met Rheydt in 1929, 200.000 inwoners, acht keer het inwonertal van Venlo.

lose burgemeester in september 1938 wel de uitnodiging voor de uitvoering van de opera Aïda in Mönchengladbach. *Oberbürgermeister* Werner Keyßner wilde collega Berger en zijn 'geschätzte Gemahlin' graag 's middags al informeel ontvangen, samen met Nedinsco-directeur Schreiber, de burgemeester van Roermond en enkele Venlose notabelen. Weer thuisgekomen dankte Berger voor de prachtige ontvangst: 'Die sehr angenehmen Stunden in Ihrer Gesellschaft verbracht werden mir unvergesslich sein.'[210]

Bepaald navrant was dat Berger kort daarna op zondag 13 november 1938, luttele dagen na de *Kristallnacht* nota bene, weer een warme ontvangst kreeg in Mönchengladbach. Deze keer werd het gezelschap uit Venlo welkom geheten op het station door de *NSDAP Kreisleiter*. Berger had de Venlose *RDG*-leider Paul Vogel meegenomen en het mannenkoor *Venlona*. Al decennia vonden er wederzijdse concertontmoetingen plaats van de Koninklijke Zangvereeniging Venlona met de zangers van de *Liedertafel* in Mönchengladbach. De gastheren wisten de kunsten van het gerenommeerde Venlose gezelschap op waarde te schatten. Venlona waagde zich aan een ondeugend 'Ik heb mijn wagen volgeladen' als toegift, alsook aan het *Freiheitslied* van Haas. Het viel de meegereisde verslaggever op dat het Duitse koor meer gedrild en strenger, maar zeker niet prettiger klonk dan de veel soepelere goedgeschoolde Venlose zangers.[211] Er werd die dag lustig gezongen, getafeld en gespeecht. *Oberbürgemeister* Keyßner herinnerde aan de oude vriendschap tussen Venlo en zijn stad en hij hoopte dat de dag zou bijdragen aan de verzoening der volken. Ook Berger prees de oude samenwerking en wees op de altijd goede betrekkingen die Venlo met het Rijnland had onderhouden.[212]

Joodse vluchtelingen in Venlo

Thuis, in Venlo, traden de autoriteiten heel wat killer en afstandelijker op tegen de Duitse burgers die daar na de *Kristallnacht* een veilig heenkomen zochten. Wekelijks arriveerden tientallen vluchtelingen op het station en nog grotere aantallen kwamen over de groene grens de stad binnen. Dat vroeg de volle aandacht van het politiekorps en de marechaussee, die ter plekke optraden als de strakke, formele uitvoerders van het restrictieve Nederlandse vreemdelingenbeleid. In grensprovincie Limburg wilden zoveel joodse vluchtelingen die grens legaal en illegaal passeren, dat het hoofd van de grensbewaking versterking vroeg voor de drukste posten, Venlo en Vaals. Begin 1933 was het *Venloos grenscomité voor opvang van Joodse Vluchtelingen* opgericht. De joodse gemeenschap in Venlo, met als voorman paraplufabrikant Philip Cohen, zorgde voor de eerste opvang. De meeste vluchtelingen reisden verder naar Amsterdam of emigreerden naar Palestina of Amerika. Zo'n zeventig van hen vestigden zich in Venlo; zij waren vooral afkomstig uit de kleine joodse gemeenschappen in de aangrenzende Rijnland, waarmee traditioneel nauwe banden bestonden.[213]

De Venlose politie werd in vreemdelingzaken geregeld voor het karretje van de *Gestapo* gespannen. Toen het *Greko Kaldenkirchen* in 1937 vroeg om onderzoek naar de herkomst van communistisch drukwerk in de grensstreek en daarbij aangaf dat dit mogelijk gedrukt

210 Briefwisseling Berger - Keyßner, september 1938, in: GAV 397 Kabinet burgemeester, inv.nr. 15.
211 *Limburger Koerier,* 15 november 1938.
212 Ibidem.
213 Een uitvoerig overzicht over de joodse vluchtelingen in Venlo biedt: Gerrit van der Vorst, *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de jodenvervolging* (Venlo 2014).

werd door het bedrijf van de joodse emigrant Jupp Mahler, kwam Schnebbelié zonder aarzeling in actie. In Krefeld was Mahlers drukkerij tegengewerkt en weggepest. Begin 1935 verhuisde hij met zijn vrouw naar Venlo. Hij startte de reclamedrukkerij Rekafa en had al snel zo'n vijftien man aan het werk. Volgens de *Gestapo* was zijn huis in Venlo een ontmoetingsplaats voor gevluchte joden en communisten en mogelijk produceerde Rekafa ook communistische blaadjes. Schnebbelié liet agenten posten en huiszoeking verrichten. Zij troffen weliswaar geen stapels vers drukwerk aan, maar wel communistische lectuur. Daarom werd de 43-jarige Mahler opgepakt. De pers werd geïnformeerd en uiteindelijk werd het echtpaar Mahler op verdenking van politieke agitatie in juli 1937 uitgewezen naar België.[214] Verwoede pogingen om daar een verblijfsvergunning te krijgen, mislukten. Op 21 maart 1940 werd het echtpaar teruggestuurd naar Venlo en door Schnebbelié meteen diezelfde dag conform de geldende regels overgedragen aan het *Greko Kaldenkirchen*. Het echtpaar kreeg *Schutzhaft* opgelegd; Jupp Mahler zou in september 1943 in een Duitse cel sterven, meteen daarna werd zijn vrouw vermoord in Auschwitz.[215] De coöperatieve houding van de Venlose politie en de contacten met Duitse collega's zorgden voor veel kritiek in de linkse pers. De opgejaagde joden bleken niet veilig te zijn in de stad, terwijl de politie niets leek te doen aan nazi-uitingen, zo werd gesteld.[216]

De *Gestapo* zocht steeds vaker contact met de Venlose collega's. Schnebbelié had geregeld dienstcontacten met fanatieke nazi's als Joseph Vehres, de baas van het *Greko Kaldenkirchen,* en met *Gestapo*-chef Sommer in Düsseldorf. Het gedrag van de Duitse politiediensten werd ook steeds vrijpostiger. Procureur-generaal Speyart van Woerden waarschuwde regelmatig voor Duitse provocaties, zoals voor Duitse agenten in burger, die zonder toestemming in Nederland opereerden. Dat was het geval in februari 1937, toen Duitse douaneambtenaren naar Venlo kwamen om te onderzoeken of emigranten geld naar Nederlandse banken wegsluisden. Daartegen moest streng worden opgetreden, zo vond Speyart.[217]

Spionnen aan de grens en het Venlo-incident 1939

Begin november 1937 ging er een schok door de stad toen bekend werd dat het *Volksgerichtshof* in Berlijn de 44-jarige Venlonaar Willy Cammans ter dood had veroordeeld.[218] Schoenmaker Cammans was verstrikt geraakt in een spionageavontuur. Cammans, in Duitsland geboren, vocht in de Eerste Wereldoorlog in het Duitse leger, maar vestigde zich later in Venlo. Hij vroeg de Nederlandse nationaliteit aan. In het centrum van de stad exploiteerde

214 Zie onder meer *Algemeen Handelsblad,* 2 juli 1937 en *Limburgsch Dagblad,* 1 juli 1937.
215 Over de zaak Mahler: Gerrit van der Vorst, *Het kapitaal van Sal Walvis* (Venlo 2016) 56-100. De Gestapo wilde in 1940 een politiek showproces tegen Mahler optuigen.
216 *De Tribune,* 3 december 1936.
217 Dossier Coenen-de *Maasbode*, in: GAV 397 Kabinet burgemeester, inv.nr. 14. Volgens *De Maasbode* van 19 februari 1937 zouden drie beambten van de Z*ollfahndung* foto's hebben gemaakt bij Venlose banken: 'Duitsche ambtenaren ageeren in Venlo'. Volgens de politie was het een opgeblazen gerucht. Het artikel werd door veel kranten overgenomen, waarop de politie in de lokale krant een correctie liet plaatsen. *Maasbode*-journalist Coenen was voorlopig persona non grata op het politiebureau.
218 Dossier Volksgerichtshof met vonnis en vooronderzoek, in: NIOD 206 Speciaal archief Moskou-Osobyi (Col. Moskou), inv.nr. 1361-1-1207. J. van Lieshout, 'Spionage voor Fransen kostte schoenmaker in Venlo het hoofd', in: *Limburgsch Dagblad,* 18 december 1993. Van der Vorst, *Diepzwarte sluier,* 77-79: NSB-er en Abwehr-spion Alfred Meiler zou hem hebben verraden.

hij de grote *Electrische Snelschoenmakerij Union* met zes personeelsleden. Voor werk reisde hij vaak per auto naar Duitsland. In mei 1935 werd hij in een café door een Nederlandse agent van de Franse inlichtingendienst gerekruteerd om informatie te verzamelen over de Duitse militaire opbouw. Tot januari 1937 maakte hij met zijn Duitse zwager zo'n vijftig tochtjes dwars door Duitsland. Weer thuis in Venlo overhandigden de twee amateurspionnen tegen vergoeding de vergaarde informatie over kazernes, troepen, vliegvelden, nieuwe wegen en bruggen aan hun contactpersoon. Zij liepen groot gevaar, zeker omdat Cammans voor Berlijn nog steeds *deutscher Reichsangehörige* was, dus als Duitser werd gezien. Spionage was hoogverraad waarop de doodstraf stond voor een Duitser. Hij had bij zijn vertrek naar Nederland wel een verzoek ingediend om afstand te doen van de Duitse nationaliteit, maar die procedure werd nooit afgerond. In Venlo gold hij als Nederlander, hij mocht stemmen en hij reisde met een Nederlands paspoort.[219]

Het spionage-avontuur liep spaak toen zij een verzekeringsman aanzochten voor inlichtingenklusjes in Münster, waar grote kazernecomplexen lagen. Deze man liep echter naar de *Gestapo*, die het spel nog enige tijd meespeelde. Maar op 28 januari 1937 werden Cammans en zijn zwager naar het Duitse Lobberich gelokt en gearresteerd. Tijdens de zware verhoren bekenden zij de feiten en tekenden daarmee praktisch hun doodvonnis. Op 4 en 5 november 1937 stonden beiden in Berlijn voor het *Volksgerichtshof*. De uitspraak was keihard: de doodstraf voor Cammans en levenslang voor zijn zwager, die als hulpje werd gezien. Inderhaast in Venlo verzamelde documenten die moesten bewijzen dat hij Nederlander was, haalden niets uit. Een verzoek tot heropening van de zaak en een gratieverzoek werden afgewezen. Ook een poging van de Nederlandse regering om het vonnis te laten omzetten in levenslang, liep spaak. Op 26 april 1938 werd schoenmaker Willy Cammans in de Berlijnse gevangenis *Plötzensee* onthoofd. De lokale en landelijke pers reageerde geschokt.[220]

Aan de grens in Venlo liep de spanning verder op na *Kristallnacht* en zeker na de mobilisatie in augustus 1939, die door de permanente aanwezigheid van militairen een nieuw grensregime bracht. Ondanks de verscherpte controle was er topdrukte in het grensverkeer. De militaire inlichtingendiensten – ook de Franse en Engelse – draaiden op volle toeren. Spionage is een spel met speciale codes en getrainde spelers, zoals bleek uit de schietpartij bij Café Backus op de grens aan de Herungerweg, het later veelvuldig beschreven en verfilmde 'Venlo-incident'.[221] Op 9 november 1939 overrompelde een *SS*-commando de naar de grens gelokte agenten Payne Best en Stevens van de Britse *Secret Intelligence Service*. Na een korte schietpartij werden zij naar Duitsland ontvoerd, samen met een Nederlandse chauffeur en luitenant Dirk Klop van de militaire inlichtingendienst GSIII, die aan zijn verwondingen

219 Vonnis Volksgerichtshof, 5 november 1937, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 1361-1-1207. Wilhelm Jakob Cammans was Nederlander bij geboorte op 12 februari 1894 in Hüls bij Krefeld. Zijn vader was Nederlander, zijn moeder Duitse. Het gezin verhuisde naar Venlo toen Willy twaalf was, maar keerde in 1912 weer terug naar Duitsland. In Krefeld vroeg hij in maart 1914 de Duitse nationaliteit aan, die hij in augustus kreeg. In dezelfde maand meldde hij zich als vrijwilliger bij het leger. Hij raakte gewond en kreeg een oorlogspensioen. In december 1937 trachtte de Nederlandse gezant in een gratieverzoek Hitler tevergeefs te vermurwen, door aan te geven dat Cammans ook de Nederlandse nationaliteit bezat. *Limburger Koerier,* 11 november 1937.
220 *Limburgsch Dagblad,* 27 april 1938 en *Volksdagblad,* 27 april 1938.
221 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 80-116. Autobiografisch verslag: Sigismund Payne Best, *The Venlo Incident* (London 1950).

overleed. De sensationele ontvoering door Duitse *SS*-ers in burgerkleding nam slechts drie minuten in beslag, maar werd minutieus gereconstrueerd in de pers; in november verschenen uitgebreide verklaringen van cafébaas Backus en andere getuigen. Een punt was volkomen helder: 'Het Venlosche Grensincident had beslist op Nederlandsch gebied plaats', zo luidde de kop van de *Nieuwe Venlosche Courant*.[222] In de politieke en diplomatieke nasleep hadden de Venlose burgemeester en de politiechef geen rol; in Den Haag boog de ministerraad zich over deze ernstige grensschending met een gedode Nederlandse officier. De ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken ontrafelden de heikele Brits-Duitse spionagezaak, waar GSIII onhandig genoeg bij betrokken was. Uit Berlijn kwam voorlopig geen antwoord op hun vragen en ook de Duitse pers zweeg vanwege een publicatieverbod van Berlijn. Later zouden de Duitsers in de aanwezigheid van een Nederlandse officier van de Generale Staf bij de ontmoeting met de Engelse agenten in Venlo, het bewijs zien dat Nederland niet neutraal was. Het grensincident werd dan ook als een van de argumenten gebruikt om een half jaar later Nederland binnen te vallen.[223]

Hoe taai de regionale grenstradities waren en zelfs onder deze spannende tijden gewoon doorgingen, bleek zelfs nog op 6 april 1940. Toen bracht het stedelijk orkest van Mönchengladbach een tegenbezoek aan het Feestgebouw van Venlona voor een concert, amper een maand voor de Duitse inval.[224] Maar met de Duitse bezetting kwam er al snel een einde aan de gemoedelijke verhoudingen. Commissaris Schnebbelié werd augustus 1941 op aandringen van de bezetter geschorst en vervangen door een NSB-er, omdat hij niet fanatiek genoeg meewerkte en bovendien een NSB-ers dwarszat, die carrière wilden maken.[225] In april 1942 volgde zijn ontslag en vanaf juli 1942 was Schnebbelié enige tijd een van de Limburgse gijzelaars in St. Michielsgestel. Bij het bombardement op de Maasbruggen in oktober 1944 werd zijn huis getroffen; Schnebbelié kwam met zijn vrouw en twee kinderen om het leven. Burgemeester Berger werd in september 1941 door de bezetter aan de kant geschoven en kon na de bevrijding, in maart 1945, zijn werk als burgemeester van Venlo hervatten.

1.6 Balans - Politieke onrust en polarisatie

De verhoudingen in de Nederlands-Duitse grensregio raakten vanaf 1933 snel stevig gepolitiseerd – het broeide en gistte aan alle kanten. Zowel het Duitse als het Nederlandse centrale gezag gaf extra aandacht aan de grensbewaking en het vreemdelingenverkeer. De Duitse grensautoriteiten hielden vanaf de *Machtübernahme* begin 1933 strenge controle op het personenverkeer aan de Nederlandse grensovergangen. Het bleef niet bij inspecties aan de slagboom, uit de archieven blijkt ook dat het vervolgingsapparaat van de nazistaat in feite al vanaf medio 1933 op Nederlandse bodem operationeel was. En het werkte bovendien bijzonder effectief. De *Gegnerforschung* aan en over de Nederlandse grens werd aangestuurd uit Berlijn en de uitvoering daarvan in de westelijke grensregio's werd hoofdzakelijk gecoör-

222 *Nieuwe Venlosche Courant,* 24 november 1939.
223 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 108-116.
224 *Nieuwe Venlosche Courant,* 29 maart 1940.
225 Van der Vorst, *Diepzwarte sluier,* 240, 241.

dineerd door de grote *Gestapo*-kantoren in Aken, Düsseldorf, en Münster en hun filialen aan de grens, de *Grenzpolizeikommissariate*. Tientalen informanten werden in de grensregio op pad gestuurd om gegevens te verzamelen over politieke emigranten en hun Nederlandse helpers. De vergaarde informatie werd opgeslagen in een immens kaartsysteem, een zeer strategisch *Gestapo*-instrument voor de vervolgingspraktijk. Na mei 1940 kon op basis van dit voorwerk, de klus snel en effectief worden geklaard; niet alleen Duitse emigranten, maar ook honderden Nederlanders werden toen in korte tijd opgepakt.

De *Gestapo* pakte in 1933 ook meteen de regie over de inzet van Duitse grenspolitie en douanediensten aan de slagboom. Er kwam een verse lichting functionarissen bij de Duitse grensbewaking die volgens de nieuwe orde acteerde. Daardoor wijzigde de bestaande informele collegiale samenwerking op dienstniveau aan de grens tussen Duitse en Nederlandse politie- en douanediensten. Bovendien werden er aan Duitse kant steeds vaker onorthodoxe middelen ingezet: listen, intimidatie en geweld, zoals de ontvoering bij Glanerbrug en het gewelddadige optreden van agent Mommertz in Kerkrade illustreren. Het aantal politieke grensincidenten – *Grenzzwischenfälle* in het jargon van de buren – dat diplomatiek moest worden gladgestreken, nam na 1933 sterk toe. De Nederlandse regering koos in de meeste gevallen voor kalm diplomatiek protest door de gezant in Berlijn en af en toe een ernstig gesprek van de minister van Buitenlandse Zaken met de Duitse gezant in Den Haag. Kwesties werden liever niet publicitair uitgespeeld. Alleen onder druk van Kamervragen en na grote ophef in de pers ging de regering over tot steviger protest richting Berlijn, zoals in de zaak Gutzeit gebeurde. Dat leek succes te hebben, maar pakte uiteindelijk averechts uit. De Nederlandse regering wilde in crisistijd vooral de handelsrelaties met Berlijn goed houden en bleef de voorzichtige neutraliteitspolitiek volgen, ook nadat de imperialistische intenties van het Derde Rijk eind 1938 na de *Anschluss* van Oostenrijk en de inlijving van het Sudetenland voor de hele internationale gemeenschap helder waren geworden.

Vooral de minister van Justitie bleef in het kabinet aandacht vragen voor de ernstige inbreuken op de integriteit van het Nederlandse rechtsgebied en de politieke onrust in de grensregio. Wilde nazigroepen kwamen in de verschillende grensplaatsen demonstreren en gingen op de vuist met politieke tegenstanders. Het gevaar bestond dat de Duitse omwenteling en de nazibeweging in eigen land in de zware crisisjaren ontevreden Nederlandse burgers in het land zou kunnen mobiliseren. Vooral in de oostelijke grensregio's werd het onrustig na 1933. De op centraal niveau gemaakte afspraken om openlijke *NSDAP*-activiteiten tegen te gaan en te kanaliseren binnen de *RDG*-structuur bleken niet effectief te zijn. Immers, onder de *RDG*-paraplu ging de 'gelijkschakeling' van de Duitse gemeenschap en hun organisaties gewoon door. De *RDG*-ers in de Mijnstreek werden gemobiliseerd om hand- en spandiensten te leveren voor de *Gestapo*. Voor de aansturing en om verslag uit te brengen, wipten deze informanten voor overleg met hun *Gestapo*-contactpersoon even over de grens. Zo maakte ook de *Gestapo* handig gebruik van de landsgrens. De Nederlandse pers schreef uitvoering over incidenten rond nazispionnen. Speyarts assistent rijksrechercheur Erasmus wist een aantal informanten te ontmaskeren. Opvallende incidenten zoals in de Nieuwstaat in Kerkrade haalden de pers en leidden tot Kamervragen.

Zodoende moesten de lokale gezagsdragers vanaf 1933 in de Nederlandse grensregio's en grensplaatsen alle zeilen bijzetten om de orde en rust te bewaren. Het schortte aan

voldoende menskracht op de drukke posten. Maar ook werden de ambtenaren geregeld overvraagd, doordat ze te maken kregen met nieuwe problematiek en vluchtelingen- en grenszaken die buiten de gebruikelijke gemeentelijke en provinciale beleidskaders vielen. Bovendien waren die nieuwe kwesties vaak politiek te gevoelig om, zoals eerder gebruikelijk was, deze soepel en informeel met Duitse collega's te kunnen afhandelen. De vriendelijke sfeer was weg, ook door de instelling van de nieuwe collega's aan de andere kant. Al vanaf 1934 maande de alerte procureur-generaal Speyart van Woerden in Den Bosch, in zijn functie als directeur van politie, de politiecommissarissen van de Limburgse grenssteden in zijn ressort tot terughoudendheid bij deze contacten over de grens. De alertheid van Speyart en zijn strakke aanwijzingen vanuit Den Bosch zorgden ervoor dat de Limburgse politiekorpsen steeds meer afstand hielden van hun Duitse collega's. Ze lieten zich niet meer zomaar voor het karretje spannen van de *Gestapo*-kantoren die de gangen van Duitse emigranten wilden nagaan. Zo wees de Heerlense commissaris Offermans de Akense *Gestapo*-chef Nockemann en zijn collega's vanaf eind 1934 vriendelijk de deur.

Vanwege het aanhoudende activistische nazi-optreden en de *Gestapo*-infiltratie aan en over de grens verschoof het zwaartepunt voor de Nederlandse Justitie in de aanpak van de politieke onrust na 1933 al snel van de bestrijding van de communisten naar de aanpak van de Duitse nazi's. De vele rapportages uit de Limburgse grensstreek kwamen in Den Haag terecht via en door toedoen van Speyart van Woerden, als belangrijke schakel met de verantwoordelijke bewindslieden en hun ambtelijk apparaat. Via deze lijn kwam de stroom aan grenskwesties op de agenda van het kabinet. Speyart van Woerden vroeg al vanaf medio 1933 consequent om aanscherping van het grens- en vreemdelingenbeleid en wees daarbij op de ernst van de nationaalsocialistische infiltratie. Daarop werd bestaande regelgeving aangevuld en aangescherpt. Zo kwam er bijvoorbeeld een verbod op 'verspiederswerk'. Ook werd er strenger gehandhaafd bij overtreding van het uniformverbod. Al in juli 1933 was Tykfer, de *NSDAP*-leider in Limburg, uitgewezen. Nog tientallen *Gestapo*-spionnen en nationaalsocialisten zouden hem volgen. Overigens hielp dat niet veel, de eind 1934 uitgewezen *RDG*-leider Jacob Nacken ging vlak over de grens bij Kerkrade verder met zijn politieke vormingswerk onder de *Volksgenossen* in Limburg. Ook hield Speyart met de burgemeesters en politiekorpsen uit zijn ressort streng toezicht op de beslotenheid van vieringen en bijeenkomsten binnen de Duitse kolonie. Bij de vergunningverlening werden strenge eisen gesteld aan de programma's. Machteloos stonden autoriteiten echter tegenover verontrustende berichten over de 'bruine' politieke vorming van jongens en meisjes in besloten *RDG*-verband en op de Duitse school. Evenmin kon de politie Duitse inwoners helpen die met klachten kwamen over intimidatie door *RDG*-ers in Duitse organisaties in Limburg; alleen als daarbij de wet werd overschreden, kon worden overgegaan tot uitwijzing.

De aanscherpingen in de wet- en regelgeving om de orde en rust te kunnen bewaren, hielpen dan ook niet veel. Over de grens heen werd het propagandawerk in de Duitse gemeenschap en ook op het werk – in de mijnen bijvoorbeeld – onverminderd voortgezet. Afgaand op de stapels dossiers en processen-verbaal in de lokale archieven en in het Justitie-archief hebben politiediensten in de grensplaatsen hun vingers blauw geschreven. De overvolle agenda's en correspondentie geven de indruk dat de korpsen in de periferie redelijk overbelast raakten. Extra hinderlijk was dat de communicatie van de korpschefs met burgemeesters

vanwege competentiekwesties niet altijd soepel verliep, zoals in bestudeerde grensgemeentes Venlo, Kerkrade en Heerlen het geval was. De krachtige figuur Speyart van Woerden bleef als een rots in de branding waken over orde en rust en gaf richting aan de uitvoering van het beleid. De Nederlandse politie bleef altijd netjes binnen de lijntjes van de rechtsstaat 'kleuren', terwijl de Duitse collega's in de *Maßnahmenstaat*, zich niets van de geldende conventies aantrokken en grenzen bleven overschrijden. Voor de Nederlandse overheid werd ook pijnlijk duidelijk dat de landsgrens vanaf 1933 nauwelijks een belemmering vormde voor de *Gestapo*-operaties.

Hoofdstuk 2 Duitsers in Nederland en visies op de westelijke grens in het Derde Rijk, de *Grenzlandpolitik*

De visie van de nieuwe Duitse machthebbers op de westelijke buren en de grens wordt nader onderzocht en de impact van het nieuwe grensbeleid van Berlijn op de grenssamenleving. Na een beschrijving van de op het *Lebensraum*-dogma gestoelde *Grenzlandpolitik* van het Derde Rijk en de praktische uitvoering daarvan aan de Nederlandse grens, komt de bijzondere positie aan de orde van de duizenden Duitsers in Nederland, de zogenoemde *Auslandsdeutschen*. Hoe reageerden zij op de inspanningen van Berlijn om hen politiek te disciplineren en te mobiliseren? De vraag is ook hoe de regering in Den Haag reageerde op dit politieke invasieve vormingswerk op Nederlandse bodem en op de ideologische 'gelijkschakeling' van alle Duitse organisaties en verenigingen in Nederland. En hoe beoordeelde men de intensieve Duitse culturele programma's vanuit het Rijnland om de Nederlandse publieke opinie te beïnvloeden en om de grensbewoners te winnen voor het nationaalsocialisme?

2.1 *Auslandsdeutsche* in Nederland op de *NSDAP*-agenda

'Das Deutsche Reich sei Heimat der Deutschen', zo luidde een grondbeginsel van het *NSDAP*-partijprogramma. De logische implicatie was dan ook: 'So verzichten (...) wir auf keinen Deutschen, der außerhalb der deutschen Staatsgrenzen (...) lebt, im Hinblick auf seine volkstümliche Zugehörigkeit zum Deutschen Reich.'[1] Alle *Auslandsdeutschen*, de etnische Duitsers verspreid over de hele wereld, zouden in het Derde Rijk een thuis vinden. Het draaide voortaan om het Duits zijn in volkskundige en racistische, Germaanse zin. Het naziprogramma richtte zich dan ook op alle 'deutschblutigen', de volksgenoten in aangrenzende landen en de Baltische gebieden. Daar woonden veel rijksduitsers, oftewel *Reichsdeutsche*, en daarmee bedoelde men de staatsburgers van het Duitse Keizerrijk vanaf 1871. Grote aantallen van hen waren na 1918 door de vredesbepalingen van Versailles onder het gezag van andere staten gekomen: West-Pruisen, Posen en Opper-Silezië waren toegevallen aan Polen; in het westen vielen Eupen en Malmedy onder België, Elzas-Lotharingen onder Frankrijk en het Saargebied onder mandaat van de Volkenbond. Ook de *Volksdeutschen* hoorden in die opvatting bij het Duitse volk, te weten de *deutschstämmige* minderheden die al eeuwen terug

1 *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*, Gottfried Feder (Hrsg) (München 1935[4]) 40, 41.

over Midden- en Oost-Europa verspreid waren geraakt of die in de 19e eeuw naar Amerika en Afrika waren geëmigreerd. Voorkomen moest worden dat deze *Auslandsdeutschen* verder afdreven van het vaderland en zouden assimileren met de cultuur van de staat waarin ze woonden. Ook in Nederland dreigde het gevaar van *Entdeutschung* en *Verholländerung* van de grote Duitse gemeenschap.

Het stabiele en welvarende *Guldenparadies* Nederland was voor duizenden Duitsers na de Grote Oorlog en de daaropvolgende economische crisis een aantrekkelijk vestigingsland, bovendien dichtbij de *Heimat*. Na 1918 kwamen er bijvoorbeeld in twee golven tienduizenden Duitse dienstmeisjes werken bij gegoede Nederlandse families.[2] Nederland telde in 1930 volgens de bevolkingsstatistieken ruim honderdduizend inwoners met een Duitse nationaliteit.[3] Naast de zakenlieden en diplomaten in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam woonden er alleen al in Limburg 35.000 Duitsers, zoals hiervoor beschreven, vooral in de bedrijvige mijnregio. Grote gemeenten als Heerlen, Brunssum en Kerkrade telden meer dan 10% Duitse inwoners.[4] In de hele Nederlands-Duitse grensstreek werden veel gemengde Duits-Nederlandse huwelijken voltrokken. Een groot aantal Duitse families woonde al generaties lang in Nederland en was zich nauwelijks bewust van hun nationaliteit; belangrijker was vast werk en brood op de plank. Velen schrokken pas wakker toen begin augustus 1914 de Duitse keizer in Nederlandse kranten in de Duitse taal alle *Wehrpflichtigen* opriep terug te keren en zich *unverzüglich* te melden bij het leger.[5]

Of ze wilden of niet, ook na 1933 ging voor alle Duitsers in Nederland die nationale identiteit een grote rol spelen. De *Volksgenossen* in Nederland vormden een belangrijke doelgroep voor de nazipropagandisten. Die wilden het *Deutschtum* enthousiasmeren en rekruteren voor de nationale revolutie; goedschiks door ze te verleiden of kwaadschiks door ze onder druk te zetten. Aanvankelijk hanteerde Hitler richting het buitenland een redelijk gematigde toon, omdat Duitsland nog een te zwakke militaire positie had. Maar nadat de Europese landen tijdens de Conferentie van München in september 1938 het *Schutzrecht des Mutterstaates* hadden erkend, beschouwde de regering in Berlijn dat als een vrijbrief om volksgenoten in het buitenland actief te 'beschermen' zonder dat dit als inmenging in binnenlandse aangelegenheden werd gezien. Duitsland kreeg daarmee vrij baan voor een krachtige *völkische* koers, gericht op de *Eingliederung* van alle Germanen in het Derde Rijk. In München had de *appeasement*-politiek van Frankrijk en Engeland de Duitse minderheid in Tsjecho-Slowakije, de Sudetenduitsers, al in Hitlers schoot geworpen. De overige etnische Duitsers zouden met oorlogsgeweld onder de slogan *Heim ins Reich* worden gevoerd, anders gezegd in

2 Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).

3 Zie tabel op blz. 19, Volkstelling 1930: 102.000 Duitsers; in Limburg neemt het aandeel af naar 32.500 in 1935 en zakt daarna nog onder 29.000, vooral geconcentreerd rond de mijnbedrijven. Maastricht telde in 1935 slechts 650 Duitse inwoners, 1%. In mei 1940 woonden er nog circa 50.000 Duitsers in Nederland. Cijfers uit: Van Eijl, *Al te goed,* 222, De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 563 en Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA) te Berlijn, RAV Konsulat Venlo (RAV Venlo), Bd. 5, Konsul Heerlen aan AA Berlijn, 10 december 1935.

4 In 1930 werkten in de Mijnstreek 7.563 mijnwerkers met een Duitse nationaliteit; zie over de regionale arbeidsmarkt: Ad Knotter, 'Mijnbouw en grensarbeid in het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied, 1900-1973: een overzicht', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg - Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 59 (2014) 125-138.

5 Bijvoorbeeld: *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant (PGNC),* 5 augustus 1914 en *Arnhemsche Courant,* 24 augustus 1914.

nazijargon: inlijving van de 'biologischen Substanz des Germanischen Raumes'.[6] Voor dit onderzoek is het relevant om na te gaan hoe dit streven heeft uitgepakt in de Nederlandse grensregio. Daar manifesteerde deze politieke druk op de *Volksgenossen* zich nadrukkelijker dan in de rest van het land.

Al in de 19e eeuw kende Nederland vele organisaties van Duitse migranten, die met het opkomende nationalisme hun Duits-nationale identiteit meer gingen koesteren. Zij hielden de eigen taal en cultuur in den vreemde levendig in gezellige clubs voor kooplieden, zangers, turners, etc. Tientallen Duitse culturele verenigingen en scholen werden opgericht. De door Berlijn ondersteunde koepelorganisaties als de *Bund der Auslandsdeutschen* en *Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA)* – met wereldwijd ruim 2,5 miljoen leden in 1908 – zorgden er voor dat de band met het moederland voor alle Duitsers, waar ook ter wereld, bewaard bleef. Na de nederlaag in 1918 kreeg het *Deutschtum* nog meer aandacht in de buitenlandse politiek. Het *Auswärtige Amt* ondersteunde Duitse minderheden in de verloren gegane gebieden; voor de circa tweeduizend *völkische* organisaties in het buitenland was in 1926 een budget van 30 miljoen RM beschikbaar. Naast het beschermen en activeren van de Duitse minderheid in een vaak vijandige omgeving, werd onderzocht hoe de *Auslandsdeutschen* konden helpen bij het terugwinnen van de door het Verdrag van Versailles afgestane gebieden. Universiteiten startten al in de jaren 1920 afdelingen voor *Volks- und Kulturbodenforschung* en lieten wetenschappers samenwerken in de *Volksdeutschen Forschungsgemeinschaft*.[7] Dat gebeurde bijvoorbeeld door het *Deutsche Auslandsinstitut* in Stuttgart, de plaats die zich voortaan 'Stadt der Auslandsdeutschen' mocht noemen. In München werd de *Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums* geopend. De onderzoekers moesten de volkskundige onderbouwing leveren voor de noodzakelijk geachte revisie van het Verdrag van Versailles, een speerpunt in de buitenlandse politiek van de republiek van Weimar. Ook konden zij adviseren over een mogelijke rol van de Duitse minderheden in dit streven. In Heerlen werd in 1928 de *Bund der Deutschen in Limburg* opgericht, met als beschermheer de burgemeester van Aken. Doel was het bevorderen van de vaderlandse geest en de Duitse zeden in een goede verstandhouding met het gastland. Verder werd in Bondsverband de Duitse zang, kunst en sport beoefend.[8]

Na 1933 kregen de *Deutschtumspolitik* en het programma voor de *Auslandsdeutschen* een nadrukkelijk *völkisch* en *rassisch* stempel en werden een vast instrument in het nationaalsocialistische imperialistische programma, zoals in paragraaf 2.4 aan de orde komt. Het *Auswärtige Amt* werd overvleugeld door het nieuwe Propagandaministerie, dat verantwoordelijk werd voor de verspreiding van de Duitse cultuur in het buitenland. Daarnaast had de *Auslandsorganisation (AO)* van de *NSDAP* de opdracht om alle Duitsers in het buitenland verder politiek te vormen. In 1937 waren er wereldwijd 50.000 leden, die een afzonderlijk *NSDAP Gau*

6 Fahlbusch, M., 'Deutschtumspolitik und Westdeutsche Forschungsgemeinschaft' in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 591.

7 Fahlbusch *Deutschtumspolitik* 570-647. AA en RMdI-budget voor de Westforschung bedroeg 450 mln. RM tussen 1932-1944.

8 NIOD, 088 NSDAP NL, inv.nr. 5, Satzungen des Bundes der Deutschen in Limburg (1928) [statuten]. In 1935: 350 leden in verschillende plaatselijke afdelingen (in Heerlen 180).

Bladen Deutsche Kolonie uit 1935, verzameld door procureur-generaal Speyart van Woerden (BHIC)

vormden, geleid door Ernst Wilhelm Bohle.[9] In de meeste Nederlandse plaatsen vormden de bestaande Duitse verenigingen na 1933 met de *NSDAP* de *Deutsche Kolonie* die, zoals hiervoor aangegeven, vanaf 1934 onder *RDG*-paraplu in nationaalsocialistisch vaarwater kwam.

De *NSDAP* aan banden

De *NSDAP* was al vroeg present in de Nederlandse grensstreek: in maart 1933 kwam de gepensioneerde *Kgl. Preussische Hauptmann a.D.* Schmitz uit Vaals naar Maastricht om zijn diensten aan te bieden aan de commissaris der koningin, Eduard, baron van Hövell

9 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 1, 560. Duitse zeelieden vormden de helft van het aantal AO-leden.

tot Westerflier. Als sportleider van de *Landesgruppe Niederlande der NSDAP* wilde hij Duitse onderdanen die zich misdroegen en problemen veroorzaakten in Limburg wel tot de orde roepen. Zijn volksgenoten dienden zich in Nederland immers correct naar de wet te gedragen en niemand lastig te vallen. De *NSDAP*, die in eigen land al aardig op weg was naar de creatie van een ordelijke samenleving, wilde daarbij graag helpen, zo zei hij. Zelf assisteerde hij thuis in Vaals de Nederlandse douaniers geregeld bij het aanpakken van lastige landgenoten. Van Hövell tot Westerflier maakte de oude houwdegen meteen duidelijk dat geen enkele Nederlandse instantie hem (Schmitz) ooit zou willen inschakelen, omdat dit soort problemen altijd via diplomatieke kanalen werd opgelost. Hij wees Schmitz de deur en waarschuwde hem nog dat hij zeker niet openlijk als nationaalsocialist moest gaan optreden, want dat was verboden. De kapitein vroeg ook nog of hij een wapen mocht dragen, waarop de verblufte commissaris aangaf dat hij daarvoor een vergunningsaanvraag kon indienen.[10]

Ook de burgemeester van Eygelshoven kreeg rond deze tijd van de lokale *NSDAP*-leider het aanbod om *Hilfspolizei* te leveren.[11] Deze overdreven enthousiaste losgeslagen *NSDAP*-ers konden begin 1933 nog de deur worden gewezen, maar de Nederlandse autoriteiten in Den Haag, de bestuurders in de provincies en gemeenten, de politie en de grensbewakers zouden na 1933 nog veel te stellen hebben met de activistische *NSDAP*-ers.

Lokale politieke druk door de *RDG*

De meeste Duitsers in Nederland reageerden niet meteen laaiend enthousiast op het nationaalsocialistische geluid vanuit Duitsland. Velen woonden en werkten tevreden in Nederland en waren redelijk geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Bovendien was het maar de vraag of het *NSDAP*-lidmaatschap hun positie hier zou verbeteren. De Nederlanders toonden immers weinig sympathie voor nazigebral en hun afkeer werd nog versterkt door de verhalen van Duitse vluchtelingen. Amper drieduizend Duitsers in Nederland werden uiteindelijk openlijk partijlid.[12] De rijksduitsers in Nederland kregen continu juichende berichten over de successen van het Derde Rijk voorgeschoteld en er werd druk uitgeoefend om partijlid te worden. Daarover kreeg Den Haag verontrustende politierapporten. In lokale *RDG*-bulletins stonden agenda's voor filmvoorstellingen, lezingen, bovendien waar de partijkrant te koop was en welke winkels 'echte' Duitse producten verkochten. De eerdergenoemde *RDG*-leider voor Nederland met een diplomatieke status op het gezantschap, Otto Butting, stuurde vragenlijsten naar lokale afdelingen waarin hij vroeg om een ledenoverzicht, lijsten van boeken en abonnementen, de stand van extra taalonderwijs voor kinderen en hoe de verspreiding van de *Reichsschulungsbriefe* verliep [13] Driemaandelijks had Butting afstemmingsoverleg met de lokale *RDG*-leiders. Al snel werd ook duidelijk dat de *RDG* een verlengstuk was van de inlichtingendiensten. Butting wilde informatie over de politieke houding van Duitse functionarissen, zakenlieden en journalisten, evenals van gevluchte tegen-

10 CdK aan minister BiZa (ongedateerd, april 1933), in: RHCL, 04.05 Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg (Kabinet CdK), inv.nr. 487.

11 Burgemeester Martin aan CdK, 10 april 1933, in: RHCL, 04.05 Kabinet CdK, inv.nr. 487. Julien Henr.i Martin (1900-1980) burgemeester van Eygelshoven van 1928-1934 en vervolgens van Hoensbroek (1934-1943; 1945-1965).

12 Loe de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem-Amsterdam 1953) 243.

13 Opgaven RDG-afdelingen Hengelo, Heerlen Bussum, Roermond etc. juli 1937, in: NIOD, 088 NSDAP NL inv.nr. 29.

standers. Daarover werd gerapporteerd aan partijorganen, de *Gestapo* en de *Sicherheitsdienst*. Ook kritische berichten in de Nederlandse pers over het Derde Rijk werden doorgebriefd. In veel Nederlandse steden opende de *RDG* een ontmoetingsplek, een *Deutsches Heim*, naar analogie van het *Braunes Haus* in Duitse steden.[14] Daar hing geregeld fier de hakenkruisvlag uit, nadat deze in september 1935 de officiële Duitse vlag was geworden. Zo verscheen de gehate nazisymboliek toch steeds vaker in het Nederlandse straatbeeld.

2.2 Nazivlaggen aan Nederlandse gevels en op de *Deutsche Schulen*

'De vereenzelviging Nazi-party – Staat heeft zich hoe langer hoe meer voltrokken', concludeerde procureur-generaal Speyart van Woerden een maand nadat het *Reichsflaggengesetz* van 15 september 1935 de hakenkruisvlag tot nationale Duitse rijksvlag bestempelde.[15] Voortaan stond deze vlag op één lijn met de andere nationale vlaggen en kon zij niet langer worden verboden als opruiend vaandel van een buitenlandse politieke partij. De Nederlandse politie kon alleen ingrijpen als de openbare orde door het vlagvertoon werd verstoord. Het hakenkruis lokte immers geregeld heftige reacties uit van politieke tegenstanders. Ook vond Justitie dat de vlag geen aanstoot mocht geven aan andere bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld in de buurt van gebouwen of begraafplaatsen van kerkgenootschappen, waarmee vooral de joodse gemeenschap werd bedoeld.

Aan de Duitse douanegebouwen bij de grensovergangen was de nazisymboliek al langer uitbundig zichtbaar voor de reizigers, maar nu kwam de nazivlag de grens over. In Nederlandse plaatsen vlagden Duitse consulaten, scholen en officiële instanties voortaan plichtsgetrouw. Duitse firma's en bijvoorbeeld de schepen op de Rijnvaart, bekenden steeds vaker kleur, ze moesten vaak wel. Ook particulieren volgden schoorvoetend. Binnen de Duitse kolonie werden het chauvinisme en de nationale trots met propaganda en strikte instructies systematisch opgevoerd. Met het uitsteken van de vlag profileerde men zich openlijk als nationaalsocialist. Bewust niet-vlaggen leverde volksgenoten het stempel *gegnerisch* op. In een oproep rond de annexatie van Oostenrijk, maart 1938, gaven de viceconsul en de *RDG*-leiding in Venlo aan dat elke 'bewusst deutsch denkende Volksgenosse sich umgehend eine Hakenkreuzflagge beschafft und sie freudigen Herzens hisst!'[16] Daarvoor deden zich genoeg gelegenheden voor. Vanaf de start werd in het Derde Rijk de agenda van alledag gevuld met een reeks nationale vieringen en massabijeenkomsten. De *NSDAP*-manifestaties kregen na 1933 bovendien een officieel nationaal karakter. Het regime wilde met deze toogdagen vol symboliek, kracht uitstralen en aldus de volksgemeenschap versterken en mobiliseren. Vandaar dat deze politieke vieringen via de *RDG* en de consulaten ook op de jaarkalender kwamen van de Duitse kolonies in Nederland.

14 *Mitteilungen der deutsche Kolonie*, 4(1939), april 1938 bijvoorbeeld een *Heim* in Den Haag - Nassau Dillenbergstraat 18 in Haarlem - Kenaupark, Nijmegen - Annastraat 141, Bussum - Meerweg.

15 Over de *Deutsche Schulen* publiceerde ik eerder, zie '*Uit reinen kindermond*. Buitenlandse invloed achter de schooldeuren', in: *De Groene Amsterdammer* 134 (2019) 18-19. Citaat: PG Den Bosch aan minister van Justitie, 16 oktober 1935, in: NA 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet, inv.nr. 16795.

16 Pamflet Vize-Konsulat en RDG Venlo, maart 1938, in: C.I. rapport no. 58138, 17 maart 1938, http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst (Gezien 9 augustus 2021).

(Uit collecties BHIC, Rijckheyt, Nationaal Archief en NIOD)

De feestelijkheden startten al op 18 januari met de *Reichsgründungstag* en op 30 januari de *Tag der nationalen Erhebung*, de dag na de benoeming van Hitler tot rijkskanselier in 1933, als belangrijke stap naar de totale heerschappij van de nationaalsocialisten. In februari, later verplaatst naar maart, viel de *Heldengedenktag*, voor alle in oorlogen voor het vaderland gevallen soldaten. Op *Führersgeburtstag*, de verjaardag van Adolf Hitler op 20 april 1938, noteerde de politie 129 vlaggen aan de gevels in Heerlen, zo'n 40 stuks in de plaatsen Kerkrade, Brunssum en Venlo en in Maastricht 14 stuks.[17] Arbeiders werden op 1 mei in het zonnetje gezet: de traditionele 'rode' 1 mei-viering van de internationale arbeidersbeweging was omgevormd tot de *Nationale Feiertag des Deutschen Volkes*. De boeren en het platteland kregen in september-oktober hun *Erntegedenktag*, een traditionele (voor)christelijke viering die voortaan het *Blut und Boden*-idioom meekreeg. Op 9 november werden de nationaalsocialistische martelaren herdacht op de *Gedenktag für die Bewegung*.[18] Buiten dit rijtje waren er nog genoeg nationale successen te vieren, zoals de teruggave van het Saargebied na het referendum in januari 1935 en de *Anschluss* van Oostenrijk in maart 1938. Ook kon de vlag uit op de derde zondag in mei op de *Gedenk- und Ehrentag der deutschen Mütter*. Duitse instellingen die de nationale feestdagen negeerden, kregen de instructie de volgende keer wel te vlaggen, zoals de katholieke kloosterinternaten van de Duitse ordes in het Limburgse Steyl enkele malen overkwam.[19]

17 Inventarisatie PG Den Bosch april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 63.
18 *Gesetz über die Feiertage vom 27. Februar 1934*, http://www.documentarchiv.de/ns/1934/feiertag1934_ges.html (Gezien 9 augustus 2021).
19 Vize-Konsul Venlo Schreiber aan Missionshaus St. Michael Steyl, 10 maart 1938, in: PA AA, RAV Konsulat Venlo Bd. 5. Het schoolinternaat van de Duitse paters werd als Duitse instelling beschouwd.

Voor Nederland kwamen daar nog extra vlagmomenten bij nadat prinses Juliana in januari 1937 was getrouwd met de Duitse prins Bernhard zur Lippe-Biesterfield. Voortaan kon in feite bij elke viering van het Oranjehuis de hakenkruisvlag naast de Nederlandse driekleur wapperen. Het huwelijk en de ceremonies rond dit huwelijk hadden overigens achter de schermen tot diplomatieke schermutselingen over het gebruik van de nazisymboliek, *Reichsflagge*, Hitlergroet en *Nationalhymne*.[20] De Nederlandse regering en het publiek moesten er aan wennen dat de symbolen van de nazipartij nu nationale waardigheid hadden gekregen. Dat lag gevoelig in de Nederlandse samenleving, zoals duidelijk werd toen een jaar later op 31 januari 1938 op Soestdijk prinses Beatrix werd geboren. Het rood-wit-blauw voor de Oranjes werd uitgestoken en veel rijksduitsers hingen de hakenkruisvlag ernaast; die hing er toch al vanwege de feestelijke dag ervoor, de *Tag der nationalen Erhebung*. Weer telde de Limburgse politie in Zuid-Limburg: op 30 januari 79 hakenkruisvlaggen en op de 31ste hingen de beide nationale vlaggen gebroederlijk naast elkaar aan 126 gevels.[21]

Dat waren niet echt schokkende aantallen; kennelijk volgde slechts een klein percentage van de Duitsers de vlaginstructies. Maar die vlaggen vielen zeker op in het rustige straatbeeld en riepen aversie op bij veel Nederlanders, zeker toen deze vlag in optochten van de lokale Oranjefeesten door Duitse groepen werd meegevoerd. De Nederlandse overheid kon de opruiende partijpolitieke propaganda en demonstraties, de colportage en de uniformen van vreemdelingen op straat nog aan banden leggen, maar de hakenkruisvlag was niet meer te weren. Na mei 1940 deed de bezetter er qua vlagvertoon nog een flinke schep bovenop.

Deutsche Schulen onder controle van Berlijn

Ook het Duitse onderwijs in Nederland werd door Berlijn in het nationaalsocialistische gareel gedwongen. Medio 1930 telde Nederland veertien *Deutsche Schulen*, opgericht door lokale schoolverenigingen.[22] Deze onderwijsvorm was al eind 19e eeuw ontstaan voor kinderen van Duitse diplomaten en zakenlieden die voor langere tijd in Nederland woonden. Hun kroost had baat bij een grondige Duitse schoolopleiding indien zij later voor een loopbaan zouden kiezen in het vaderland. De *Friedrich van Bylandt-Schule* in Den Haag ging terug tot 1863; ook in Rotterdam (1890) en Amsterdam (*Kaiser Wilhelm Schule* 1899) werden lagere scholen opgericht. In de grensregio kwamen er scholen in Hengelo (1935) en in de Limburgse grensregio kreeg Venlo al in 1912 de *Kaiserin Auguste-Viktoriaschule*, gevolgd door lagere scholen in Heerlen (1930) en Geleen (1939). Voor de lokale Duitse gemeenschap was die school vanaf de jaren 1920 het centrale ontmoetingspunt. In de aula trof men landgenoten op Duitse culturele avonden en vieringen, zoals het traditionele *Weihnachtsfest*. Het waren belangrijke culturele 'Träger des Deutschtums', aldus gezant Zech in 1930 bij de opening van het splinternieuwe schoolgebouw in Venlo.[23]

Naast de Duitse taal werd ook het Nederlands onderwezen en daarmee was de *Deutsche*

20 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 582-584. Op het feest werd onder meer naast het *Deutschlandlied* een strofe van het Horst Wessellied door de Duitse gasten gezongen met opgeheven arm.

21 PG Den Bosch aan minister van Justitie, 11 februari 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 56. Aantal vlaggen: Heerlen 43, Brunssum 28 en Kerkrade 20.

22 Katja Happe, *Deutsche in den Niederlanden 1918-1945. Eine historische Untersuchung zu nationalen Identifikationsangeboten im Prozess der Konstruktion individueller Identitäten* (Siegen 2004).

23 *Nieuwe Venlosche Courant*, 15 oktober 1930.

Schule ook geschikt voor Nederlandse kinderen. Het accent in de lessen lag uiteraard op de Duitse cultuur, maar van Den Haag moesten ook Nederlandse taal, literatuur en geschiedenis op het lesrooster. Behalve Nederlandse leraren stonden bevoegde Duitse collega's met een speciale werkvergunning voor de klas. De scholen vielen onder de onderwijsinspectie en de meeste kosten van deze bijzondere scholen werden conform de Nederlandse onderwijswetgeving vanaf 1920 vergoed door de overheid, net zoals dat gold voor de protestantse of katholieke scholen. De scholen pasten zo prima in de verzuilde Nederlandse samenleving. Daarnaast kregen deze scholen extra geld uit Berlijn en vooral veel lesmateriaal. Het *Auswärtige Amt* leverde de schoolboeken en regelde de aanstelling van Duitse leraren. Er startten ook enkele hogere opleidingen met Duitse examennormen, die daarmee ook onder de Duitse onderwijsinspectie vielen. Na 1933 dwong Berlijn de Duitse scholen in Nederland in nationaalsocialistisch keurslijf, ter voorkoming van de zogenoemde *Verholländerung* van de nationale Duitse jeugd en om dit waardevolle *erbbiologisches* materiaal klaar te stomen voor een rol in het Derde Rijk. In 1940 had het *Auswärtige Amt* op haar begroting acht miljoen RM gereserveerd voor de ondersteuning van de circa 1500 Duitse scholen in het buitenland.[24]

Onderwijzer wordt *NS-Erzieher*

Het ietwat traditionele *Auswärtige Amt* verzette zich aanvankelijk nog tegen een te politieke inkleuring van de *Deutsche Schulen*, maar werd overvleugeld door het nieuwe *Reichserziehungsministerium*. Elke kandidaat-*Auslandslehrer* werd voortaan beoordeeld op pedagogische kwaliteit én op de vraag of deze politiek deugde. Het lidmaatschap van de *Nationalsozialistischer Lehrerbund* was essentieel en de *NSDAP Auslandsorganisation* trok de antecedenten na in de woonplaats van de kandidaat. Het *Auswärtige Amt* regelde via de consulaten de verblijfs- en reisdocumenten voor de vestiging in Nederland. Deze procedures leidden ertoe dat vanaf 1934 vrijwel elke nieuwe *Auslandslehrer* in Nederland als *NS-Erzieher* een vaandeldrager was van het nieuwe Duitsland. In de schoolbesturen trokken al spoedig plaatselijke partijleden aan de touwtjes. In 1936 waren zodoende vrijwel alle *Deutsche Schulen* in Nederland 'gelijkgeschakeld'. Voortdurend kwamen er nieuwe richtlijnen uit Berlijn over schoolregels, leerplannen en lesmateriaal. Prominent op het lesrooster stonden de vakken levensbeschouwing, Duitse geschiedenis, volkskunde en rassenleer. Ook sport kreeg prioriteit. Joodse kinderen werden niet meer toegelaten.[25] De schoolgebouwen werden vaak gebruikt voor bijeenkomsten van de Duitse kolonie. De leerlingen en leraren luisterden met koren en voordrachten culturele en nationale vieringen op.

Toch groeide het leerlingenaantal niet hard genoeg, zo vond de *RDG*. In Limburg telden rond 1935 de Duitse scholen in Venlo en Heerlen samen ruim zeshonderd leerlingen, van wie een klein aantal Nederlandse kinderen. Dat was mager gezien de tienduizenden *Volks-*

24 Martin Kröger, 'Die Praxis deutscher auswärtiger Kulturpolitik in den Niederlanden zwischen den Weltkriegen', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 903; tegenover 6 miljoen RM budget voor overige culturele zaken onder Auslandsdeutschen. De Venlose school kreeg tot 1932 32.500 RM, Heerlen 72.000 RM voor nieuwe gebouwen.

25 Happe, *Deutsche*, 92-94.

genossen in de provincie. Arbeidersgezinnen kozen vaak de lokale dorpsschool, uit gemak of politieke desinteresse, maar vooral omdat het helemaal gratis was en vlakbij huis. Dat moest veranderen vond de *RDG* omdat 'echte' Duitse ouders hun kinderen naar de Duitse school behoorden te sturen. Paul Vogel, bestuursvoorzitter van de *Deutsche Schule* en *RDG*-leider in Venlo, drukte een landgenoot op het hart dat het 'eine moralische Pflicht eines jeden Volksgenossen sein muss, dass die Kinder die deutsche Schule besuchen'.[26] De Venlose school telde in 1939 zo'n 220 leerlingen, daaronder 60 Nederlandse kinderen.

In Heerlen kreeg politiecommissaris Offermans in 1934 de eerste signalen over de politisering van de *Deutsche Schule*. Ouders kwamen bij hem klagen dat de nieuwe Duitse consul in Heerlen, Reiner Kreutzwald – 'behept met een vurigen Nazigeest' volgens Offermans – druk uitoefende op de leraren en het katholieke bestuur.[27] De school zat sinds 1930 in een oud MTS-gebouw en kende een katholieke en een evangelische afdeling, met respectievelijk 220 en 160 leerlingen. De melding van commissaris Offermans aan procureur-generaal Speyart van Woerden werd doorgestuurd naar het ministerie van Onderwijs, die de schoolinspecteur voor Limburg op onderzoek uitstuurde. Na een gesprek met een bestuurder en een onderwijzer concludeerde de inspecteur dat er niets aan de hand was en dat het katholieke karakter van de lessen was gewaarborgd door het toezicht van het bisdom Roermond. Geruststellend vond de inspecteur dat naast de foto van de *Führer* als Duits staatshoofd, het portret van koningin Wilhelmina hing.[28]

De inspecteur meldde ook nog dat de scholieren heus niet voortdurend de Hitlergroet brachten en dat de jongens na de lessen gingen turnen en de meisjes gingen handwerken. Commissaris Offermans was echter behoorlijk verontrust over die buitenschoolse activiteiten. Het bleek dat de jonge leraren Reiner Laprell en Karl Heinrich Laufer de kinderen ook buiten schooltijd politiek drilden. Laprell gaf in een zaaltje wekelijks 'africhtingstrainingen', een verkapte *Hitlerjugend*, aldus Offermans.[29] De 21-jarige Laufer trad in zijn vrije tijd op als Limburgse *RDG Jugendleiter*, later was hij dat voor heel Nederland. Deze fanatieke leraren instrueerden de jeugd voor de feesten binnen de Duitse kolonie. Groepen frisse *Jungen und Mädel* in traditionele kleding declameerden daar in een zogenoemd *Sprechchor* politieke gedichten. Ook zongen ze nationalistische volksliedjes. De teksten stonden bol van symboliek, heroïek, bloed en wraak. Op 19 januari 1934, bij de viering van de *Reichsgründung* in een Heerlens zaaltje, zong het schoolkoor teksten als 'Deutschland erwache, und Juda den Tod'. Het *Limburgsch Dagblad* schreef daarover: 'We schrokken ervan dit uit reinen kindermond te hooren.'[30] Zorgwekkend, meende ook commissaris Offermans, maar zolang het besloten bijeenkomsten betrof, waarvoor een vergunning was verstrekt, kon hij er bitter weinig aan doen. Ook was hij machteloos als de kinderkoortjes de grens over trokken, zoals op zondag 23 oktober 1934 gebeurde. Heerlense schoolkinderen droegen toen in Aken tijdens een *NSDAP*-massameeting de tekst '*Wir Auslandsdeutsche*' voor. Voor het *Algemeen Handelsblad*

26 Vogel aan Dreesen, 25 maart 1936, in: NIOD, 088 NSDAP NL, inv.nr. 365 Deutsche Schulverein.
27 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 24 januari 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 13.
28 Inspecteur L.O. Limburg H. Hol aan PG Den Bosch, 6 maart 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 13.
29 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 24 januari 1935 en 3 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 13. Als landelijk RDG-jeugdleider ressorteerde Laufer onder het Gezantschap in Den Haag.
30 *Limburgsch Dagblad*, 19 januari 1934.

was dit een duidelijk bewijs dat de 'Duitsche school een haard van nationaal-socialistische propaganda onder de Duitsche jeugd wezen moet'.[31]

Duitse schoolatlas: Nederland onder Germaanse cultuur

Ook de Haagse politiek boog zich uiteindelijk over de zorgelijke ontwikkelingen op de Duitse scholen. In november 1938 stelde SDAP-Tweede Kamerlid Willem Drees kritische vragen over de 'propaganda der *Auslandslehrer*'.[32] Hij constateerde dat de scholen verwerpelijke opvoedingsnormen hanteerden in de geest van de *Führer*; zo bleek glashelder uit hun informatiebladen, de lessen en hun optreden. En de hakenkruisvlag wapperde geregeld aan de gevel. Drees wees er op dat de kinderen werkten met atlassen waarin Nederland al was ingekleurd als Duits gebied, waar de Germaanse cultuur heerste. Drees vroeg de minister van Onderwijs, Jan Slotemaker de Bruine, om geen overheidsgeld meer te besteden aan deze Duitse propaganda en indoctrinatie, het bleken immers Duitse, geen Nederlandse scholen. In zijn antwoord hield de minister vol dat het hier Nederlandse scholen betrof die zich aan de regels hielden. De inspectie deed zijn werk en Nederlandse kinderen konden er gerust naar toe. Over de politisering zweeg Slotemaker de Bruine, omdat 'het voor een Minister moeilijker is over deze materie zich te uiten dan voor een Kamerlid'.[33] Dat betekende dus dat de leraren als *NS-Erzieher* achter de schooldeuren ongestoord hun gang konden blijven gaan.

Voor Willem Drees en veel andere politici was het glashelder dat kinderen op de *Deutsche Schulen* grondig werden gehersenspoeld en klaargestoomd voor een rol in de agressieve plannen van het Derde Rijk. Deze veertien scholen in Nederland waren filialen van het abjecte opvoedingssysteem en het publiek op straat ergerde zich aan de vlaggen aan de gevels. De scholen bleven dus open en het ministerie droeg gewoon bij in de schoolkosten – 'al te goed is buurmans gek', aldus Drees' commentaar daarover.[34] Tijdens de Duitse bezetting zouden er nog 33 nieuwe *Deutsche Schulen* bijkomen: in 1941 waren er 47 in totaal, terwijl er in Limburg toen nog elf scholen werden gepland.[35]

Buiten schooltijd actief in de *Reichsdeutsche Jugend*

Zoals hiervoor beschreven waren de onderwijzers Laufer en Laprell in Heerlen ook buiten schooltijd druk met de politieke vorming van de Duitse jongeren. Ze regisseerden de optredens van de kinderen bij de lokale Duitse nationale vieringen en op *NSDAP*-toogdagen over de grens. Onder de *RDG*-paraplu opereerde ook de jeugdbeweging, zo bleek in maart 1935 na een huiszoeking bij een Duitse mijnwerker aan de Nieuwstraat in Kerkrade. Daar troffen de politie en de marechaussee niet de gezochte wapens aan, maar wel de administratie van de plaatselijke afdeling van de *Bund Deutscher Mädel*. Het betrof ledenlijsten, lidmaatschapskaarten en stapels tijdschriften die werden beheerd door de dochter des huizes, de 19-jarige Erika Weniger. Zij werd op het politiebureau aan de tand gevoeld. Daarbij bleek

31 *Algemeen Handelsblad*, 1 december 1938.
32 Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 30 november 1938. Vaststelling van hoofdstuk VI (Dept. OKW) der Rijksbegrooting voor 1939, 642, 643.
33 Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1 december 1938, 659.
34 Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 30 november 1938. Vaststelling van hoofdstuk VI (Dept. OKW) der Rijksbegrooting voor 1939, 642, 643.
35 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 8 mei 1941.

dat deze *Führerin* van de meisjesclub, die opereerde onder naam *Reichsdeutsche Jugend*, in het *Braune Haus* net over de grens in Pannesheide, wekelijks clubavonden organiseerde. Zo'n 65 leden tussen de 8 en 21 jaar vermaakten zich daar met handenarbeid, Duitse zang en dansen. Ook organiseerde zij wandeltochten. De contributie bedroeg tussen de 10 en 20 cent per maand, al naar gelang het inkomen van de ouders. Maandelijks moest zij over haar afdeling rapporteren aan de leider van de *RDG*-jongensafdeling. Deze 38-jarige stoffeerder Hermann Oster werd ook naar het bureau geroepen. Oster was al sinds 1928 jeugdleider van de *Bund der Deutschen in Limburg* en kreeg in 1933 uit Aken de taak deze in *RDG*-verband verder te leiden; de club had circa zeventig leden. Hij had een sporttraining in Duitsland gevolgd en werd door het Duitse consulaat ondersteund met een bedrag van *f* 23 per maand. De politie van Kerkrade had Oster al eerder op de vingers getikt vanwege zijn politieke werk. Een maand eerder marcheerde hij nog in nazi-uniform mee op de *Großkundgebung der Hitlerjugend* in Herzogenrath. Omdat er geen hard bewijs was voor het voeren van openlijke politieke actie in Nederland, kon hij niet worden uitgewezen. Maar 'het spreekt vanzelf', zo concludeerde minister Van Schaik uit de berichten, 'dat de plaatselijke politie den man zooveel mogelijk in het oog zal dienen te houden.'[36]

In Venlo stortte de 35-jarige Karl Jahr, kantoorklerk van Nedinsco, zich op de sportieve kant van het *RDG*-jeugdwerk. Jahr had net over de grens in Kaldenkirchen in het bos een cursus *Geländesport* met semi-militaire terreinspelen opgezet voor dertig kinderen. Hij was tevens leider van de *Körperlichen Ertüchtigung* van de Nederlandse *RDG*-jeugd. Daarvoor organiseerde Jahr ook landelijke sportwedstrijden, *Reichsjugendwettkämpfe*, later *Deutsches Jugendfest* genaamd. In dat kader traden in 1936 op twintig scholen verspreid over Nederland 438 jongeren tegen elkaar in het strijdperk. Dat had 142 individuele winnaars opgeleverd, zo rapporteerde Jahr. Bij de ploegen won het team Eindhoven de 'Jungmannschaft (H.J.)' en het team Venlo bij de categorie *Jungvolk*, terwijl teams uit Amsterdam bij de *BDM*-meisjes de winst behaalden. Toch moest Jahr nog wel een smetje melden: sommige scholen hadden ook joodse deelnemers toegelaten. Karl Jahr rekende er op dat het eerstvolgende *Deutsche Jugendfest* in Nederland, in de zomer van 1937, meer dan duizend jeugdige deelnemers zou trekken.[37] Overigens coördineerde *Parteigenosse* Jahr ook de verspreiding van 'verantwoorde' jeugdliteratuur die in Duitsland was verzameld voor de Duitse jeugd in Nederland.[38]

Uit Duitsland trokken ook wel eens sportieve Hitlerjongens de grens over om deel te nemen aan evenementen in Nederland. In 1938 en 1939 nam een flinke wandelgroep onder de naam *Deutsche Reichsjugend* met trommels en vaandels deel aan de Nijmeegse Vierdaagse. Zij vatten die deelname heel ernstig op, aldus een verslaggever: 'De knapen komen niet uit de plooi, stram marcherend met een ongelofelijk kleine onderlinge afstand en met hoogsternstige gezichten, alsof het een begrafenis geldt, lopen zij achter hun trommels.'[39] Op de

36 Minister Van Schaik aan PG Den Bosch, 13 mei 1935 en Rapport CvP Kerkrade aan PG Den Bosch, 22 maart 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 26.

37 K. Jahr aan Konsulat Heerlen, 14 mei 1937, in: PA AA, RAV Konsulat Venlo Bd. 5.

38 CvP Venlo aan PG Den Bosch, 7 januari 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 53. Douanepost Venlo had 100 Duitse kinderboeken ingeklaard.

39 *Utrechtsch Volksdagblad,* 28 en 29 juli 1938.

In 1938 en 1939 neemt de Hitlerjugend uit de regio Kleef onder de naam Reichsdeutsche Jugend deel aan het Nijmeegse vierdaagse wandelevenement (collectie RAN)

laatste wandeldag werd de groep van veertig knapen bij binnenkomst door de Nationale Jeugdstorm van de NSB verwelkomd met een erehaag en de Hitlergroet.

2.3 *Deutsches Konsulat* in Limburg

Voor het regelen van al het papierwerk rond reis- en verblijf, werk- en familiezaken konden de in Nederland wonende Duitsers terecht bij het loket van het Duitse consulaat. Naast het *Generalkonsulat* in Amsterdam waren er *Deutsche Konsulate* in Rotterdam, Den Haag, Middelburg en dichter bij de grens in Nijmegen, Arnhem, Zevenaar en Heerlen, voor een deel geleid door honorair-consuls. In Limburg was een beroepsconsulaat vanwege het grote aantal Duitse staatsburgers in de provincie. In juni 1930 was dit consulaat met een tiental stafmedewerkers van Maastricht verplaatst naar het drukke mijncentrum Heerlen.[40] Het Heerlense consulaat beschikte ook over een dependance in Venlo, geleid door honorair vice-

40 Het adres was Lindeplein 30, thans Burg. De Hesseleplein. April 1938 verhuisde het Duits consulaat terug naar Maastricht, Stationsstraat 9. Het honorair vice-consulaat Venlo functioneerde 1915 tot 1924 en van 1932 tot 1940; hield o.a. kantoor bij Nedinsco.

consul Erich Schreiber, de directeur van Nedinsco, die ook de kantoorruimte beschikbaar stelde. Een taak van de consulaten was ook het bevorderen van de handel en de culturele betrekkingen. De consuls in de regio werden aangestuurd door het Duitse gezantschap in Den Haag en het *Generalkonsulat* in Amsterdam. Na 1933 kwamen er meer politieke taken op de agenda. Geleidelijk voegde het Duitse diplomatieke korps zich in het nationaalsocialistische gareel: zittende, ervaren diplomaten moesten kleur bekennen en alleen personen die zich als 'ariër' lieten registreren en partijlid werden, konden voortaan carrière maken binnen de dienst, zoals de post Heerlen laat zien. De consul verrichtte hier in de grensregio al snel hand- en spandiensten voor het grote *Gestapo*-bureau in Aken, hoofdzakelijk voor het inlichtingenwerk onder de *Volksgenossen* in Limburg. De consul werd bovendien verantwoordelijk voor de nationale vieringen van de Duitse gemeenschap in Limburg en voor het uitdragen van propagandaboodschappen uit Berlijn.

Consul dr. Hugo Gördes was in maart 1930 van Antwerpen overgeplaatst naar Heerlen.[41] Deze ervaren katholieke diplomaat bewoog zich gemakkelijk in de Limburgse katholieke kringen, maar had moeite met de *NSDAP*-ers die aan zijn bureau verschenen. Zij kwamen bij hem klagen over de tegenwerking van de Nederlandse autoriteiten bij partij-activiteiten die zij wilden organiseren. Ook kreeg de consul regelrechte oekazes van de partij, zo bleek uit zijn contact met de burgemeester van Eygelshoven in april 1933. Burgemeester Julien Martin had de *NSDAP*-er Fritz Trebes laten aanhouden, omdat hij illegaal in Nederland verbleef en moest worden uitgewezen. De burgemeester kreeg na de aanhouding meteen consul Gördes aan de telefoon met de dwingende boodschap 'Die Nationaal-Socialisten wollen die Freilassung von Trebes.' [42] Die dwingende toon beviel de burgemeester geenszins: 'Herr Konsul, die Nationaal-Socialisten haben hier nichts zu wollen, höchstens etwas zu wünschen.'[43] Burgemeester Martin hield voet bij stuk, maar hij had wel de stellige indruk dat Gördes zich erg ongemakkelijk voelde met de druk die op hem werd uitgeoefend. In oktober 1934 werd Gördes overgeplaatst naar Serajevo. Op de afscheidsreceptie in Heerlen sprak hij de hoop uit dat de Duitse Limburgers 'steeds waardige vertegenwoordigers zouden blijven van hun *Heimat*.'[44] De *RDG* was prominent aanwezig, er klonken de nodige 'heil'-wensen en men sloot de bijeenkomst af met het *Horst Wessellied*.

Gördes' opvolger, de 41-jarige dr. Reiner Kreutzwald, had in zijn vorige standplaats Milaan de reputatie van fanatiek nationaalsocialist.[45] Dat kon politiecommissaris Leo Offermans al meteen bevestigen. Kreutzwald wilde de nationaalsocialistische geest 'coûte que coûte in Limburg ingang (...) doen vinden', zo meldde hij aan procureur-generaal Speyart van

41 Hugo Gördes (1865-1965) was van eind 1934 tot 1944 consul in Serajevo; hij eindigde zijn loopbaan als Generalkonsul in Bazel (1954-1956). *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945* (Paderborn etc. 2002-2014).

42 Burgemeester Eygelshoven aan CdK Limburg, 10 april 1933, RHCL, 04.05 Kabinet CdK, inv.nr. 487.

43 Ibidem.

44 *Limburgsch Dagblad*, 22 oktober 1934.

45 Dr. Reiner Kreutzwald (1893-1971) jurist, sinds 1923 in de diplomatieke dienst in Wenen, Genève en viceconsul in Milaan. In september 1934 consul in Heerlen. Begin 1937 vertrok hij via Berlijn naar Helsinki. Hij moest februari 1945 nog naar het front. Na krijgsgevangenschap werd hij eind 1945 ambtenaar voor deelstaat Nordrhein-Westfalen en van 1951 tot 1958 was hij consul-generaal in Milaan. *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945*.

Woerden.[46] Offermans lag voortdurend met de veeleisende consul in de clinch over de voorwaarden die werden gesteld aan bijeenkomsten van de Duitse gemeenschap. Al in januari 1935 maakte Kreutzwald zich in Heerlen impopulair toen hij trachtte de vertoning van de in Duitsland verboden film *Im Westen nichts Neues* te blokkeren. Zoals eerder beschreven, vond de Nederlandse première van deze populaire anti-oorlogsfilm in 1931 plaats in grensstad Venlo. In korte tijd kwamen daar toen duizenden Duitse filmliefhebbers over de grens naar de bioscoop. Dat kon in Heerlen ook, zo dacht de exploitant van het Hollandia-theater in januari 1935. Advertenties in de regionale krant spraken wervend over de film die 'de geheele wereld in opschudding bracht' en die was gebaseerd op de bekende roman van Erich Remarque 'die om de waarheidsliefde in zijn boeken getoond over het onmenschelijke oorlogsmonster, uit Duitschland verbannen werd.'[47] Juist deze woordkeuze was tegen het zere been van consul Kreutzwald, die de filmvertoning wilde dwarsbomen. Hij nodigde de advertentieman van het *Limburgsch Dagblad* in Heerlen uit voor een gesprek. Deze vroeg aan zijn directeur Arnold Hoefsmit wat hij moest doen met de uitnodiging die hij thuis in de bus had gekregen. De furieuze krantendirecteur belde meteen Kreutzwald om te melden dat hij zijn medewerker had verboden naar het consulaat te gaan. In stevige taal maakte hij de consul duidelijk 'dat noch Berlijn, noch Hitler, noch de Duitsche Consul te Heerlen' iets in zijn bedrijf te vertellen hadden. De overvallen consul reposteerde voorzichtig dat hij toch vrij was om met iedereen te spreken. Hoefsmit sprak hem streng tegen: 'In geen geval iemand van mijn personeel, want wij zitten hier nog niet in Duitschland.'[48] Waarna Kreutzwald de verbinding verbrak.

De consul had ook bioscoop-expoitant Martens onder druk gezet, via rentenier Anton Weyerhorst, de verhuurder van de bioscoopzaal. Die adviseerde Martens dringend om de film niet te vertonen; hij zou er wel eens schade van kunnen ondervinden. 'Waar bemoeien ze zich mee?', reageerde Martens verbolgen. Hij belde Kreutzwald en vroeg om uitleg. Daarvoor moest hij maar even langskomen, zo antwoordde de consul. Ook Martens legde de uitnodiging naast zich neer en besloot de gewraakte advertentie nogmaals te plaatsen. Hij vond dat de consul over de schreef was gegaan en daarom zou hij de zaak melden bij de vereniging van bioscoophouders.[49] Het laatste woord was hierover nog niet gesproken, aldus hoofdagent Johan Hassing in zijn rapportage over de kwestie. Directeur Hoefsmit bleef verbitterd over de inmenging in zijn bedrijf en Hassings indruk van de fanatieke consul was dat deze 'alles wil doorzetten wat in zijn nationaal-socialistische brein opkomt en die ongetwijfeld vele conflicten zal veroorzaken en zich op den duur totaal onmogelijk zal maken.'[50] De filmvertoning ging dus door en was een succes, want ze trok ook in Heerlen veel Duitse en Nederlandse kijkers.

Er zijn meer voorbeelden van dergelijke interventies van Kreutzwald te noemen. Ook kwamen er steeds vaker berichten over politieke druk op Duitse ondernemers en winke-

46 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 24 januari 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 13.
47 *Limburgsch Dagblad,* 21 januari 1935. De film werd ook in de Schouwburg-Bioscoop in Heerlen geprogrammeerd.
48 Rapport Politie Heerlen Hassing, 28 januari 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.
49 Ibidem, verklaring J.A.F.L. Martens.
50 Ibidem.

liers in Limburg met bedreigingen als ze zich niet snel genoeg naar de wensen van de consul plooiden. Zij konden rekenen op een boycot van hun bedrijf en uitsluiting uit de Duitse gemeenschap. Toch zullen de meeste Duitse slachtoffers van dergelijke intimidaties, uit angst voor deze repressailles, hebben gezwegen.

Remigratie naar het Derde Rijk

Duitsers die woonden en werkten in Nederland moesten geregeld naar het consulaat voor de burgelijke stand, reisdocumenten of remigratieprocedures. Zo regelde het consulaat in Heerlen de verblijfs- en werkdocumenten voor Duitse functionarissen of bedrijven in de regio en voor de leraren van de Duitse scholen in Limburg. Na 1935 drongen de bepalingen van de Duitse rassenwetgeving door en werden duizenden joodse staatsburgers, evenals gevluchte socialisten en communisten, *entdeutscht* en statenloos. Verzoeken van joden om verlenging van de geldigheid van hun paspoorten werden voortaan simpelweg geweigerd. Toen Wolf Ginsburg in Heerlen eind 1938 om informatie vroeg over zijn status, gaf de consul aan dat hij geen Duits staatburger meer was: zijn eerdere *Einbürgerung* in Duitsland was door de *Polizeipräsident* in Berlijn al in februari 1935 simpelweg herzien en teruggedraaid.[51] Het consulaat verzorgde de adminstratieve afwikkeling van het *Ausbürgerungsverfahren* dat na nieuwe wetgeving sinds 1933 op gang kwam en waardoor duizenden Duitsers hun eerder toegekende Duitse nationaliteit verloren.[52] Vertwijfeld klopten de slachtoffers soms aan bij de vreemdelingendienst van de Nederlandse politie. Maar die kon deze problemen niet oplossen. De vele berichten naar Justitie leidden overigens niet tot versoepeling van het Nederlandse vreemdelingenbeleid.

Anderzijds kon het Derde Rijk verse arbeidskrachten heel goed gebruiken. De geleide economie draaide daar eind jaren 1930 immers op volle toeren voor de herbewapening. En dat terwijl in Nederland de economische crisis ondertussen voor massale werkloosheid zorgde; bij ontslagen vlogen meestal eerst de buitenlanders eruit, de communisten en de nationaalsocialisten voorop. Dat leidde vervolgens tot steunaanvragen bij het Duitse consulaat. Dat regelde ook het overbrengen van werkloze vakkrachten naar Duitsland. Remigratie naar Duitsland was sinds 1933 alleen mogelijk voor politiek betrouwbare, 'arische' burgers. De lokale *RDG*-functionarissen adviseerden daarover aan het verantwoordelijke *Rückwandereramt*. Gemeld werd of de betrokkene geregeld doneerde aan de *Winterhilfe*, trouw de Duitse avonden bezocht en vooral of deze een nationaalsocialistisch, kameraadschappelijk karakter en 'soziale Opferbereitschaft' had getoond. Voor Otto Rehling, die in Venlo een kleine reparatiewerkplaats had voor auto-onderdelen, pakte deze beoordeling gunstig uit. Rehling kon het door de crisis niet meer bolwerken en hij wilde zich in juli 1938 met zijn gezin graag vestigen in Wilhelmshaven. De plaatselijke *RDG*-leider Vogel stuurde het *NSDAP Rückwan-*

51 Consul Weyrauch aan Wolf Ginsberg, 21 oktober 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 158; en CvP Venlo aan PG Den Bosch, 14 juli 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch inv.nr. 212. De verzoeken van vier Duitse joden in Venlo werden geweigerd.

52 *Gesetz über den Widerruf von Einbürgerungen und die Aberkennung der deutschen Staatsangehörigkeit vom 14. Juli 1933*. Van personen die tussen november 1918 en januari 1933 de Duitse nationaliteit hadden verkregen, kon het staatsburgerschap weer worden afgenomen. Zo'n 39.000 Ausbürgerungsverfahren werden voltrokken; Albert Einstein stond op de 2e lijst uit 1934. Niet alleen de burgerrechten werden ontnomen, maar ook alle bezittingen werden geconfisqueerd.

dereramt de benodigde formulieren met het bericht: 'Es handelt sich bei R. um einen gut gerichteten Pg. [Parteigenosse, red.] der seinen Pflichten, die ihm seiner Parteiangehörigkeit auferlegte im Allgemeinen nachgekommen ist.'[53] Anderen kregen van Vogel het predikaat twijfelachtig of '*Unruhestifter*' mee en konden op een weigering rekenen. Het consulaat regelde de administratieve kant van de remigratie. In dergelijke gevallen deed het consulaat ook wel eens navraag bij Nederlandse ambtenaren van de gemeentelijke administratie en vroeg de lokale politie om nadere informatie over een Duitse plaatsgenoot.

Maar er waren ook *völkisch*-politieke redenen om volksgenoten terug te roepen naar de *Heimat*. Zo zag het Derde Rijk de Duitse meisjes graag terugkeren die als dienstbode in Nederland werkten. Eind 1938 werd daarvoor een speciale *Hausmädchenheimschaffungsaktion* gestart, waardoor zo'n 1.400 Duitse 'dochters' uit Nederland naar huis terugkeerden. Officieel was het tekort aan huispersoneel in Duitsland de drijfveer, maar eigenlijk was de actie vooral *bevölkerungspolitisch* ingestoken. *RDG*-leider Butting gaf hierover treffend aan dat het de bedoeling was dat 'deutsche Hausmädchen später deutsche Frauen werden und nicht holländische.'[54] Dus mochten zij vooral niet trouwen met een Nederlander, want zij moesten in de *Heimat* als Duitse moeders gaan zorgen voor nieuwe aanwas van het volk. Het was de nationaalsocialisten een doorn in het oog dat nette Duitse dienstmeisjes elders de rotzooi moesten opruimen en daarbij ook nog eens werden besmet in het *deutschfeindliche* en *verjudete* Holland. Helemaal vernederend was het als zo'n meisje *judenhörig* was, werkte voor een joodse familie. De *RDG* stelde lijsten op van meisjes die bij joden, vrijmetselaars en anti-Duitse werkgevers in dienst waren. Dienstmeisjes van rijksduitsers en *RDG*-leden in Nederland mochten uiteraard, zij het voorlopig, blijven. Het Duitse consulaat in Maastricht stuurde in december 1938 aan dienstmeisjes in Limburg een bericht dat ze hun paspoort moesten insturen voor een administratieve handeling. Een aantal voldeed aan de oproep en kreeg de pas enkele dagen later retour, waarbij bleek dat de geldigheid was ingekort tot 31 januari 1939.[55] Werkgevers kwamen verbouwereerd om raad bij de politie in Maastricht, die aangaf dat het hier een interne Duitse aangelegenheid betrof. Voor de vrouwen die de oproep negeerden, dreigde *Entbürgerung*, waarmee zij in feite statenloos zouden worden. De actie verliep niet helemaal succesvol voor de *RDG*, slechts zo'n duizend meisjes keerden terug. Veel meisjes kozen ervoor hals over kop te trouwen met hun Nederlandse vrijer. Dat ging nog niet zo gemakkelijk, omdat de Duitse bureaucratie weigerde de noodzakelijke papieren te verstrekken, zoals het *Ehefähigkeitszeugnis*.[56]

In deze context passen ook de inspanningen om te voorkomen dat Duitse meisjes met Nederlanders trouwden. In 1934 werd een Duitse jonge vrouw in Heerlen door de al genoemde *V-Mann* Zweiböhmer met een smoes benaderd. Hij trachtte haar vervolgens over te halen om te scheiden van de Nederlandse man met wie ze nog maar kort – en gelukkig – getrouwd was. De *V-Mann* vond dat ze een Duitser had moeten kiezen. Hij maakte haar man behoorlijk zwart en gaf aan gemakkelijk een scheiding te kunnen ensceneren. Ook beloofde

53 Vogel aan Rückwandereramt, Zweigstelle Hamburg, 29 juli 1938, in: NIOD, 088 NSDAP NL, inv.nr. 606.
54 Geciteerd in Henkes *Heimat* 163, uit Verslag Butting over de 'Heimschaffungsaktion deutscher Hausangestellte in Holland', 2 februari 1939 aan de chef AO NSDAP. Zo'n 1.400 meisjes keerden terug door deze actie.
55 CvP aan PG Den Bosch, 21 december 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 210.
56 Henkes, *Heimat,* 166, 167.

hij haar een uitkering bij terugkeer naar de *Heimat*. Het bleek echter een hecht koppel te zijn, want ze kwamen samen bij de Heerlense politie hun beklag doen over de stoker in hun huwelijk. De *V-Mann* werd uitgewezen.[57] In Vaals was een 49-jarige Duitse weduwe nog maar net begonnen als hulp bij een gevluchte joodse familie, toen een *Gestapo*-rechercheur haar kwam melden dat dit strafbaar was. Hij raadde haar aan ontslag te nemen, want zodra ze op Duitse bodem kwam, dreigde arrestatie voor hulp aan joden waarop drie maanden gevangenis stond. De geschrokken weduwe nam daarop meteen ontslag. De marechaussee in Vaals sprak met haar en noteerde nog veel meer gevallen van intimidatie van Duitse vrouwen op Nederlands grondgebied door Duitse ambtenaren.[58]

De *Gestapo* in Aken wilde alles weten van de volksgenoten in de Mijnstreek. Al in 1935 had de *Gestapo V-Leute* opgedragen niet via de diplomatieke posten in het buitenland te opereren.[59] Wel stuurde de *Gestapo* in Aken het consulaat vaak met een boodschap naar de gemeentelijke administratie en de politie. De Vreemdelingendienst van de politie in Heerlen was in 1933, 1934 nog vrij scheutig met het verstrekken van informatie over de verblijfplaats en leefomstandigheden van Duitse inwoners. Over het politieke gedrag was men over het algemeen terughoudend, terwijl over drankgebruik en zedelijk gedrag wél mededelingen werden gedaan. Op aanwijzing van Speyart van Woerden werden Nederlandse politiediensten meer gereserveerd tegenover de Duitse instanties. Toen de consul in november 1937 aan Offermans vroeg om een lijst van *Reichsangehörigen*, statelozen en de pendelende grensarbeiders in de Mijnstreek, verwees de commissaris hem voor het antwoord naar de diplomatieke kanalen.[60]

Enkele Duitse consulaatsmedewerkers waren nog op een andere wijze betrokken bij het *Gestapo*-inlichtingenwerk. Ze spelden de Nederlandse kranten namelijk op kritische berichtgeving over het Derde Rijk. Het consulaat in Heerlen nam een abonnement op de *Exil*-bladen *Freie Presse* en *Der Deutsche Weg*, die in Nederland uitkwamen en stuurde de exemplaren vervolgens per diplomatieke post naar Aken.[61]

De interventies van consul Weyrauch

Begin 1937 was de gedreven Reiner Kreutzwald dan toch in ongenade gevallen, zo leek het. Hij werd teruggeroepen naar Berlijn voor een ideologische bijscholing. Volgens betrouwbare bron zou hij ontactisch zijn en te welwillend tegenover katholieken.[62] Op het Heerlense politiebureau vroeg men zich af: als zelfs de fanatieke Kreutzwald niet beviel, wat kon men dan wel niet van de opvolger verwachten? In maart 1937 kwam de 48-jarige dr. Walter

57 Rapport politie Heerlen, 13 augustus 1934 en Uitwijzing Zweiböhmer, 26 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 103.

58 Marechaussee district Maastricht aan PG Den Bosch 5 mei 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 208. Het betrof mevr. Konrad-Veldman bij de familie Lucas.

59 AA Bülow Schwante aan de consulaten, 25 januari 1935, in: PA AA, RAV Konsulat Maastricht (Heerlen) Bd. 20.

60 Duitse consul aan CvP Heerlen, 15 november 1937 en antwoord 16 november, in: Rijckheyt, GAH 065 Gemeentepolitie, inv.nr. 140.

61 Konsulat Heerlen aan Nockemann Gestapo Aachen, 2 oktober 1934, in: PA AA, RAV Konsulat Maastricht (Heerlen) Bd 19.

62 Rapport Hassing aan CvP Heerlen, 24 november 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152. In plaats van promotie naar de ambassade in Washington, moest hij in Berlijn eerst op politieke cursus. Kreutzwald was neef van de vicaris van bisdom Keulen, die zijn studie had betaald; hij zou daardoor te vriendelijk zijn voor katholieken.

Weyrauch van een post in Afrika naar Heerlen. In april 1938 verhuisde het consulaat terug naar Maastricht, naar Stationstraat 9. Weyrauch, sinds oktober 1934 *NSDAP*-lid, dreigde al meteen met een diplomatieke rel. Hij deelde de Heerlense burgemeester namelijk mee dat de aanstaande 1 mei-viering voor vierhonderd personen in diens gemeente zou plaatsvinden. Hij weigerde om een vergunning aan te vragen. Dat vond hij niet nodig voor de besloten bijeenkomst en ook in strijd met het gastrecht. In Duitsland mochten de Nederlanders ook ongestoord bij elkaar komen. Hij had van de Nederlandse consul in Aken vernomen dat de Nederlandse gemeenschap onlangs in Aken en Keulen vrij en ontspannen de geboorte van het prinsesje Beatrix had gevierd, toch ook een nationale feestdag. Dat hadden de Duitse autoriteiten gerespecteerd en hij ging er daarom van uit dat dit voor de aanstaande nationale 1 mei-viering in Heerlen ook gold. Hier moest toch het recht van wederkerigheid gelden, zeker voor bevriende staten, zo vond Weyrauch.[63] Hij dreigde met een diplomatieke rel als er nu allerlei voorwaarden werden gesteld en als er geen buitenlandse spreker mocht optreden. De gezant in Den Haag steunde hem en ook Berlijn was al betrokken, zo meldde de consul.

De regering in Den Haag was, zo is al eerder aangegeven, zeker niet uit op een openlijk conflict met Duitsland. Daarom waren inmiddels de voorwaarden versoepeld voor besloten bijeenkomsten van Duitsers. De door de burgemeester gestelde eis van preventieve censuur op de tekst van een buitenlandse spreker, was in feite inmiddels vervallen. De consul kon dus rustig verder gaan, maar hij moest wel de gebruikelijke gemeentelijke leges betalen voor de aansluitende dansavond. Onder de ruim driehonderd aanwezigen bevonden zich maar liefst vier Heerlense agenten, die uitgebreid verslag deden en daarbij ook konden melden dat Weyrauch zich naar hen toe correct had gedragen.[64] Voor Speyart van Woerden was het gedrag van de nieuwe consul Weyrauch in deze zaak een signaal dat het Duitse optreden in Nederland feller en krachtiger was geworden na de succesvolle inlijving van Oostenrijk in maart 1938. Hij wendde zich tot de minister van Justitie, Goseling:

> 'Het lijkt mij wel raadzaam, dat ik in staat word gesteld de politieorganen in mijn ressort klaar en duidelijk te instrueeren hoe het standpunt der Nederlandsche Regeering ten opzichte van de actie der Duitschers in Nederland is. Ik heb den indruk, dat bij deze actie, sedert den Anschluss van Oostenrijk bij Duitschland, een nieuwe krachtiger koers wordt gevolgd.'[65]

Dat had Speyart juist ingeschat: inmiddels zat het regime in Berlijn stevig in het zadel en manifesteerde zich in het buitenland ook zelfverzekerder en agressiever. Steeds heftiger werd geprotesteerd tegen kritische krantenberichten over het Derde Rijk, die werden aangeduid als gruwelverhalen en anti-Duitse 'leugenpropaganda'. Als Duitse ministers en partijleiders werden aangevallen of bespot, kon het ministerie van Buitenlandse Zaken steevast rekenen op diplomatieke interventies.[66] De Duitse diplomaten van het gezantschap en de

63 Rapport politie Heerlen, 2 mei 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 62.
64 Ibidem.
65 PG Den Bosch aan minister van Justitie. 26 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, nr. 62.
66 Voor een analyse van de Duitse perspolitiek, zie: Paul Stoop *Niederländische Presse* en Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 254 en 353. Oordeel over de Nederlandse pers in het *Leitheft Sicherheitsdienst 1937*. De grondhouding was over het algemeen anti-nationaalsocialistisch; de grote handelsbladen waren iets meer gematigd – op advies van hogerhand – vanwege de economische belangen.

consulaten voerden gericht actie tegen sterk anti-Duitse berichten in de landelijke en regionale pers. Ook consul Weyrauch was gebrand op de berichtgeving in de regionale Limburgse pers, die zeer kritisch bleef. Het optreden van consul Weyrauch in het merkwaardige vlaggenstokken-incident in april 1938 is illustratief voor deze nieuwe fase in het Duitse buitenlandse persbeleid.

Het vlaggenstokkenincident in de Oranje Nassau Mijn in 1938

'Nazigewroet op de Oranje-Nassau III', zo meldden de kranten eind april 1938. De al eerder genoemde Oranje Nassau Mijn telde in de vier vestigingen rond Heerlen rond 1930 zo'n 450 Duitse werknemers, bijna 10% van het totale personeel.[67] De hoofdopzichter Reckert van de Oranje Nassau III in Heerlerheide had zijn volksgenoten in 1938 per circulaire opgeroepen om te vlaggen op Hitlers verjaardag. Deze lokale leider van het *Deutsche Arbeitsfront* kon ook wel voor een vlag en stok zorgen voor degenen die dat niet konden betalen. In de timmerwerkplaats van de mijn werden stokken gemaakt die via een achteringang het terrein af gingen, zo schreef een verontwaardigde koempel in een ingezonden brief in het vakbondsblad *De Mijnwerker*. Hij beschreef de grimmige werksfeer op de mijn. Als je kritiek leverde op het Derde Rijk was er grote kans dat bepaalde Duitse werkbazen je minder prettig werk gaven. 'Moet dit alles in Nederland getolereerd worden?', vroeg *De Mijnwerker* zich af. Ook de redactie vond dat de directie moest ingrijpen.[68] Het *Limburgsch Dagblad* nam het bericht over en veroordeelde het tirannieke Nazigewroet; vreemdelingen die misbruik maakten van 'onze' gastvrijheid moesten volgens de krant worden teruggestuurd naar 'waar zij thuis hooren: het Naziparadijs'.[69]

Het Duitse consulaat reageerde meteen, waarschijnlijk omdat ook de landelijke kranten het bericht overnamen. Consul Weyrach rapporteerde aan het *Auswärtige Amt* over de structurele hetze die in Limburg werd gevoerd tegen 'unsere Bergarbeiter' en het Derde Rijk. De anti-stemming werd volgens hem sterk gevoed door de machtige stem van de katholieke voorman monseigneur Poels. Die werd gesteund door de burgemeester en de politiecommissaris van Heerlen: 'Ihr deutschfeindliches Verhalten kann nicht übertroffen werden', aldus de consul.[70] Verder wees hij op pesterijen en structurele tegenwerking door ambtenaren bij de *Deutschtums*-vieringen en op het dreigen met ontslag voor arbeiders die voor Duitsland vlagden. Weyrauch wilde op zijn nieuwe post met dit bevlogen verslag kennelijk een vlijtige indruk in Berlijn maken. Hij meldde dat hij in een stevig telefoongesprek met mijndirecteur Léon Kremer, de bedrijfsleiding verantwoordelijk had gesteld voor de onrust. Daarbij had hij gedreigd met economische sancties als het concern niets ondernam tegen de negatieve persstemming en de beschuldigingen jegens partijgenoot Reckert. Hij had de indruk dat de directeur aan de telefoon 'von Sekunde zu Sekunde weicher wurde und stärk-

67 In 1893 kregen de Duitse gebroeders Honingmann en de Heerlense ingenieur Henri Sarolea van de Nederlandse staat een concessie voor het kolenveld Oranje-Nassau. Tussen 1936 en 1939 werkten er in de vier vestigingen rond Heerlen zo'n 5.500 werknemers, onder wie 450 Duitsers. Sinds 1908 was de mijn in handen van de Franse familie De Wendel, die grote staalfabrieken in Lotharingen en ook Duitse mijnen bezat. J. Peet, W. Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Zwolle 2009).
68 *De Mijnwerker. Orgaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond*, 31 (1938) 30 april, 142.
69 *Limburgsch Dagblad*, 29 april 1938.
70 Weyrauch aan AA, 4 mei 1938, in: NIOD, 207 State Department Document Center (FOSD), inv.nr. 1190.

stens unter dem Druck meiner Forderung war'.[71] Dat de druk bij de bedrijfstop aankwam, bleek wel omdat nauwelijks twee uur later mr. Albert Haex, de hoogste baas van de Oranje Nassau Mijn vanuit Genève – hij was op een internationale conferentie over arbeidstijden in het mijnbedrijf – bij Weyrauch aan de lijn hing. Haex zei meteen dat hij zich schaamde voor de onrust in zijn bedrijf en kondigde maatregelen aan. Ook zou hij proberen de Limburgse pers milder te stemmen, maar hij vroeg Weyrauch wel meteen wat er zou gebeuren als dat niet zou lukken? 'Dann ist mit Repressivmassnahmen zu rechnen', zo had de consul streng geantwoord.[72]

Directeur Haex was zich terdege bewust van de mogelijke schade door dit akkefietje, omdat een flink deel van de afzet naar Duitsland ging en omdat het moederconcern *De Wendel* ook mijnen in het *Ruhrgebiet* had. Hij belde nog een paar keer vanuit Zwitserland met Weyrauch. Ook zegde hij per telegram toe dat *De Mijnwerker* een reactie zou plaatsen conform 'von Ihrerseits angeregtem Wortlaut'.[73] Dat had hij in Genève makkelijk kunnen regelen met de hoofdredacteur van het weekblad, de katholieke vakbondsleider Sjef Pelzer, die nota bene aan dezelfde conferentie deelnam.[74] Op 14 mei verscheen het artikel 'Nogmaals de vlaggenstokken voor Duitsers. Hoor en wederhoor'. De redactie stelde omzichtig vast dat, op grond van informatie van 'leidinggevende personen' en van 'gezaghebbende zijde' de heer Reckert conform de regels, met geldige bonnen, drie stokken had afgenomen en betaald. Die waren voor eigen gebruik en voor zijn zwager.[75] Andere zaken werden ontkend. Het bericht ging ook naar andere regionale kranten. Het *Limburgsch Dagblad* nam het bericht wel op, maar vroeg zich af wanneer het eindelijk eens afgelopen was met dit politieke gekonkel.

Consul Weyrauch was niet helemaal tevreden en adviseerde Berlijn om de harde lijn tegen de directie voorlopig voort te zetten. De mijndirectie zat met de dreigementen in zijn maag. Haex verscheen in mei enkele malen aan Weyrauchs bureau om nare Duitse maatregelen tegen zijn bedrijf af te wenden. In een ruim twee uur durend gesprek voerde Weyrauch de druk nog een beetje op: Berlijn was ingelicht en bereidde stappen voor. Als Haex vanuit zijn vooraanstaande positie in de Limburgse samenleving de pershetze kon keren, was gezant Zech in Den Haag wellicht bereid om Berlijn te adviseren de voorgestelde maatregelen op te schorten. Er was dus actie geboden. Haex begreep de ernst van de situatie, maar gaf ook aan dat zijn macht niet zo groot was als de consul veronderstelde. Aan Weyrauch beloofde hij alles binnen zijn mogelijkheden te doen ter voorkoming van dergelijke incidenten.[76]

Directeur Haex zal zeker binnen zijn Limburgse netwerk hebben aangedrongen op een mildere toon in de pers, maar veel effect heeft dat niet gehad. De Limburgse bladen bleven onverminderd zeer kritisch schrijven over de ontwikkelingen in het buurland en de kwalijke *NSDAP*-invloed op het mijnbedrijf en de Limburgse samenleving.[77] Consul Weyrauch vertrouwde erop dat Haex wel zijn best zou doen en de geschrokken mijndirectie pakte in

71 Ibidem.
72 Ibidem.
73 Weyrauch aan AA, 9 mei 1938, in: NIOD, 207 FOSD, inv.nr. 1190.
74 Jos. Pelzer (1898-1981), voorzitter RK Mijnwerkersbond.
75 *De Mijnwerker. Orgaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond*, 31 (1938) 14 mei.
76 Weyrauch aan AA, 28 mei 1938, in: NIOD, 207 FOSD, inv.nr. 1190.
77 Peet *Oranje-Nassau Mijnen* 216; volgens de auteurs zijn er geen aanwijzingen voor dreigementen, de rapportage van Weyrauch over de bezoeken van Haex wijzen op het tegendeel.

ieder geval in eigen huis het antinazi geluid aan. De consul realiseerde zich echter terdege dat de Limburgers overwegend kritisch zouden blijven tegenover de Duitse zaak. Daarom adviseerde hij de gezant en het *Auswärtige Amt* om in Duitse bladen in de grensstreek een breed persoffensief te starten over de slechte behandeling van de *Volksgenossen* in de mijnregio. Hij wees op het 'schikanösen deutschfeindliches Verhalten(s) seitens der Heerlener Faktoren' en de tegenwerking van het rechtmatige *Deutschtums*-werk: 'Gemeinde, Polizei und Grubenverwaltung scheuen hierbei vor offenen oder versteckten Drohungen nicht zurück.'[78] Hij zag ook dat Duitsers met voorrang werden ontslagen, zeker als zij actief propaganda bedreven op de mijn.[79] Eind mei 1938 begon op instigatie van Zech inderdaad een perscampagne in de *Völkischer Beobachter* en enkele kranten in het *Ruhrgebiet*. Daarin werd gewaarschuwd voor de economische gevolgen van de verslechterende verhoudingen tussen Nederlanders en Duitsers.

Oorlogsdreiging na 1938

In navolging van Duitsland en andere Europese landen werd op 28 augustus 1939 de algemene mobilisatie van het Nederlandse leger afgekondigd. De Duitse consulaten in Nederland waren al langer administratief betrokken bij de Duitse oorlogsvoorbereiding, namelijk bij het opsporen van dienstplichtigen onder de volksgenoten in Nederland. In Kaldenkirchen, dicht bij Venlo, organiseerde het *Wehrbezirkskommando Krefeld* van het Duitse leger in een café-zaaltje keuringen van Duitse dienstplichtigen die in Nederland woonden: *Musterung für die Auslandsdeutschen*. Op een keuring eind juli 1939 waren slechts twee opgeroepen mannen niet komen opdagen en van de vijftig die wel kwamen, werden er 43 goedgekeurd. De dienstplichtigen toonden zich gedisciplineerd en hadden een voorkeur om te worden ingedeeld bij de *FLAK*, het Duitse luchtafweergeschut. De leider van de keuring verzocht de Duitse consulaten om er in afstemming met de Nederlandse autoriteiten – burgemeester en politie – voor te zorgen dat per keer zoveel mogelijk dienstplichtigen tegelijk werden opgetrommeld, zodat de keuringen vlak over de grens zo efficiënt mogelijk konden verlopen.[80]

In november 1939 werd consul Walter Weyrauch overgeplaatst naar Zwitserland. Zijn opvolger, de 59-jarige Wilhelm Schulz, kwam uit Cairo naar het consulaat in Maastricht.[81] Toen Nederland werd bezet door het Duitse leger, kon Schulz de consulaatsdeuren sluiten. Eind mei 1940 werden de Duitse consulaten in Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Den Haag en Maastricht opgeheven. Het in- en uitreizen van bezet Nederland was verboden volgens de *Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het in- en uitreizen* van 6 Juni 1940. Dat kon voortaan alleen met toestemming van de rijkscommissaris. Voor deze in- en uitreisvergunningen naar Duitsland en andere landen kon men

78 Weyrauch aan AA, 14 en 28 mei 1938, in: NIOD, 207 FOSD, inv.nr. 1190.

79 *Limburgsch Dagblad*, 7 november 1933 en *De Tribune*, 18 juli 1933.

80 Verslag Musterung Kaldenkirchen aan AA, 29 juli 1937, in: PA AA, RAV Konsulat Venlo Bd. 6. Een bericht van Paul Vogel; onduidelijk is of het uit hoofde was van zijn rol als RDG-leider Venlo of als functionaris van Vize-Konsulat Venlo.

81 *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945*. Weyrauch werd in 1939 consul in St.Gallen, Zwitserland en ging in 1943 naar de juridische afdeling van het AA in Berlijn. Hij overleed in 1962 in Wiesbaden. Wilhelm Schulz (1880-1945) NSDAP-lid sinds oktober 1934, werd in 1940 van Maastricht overgeplaatst naar Triest en Bolzano.

voortaan terecht bij de *Zentrale Ein- und Ausreisestelle* in Den Haag en bij een van de regionale *Ein- und Ausreisestellen* in Amsterdam, Rotterdam, Enschede en Maastricht. Deze dienst ressorteerde rechtstreeks onder de *Höhere SS- und Polizeiführer* in Nederland.[82] In Maastricht vestigde deze *Ein- und Ausreisestelle* zich in het voormalige consulaatskantoor aan de Stationsstraat.[83]

2.4 *Grenzlandpolitik* en cultuurpolitieke druk uit het Rijnland

Toen eind mei 1940 in Den Haag de pasbenoemde *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete,* Arthur Seyss-Inquart zijn staf samenstelde, had hij Duitse medewerkers nodig met goede kennis van de Nederlanders en hun mores. Deze competentie was belangrijk, omdat de bezetter aanvankelijk dacht de Nederlanders wel met zachte dwang in het Derde Rijk te kunnen loodsen.[84] Voor belangrijke staffuncties werd dan ook geput uit het netwerk dat in de jaren 1930 aan de Duitse westelijke grens actief was geweest in de cultuurpolitieke propaganda of het partij- en inlichtingenwerk gericht op Nederland. Enkele 'Referenten' die in de zomer van 1940 naar Den Haag werden geroepen, hadden eerder een belangrijke rol gespeeld in de *Grenzlandpolitik* van het Derde Rijk. Ze kwamen uit de West-Duitse grensregio, uit Aken en de Rijnregio, en hadden al vanaf 1933 contacten opgebouwd met *kollaborationswillige* Nederlanders. Dat kwam van pas in het verdere inlijvingsproces, ook al stonden de plannen voor de uiteindelijke plaats van de Nederlanders in het Derde Rijk in mei 1940 zeker nog niet vast – dat punt zou pas na de *Endsieg* op de agenda komen. De aangetrokken stafmedewerkers konden in Den Haag voortbouwen op de ideeën en beleidsaanzetten die vanaf 1933 in de grensregio waren beproefd. Voor een goed begrip van de vooroorlogse grensoverschrijdende praktijken is het van belang eerst dieper in te gaan op de betekenis die de Duitse wetenschap en de politiek ook al voor 1933 hechtten aan het begrip grens – en dan vooral de westelijke grens – en het daarmee nauw verbonden begrip *Lebensraum*, dat een centraal leidmotief was in de nationaalsocialistische ideologie.

Lebensraum zonder grenzen

De Duitsers moesten strijden voor het creëren van *Lebensraum* voor het Germaanse volk, zo had Hitler uitvoerig uiteengezet in *Mein Kampf*. Om een gezonde groei en bloei van het 'arisch'-Germaanse *Herrenvolk* en zijn voortbestaan te kunnen verzekeren, was voldoende grondgebied nodig en dat moest vooral in het oosten worden gezocht. Vanwege de loop van de

82 *Verordnung des Reichskommissars für die besetzten Niederländischen Gebiete über die Ein- und Ausreise 6/1940,* in: *Verordeningenblad voor bezet Nederland 1940 II (07-06-1940).*

83 *Limburger Koerier,* 31 mei 1940. Dit werk hield op met de bevrijding van Maastricht in september 1944.

84 In feite was Martin Bormann, hoofd partijkanselarij bepalend in de keuze van de top van het Duitse bestuursapparaat in Den Haag. Seyss-Inquart had voor zijn staf een voorkeur voor bekenden uit zijn Oostenr. ijkse netwerk, maar daarnaast ook NSDAP-ers die de Nederlandse verhoudingen goed kenden vanuit hun bestuurservaring in Westfalen en het Rijnland. Enkele andere voorbeelden: uit Osnabrück de Regierungs-Vize-Präsident Carl Stüler voor Binnenlandse Zaken, de jurist Kurt Schlüter uit het Ruhrgebiet voor Justitiezaken en de Ostfries Hermann Conr.ing als Beauftragte in Groningen. Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 130-138.

geschiedenis werd dit door de nationaalsocialisten als een vanzelfsprekend en natuurlijk doel beschouwd en de weg er naar toe als een rechtvaardige strijd. Gestoeld op het sociaal-darwinistische gedachtegoed, vermengd met de racistische *Blut und Boden* ideeën, streefde Hitlers *völkische Bewegung* naar een situatie waarin een goede balans tussen *Volksraum* en *Volkszahl* zou worden bereikt. Daarom vocht het bedreigde en door de vredesbepalingen van Versailles beknotte en deels verspreide Duitse volk voor zijn plek op het continent. Het imperialistische streven werd naar buiten toe na 1933 eerst nog versluierd door een pragmatische vredespolitiek, gestoeld op gelijkberechtiging van volkeren. Dat moest de Europese tegenstanders echter misleiden en verhullen dat Duitsland intern al volop herbewapende en oorlogsplannen smeedde. Terug naar de grenzen van 1914 bleek slechts een eerste stap. Na 1935 werden stelselmatig de geldende politieke en volkenrechtelijke conventies en afspraken geschonden om de nagestreefde grotere *Lebensraum* te realiseren en de bestaande grenzen dus te verschuiven.

De beoogde *Lebensraum* voor alle Duitsers was niet strak omlijnd en zeker niet begrensd. De grenzen ervan waren doelbewust niet vastgelegd en evenmin wie er exact bij dat gebied hoorde, want het begrip was vooral een propagandistische slogan die na 1933 telkens opnieuw praktisch werd aangepast aan de urgentie op de actuele politiek-strategische agenda. De term *Lebensraum* toonde de grenzeloze ambitie; het Duitse volk werd zo continu opgezweept tot nieuwe grootse daden. Het begrip *Lebensraum* was niet van nazi-origine, maar kwam eind 19e eeuw op binnen de *Geopolitik*, een stroming van Duitse geografen die Darwins ideeën toepasten op de ontwikkeling van de opkomende natiestaten. Er ontstonden zo ook nieuwe beelden over de functie van staatsgrenzen. De centrale figuur van deze wetenschappelijke stroming was prof. Friedrich Ratzel (1844-1904). Als nieuw paradigma voerde hij de ruimtelijkheid van grenzen op. Grenslijnen waren in zijn ogen 'theoretische, kartographische oder juristische Abstraktionen von Räumen'; ruimtes waarin door volkeren voortdurend om *Lebensraum* werd gestreden.[85] Ratzel sprak bij voorkeur over de *entlinearisierte* grens, niet gefixeerd en niet-lineair, die bovendien voortdurend onder druk stond door de *Dynamik des Grenzraumes*. Binnen beweeglijke grenzen voltrok zich de permanente sociaal-darwinistische strijd van de naties om ruimte en om de beheersing van natuurlijke hulpbronnen. In zijn hoofdwerk *Lebensraum* (1901) typeert Ratzel de grens als een *peripherisches Organ*, een veranderlijk, dynamisch fenomeen met een zekere correlatie tot het centrum. De grenzen van het Duitse Rijk waren in zijn opvatting nog lang niet exact te bepalen. In zijn visie was na de staatkundige eenwording in de Duitse Bond, begin 19e eeuw, een proces begonnen waarin de Duitse staat zich gaandeweg ontwikkelde tot een Europese grootmacht, waarvan de uiteindelijke omvang en grenzen nog lang niet vastlagen. Tal van invloedssferen aftastend, zocht het Duitse Rijk zijn ideale plek en zijn noodzakelijke omvang ergens tussen Midden- en Centraal-Europa.[86]

Ratzels geopolitieke gedachtegoed werd na de grote nederlaag in 1918 door anderen verder ontwikkeld. Prof. Klaus Haushofer (1869-1946), generaal én geograaf, trok Ratzels

85 Thomas Müller, *Imaginierter Westen. Das Konzept des 'deutschen Westraums' im völkischen Diskurs zwischen Politischer Romantik und Nationalsozialismus* (Bielefeld 2009) 12. Belangrijke werken van Ratzel: *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges* (1897) en *Lebensraum* (1901).
86 Ibidem.

theorie door in de richting van de conservatieve en activistische volksnationale politiek.[87] Hij richtte in 1928 in München het *Institut für Geopolitik* op. Haushofer zag zichzelf als *Volkserzieher* en sprak op politieke manifestaties en voor de radio. Zijn werk was 'theoretische Propädeutik für die praktische Grenzlandarbeit' en tevens gericht op verdediging, een soort *Wehrkunde*. Zijn studie uit 1928 *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung* is meer politiek strijdschrift dan wetenschap. Want als oud-militair zag hij het grensgebied bij uitstek als *Kampfraum* waarin het volk met een *'kollektiven Grenzwillen'* zou strijden. Grenzen werden door Haushofer gezien als een dynamisch perifeer orgaan van de continu evoluerende, organische staat. Hij projecteerde dan ook fysieke beelden op de grens, zoals 'bloeddoorlopen' en 'huid'. Grenzen waren slechts tijdelijk lineair vastgelegd, kortom: 'Körper versus Linie. Blut versus Vertrag'.[88] Haushofers *Geopolitik* en de *NSDAP* vonden elkaar al vroeg. Zijn leerling Rudolf Hess bracht hem in 1921 in contact met Adolf Hitler. Daarmee was hij een belangrijke 'Vordenker' voor de uiteenzettingen in *Mein Kampf* en de imperialistische leerstukken van de nationaalsocialistische ideologie en daarmee ook van de *Grenzlandpolitik* van het Derde Rijk.

Die Westgrenze van het Derde Rijk

De propaganda van het Derde Rijk sprak vooral over de expansie naar het oosten; daar lag voldoende *Lebensraum* en daar woonden veel volksgenoten die *Heim ins Reich* moesten worden gevoerd, terwijl de minderwaardige rassen die er woonden simpelweg moesten wijken. Maar waar lag dan de westelijke grens van dat Derde Rijk? Deze westgrens was militair-strategisch van belang vanwege de dreiging van het machtige Engeland en aartsvijand Frankrijk. De relatie met de niet bedreigende buren, de 'stamverwante' Nederlanders en Vlamingen was anders. Die konden in het Derde Rijk opgenomen worden. Daarvoor was al decennialang voorwerk gedaan. Een aantal volkenkundigen en krachten uit wetenschappelijke, revanchistisch-nationalistische kringen legden een fundament van kennis waarop de *NSDAP* haar programma kon enten. Al in de Weimar-tijd werkten conservatieve *volksnationale* stromingen en 'Versailles revanchisten' gericht aan de politisering van de grensregio. Dat paste feilloos in het nationaalsocialistische discours, de *Mobilmachung* van de *Grenzraum im Westen*, met rekrutering en inschakeling van medestanders en agenten aan weerszijden van de grens.[89] Een aantal grensactivisten binnen de *NSDAP* meende dat juist aan de randen, in de periferie, de beslissende strijd plaats vond voor het realiseren van het Derde Rijk, niet in het 'gemakzuchtige' centrum. De *Grenzdeutschen* moesten deze strijd voeren, de *Auslands-*

87 Perry Pierik, *Karl Haushofer en het Nationaal Socialisme* (Rotterdam 2006); Haushofer, sinds 1921 uitgever van het *Zeitschrift für Geopolitik* was gevormd door zijn frontervaringen. Afkerig van de conservatieve elite, sloot hij met zijn anti-democratische, anti-liberale en anti-semitische ideeën aan bij de stroming van activistische conservatief-nationalistische jongeren. Zijn standaardwerk: *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung (1928)*.

88 Müller *Imaginierter Westen* 196. Onder Nederlandse geografen kreeg de Duitse Geopolitik weinig aanhang, een uitzondering vormde geograaf Johannes Loohuis (1904–1979), hoofdredacteur *Utrechtsch Dagblad* en NSB-lid. Zie: Ben de Pater en Herman van der Wusten, 'Duitse geopolitiek in vooroorlogs en bezet Nederland: tussen welwillende ontvangst en resolute afwijzing in de wetenschap', in: *Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis/Revue D'Histoire des Sciences et des Universités* 5 (2012), nr. 4, 225–239.

89 Thomas Müller, 'Die westpolitische Mobilmachung des „Aachener Grenzraumes"', in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 109(2007) 151-214.

deutschen aan de ander kant van de grens ook. Zo verplaatste die strijd zich ook naar Nederland en werden onvermijdelijk de bestaande grenzen overschreden; volgens deze ideologie moest dat ook zo en kon dat niet anders. Het strijdperk met de westelijke buurlanden werd in de stukken aangeduid met *westlicher Grenzraum*, waarbij Nederland, België en Luxemburg onder de noemer *nordwestdeutscher Grenzraum* of *Nordwestraum* vielen. Het zuidelijk deel van Nederland en oostelijk België werden ook wel ingedeeld bij het *Aachener Grenzland*.[90]

NSDAP Abteiling G, de spil in de *Westforschung* en de *Grenzlandpolitik*

De geschetste initiatieven voor de oriëntatie op de grens zorgden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog voor veel roering in alle Duitse grensregio's. Ook aan de westgrens was een groot aantal personen en organisaties actief in wat werd aangeduid met *Westforschung*, de cultuurpolitieke en -wetenschappelijke voorbereiding van de expansie van het Derde Rijk naar het westen. Dat was een tegenhanger van de *Ostforschung*, de etnische, demografische en taalkundige onderbouwing van het Duitse karakter van grote gebieden van Polen en Tsjecho-Slowakije, waarmee de rigide germaniseringspolitiek werd gelegitimeerd. Vanwege de aanwezigheid van de 'minderwaardige' volkeren kon dat in de ogen van het regime in het oosten met grovere middelen worden aangepakt dan in het westen. Daar moest de inlijving subtieler worden gespeeld vanwege de deels 'stamverwante' buren. De *Westforschung* kende geen strak omlijnd programma, maar was de veelzijdige samenwerking van een heterogeen, wijdvertakt netwerk van hele en halve wetenschappers in het Duitse grensgebied, vooral in de grote steden van het Rijnland. De *Westforschung* legde onder *NSDAP*-regie ook nadrukkelijk lijnen over de grens naar de buurstaten. Het netwerk omvatte uiteindelijk *NSDAP*-organen, staatsorganisaties, wetenschappelijke instituten voor taalwetenschappers, geografen, volkskundigen en particuliere in nationaalsocialistisch vaarwater terechtgekomen *Heimatvereine* voor dialect en folklore – in totaal naar schatting duizend stuwende krachten.[91] Ondanks de diversiteit was er een sterke gemeenschappelijke focus op de grensregio en genoeg fanatisme om over de grens heen bij te dragen aan de *Grenzlandpolitik*. In de Duitse historiografie is de afgelopen decennia veel onderzoek verricht naar de bijdrage van wetenschappers aan het Duitse imperialistische streven, de bezettingspolitiek in de diverse landen en de daar gepleegde misdaden.[92] Het doel van de wetenschappers destijds was simpelweg om de regering in Berlijn de 'Argumente, Infor-

90 Thomas Müller, 'Het zogenaamde Frankenland. Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek 1933-1945', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 48(2003) 55.

91 Ton Nijhuis, 'Het debat over de Westforschung in Duitsland en Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 118(2005) nr. 2, 148-157

Peter Schöttler, 'Die deutsche 'Westforschung' der 1930er Jahre zwischen 'Abwehrkampf ' und territorialer Offensive', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 118 (2005) nr. 2, 158-168.

92 Vooral de studies van Thomas Müller over het Rijnland en de regio Aken geven goed inzicht in de ontwikkeling en organisatie van de grensoverschrijdende cultuurpolitieke interactie met Nederland. Ook het breed opgezette onderzoeksproject *Griff nach dem Westen* uit 2003 over de zogenoemde *Westforschung* en *Grenzlandpolitik* biedt veel informatie over deze thematiek: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau (Hrsg). *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003). Hierin de bijdrage van Thomas Müller op blz. 763-790: 'Die Formierung des "Grenzraums". Die 'Abteilung G' des Reichsinspekteurs und Landeshauptmanns Haake'. Overige publicaties Müller zie onder meer de annotaties hiervoor: 85, 89, 90.

mationen, Kriterien und Materialien zu liefern für eine Revision der bestehenden deutschen Grenzen auf Kosten der Nachbarländer.'[93] Enkele voorbeelden van de uitwerking van dat beleid op Nederlandse bodem worden hierna geschetst. Want de *Westforschung* was niet alleen gericht op de cultuurstrijd met aartsvijand Frankrijk met zijn romaanse, liberale traditie en de Parijse zucht naar invloed op de Rijn, maar ook op België en Nederland. Hadden het Nederlandse en het Duitse volk niet dezelfde wortels, voortgekomen uit de oude Germaanse stammen van de Friezen, de Saksen, en de Franken? De historicus Franz Petri uit Bonn drukte het in april 1940 in een brochure zo uit:

> 'Geschichte und Kultur der Niederlande zeugen davon, daß in ihnen ein sehr wertvolles und in seiner Kernsubstanz unerschüttertes germanisches Volkstum lebt. Es hat sich von dem unsrigen, nicht ohne unser eigenes Verschulden, gelöst und verselbständigt, steht uns aber trotzdem nach Ursprung und Eigenart in der ganzen germanischen Welt mit am nächsten...'[94]

De 'driestammentheorie' werd overigens ook al in de 19e eeuw voor het nationale historische bewustzijn en bijbehorend narratief door grote Nederlandse geschiedschrijvers omarmd; dat bood na 1933 aanknopingspunten voor het Duitse cultuurpolitieke en wetenschappelijke programma van de *Westforschung*.[95]

Een goede indruk van de omvang van dit pluriforme netwerk eind 1936, geeft een memorandum, getiteld *Aussenarbeit im Westen*, van de *Oberabschnitt West (OA West) des Sicherheitsdienstes des Reichsführers SS* in Düsseldorf. Daarin werden het werkveld, de acteurs en het belang van de politiek gericht op de westgrens geschetst. Naast vijf ministeries werkten maar liefst tien partijonderdelen en 23 overige instanties en verenigingen actief in het politieke grenswerk; geheel passend in de voor het Derde Rijk zo kenmerkende pluriforme bestuursstructuur, met allerlei fanatieke, met elkaar concurrerende instanties. *OA West* zag de grens met Nederland en België niet als *Grenzstrich* maar als een strategische '*Eckpfeiler des gesamten deutschen Westraumes*'.[96] In deze *Grenzraum* dienden ter beveiliging van het *Reich* de economische, culturele en militair-strategische ontwikkelingen bewaakt te worden. Dat betekende niet stoppen met die bewaking van de grens, maar er overheen voortdurend de

93 Peter Schöttler, 'Die deutsche 'Westforschung' der 1930er Jahre zwischen 'Abwehrkampf' und territorialer Offensive', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 118 (2005) nr. 2, 161.

94 Geciteerd 178 in: Karl Ditt, 'Franz Petri und die Geschichte der Niederlande. Vom germanischen Kulturraum zur Nation Europas', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 169-187. Petri (1903-1993) schreef dit in april 1940 in de brochure *Die Niederlande (Holland und Belgien) und das Reich. Volkstum. Geschichte. Gegenwart* (Bonn 1940) Hij was verbonden aan het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande, Universiteit Bonn. Petri zou na mei 1940 als Kulturreferent in Brussel gaan bijdragen aan het Vlamingen-beleid van het Duitse bezettingsleger; na de oorlog ging hij als gezaghebbend 'Rijnlands' historicus zich vanuit de universiteiten Münster en Bonn intensief bezighouden met de geschiedenis van Nederland en het Rijnland. M. Baerlecken, U. Tiedau, 'Das Deutsch-Niederländische Forschungsinstitut an der Universität Köln 1931-1945 und der Aufbau des Faches Niederlandistik in der frühen Bundesrepublik', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 851-885.

95 Marnix Beyen, 'De grenzen van de grensoverschrijdende Westforschung. De wetenschappelijke zoektocht naar etnische eigenheid in Nederland en Wallonië, 1850-1950', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis 118 (2005)* nr. 2, 191-201. Ivo Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1978²).

96 Thomas Müller, '"Außenarbeit im Westen". Eine Denkschrift des "Sicherheitsdienstes" der SS über die deutsche Infiltrationspolitik in den "Benelux"-Staaten vor dem Zweiten Weltkrieg', in: *Geschichte im Westen* 18 (2003) 82-105.

politieke stemming in Nederland en België monitoren en ook de invloed peilen van de vijanden Frankrijk en Engeland op deze buurlanden.

Het genoemde memorandum was grotendeels geschreven door dr. Wolfgang Ispert, leider van de *Abteilung Grenzland* van de *NSDAP*, ook wel *Abteilung G* genoemd. De toen 38-jarige arts Wolfgang Ispert uit Wuppertal vormde met deze *Abteilung G* vanaf 1932 een spin in het wijdvertakte grenspolitieke netwerk. Ispert was een vroeg *NSDAP*-lid met grote interesse voor genealogie én Nederland, omdat daar de wortels van de familie van zijn vrouw lagen.[97] Al rond 1924 had de toen pas 26-jarige Ispert een *NSDAP*-werkgroep *Grenzlandarbeit* opgericht die zou uitgroeien tot de *Abteiling G*. De afdeling viel officieel onder de *Landeshauptmann der Rheinprovinz*, Heinrich Haake in Düsseldorf. Door zijn grote kennis, visie en activisme werd Ispert binnen de partij en de betrokken ministeries in Berlijn beschouwd als de deskundige en adviseur bij uitstek voor alle grenszaken in het westen. Ispert pleitte echter tevergeefs voor een overkoepelend *Reichsgrenzlandkommissariat* onder het *Reichsministerium des Innern* of direct onder de *Führer*, om zo een einde te maken aan de versnippering van de belangrijke *Grenzarbeit*.[98] Ispert was in zijn functie volop betrokken bij de grensactiviteiten van *SD*, *Gestapo* en het Propaganda-ministerie. Dat maakte hem ook zeer geschikt voor de staf van Seyss-Inquart in Den Haag in mei 1940, maar daarover later meer.

De landenspecialisten van *Abteilung G* verzamelden informatie over Duitse minderheden in de landen langs de Duitse westelijke grens: de 'Belgische' Duitstaligen rond Eupen en Malmedy, en de twistappels met Frankrijk, het Saarland en Elzas-Lotharingen. Ook '*Holländisch-Limburg*' kreeg een speciale referent. De *Abteilung G* leverde nieuws over grensthema's aan de pers en radio, peilde de kranten uit de buurlanden en vertaalde buitenlandse documenten. De bladen *Westbriefe* en *Zwischenberichte* informeerden het politieke netwerk over de ontwikkelingen. Omdat de focus in Berlijn toch vooral op expansie naar het oosten lag, kon *Abteilung G* zich redelijk autonoom en onopvallend bewegen en ook veel internationale contacten aanknopen. Dat moest voorzichtig gebeuren. De buitenlandse contacten met organisaties van Duitse minderheden of nationaalsocialistische kringen vonden altijd op inofficiële, persoonlijke basis plaats. *Abteilung G* hield de vele touwtjes in handen, maar bleef een beetje onder de radar en trad niet officieel naar buiten. Zo konden de buurlanden bij eventuele incidenten rond infiltraties, Duitsland niet betichten van inmenging in de binnenlandse aangelegenheden. Toch verrichtten in het buitenland operationele medewerkers vaak informatieklusjes voor de *SD* en *Gestapo*. Op dit vlak was ook de *Volksdeutschen Mittelstelle*, de *VoMi*, zeer actief, die in 1936 in Berlijn werd opgericht als partijcentrale voor de politiek-culturele betrekkingen met de volksduitsers in het buitenland en die steeds meer in *SS*-vaarwater zou raken. De *VoMi* rekruteerde volksduitsers en hun organisaties voor spionage en subversieve activiteiten in het gastland.[99]

97 Müller, *Abteilung G*; Wolfgang Ispert, geb.1898 in Elberfeld, was al vanaf 1920 actief in fascistoïde vrijkorpsen. Hij was arts in Wuppertal maar werd medio 1930 partijfunctionaris. Lid van de NSDAP in 1924, sinds 1939 ook SS-lid en werkte vanaf 1935 voor de SD. In 1929 gehuwd met Anna Koch, die Nederlandse voorouders had (zij overleed in 1939).

98 Müller, *Imaginierter Westen*, 304-307 en 314-315.

99 Met de opmars van de SS in het staatsapparaat, kreeg Himmler ook de regie over alle bevolkingspolitieke zaken. In 1939 werd hij *Reichskommissar für die Festigung des Deutsche Volkstums* (RKFDV). De coördinatie was in handen van de *Volksdeutsche Mittelstelle*; daarmee kwam de gehele bevolkingspolitiek, met kolonisatie, volks-

Wolfgang Ispert presenteerde in 1937 een concept voor de *Gesamtmobilmachung des Volkstums im rheinischen Grenzraum*, een programma voor 'politische Arbeit jenseits der Grenze'. Hij vond dat de tijd rijp was om van de fase van defensieve verdediging van het *Grenzdeutschtum* over te gaan naar de *Grenzkampf*. Dat impliceerde de activering van de grensbevolking met het oog op de expansie en het creëren van een gordel van uitvalsbases voor dit werk in de grensplaatsen. Grensbewoners moesten volksduitsers in de buurlanden aanzetten tot acties voor afscheiding en ook inheemse medewerkers werven.[100]

Speciale programma's voor Limburg

Voor de beïnvloeding van het Nederlandse volk waren subtiele methoden nodig. De meeste Nederlanders moesten immers niets hebben van de nazislogans en retoriek. Om de Nederlandse pers en publieke opinie gunstiger te stemmen, begon het regime in Berlijn een charmeoffensief, vanuit de gedachte dat het in tijden van politieke spanning helpt om de oude banden met de bekende buren aan te halen. Culturele uitwisselingen en ´normale´ contacten tussen *Heimatvereine*, folkloristen, dialectkenners, regionale en lokale muziek- en theatergezelschappen over de grens moesten de gedeelde culturele wortels en de (stam-) verwantschap onderstrepen. Die verwantschapsbanden waren er onmiskenbaar: was niet de grote Nederlandse dichter Joost van den Vondel in 1587 in Keulen geboren? Deze stad pakte in mei 1937 uit met een grote tweedaagse viering van Vondels 350ste geboortejaar. De afdeling Köln van de *Deutsche-Niederländische Gesellschaft* en het *Deutsch-Niederländische Forschungsinstitut* van de universiteit van Keulen waren bij het programma betrokken.[101] De Amsterdamse germanist prof. Jan Hendrik Scholte en als Vondelkenner de Nijmeegse hoogleraar Bernhard Molkenboer hielden toespraken; de Nederlandse regering werd vertegenwoordigd door dr. Jan Slotemaker de Bruine, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Vanaf 1935 stonden dergelijke festiviteiten met een Nederlands tintje steeds vaker op de culturele agenda in het Rijnland en Westfalen. Daarnaast werd de Duitse cultuur breeduit gepresenteerd in de Nederlandse steden. Dat pakte vooral sterk uit in de grensregio waar veel culturele banden bestonden. Dat gold zeker in Limburg, waarover de nazi-ideologen en -wetenschappers bijzondere denkbeelden ontwikkelden: Limburg maakte qua volk en cultuur gewoon deel uit van de Duitse volksgemeenschap. Maar Limburg was in de afgelopen jaren helaas afgegleden en *verholländert*.

Dat de bestuurders in Aken daar zo over dachten, kwam duidelijk naar voren in een overleg dat de Duitse consul in Heerlen, Reiner Kreutzwald, in maart 1935 had op het bureau van de *Regierungspräsident* van het district Aken, Eggert Reeder.[102] Ook Hans Nockemann, hoofd van de *Gestapo* in Aken, die zoals eerder al gemeld, in zijn maandelijkse rapportages veel aandacht besteedde aan de *Grenzlage*, was daarbij aanwezig. De invloedrijke 40-jarige

verhuizing en Jodenvervolging onder SS-regie. Doel was *Eingliederung* van 17 miljoen 'germanische Menschen' uit de na 1939 bezette gebieden.

100 Müller, *Abteilung G.*, 607.

101 Jaarverslag DNG: *Deutsche-Niederländische Gesellschaft im Enstehungsjahr 1937*, z.p. z.j.

102 Bericht Kreutzwald aan AA. 16 maart 1935, in: PA AA, RAV Konsulat Maastricht (Heerlen) Bd 20. Over Eggert: Svenja Weers, Marnix Beyen, 'Een anti-politieke "Homo Politicus". De naoorlogse correspondentie van "Militärverwaltungschef" Eggert Reeder (1948-1959)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 43 (2013) nr. 1, 46-77.

Reeder, een jaar eerder benoemd tot *Regierungspräsident*, zag een grote *Grenzlandaufgabe* voor Aken. Vanuit deze stad moest het *Deutschtum* in het aangrenzende Nederland en België *grenzpolitisch* weer hechter met Duitsland worden verbonden. Limburg was immers nog tot 1867 Duits geweest, maar was de laatste decennia door de Duitsers 'so gut wie vollständig vernachlässigt'. Limburg maakte lang deel uit van de Akense economische zone, was 'völkisch verbunden und war kulturell und wirtschaftlich deutsch und nicht holländisch'.[103] De oorzaak van de *Verholländerung* van Limburg lag volgens Eggert in de Grote Oorlog toen het gebied vier jaar lang bot van Duitsland werd afgesneden. Er volgde in Limburg een grote instroom van mensen uit Holland, ook al omdat de Nederlandse staat het belang van de mijnen had ontdekt. Door die Hollanders en de sterke scheiding 'wurde Limburg vollständig der deutsche Charakter genommen.'[104] Het gevaar was reëel dat de Duitsers in Nederland verder zouden afdrijven omdat ook het onderwijs in het Duits terugliep. De kinderen raakten zo vervreemd van de *Heimat* en sleepten hun ouders daarin mee. Daarom waren er veel meer Duitse scholen nodig in Limburg. Bovendien wilde Reeder een cultureel en economisch programma optuigen om het *Deutschtum* in Limburg te versterken, teneinde het gebied terug te winnen. Kreutzwald wilde met zijn consulaat in Heerlen graag meehelpen aan de initiatieven vanuit Aken. Naast het aanhalen van volkskundige en economische banden, werden de 'neutrale' culturele uitwisselingen met Limburg voortaan sterk bevorderd.

De 'Hollandarbeit' van het *Büro Schmid-Burgk* in Aken

In de zomer van 1936 exposeerden dertien Limburgse kunstenaars in het deftige Suermondt Museum in Aken. Op zondag 7 juni kregen zij een 'grootsche ontvangst' van het organisatiecomité. Voorzitter prof. Hugo Cadenbach onderstreepte het doel: bevordering van 'ware vriendschapsbanden' en het 'beter wederzijdsch begrijpen'; vervolgens prees de burgemeester van Aken dit 'völkerverbindende Kulturwerk'. Kunstschilder en glazenier Joep Nicolas sprak namens zijn Limburgse collega's: 'Zooals buurkinderen komen wij elkaar ons speelgoed laten zien'. Hij meende dat als de kinderen goed met elkaar overweg kunnen, 'de grooten, die zich op het oogenblik met gewichtige vraagstukken bezig houden vanzelf [zullen] volgen in de vriendschap'.[105] Muziek, een rijtoer door de stad, een borrel en diner met hun Akense kunstvrienden vulden de drukke openingsdag. Twee weken later werd in Maastricht de 'tegen'-expositie van zo'n 25 Duitse kunstenaars in *De Gulden Roos* feestelijk geopend. Mede-organisator aan Maastrichtse kant was architectuurhistoricus ir. Willy Marres, die nauw samenwerkte met het comité uit Aken en die de catalogus had vertaald. Marres schonk bij zijn openingsspeech als dank voor de samenwerking een vergulde legpenning aan prof. Cadenbach van het Akens comité. In zijn dankwoord spoorde Cadenbach de kunstenaars aan over de grens heen 'vertrouwvol samen te blijven werken'.[106] Ook de muziek ging in de regio geregeld de grens over. De drie gerenommeerde zangverenigingen, de

103 Bericht Kreutzwald aan AA, 16 maart 1935, in: PA AA, RAV Konsulat Maastricht (Heerlen) Bd. 20.
104 Ibidem.
105 *Limburger Koerier,* 8 juni 1936.
106 *Limburgsch Dagblad,* 22 juni 1936. Kunsthistoricus en architect ir. M.E.C.W. (Willy) Marres (1904-1981) was voor en tijdens de oorlog assistent architectuurgeschiedenis bij de cultuurfilosoof prof. Peter Mennicken van de TH Aachen.

Mastreechter Staar, *Légia* uit Luik en de *Aachener Madrigalkreis*, hielden begin juni 1938 een groot zangconcours in Aken. Ook hier kregen de gasten een zeer luxe ontvangst. De burgemeesters van Maastricht en Luik spraken ieder in de eigen taal, nationale hymnes klonken en de drukke dag kreeg na het avondconcert een bont vuurwerk als slotakkoord.[107] Een maand later nam de Bergkapel van de Domaniale Mijn uit Kerkrade in Aken deel aan een toernooi van de *Fachschaft Volksmusik in der Reichsmusikkammer*.

Terwijl ondertussen de internationale politieke spanningen opliepen, nam het aantal culturele uitwisselingsevenementen in de Limburgse grensregio eind jaren 1930 fors toe. Ze oogden 'neutraal' en weken nogal af van de gebruikelijke politieke manifestaties met vaandels en opzwepende toespraken. Aan Duitse kant zaten uiteraard steevast de geüniformeerde eregasten op de eerste rij, de hakenkruisvlag wapperde en bij het volkslied werd de Duitse groet gebracht, maar verder leken het gewone vriendelijke uitwisselingen van oude en bekende buren. Dat was exact de beoogde uitstraling volgens de strategie van de '*Hollandarbeit*' van het schimmige *Büro Schmid-Burgk* uit Aken, dat achter de organisatie van de meeste van deze evenementen stond. Onder de dekmantel van cultureel adviesbureau werd subtiel politiek propaganda- en inlichtingenwerk verricht. De 33-jarige kunsthistoricus dr. Edgar Schmid-Burgk richtte in 1935 in Aken de *Arbeitskreis zur Pflege der deutsch-niederländischen Beziehungen* op.[108] Die kring was een los verband van de bestuurlijke en culturele elite en de top van de industrie en handel over de grens heen. Ook de Nederlandse consul in Aken schoof daarbij aan. De grote industrieel, prof. Hugo Cadenbach werd de voorzitter.[109] De *Arbeitskreis* was in feite een politiek gecontroleerde soos, die opereerde onder de vlag van de eerder genoemde *Deutsch-Niederlandische Gesellschaft e.V.*[110] Schmid-Burgk gebruikte de werkgroep als een instrument voor het propagandawerk. Zijn klein 'getarntes Büro' was in feite een agentschap van de afdeling *Auslandspropaganda* van het Propagandaministerie. Deze band met Berlijn was alleen bekend bij de relevante afdelingen van de partij, het *Auswärtige Amt*, de Duitse consulaten in Limburg en uiteraard de *Gestapo* en de SD. Naar buiten toe was Schmid-Burgk de kunstminnaar die leefde van wetenschappelijk werk als assistent bij de leerstoel kunstgeschiedenis van de *Technischen Hochschule Aachen (TH Aachen)*. Het Propagandaministerie verstrekte Schmid-Burgk een flink budget, waarvan hij ook een sjieke stadsvilla in Aken kon betrekken voor de borrels van zijn snel uitdijende internationale netwerk.

De onderliggende strategie was het cultuurpolitiek bewerken van Zuidoost-Nederland, zodat het (weer) een beetje werd losgeweekt van de rest van Nederland, van Holland. De verschillen met de westelijke Hollandse provincies werden aangescherpt, terwijl de gemeenschappelijke kenmerken van de Rijnlandse met de Limburgse volkscultuur moesten worden

107 *Limburgsch Dagblad*, 16 mei 1938.

108 Kunsthistoricus Edgar Schmid-Burgk (1902–1945), assistent prof. Mennicken TH Aachen. Zijn vader was TH-hoogleraar kunstgeschiedenis en tevens hoofd TH-kunstcollectie (Reiff-museum). Zoon Edgar voerde vanaf 1935 vooral projecten uit voor het propagandaministerie van Goebbels. Hij werkte ook voor de SD. Hij kwam eind 1939 met het snode plan 'Duitse' NSB-ers in te zetten bij de Duitse luchtbescherming; hij deed dit voorstel aan de NSB-leider in Duitsland Herdtmann jr, zie paragraaf 7.4.

109 Later opereerde deze werkgroep in Aken onder de vlag van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft e.V.*(DNG). Deze DNG was in december 1936 opgericht vanuit het AA. Een reeds eerder bestaande club van gelijke naam uit 1918 en opgericht door de Nederlandse consul voor vriendschappelijke Duits-Nederlandse contacten werd onder druk van de Gestapo opgeheven. Er kwam ook een evenknie, de *Arbeitskreis Aachen-Lüttich*.

110 De Keizer, *Appeasement en aanpassing*.

uitgelicht en benadrukt. Door de sterke presentatie van de Duitse cultuur werden ook de Franse en Britse invloeden verdrongen. De Limburgers moesten worden ingepalmd met ouderwetse Germaanse gastvrijheid, waardoor de scherpe politieke randjes in de Nederlands-Duitse betrekkingen enigszins zouden worden afgeslepen. Juist door te werken in de regio Aken-Maastricht-Luik, werd voorkomen dat men er van kon worden beschuldigd uit te zijn op eenzijdige annexatie van Limburg. Zo was er in maart 1939 ook een *Treffen der Mundartdichter und -kenner zwischen Rhein und Maas* met dialect en volksmuziek om de oude culturele eenheid en samenhang in de landendriehoek te onderstrepen. En de oude keizer Karelstad Aken kon met zijn rijke geschiedenis, ligging en economische rol over de landsgrenzen heen, zijn oude centrumpositie tussen Rijn en Maas hernemen.

Op zoek naar 'kollaborationswillige' Limburgers

Het *Büro Schmid-Burgk* zocht de samenwerking over de grens. Terwijl de buitenlandse kandidaten voor het netwerk ruim werden gekozen, waren de Duitse deelnemers uiteraard zorgvuldig geselecteerde politiek zuivere lieden. Het eerste verslagjaar van het bureau leverde vijftien evenementen op, waarbij onder meer was samengewerkt met Limburgse kunstenaarsverenigingen, katholieke studenten, het kunstnijverheidsonderwijs, carnavalsverenigingen en volksdansgroepen. In Maastricht was TH-collega Marres de contactpersoon. De expositie *Kunst des Aachener Raums* was te zien in Maastricht en Roermond en de genoemde expositie van dertien Nederlandse kunstenaars trok langs verschillende West-Duitse steden. Ook werden concerten voor klassieke muziek over de grens gefinancierd; zo dirigeerde Herbert von Karajan, destijds de talentvolle jonge *Generalmusikdirektor* – en *NSDAP*-lid – van het *Stadttheater Aachen* in Limburgse concertzalen. Nederlandse kamermuziek werd gepresenteerd in Aken, evenals bewerkte toneelstukken van Anton Coolen. Er waren kindervoorstellingen en vooral talloze ontmoetingen: *Studententreffen*, *Dichtertreffen*, *Mundarttreffen* over dialect en literatuur. Ook de banden met het bedrijfsleven werden aangehaald. Zo gingen Nederlandse ingenieurs en zakenlieden op excursie naar de imposante damwerken in het Eifeldal. Meer op de achtergrond werden ook voorzichtig de banden met Nederlandse NSB-kringen en Vlaamse nationalisten aangetrokken.[111]

Het werk van *Büro Schmid-Burgk* transformeerde gaandeweg van culturele wegbereider naar operationele ondersteuner van de militaire invasie en bezetting van Nederland en België. De evenementen zorgden vanaf 1935 voor vele ongedwongen ontmoetingen van leidende personen uit bestuur, kunst, bedrijfsleven en wetenschap. Vooropgezet doel was om daaruit prominente Nederlanders te selecteren die voor de aspiraties van het nieuwe Duitsland van nut konden zijn, oftewel 'führende Persönlichkeiten die uns im Stillen stützen' of beter nog 'Kollaborationswillige'.[112] Het *Büro* maakte daartoe ook lijstjes van Nederlanders die geschikt waren om voor de *Sicherheitsdienst* en de *Gestapo* te rapporteren over de politieke ontwikkelingen in Nederland. Uiteraard waren er ook lijstjes van tegenstanders bij de

111 Zoals met NSB-er, cultuurfilosoof, dr. Tobias Goedewaagen. Na mei 1940 collaboreerde deze met de Duitse bezetter, onder meer als secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en als president van de *Nederlandsche Kultuurkamer*. Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbeterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013).

112 Müller, 'Mobilmachung', 169.

buren: invloedrijke anti-nazi's, liberalen, democraten en joden. Partijlid Schmid-Burgk was ook een vaste medewerker van de *SD* in Aken en *SS*-lid. Vanaf januari 1939 nam het belang van de oorlogsvoorbereiding in het werk van het *Büro Schmid-Burgk* toe. Steeds vaker rapporteerde Schmid-Burgk over Limburgse 'kollaborationswillige' wetenschappers en kunstenaars.

Polemiek in Maastricht in *De Maasgouw* 1939

Aken werd aldus vanaf 1935 de uitvalsbasis voor de cultuurpolitieke beïnvloeding van Limburg. Naast het *Büro Schmid-Burgk* werkte *Abteilung G* samen met tal van andere wetenschappelijke decentrale organisaties. Zo ook met de *Abschnittsleitung Nordwest* van de *SD* in Aken, die zich bezig hield met onderzoek naar de cultuurhistorische banden met Nederland, België en Luxemburg. De leiding had Isperts medewerker Georg Scherdin, verbonden aan het geografische en Duitse instituut van de *TH Aachen*, die een *Grenzlandarbeitskreis* leidde. In 1936 promoveerde Scherdin op *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg,* een dialectonderzoek dat in Limburg tamelijk kritisch werd ontvangen.[113] Aan Nederlandse kant was inmiddels toch wel enig wantrouwen ontstaan over al die cultuurhistorische aandacht uit Aken. Deze interesse voor de grens- en buurlanden lijkt 'inhaerent aan de dynamiek van het Derde Rijk' schreef de Maastrichtse gemeentearchivaris en historicus dr. Antoine Kessen begin 1939 in *De Maasgouw.* In dit gerenommeerde Limburgse cultuurhistorische tijdschrift kraakte hij het nogal magere proefschrift van Scherdin flink af. Scherdin had Limburgse grafstenen bestudeerd en geconcludeerd dat het Hoogduitse dialect nog hecht in de schrijftaal van de Limburgers was verankerd. Behalve dunnetjes en qua wetenschappelijke methodiek nogal zwak, vond Kessen het een puur politiek werk. Het ergerde hem vooral dat Scherdin selectief lotgevallen selecteerde uit de rijke historie en deze vervolgens ook nog eens verdraaide om te kunnen beweren dat Limburg in feite nog steeds onder het Duitse cultuurgebied viel. Scherdin stelde dat Limburg afgelopen eeuwen weliswaar een *Entdeutschung* had ondergaan door 'vreemde' Hollandse en Franse invloeden, maar de Duitse basis was er gelukkig nog in de taal. Met een gerichte cultuurpolitieke aanpak was *Wiedervereinigung* met Duitsland nog goed mogelijk, ten minste als de Limburgers deze oude band erkenden, een beetje karakter toonden en zich niet zo lieten beïnvloeden door vreemde elementen. Vooral de Maastrichtenaren, zo was Scherdin opgevallen, waren receptief, 'verfranst' en onproductief. Hij beschouwde Aken als de culturele en economische hoofdstad van het gebied tussen Maas en Rijn.

Criticus Kessen wilde het zwakke 'onderzoek' niet zomaar terzijde schuiven, omdat de studie paste in de serie *Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westen* onder leiding van dr. Walter Geisler, hoogleraar geografie aan de *TH Aachen* en overtuigd nationaalsocialist. Volgens Kessen onderstreepten dergelijke studies de kwalijke mentaliteit in het nieuwe Duitsland; wetenschappers en historici moesten onderbouwen dat het Duitse volk terecht de *Führerstellung* onder de volkeren op aarde kon opeisen.[114] De Maastrichtse kunstkenner Willy

113 Georg Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin 1937) uitgave Volk und Reich Verlag.
114 A. Kessen, 'Duitsche historiographie over Limburg', in: *De Maasgouw. Limburgs tijdschrift voor geschiedenis, taal en kunst,* 69 (1939), nr. 1, 1-5. Antonius H.M.C. Kessen (1904-1960), archivaris, bibliothecaris, was na

Marres reageerde op Kessens harde oordeel met een ingezonden brief in de krant, waarin hij het opnam voor Scherdin:

> 'Het werk van Scherdin is absoluut niet vijandig ten opzichte van Nederland, zeker niet agressief. Men denkt in Duitschland niet aan annexatie van Z. Limburg, maar wél aan vreedzame samenwerking, die toch zoo is in het belang van beide stamverwante en economisch op elkaar aangewezen volken. (...) Duitschland doet reeds sedert geruimen tijd alles, om met Nederland in goede verhouding te blijven.'[115]

Marres wees op de gulle Duitse gastvrijheid bij de mooie uitwisselingen voor theater, muziek en exposities, bedoeld om elkaar beter te leren kennen en waarderen. Overigens speelde hij daarin zelf een grote organisatorische rol. Marres vroeg om meer 'spontane tegemoetkoming, wat minder achterdocht'. Kessen kwam met een uitvoerige repliek en noemde Marres een 'apologeet (...) van het Duitsche standpunt!' en hij bleef bij zijn oordeel dat Scherdins onderzoekje 'eenzijdig-Duitsch' en wetenschappelijk bepaald zwak was.[116]

Scherdin liet zich door de kritiek niet van zijn stuk brengen en bleef zich inspannen voor zijn missie de Limburgers terug te voeren naar de Duitse moederschoot. Dat zou niet eens zo moeilijk zijn, zo schreef hij twee jaar later nog in het blad *Heimat*. Hollandse architecten hadden in het Limburgse landschap weliswaar kunstmatige en 'völlig fremde' bouwkunst neergezet, gebaseerd op de koloniale architectuur, maar dat was gemakkelijk terug te draaien. Hij hoopte op een 'zelf-germanisering' van de Limburgers, al was hij wat betreft de *verwelschte* en decadente Maastrichtenaren weinig optimistisch. Na een innerlijke zuivering konden de Limburgers zich weer gewoon aansluiten bij de grote Germaanse *Kulturraum*. Een Nederlandse auteur in het blad deed de simpele suggestie om in Limburg elk tweede of derde huis te slopen om daarvoor in de plaats Frankische *Langhäuser* met een garage voor de *Volkswagen* te plaatsen.[117] Nadat Nederland was bezet, konden dergelijke annexatiegedachten openlijk worden uitgesproken. Dat gebeurde in het nieuwe blad *Heimat - Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen*, een cultuurpolitiek orgaan dat Scherdin in februari 1940, uitgerekend in de geopolitieke brandhaard Eupen, lanceerde. Het blad presenteerde zich als een a-politiek orgaan voor volkse heemkunde en het Germaanse *Volkstum* in de drielandenregio, maar de Belgische kranten zagen er meteen een Trojaans paard in.[118] Het was inderdaad cultuurpolitiek werk dat voor de troepen uitging; de toonzetting werd na mei 1940 alleen maar beslister en het blad bleef tot 1943 bestaan.

'Wetenschappers' voor de *Grenzlandpolitik*

Wolfgang Ispert en de wetenschappers van *TH Aachen* bleven zich met financiële steun van *Abteilung G* storten op de *Grenzlandforschung*, onder meer in het *Institut fur Grenzlandkunde*. Deze hogeschool profileerde zich al in februari 1935 met een toespraak van rector prof.dr.

mei 1940 betrokken bij hulp aan onderduikers, en actief voor de Landelijke Knokploegen en de illegale pers. J. Charité, 'Kessen, Antonius Hubertus Marie Cornelis (1904-1960)', in: BWN http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kessen (Gezien 9 augustus 2021).

115 *Limburger Koerier,* 10 mei 1939.

116 *Limburger Koerier,* 1 juni 1939.

117 Müller, *Mobilmachung*, 209. Scherdin deed deze uitspraken in 1941 in het blad *Heimat* 2 (1941).

118 *Le Soir,* 17 april 1940; geciteerd Müller, *Frankenland,* 69. Willy Marres was een van auteurs van *Heimat*.

Otto Gruber als voorpost en 'Ausgangsstellung zum Angriff auf dem Westen'.[119] Niet alleen in Aken hielden de wetenschappers zich bezig met de grensthematiek. Ook aan de universiteiten in Düsseldorf, Keulen, Bonn en Münster verrichtten wetenschappers na 1933 steeds meer onderzoek in dienst van de *Grenzlandpolitik*, waarvoor Berlijn en het regionale bestuur ruime middelen beschikbaar stelden. De wetenschappers van de *Westforschung* waren vrijwel allen verbonden met het netwerk van Ispert en *Abeilung G*. De onderzoekers werkten bijvoorbeeld samen in de *Westdeutschen Forschungsgemeinschaft*, waarin volkskunde, taal, cultuur, geografie, economie en historie in relatie tot het westen werden bestudeerd. Het grote *Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* in Bonn was bijvoorbeeld een belangrijk onderzoekscentrum.[120] De Keulse universiteit kende het *Deutsch-Niederländische Forschungsinstitut*, betrokken bij de hiervoor beschreven Vondel-viering in 1937.[121] Vanzelfsprekend moest ook de rijke historie van het westen in de nieuwe ideologische kaders worden gegoten. Zo kwam uit onderzoek van Eduard Schulte (1886-1977) van het *Provinzialinstitut für Landes- und Volkskunde* in Münster naar voren dat de Nederlandse geschiedenis volledig in de Germaans-Duitse context moest worden bekeken.[122] Hij annexeerde met terugwerkende kracht de Vrede van Münster 1648, nota bene de volkenrechtelijke basis van de Nederlandse soevereiniteit.[123] In Münster was Schulte stadsarchivaris en zeer actief in de *Forschungsgemeinschaft*.

Het voert te ver om in deze context al deze uiteenlopende wetenschappelijke activiteiten te beschrijven. Dat geldt ook voor de diverse contacten die na 1933 met Nederlandse collega-wetenschappers werden gelegd, bijvoorbeeld met germanisten, geografen en vooral volkskundigen zoals Dirk Jan van der Ven, Jan de Vries, Nico de Haas en P.J.(Piet) Meertens.[124] Voor ons begrip van de grensdynamiek is het van belang na te gaan hoe deze *Westforschung* in dienst stond van de *Grenzlandpolitik* van het Derde Rijk en hoe deze uitpakte in de Nederlandse grensregio. Konden wetenschappers wel zo praktisch bijdragen aan de geo- en 'biopolitieke' *Neuordnung* (herindeling) van Europa? Hoe praktisch en strategisch de steun aan de *Grenzlandpolitik* kon zijn, had de *TH Aachen* al getoond in 1935 in de aanloop tot het Saar-referendum. Een jaar daarvoor had geograaf prof. Hermann Overbeck een speciale

119 Geciteerd uit: Müller, *Frankenland*, 61. Over de TH-ontwikkelingen, zie ook Thomas Müller, "Ausgangsstellung zum Angriff". Die *Westforschung* der Technischen Hochschule Aachen', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum, (1919-1960)* (Münster 2003) 819- 846. Leidende figuren waren cultuurfilosoof prof. Peter Mennicken, geograaf dr. Hermann en nazi-geograaf prof. Walter Geisler.

120 Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistische Politik? Die 'Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften' von 1931-1945* (Baden-Baden 1999).

121 Geleid door germanist prof. Friedrich von der Leyen, geassisteerd door de nog jonge historicus Franz Petri. Zie noot 359.

122 Johannes Arndt, 'Um die Deutung des Jahres 1648. Eduard Schulte und das Konzept einer "Reichsgeschichte der Niederlande" ', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 184-201.

123 Nog in 1944 verscheen de vertaling *De Vrede van Westfalen* bij uitgeverij Westland, in een oplage van 12.000 stuks.

124 Zie het themanummer *Tijdschrift voor geschiedenis*, 'De *Westforschung* en Nederland', 118 (2005) Over de contacten van Nederlandse wetenschappers met Duitse collega's in het kader van Kulturraumforschung en Volkstumsforschung, zie: B. Henkes, *Uit liefde voor het Volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005). Zie ook M. Eickhoff, B. Henkes, F. van Vree ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900* (Zutphen 2000) (Elfde Jaarboek NIOD); De Pater/Van der Wusten *Duitse geopolitiek*; Hans Derks, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Leipzig 2001).

Saar-Atlas geproduceerd met zo'n 170 geologische, politieke, historische, economische, etnografische en sociografische kaarten, die het politieke doel van de inlijving moesten onderbouwen en legitimeren. Na de succesvolle *Saar-Atlas* werd in Aken onder aanvoering van prof. Walter Geisler en assistent Scherdin een nog omvangrijker onderzoeksproject gestart voor de *Atlas des Aachener Grenzraumes* gericht op het aangrenzende Nederland en België. In dat kader werd een groot aantal studies gestart.[125]

Met de oorlog voor de deur wisten de Duitse wetenschappers nuttige hand- en spandiensten te leveren voor de operationele inzet van de *Wehrmacht*. In april 1940 gaf Berlijn het *Provinzialinstitut für westliche Landes- und Volksforschung* in Münster opdracht informatie over Nederland te verzamelen 'welches für militärische, verwaltungstechnische und kulturelle Maßnahmen wichtig erscheint. Es wird Kartenmaterial benötigt, möglichst konkrete Unterlagen.'[126] Daarop werden 46 praktische kaarten en teksten over geografie, geschiedenis, volkskunde, taal, kunst en verkeer gebundeld, die meekonden in de rugzak van de troepen die op het punt stonden Nederland binnen te vallen. De opdrachtgever was tevreden met het materiaal, het was 'klar, übersichtlich und einwandfrei'. De opdracht kwam van de Nederland-België-Luxemburg-specialist voor de *Wehrmacht*, Robert Paul Oszwald van de al genoemde *Volksdeutsche Mittelstelle*. Hij zou achter de troepen aan naar Den Haag reizen om in de staf van Seyss-Inquart als *SS-Vertreter* het *Sonderreferat Volkstum* te gaan leiden.[127]

De gedreven Wolfgang Ispert lukte het om de *Abteilung G* en zijn relaties uit het grenswerk vlak voor de militaire opmars operationeel in te zetten voor de komende strijd: *Westraum* werd *Westfront*. In opdracht van het *RSHA* in Berlijn werkte hij met zijn team en met de *SD*-chef in Aken, Friedrich Knolle, aan het opsporen van de verblijfplaats en gegevens van alle tegenstanders onder de Duitse emigranten in Nederland.[128] Ook werkte hij mee aan de fluistercampagnes van de *Deutsche Informationsstelle*, de propagandadienst van het *Auswärtige Amt*. In dit kader waren vanaf november 1939 zo'n vijftig luisterposten aan de grens actief met het verspreiden van valse berichten in Nederland; het doel was om de tegenstander te destabiliseren als voorbereiding op de militaire inval. Daarbij werden voortdurend de Engelsen zwart gemaakt, bijvoorbeeld door valse berichten te zenden over een mogelijke Britse bezetting of over een dreigende 'beurskrach'. Hiermee werd de anti-Engelse stemming gevoed en tegelijk de goede bedoelingen van Duitsers met Nederland onderstreept. Zo'n honderd koeriers van *SD*, *Gestapo*, douane en gerekruteerde handelsreizigers waren aan de grens in touw om valse berichten en propagandamateriaal in Nederland te verspreiden.[129]

Ook werden partijgenoten die in Nederland woonden door de *Abwehr* na 1938 volop geworven voor militaire spionageklusjes. *RDG*-leider Otto Butting had bijvoorbeeld voor dit doel in de Duitse grensplaatsen Kaldenkirchen, Kleef en Elten persoonlijke brievenbussen voor geheime post naar Berlijn. In april 1940 werd in Den Haag op straat een envelop gevon-

125 Müller, *Imaginierter Westen*, 319. Ispert had een lijst van ruim honderd relevante onderzoeksthema's, uiteenlopend van dialectkunde, kapitaalvlucht, 'volksbiologische' of 'rassenhygiënische' research, persoonderzoek, dorpsmonografieën etc.
126 Fahlbusch, *Deutschtumspolitik*, 627. Regierungsrat Oszwald was 'Benelux'-specialist, eerst bij de Wehrmacht later bij de VoMi.
127 Ibidem.
128 Müller, *Imaginierter Westen*, 319-321.
129 Ibidem. Ook astrologie werd ingezet voor destabilisatie(!).

Voorbeelden Westforschung voor en na 1940

Kaart: verloren rijksgebied sinds 1800 uit 'Deutschland und der Westraum'

den met compromitterende geheime berichten van Butting. Hij werd met zijn secretaresse uitgewezen.[130] Nog bonter maakte het een van de leraren van de eerder beschreven *Deutsche Schule* in Heerlen, waarvoor SDAP-Tweede Kamerlid Drees al zo had gewaarschuwd. Deze snode onderwijzer E. Georges kwam in de nacht van de 10de mei 1940 in actie voor de *Abwehr*. Hij sprak goed Nederlands en kon na de mobilisatie gemakkelijk informatie vergaren over de Nederlandse troepenposities, vooral rond de bruggen over de Limburgse rivieren en kanalen. Deze strategische bruggen wilde de *Wehrmacht* graag onbeschadigd innemen,

130 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 284, 285 en 322-327.

zodat een snelle opmars naar het westen mogelijk werd. Kort voor de inval kocht Georges twintig fietsen die hij stalde in het *Deutsche Heim* in Kerkrade-Bleijerheide, pal aan de grens. Van de *Abwehr* kreeg hij een Nederlands uniform en er werden twee koffers vol pistolen, granaten en touwen uit Keulen bezorgd. Deze spullen waren bestemd voor een speciale eenheid van de stoottroepen die door de leraar in de nacht voor de inval over de grens bij Kerkrade zou worden gegidst. Dit commando trok gecamoufleerd in burgerkleren en met Nederlandse paspoorten in de vroege ochtend van 10 mei naar de Maasbruggen in Maastricht.[131]

2.5 Continuïteit na mei 1940: de staf van het rijkscommissariaat in Den Haag

Eind mei 1940 werd een aantal hoofdrolspelers van de *Grenzlandpolitik* naar Den Haag geroepen. Daar konden zij de cultuurpolitiek van het *Generalkommissariat* verder uitwerken, voortbouwend op het voorbereidend werk van vóór 1940. De centrale figuur in deze *Grenzlandpolitik,* de *SS-Sturmbannführer* Wolfgang Ispert, werd in juni 1940 *Referent* voor Germaanse aangelegenheden op het rijkscommissariaat, eerst onder *Generalkommissar* Fritz Schmidt, later onder Friedrich Wimmer van *Verwaltung und Justiz*. Ispert begon met informatie- en propagandawerk en leidde de *Forschungsstelle Volk und Raum*. Zijn taak was 'sippenmässig enge Verwandtschaft zwischen Deutschland und den Niederlanden herausarbeiten und geistige Grenzen abbauen', zoals hij na de oorlog nog met enige trots verklaarde.[132] In korte tijd legde deze dienst in een cartotheek op meer dan een miljoen kaarten Nederlands-Duitse familieverwantschappen vast, belangrijke basisgegevens voor de rassenpolitieke toekomst van het Derde Rijk.

Verder was Isperts *Forschungsstelle* druk met het herschrijven van de Nederlandse geschiedenis om bewijzen aan te dragen voor de historische band met het Duitse volk, vooral in rassenpolitieke zin. Veel aandacht was er daarom bijvoorbeeld voor de grote aantallen Duitse huurlingen die de afgelopen eeuwen in het rijke Holland hadden gevochten en via huwelijken waardevol 'erbbiologisches' materiaal hadden verspreid en bloeiende geslachten hadden gesticht. Er was genoeg stof voor onderzoek, tot aan de afkomst van de watergeuzen toe.[133] Door dit werk was Ispert betrokken bij het door Seyss-Inquart voor Nederland opgerichte *Germanische Forschungsinstitut* – dat als voorloper werd gezien van een nieuwe *völkische Reichsunversität* in Leiden. Hij werkte ook voor de 'wetenschappelijke' *SS*-organisatie *Ahnenerbe*, verantwoordelijk voor de *Volkstumspolitik* in Nederland en die onder *Generalkommis-*

131 *De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg, mei 1940*, uitgave Ministerie van Oorlog, *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Tweede Wereldoorlog III*, deel 2a (Den Haag 1952) 92-94. Ook de voormalige onderwijzer van de Duitse school in Heerlen, Laprell, nam aan de acties in Maastricht deel. Exposé Inval 1940 (Van Buren BG A'dam oktober 1949), in: NIOD 249-A0358 Map A

132 Gesprek W. Ispert met L. de Jong en A. Cohen, Wuppertal 17 april 1949, in: NIOD 248-0799 Ispert, dr. Wolfgang, inv.nr. a1. De cartotheek ging eind 1944 naar Hildesheim en werd vernietigd bij een bombardement. Ispert zat na mei 1945 1,5 jaar gevangen in Rotterdam en Scheveningen en werd overgebracht naar Duitsland. Eind 1947 volgde vrijlating en denazificatie, waarna hij zich in Wuppertal vestigde; hij publiceerde over genealogie en over het geallieerde bombardement: 'Wuppertal, Aufstieg aus Trümmern und Ruinen' (Bonn 1960).

133 Jurriaan van Toll, *Ursprung und Abkunft der Wassergeusen* (Soest 1944), zie ook publicatie nr. 9 *Forschungsstelle. Volk und Raum. Das Haus Oranien und seine nassauischen Soldaten im Zeitalter der französischen Revolution* (Den Haag 1943). Zelf schreef Ispert o.a. in 1944 nr. 10 in deze serie: *Das Regiment "Nassau in den Niederlanden"*.

sar Hanns Albin Rauter viel. Ook had hij nauwe banden met de uit de NSB voortgekomen Volksche Werkgemeenschap, later Germaansche Werkgemeenschap. Uit interne besprekingen in de zomer van 1940 van Knolle, Ispert en *Ahnenerbe*-leider Hans Ernst Schneider, bleek zeer duidelijk het uiteindelijke doel van de 'samenwerking' met de Nederlandse volkskundigen: 'das Auslöschen der niederländischen Ostgrenze durch das Erlebnis gemeinsamen Volkstums, Brauchtums und Art.'[134]

Ispert publiceerde de nodige volkskundige onderzoeken en schreef opiniestukken in de krant. Ook schreef hij teksten voor het rijkscommissariaat, zoals de voor het Nederlandse publiek bestemde brochure *Waarom deze oorlog*? Hij besloot dit in april 1944 uitgekomen drukwerkje met: 'Zoo gaan wij onzen zwaren weg tot aan de overwinning, in het klare bewustzijn onzer taak, in het besef onzer offers en in een onwankelbaar vertrouwen in onzen Führer.'[135] Ondanks de militaire tegenslagen bleef Ispert geloven in het onoverwinnelijke Duitse volk en de energie van de gezamenlijke Germaanse en Europese krachten. Begin 1945 ging hij nog naar het front als SS-*Obersturmbannführer* van een *Kommando zur Panzervernichtung* en werd uiteindelijk door Canadese troepen gearresteerd.[136]

Met het uitbreken van de oorlog in september 1939 was het werk van het *Büro Schmid-Burgk* in Aken beëindigd. Na 10 mei 1940 werd Edgar Schmid-Burgk in Den Haag *Kulturreferent* op het rijkscommissariaat. In oktober organiseerde hij de *Weensche Week* in Nederland. Oostenrijker Seyss-Inquart had ter bevordering van het wederzijds begrip en de culturele banden, bekende Weense gezelschappen als toonbeeld van Duitse cultuur uitgenodigd voor een reeks galaconcerten in verschillende Nederlandse steden. Bij hun aankomst in Den Haag presenteerde Schmid-Burgk de Weense sterren van de *Staatsopera* en de *Philharmonie* aan de Nederlandse pers.[137] Na interne conflicten moest Schmid-Burgk in 1941 het veld ruimen. Edgar Schmid-Burgk werkte na zijn vertrek voor Goebbels' ministerie aan projecten rond de anti-joodse maatregelen in de bezette gebieden. In 1945 werd hij aan het front vermist in Pillau, het huidige Baltiejsk bij Kaliningrad.[138]

Ook enkele *Gestapo*- en *SD*-functionarissen uit de regio Aken kwamen in Den Haag terecht. *Gestapo*-chef Hans Nockemann was na Aken in 1935 naar Koblenz bevorderd en leidde alle *Staatspolizeistellen* in het Rijnland. Himmler benoemde hem in mei 1940 tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)* in Nederland. Hij werd echter toch 'te licht bevonden'; in juli kreeg hij een functie op het *RSHA* in Berlijn. Zijn superieuren waren namelijk niet tevreden over zijn optreden in Den Haag, met name bij de demonstraties op Anjerdag, 29 juni 1940, de verjaardag van prins Bernhard waarop Nederlanders massaal

134 Notitie H.E. Schneider, augustus 1940, geciteerd Joachim Lerchenmueller, 'Hans Ernst Schneiders/Hans Schwertes Niederlande-Arbeit', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum, (1919-1960)* (Münster 2003) 1126.
135 W. Ispert, *Waarom deze oorlog?* (Den Haag 1944), uitgave van het rijkscommissariaat. Bij de *Forschungstelle Volk und Raum* verscheen ook van zijn hand, de brochure: *Roosevelts aanval op Europa,* Den Haag 1944. Over Isperts publicistisch werk en contacten: Gerard Groeneveld, *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen 2009) 74, 316.
136 Gesprek W. Ispert met L. de Jong en A. Cohen, Wuppertal 17 april 1949, in: NIOD 248 0799 inv.nr. a1.
137 *De Courant/Nieuws van den Dag,* 16 oktober 1940.
138 Hij werkte aan een propaganda-tijdschrift en een internationale anti-Joodse werkgemeenschap in Schloss Phillipsthal (Werra). Begin maart 1942 nam hij deel aan een belangrijke RSHA-vergadering over de uitwerking van de Wannsee Conferentie. Hij werd ook SS-lid.

openlijk sympathie betoonden met het koningshuis door een anjer op hun revers te steken. *SS-Standartenführer* Wilhelm Harster volgde hem op; Nockemann sneuvelde in december 1941 aan het Oostfront.[139]

Inlichtingenman Friedrich Knolle, de *SD*-chef uit Aken, was een blijver in Den Haag. Hij kende Nederland en ook de taal goed. Knolle was namelijk in 1903 in Amsterdam geboren en vertrok op 17-jarige leeftijd naar Duitsland waar hij werk vond in een boekhandel. Hij werd *NSDAP*-lid en *SS*-er en maakte carrière in de *SD*. Vanaf 1938 deed hij als *SD*-chef in Aken voornamelijk inlichtingen- en spionagewerk gericht op Nederland en vooral Limburg. Knolle werkte daarbij nauw samen met Ispert. In Den Haag leidde hij tot juni 1944 de afdelingen III en VI van het *SD*-apparaat in Nederland en was hij plaatsvervanger van de *BdS*, Harster. Knolle was een gevaarlijke *SD*-officier met veel duistere connecties. Hij speelde een grote rol bij het neerslaan van Februari-staking in 1941, de grote stakingen in 1943 en de bestrijding van het Nederlandse verzet. In Den Haag regisseerde Knolle op 30 juni 1941 de arrestatie van oud-premier Hendrik Colijn en hij startte in de stad een spionageschool.[140]

Twee andere sleutelfiguren uit Aken konden hun werk voortzetten in het bezette België. *Regierungspräsident* Eggert Reeder stond tot 1944 in België aan het hoofd van het civiel bestuursapparaat onder de *Militärbefehlshaber*, generaal Alexander von Falkenhausen.[141] Ook de grensdeskundige van de *TH Aachen* Georg Scherdin zou daar een *SD*-functie bekleden.[142] In de bezettingsjaren bleef de bijzondere connectie van de *TH Aachen* met Nederland intact. Dr. Hermann Roloff, van de *Reichsstelle für Raumordnung* kon in Den Haag aan de slag als leider van de planologische afdeling op het rijkscommissariaat. Hij boog zich onder meer over vraag hoe de Nederlanders pasten in de Europese *Neuordnung* naar *SS*-maatstaven. Begin 1943 kreeg hij een leerstoel aan de *TH Aachen* en leidde het nieuwe *Institut für Raumordnung und Raumforschung*. Zo kon Roloff de uitstekende kennis en ervaring van de ingelijfde buurstaat op dit vlak inzetten voor de ideële planologie van het Derde Rijk.[143]

2.6 Balans - *Volksgenossen* in Nederland in het gareel van Berlijn

De tienduizenden Duitse migranten die al lange tijd in de Nederlandse grensregio woonden, gaven een extra impuls aan de sociaal-politieke dynamiek in de jaren 1930. In de periferie verliep het proces van assimilatie en acculturatie met het gastland over het algemeen soepel; dat gold zeker voor de gemengde Duits-Nederlandse mijnwerkersgezinnen in het grensover-

139 In 't Veld, *De SS in Nederland* deel 1, 455-457. Nockemann en de Anjerdag-actie: De Jong, *Het Koninkrijk*, deel IV, eerste helft 282-290.

140 Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam 2004) deel 2, 561, 562. Colijn kreeg 'huisarrest' in Valkenburg, Berlijn en ten slotte in Ilmenau, waar hij op 17 september 1944 in hotel Gadelbach overleed na een hartaanval. Friedrich Knolle werd in 1949 gearresteerd door de Britten; een uitleveringsverzoek van Nederland werd niet gehonoreerd. Hij overleed 1972 in Neustadt. Zie: Perry Pierik, *Friedrich Knolle. Bekentenissen van een SD-officier* (Soesterberg 2011) en In 't Veld, *SS in Nederland* deel 1, 517.

141 Weers/Beyen, 'Een anti-politieke (...) Eggert Reeder', 46-77.

142 Later ging hij voor de SD naar Kopenhagen en Reichenberg. Na de oorlog architect in Bergisch-Gladbach; betrokken bij neofascistische en rechts-extreme kringen. Zie Müller, 'Ausgangsstellung', 832.

143 Hermann Roloff (1900-1972). Zie Müller, 'Ausgangsstellung', 839-845. Verder: Derks, *Deutsche Westforschung*.

schrijdende Limburgs-Akense kolenbekken. Het gedeelde dialect bespoedigde het integratieproces, maar het oude vaderland bleef voor de *Auslandsdeutschen* wel binnen handbereik. Het Derde Rijk voerde stevige politieke druk uit om hen niet verder te laten 'verholländern'. Berlijn vond dat alle Duitse inwoners van Nederland als volksgenoten zich hadden te schikken naar de Duitse regering en de Duitse wetten, ze behoorden immers tot het *Deutschtum*. Zij maakten deel uit van het grote raciaal-politieke project en werden geïntegreerd in het Derde Rijk. Niet alleen kwamen partijformaties aan de grensovergangen bij Vaals en Kerkrade of Venlo hun stem laten horen, de propaganda kwam tot aan de Nederlandse voordeur van deze volksgenoten. En er werd druk op hen uitgeoefend om partijkranten te lezen en om zich aan te sluiten bij de *NSDAP,* later *RDG* of het *Deutsche Arbeitsfront.* Dit bracht veel onrust teweeg in de Duitse gemeenschappen, zo merkten ook de Nederlandse instanties.

Naast de *RDG*-functionarissen speelde het Duitse consulaat in Limburg een belangrijke rol in dit politieke vormingswerk. De consul hield de regie over het stijgend aantal nationale vieringen in de Duitse kolonie. Hij had ook een beslissende stem in administratieve procedures over verblijf, reizen en werk. Duitsers moesten voor reisdocumenten, remigratieprocedures en werkvergunningen naar het consulaat, dat daarvoor vanaf 1933 uiteraard de nationaalsocialistische 'arische' en volksnationale criteria hanteerde. De consuls voerden op allerlei manieren druk uit en leverden hand- en spandiensten voor de *Gestapo* in Aken. Bovendien was de consul met de *RDG*-leiding actief betrokken bij de 'gelijkschakeling' van de Duitse culturele en sociale verengingsleven in Limburg.

Ook de Duitse scholen werden in het bruine keurslijf gedwongen. De Duitse schoolkinderen werden gedrild voor politieke manifestaties, hetgeen tot verontwaardiging in de Nederlandse pers leidde. Tweede Kamerleden waren verbaasd, omdat de kosten van dit gepolitiseerde – en dus praktisch Duitse – onderwijs, conform de regelingen voor het bijzonder onderwijs door de Nederlandse overheid werden vergoed. De regering nam hier geen nadere actie op en liet de kwaliteitscontrole over aan de onderwijsinspectie.

Zo werden de *Volksgenossen* in Limburg vanaf 1934 op alle fronten over de grens heen systematisch gedisciplineerd. Het Nederlandse overheidsgezag trad op als de orde en rust in geding was, maar zij kon of wilde dit disciplineringsproces van de Duitse inwoners niet stoppen of hen er voor afschermen. Ook de hakenkruisvlag als officiële nationale vlag aan de gevels bij nationale vieringen van Duitse gebouwen en huizen moest worden geaccepteerd. De stemming onder de Limburgers veranderde, ze moesten over het algemeen niets hebben van de bruinhemden en hun methodes, de Duitsers verloren veel aan sympathie.

Westforschung voor en na 1940

Voor het regime in Berlijn was het evident dat de bestaande volkenrechtelijk verankerde grenzen moesten wijken voor nieuwe ruimtelijke en volkskundige kaders, die waren geënt op sociaal-darwinistische en geopolitieke wetenschappelijke concepten die vanaf eind 19e eeuw opgeld deden. In het interbellum werd onder de noemer *Westforschung* aan de verdere uitwerking daarvan, ook in de Duits-Nederlandse grensregio, druk gewerkt door een bonte groep beleidsmakers, hele en halve wetenschappers, folkloristen en partij-ideologen – een actief netwerk van circa duizend mensen. Zij schiepen op basis van volkskundige criteria het concept van een flexibele *Grenzraum,* waarin de oude grenzen waren verdwenen. Gewerkt

werd aan de legitimatie voor een militaire expansie op termijn; het finale doel was het uitvlakken van de Nederlands-Duitse grens.[144]

Vanuit het Rijnland en de regio Aken werden met gerichte programma's de culturele banden aangehaald en men ging op zoek naar sympathisanten onder de Nederlanders. Vooral Aken ontwikkelde zich na 1933 tot een actief centrum voor grensoverschrijdende cultureelpolitieke programma's. Geen diepgaand onderzoek is verricht naar de perceptie van deze culturele 'uitwisselingen', maar wel werd duidelijk dat de Nederlandse pers er op neutrale toon over schreef. Verder is vastgesteld dat Nederlandse burgemeesters en notabelen geregeld nogal ongemakkelijk op de voorste rij zaten bij grote propagandistische muziekuitvoeringen en culturele uitwisselingen met de buren in het Rijnland. Duidelijk politieke uitnodigingen konden en werden over het algemeen geweigerd door Nederlandse bestuurders.

Een aantal sleutelfiguren uit het netwerk van de *Westforschung* werd uiteindelijk ook actief betrokken bij de voorbereiding van de militaire operaties van de *Wehrmacht* in mei 1940 aan de westgrens. Bijvoorbeeld leverden zij nuttige strategische informatie over de te veroveren gebieden en de inwoners. In deze context is de personele continuïteit naar het bezettingsapparaat boeiend: enkele sleutelfiguren van dit cultuurpolitieke offensief konden na 10 mei 1940 aan de slag op het rijkscommissariaat in Den Haag. Deze *Kulturreferenten* – onder andere Ispert, Schmid-Burgk – adviseerden Seyss-Inquart over de verdere inlijving van Nederland op cultuurhistorische en volkenkundige gronden. Overigens werden vanuit Aken ook de *Gestapo*-chef Nockemann en *SD*-man Knolle naar Den Haag geroepen; zij hadden na 1933 met hun inlichtingenwerk over de Nederlandse samenleving sterk bijgedragen aan de offensieve *Grenzlandpolitik* van het Derde Rijk.

144 Michael Fahlbusch, 'Deutschtumspolitik und Westdeutsche Forschungsgemeinschaft', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 570-647.

'Ich werde niemals in meinem Leben die nächtliche Fahrt mit dem Wagen durch die erleuchtete Stadt Nijmegen vergessen. Diese Stimmung in mir, endlich draussen, ich habs geschaft, ich bin ein freier Mensch.'
Dagboek Fred Zeller, 14 jaar, december 1938.[1]

Hoofdstuk 3 Vluchtelingen aan de grens

Vrij snel na de *Machtübernahme* in 1933 kwamen de eerste Duitse vluchtelingen over de Nederlandse grens. Zij meldden zich bij de officiële grensposten, arriveerden op een grensstation of glipten stiekem over de 'groene grens' het land in. Hoe ontwikkelde deze vluchtelingenstroom door de grensregio zich tot 1940 en hoe reageerden de Nederlandse autoriteiten op de toestroom van de mensen in nood? Daarbij gaat het allereerst om de functionarissen aan de slagboom en hun regionale superieuren. Vervolgens is het de vraag hoe snel de signalen uit de grensregio tot het ministerie in Den Haag doordrongen en welk effect zij hadden. Zorgde de escalatie van de repressie in het Derde Rijk en de groei van het aantal vluchtelingen voor aanpassingen van het Nederlandse vreemdelingen- en grensbeleid? Ook wordt geschetst hoe Berlijn dit 'uitreisverkeer' aan de grens behandelde. De focus ligt eerst op de joodse vluchtelingen en hun ervaringen in de grensregio; de politieke vluchtelingen komen in de volgende hoofdstukken aan de orde.[2]

3.1 Eerste signalen in de grensplaatsen in 1933

Bij de drukke grensovergang in Vaals ontstond op zondag 2 april 1933 tegen de avond veel tumult toen daar een grote formatie 'hulptroepen' van de *SA* en *SS* opdook, die alle in- en uitgaande verkeer nogal opzichtig ging controleren. Ze hadden het gemunt op joden en communisten die naar Nederland wilden vluchten. De politieke recherche van Aken had de leiding en die meldde aan de marechaussee van grenspost Vaals dat de actie enkele dagen zou duren. Het onbehouwen optreden met geweld en beledigingen zorgde voor een grimmige sfeer. Vanaf de Nederlandse kant riepen jongelui uitdagende leuzen naar de nazi's. Een doodsbange, geïntimideerde Nederlandse joodse zakenman kon door de Nederlandse grensbewakers in bescherming worden genomen. Met deze actie werd de toon gezet: het grensverkeer kreeg voortaan prioriteit van het nieuwe regime. De Duitse grensbewaking plaatste eind 1933 schijnwerpers om het verkeer ook in het donker beter te kunnen volgen.[3] De drukke

1 Geciteerd uit: Corrie K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* (Kampen 1990) 43-44.
2 Delen van het onderzoek voor dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd in: Jan Brauer, ' "Willkommen in Holland!" De opvang van Joodse vluchtelingen in Nijmegen 1933-1940', in: *Jaarboek Numaga* 65 (2018) 102-121.
3 Nationaal Archief (NA), Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, A-dossiers 1815-1940, NA, 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1708 Grensincidenten 1920-1940.

grensplaats Vaals schurkt aan tegen Aken; alleen al in 1935 werden hier zo'n 80.000 Duitse grenspasjes uitgegeven voor het dagelijkse 'kleine grensverkeer' met Nederland.[4]

Voor de Nederlandse douaniers en marechaussees waren dit de eerste signalen. De systematische isolering en uitsluiting van de joodse bevolkingsgroep bij de buren bracht een flinke vluchtelingenstroom op gang. Regionale kranten in de Nederlandse grensregio volgden de ontwikkelingen van dichtbij. 'Vele Israëlieten in het grensgebied opgejaagd naar Nederland', schreef de Nijmeegse krant *De Gelderlander* begin april 1933: 'Sinds vrijdag zijn zowel bij Nijmegen als bij Gennep per trein en auto honderden Joden naar Holland gevlucht (...). In de grensplaatsen als Gennep, Zevenaar en ook Beek waren de hotels opgepropt met Duitsche gasten.' En deze acties beloofden niet veel goeds, aldus de krant: 'Wij kunnen niet zeggen dat er een rustige buur naast ons woont.'[5]

Behalve uit de krant, kregen grensbewoners informatie uit de eerste hand. Zij hoorden onheilspellende verhalen als zij zelf de grens over gingen naar familie of voor werk. Aan de overzijde verkeerden de joodse gemeenschappen in grote spanning. In de grensstreek kenden Duitse en Nederlandse joden elkaar goed. Veelal actief als handelaar in vee of textiel, als winkelier of arbeider, hadden joden veel contacten over grens. Dat is bijvoorbeeld kenmerkend voor de Twents-Duitse grensstreek. Twentse joden namen volop deel aan het maatschappelijk leven en het 'noaberschap'. Er was intensief contact met Duitse geloofsgenoten, vaak om een huwelijkspartner uit eigen kring te vinden. De verhoudingen tussen joden en niet-joden waren aan beide zijden van de grens vergelijkbaar. Er waren genoeg onderlinge vriendschappen, maar als religieuze minderheid was er in de Nederlandse verzuilde samenleving ook een zekere afstand tot andere geloofsgroepen. De joden spraken weliswaar hetzelfde dialect en participeerden volop in de lokale samenleving, maar zij koesterden toch ook de omgang in eigen kring, net zoals de katholieken en protestanten dat deden. Aan beide kanten van de grens leefden, verspreid over de dorpen, kleine joodse gemeenschappen, zogeheten *killes* met enkele tientallen leden.

In die regio waren er in die jaren grotere joodse gemeenten in industriesteden als Almelo, Hengelo – respectievelijk driehonderd en vierhonderd leden. En textielstad Enschede had de grootste kille met ruim 1.300 leden, meer dan de helft van het aantal Twentse joden. Het aangrenzende graafschap Bentheim telde in 1933 slechts 156 joden met in Bad Bentheim 24, in Nordhorn 50 en in grensplaats Gronau 44 joden.[6] Toen de nazirepressie begon, klopten joden in deze streken voor hulp eerst aan bij familie en geloofsgenoten aan de andere kant van de grens. Daar kreeg men voorlopig onderdak, wachtend tot de storm was uitgeraasd en men weer naar huis kon. Naarmate de druk toenam, groeide de vluchtelingenstroom en vooral na de excessen van de *Kristallnacht* in november 1938 trokken veel Duitse joden definitief de grens over. Alleen al in 1938 hielp het zeer actieve Comité Duitsche Vluchtelingen in Enschede, geleid door de joodse textielfabrikant Sigmund Menko, bijna zeshonderd joodse vluchtelingen. In Hengelo werden in datzelfde jaar

4 Van Eijl, *Al te goed,* 222.

5 *De Gelderlander,* 3 april 1933.

6 Volgens de Duitse volkstelling van 1933 telde Westfalen 18.819 joden (0.37% van de bevolking), waarbij overigens geen rekening is gehouden met categorisering volgens de Duitse rassenwetgeving. In 1942: 2.646 in Twente, waarvan 1.310 in Enschede. Over de relaties over de grens in deze regio, zie de studie van Demant, *Verre buren*.

38 joodse vluchtelingen opgevangen. Velen werden opgepikt op station Oldenzaal, waar de internationale trein uit Berlijn stopte.[7]

Nederlandse joden in Duitsland in de knel

Ook de Nederlandse joden in Duitsland raakten in de knel en trokken weg. De Nederlandse joodse ondernemers werden ook meteen het mikpunt van antisemitische acties. In het grensstadje Gronau had de 53-jarige Nederlander Salomon Mozes (Maurice) Son al sinds 1911 een drukke tandartspraktijk in de Bahnhofstrasse. Son was in Duitsland opgeleid tot *Staatlich geprüfter Dentist*. Hij kreeg veel textielarbeiders in zijn stoel dankzij de verwijskaarten van Duitse ziekenfondsen. Het gemeentebestuur had hem bovendien aangesteld als schooltandarts. Ook in Enschede had Son een praktijk, zodat hij afwisselend in Nederland en in Duitsland werkte. Tijdens de Eerste Wereldoorlog week hij tijdelijk uit naar Enschede, omdat de grens gesloten was. Na 1918 floreerde zijn praktijk in Gronau weer, totdat er eind maart 1933 geüniformeerde nazi's voor de deur kwamen posten. De *NSDAP*-Gronau wilde beletten dat 'arische' kinderen en arbeiders door een joodse tandarts werden behandeld. Naast het intimiderende posten voor de deur hield men een handtekeningenactie om Son weg te krijgen. Op donderdag 30 maart kreeg de tandarts per telefoon vanuit de partijcentrale het *Braune Haus* 'op zeer barschen toon' het bevel de behandelingen onmiddellijk te stoppen. Er werd gedreigd met arrestatie en dat hij zou worden 'opgezonden naar de concentratiekampen', zo schreef de aangeslagen Son aan de minister van Buitenlandse Zaken in Den Haag.[8]

De ziekenfondsen zwichtten onder de druk van het *Braune Haus* en gaven geen verwijskaarten meer af voor behandeling door tandarts Son. Maurice Son stond goed bekend en zocht steun bij Duitse vrienden in Gronau. Die vonden dat hem groot onrecht werd aangedaan. Hij sprak met de burgemeester en de commissaris van politie, die veel begrip toonden, maar gelijk toegaven dat ze machteloos waren tegenover de brutale *NSDAP*-leiders. Gronau was niet eens een nazibolwerk: de *NSDAP* kreeg er bij de verkiezingen van maart 1933 een kwart van de stemmen, de traditioneel machtige katholieke *Zentrumspartei* kwam op 33%. Zoals in veel Duitse provinciestadjes lukte het de *NSDAP* toch om met geweld en intimidatie de macht over te nemen. Sleutelposities werden ingenomen, tegenstanders in politiek en bestuur werden weggestuurd en meteen begon de vervolging van tegenstanders en joden, ook die met de Nederlandse nationaliteit. Tandarts Son had een groot probleem: fondspatiënten en kinderen bleven weg, particulieren durfden niet meer te komen. Hij moest zijn zaak sluiten en vertrok in mei 1933 naar Enschede. Dat vertrek ging nog niet zo gemakkelijk, want hij kreeg nog snel een discutabele belastingheffing gepresenteerd. Gelijktijdig werd beslag gelegd op zijn praktijk. Tandarts Son werd zelfs gearresteerd om te voorkomen dat hij zonder te betalen het land zou verlaten. Na een nacht in de cel mocht Maurice Son vertrekken, maar pas na het tekenen van een schuldbekentenis van 9.000 RM.

7 Hengelo ving in de jaren 1930 circa 100 joodse vluchtelingen op. M.J. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 2003) 54. Veel voorbeelden van de regionale grensoverschrijdende vlucht en onderduik in Twente: G.J.J.W. Weustink, *Bijdrage tot de geschiedenis der joden van Twente en het aangrenzende Duitsland* (Oldenzaal 1985).

8 S.M. Son aan minister BuZa, 16 augustus en 8 september 1933, in: NA, 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken kreeg uit heel Duitsland tientallen klachten van Nederlandse joodse ondernemers die getroffen waren door de boycot-acties. Vooral het hinderlijk posten voor winkels en kantoren kwam vaak voor. Geregeld werd het Nederlandse consulaat in de betreffende regio gevraagd om bijstand. Aanvankelijk lukte het soms om bij fatsoenlijke autoriteiten nog iets aan bescherming te regelen. Nederlandse consuls bemiddelden om de acties te stoppen. Zo kreeg de Nederlandse gezant in Berlijn van het *Auswärtige Amt* te horen dat de wachtposten bij enkele Nederlandse winkeliers in het Rijnland waren 'terug getrokken'. Voor de kwestie Son had het Nederlandse consulaat in Münster van de *NSDAP*-leiding in Gronau telefonisch de toezegging gekregen dat het posten zou stoppen. Het wegpesten van Son ging echter onverminderd door. Naarmate de nazi's steviger in het zadel kwamen te zitten, werd de positie van Nederlandse joodse ondernemers in Duitsland uitzichtlozer.[9]

Maar tandarts Son liet het er niet bij zitten. Hij schreef in augustus 1933 in een 'toestand van algeheele moreele depressie' naar Den Haag over de onrechtmatige beroving van zijn broodwinning. Genoeg grond voor een schadeclaim bij de Duitse staat, vond hij.[10] De schade beliep honderdduizend RM – de praktijk, het verlies bij de verkoop van zijn huis en de studiekosten van zijn dochter, die de studie tandheelkunde in Münster had moeten afbreken. Daarom vroeg hij minister De Graeff om deze claim namens de Nederlandse staat in te dienen in Berlijn. Zijn relaties in Gronau waren bereid te getuigen, zo verzekerde hij. De ambtenaren op het ministerie betwijfelden echter of deze Duitsers dat onder het nieuwe politieke bewind nog steeds aandurfden. Ook zagen zij geen rechtsgrond voor een schadeprocedure van de Nederlandse tegen de Duitse staat. De acties waren immers georganiseerd door de partij, niet door de staat. Ook vond Den Haag de nalatigheid van de Duitse autoriteiten om Nederlandse burgers en zaken te beschermen een te smalle basis voor juridische stappen. Het was een privaatrechtelijke zaak, die Son zelf zou moeten bevechten bij de Duitse rechter. Maar dat was in feite kansloos voor een jood in het Derde Rijk.[11]

Voor Nederlandse zakenlieden die in Duitsland in de knel kwamen, was uitwijken naar Nederland kennelijk de enige mogelijkheid. Zo verhuisde de matzesfabriek van de familie Marcus al in 1933 uit Burgsteinfurt naar Enschede. Daar werd samen met koosjere bakker Woudstra de – nog steeds bestaande – NV Paaschbroodfabriek Hollandia opgericht.[12] Ook elders langs de Nederlands-Duitse grens zijn er voorbeelden van dergelijke bedrijfsverhuizingen. In het Noord-Limburgse grensstadje Gennep werden twee textielfabrieken opgericht door Duitse joodse emigranten. Al in mei 1932 had Ernst Kann uit Goch – zo'n 20 km van Gennep – de confectiefabriek E. Kann & Co. opgericht. In april 1933 verhuisde

9 Nederlands Consulaat Münster aan Gauleiter SA Gronau (z.d.), in: NA, 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.

10 S.M. Son aan minister BuZa, 16 augustus en 8 september 1933, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645. Zie ook: Jan Brauer, 'Joodse tandarts in het Duitse Gronau, 1933', in: *Geschiedenis Magazine* 52 (2017), nr. 2, 36-37.

11 Nota Aanspraken van Nederlandsche Joden in Duitschland naar aanleiding van de boycot, april 1935, in: NA, 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645. Universiteit Münster onderzocht de vervolging van dochter Henriette Son (1909-1992): S. Happ, V. Jüttemann (Hg.), *"Es ist mit einem Schlag alles so restlos vernichtet". Opfer des Nationalsozialismus an der Universität Münster* (Münster 2018).

12 J. Stoutenbeek, P. Vigeveno, *Gids van joods erfgoed in Nederland* (Amsterdam 2016) 394.

hij zelf naar Gennep, in juni gevolgd door zijn gezin. In oktober 1933 werd ter plaatse ook het bedrijf Daco Tricotage opgericht door de Duitse joden Paul David en Karl Jordan. Voor David, die werkte in het familiebedrijf in Geldern, was het verstandig uit te wijken omdat hij een bekende *NSDAP-Gauleiter* had beledigd. Daco en Kann & Co werkten nauw samen. De bedrijven exporteerden kleding over de hele wereld en zorgden in Gennep voor bijna vierhonderd arbeidsplaatsen. Er werkten vooral veel jonge vrouwen en ook joodse vluchtelingen. Daarom stonden de lokale autoriteiten positief tegenover de komst van de Duitse ondernemers. Er werd constructief meegewerkt aan vergunningen en fabrieksterreinen werden tegen redelijke prijzen aangeboden.[13] Na 1933 werden door Duitse emigranten in Nederland circa driehonderd nieuwe kleine en middelgrote industriële bedrijven opgericht, vaak nieuw en aanvullend aan de Nederlandse industrie, omdat uit Duitsland innovatieve procedés werden meegenomen. Ook werden tientallen handelsfirma's opgericht. Deze nieuwe bedrijven leverden duizenden nieuwe banen op, zowel voor Nederlanders als voor vluchtelingen.[14]

Verhuizen naar Nederland was geen optie voor de grote *Margarine Union*, marktleider in de Duitse voedingsmiddelenindustrie met Nederlandse eigenaren. Er werkten veel Duitse en Nederlandse joden in de vestigingen van het bedrijf in Kleef en Goch. De directie probeerde hen te beschermen, bijvoorbeeld door overplaatsing van stafleden naar Nederlandse filialen. Het bedrijf regelde alle papieren en de verhuizing; daaraan wilde de Nederlandse overheid wel meewerken. Andere joodse medewerkers in Kleef en Goch gingen vlak over de grens wonen. Zij bleven in dienst totdat *Margarine Union* hen vanwege de rassenwetten moest ontslaan. In een aantal gevallen keerde het bedrijf aan ontslagen medewerkers een maandelijkse 'freiwillige Firmenbeihilfe' uit, die in een enkel geval in de bezettingsjaren zou doorlopen.[15]

3.2 Het Nederlandse vreemdelingenbeleid en het Duitse grensregime

Het Nederlandse overheidsbeleid voor de opvang van vluchtelingen uit Duitsland kent grofweg drie fasen: voorzichtig en afwachtend tot voorjaar 1934, daarna verscherping van toelating en vanaf voorjaar 1938 streng en restrictief, 'de gesloten grens'.[16] Duitse staatburgers konden zich tot 1935 nog vrij gemakkelijk in Nederland vestigen. Iedere Duitser die niets kwaads in de zin had en over voldoende bestaansmiddelen beschikte, kon zich op grond van de vigerende Vreemdelingenwet uit 1849 in Nederland vestigen. In 1904 werd het Nederlands-Duitse Vestigingsverdrag gesloten met soepele regelingen voor wonen en

13 Metselaars, *En toen waren ze weg*, 35-39. In 1939 verkregen zij de Nederlandse nationaliteit.

14 Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen aan minister van Justitie, 4 juli 1938, in: NA, 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet, inv.nr. 16751. Nota *De economische activiteit der in Nederland door Joodsche uitgewekenen gestichte bedrijven*, berekende 10.000 nieuwe banen. Naast werkverruiming waren er de financiële resultaten, alleen al de naar Nederland verplaatste erts- en metaalhandel realiseerde *f* 100 mln. omzet per jaar.

15 Zie uitvoerig over de Nederlandse wortels van dit bedrijf: hoofdstuk 7. Toen het bedrijf onder Duits toezicht kwam, continueerde de Rotterdamse vestiging van Unilever na mei 1940 deze uitkering aan medewerker Louis Schaap, die in Nijmegen was ondergedoken. Jan Brauer, ' "Willkommen in Holland!" De opvang van Joodse vluchtelingen in Nijmegen 1933-1940', in: *Jaarboek Numaga* 65 (2018) 102-121.

16 Dan Michman, 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in: Kathinka Dittrich en Hans Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 93-108.

werken van Nederlanders in Duitsland en andersom, zoals hiervoor beschreven.[17] Er was geen visumplicht voor Duitsers. Voor vestiging had de immigrant wel een geldig legitimatiebewijs nodig, moest zich aan de wet houden en in z'n eigen onderhoud voorzien. Dat gold ook voor Nederlanders die zich in Duitsland wilden vestigen. Alleen raddraaiers, landlopers, prostituees en criminelen konden worden 'uitgeleid' door grenscommissariaten van politie in Nieuweschans, Enschede, Zevenaar, Venlo of Heerlen. In 1918 werd vanwege de internationale politieke chaos na de Eerste Wereldoorlog een aanvullend *Vreemdelingenreglement* ingevoerd om ook revolutionairen en anarchisten buiten de deur te kunnen houden.

Het op papier soepele toelatingsbeleid betekende in de jaren 1930 allerminst dat de grens wijd open stond voor de vluchtelingen uit Duitsland. De tijden waren snel veranderd: de nieuwe, grote groepen vreemdelingen vormden een bedreiging voor de krappe arbeidsmarkt. Daarom achtte de regering een aanscherping van het vreemdelingenbeleid nodig. Het beleid werd niet gebaseerd op overwegingen van humanitaire aard of gastvrijheid voor politiek of religieus vervolgden, maar werd vooral ingegeven door de actuele nationale sociaaleconomische belangen. De Nederlandse economie werd vanaf 1929 stevig geraakt door de wereldcrisis. Rond 1935 werd een half miljoen werklozen geteld, bijna 20% van de beroepsbevolking. Een grote toestroom van vreemdelingen die hier een nieuw bestaan wilden opbouwen, kwam daarom erg ongelegen. De overheid ging de toegang van vreemdelingen tot de arbeidsmarkt streng reguleren en hanteerde voortaan de nieuwe categorieën 'ongewenste' en 'gewenste' – oftewel nuttige – vreemdelingen. De eenvoudige, gedateerde Vreemdelingenwet van 1849 werd gaandeweg aangescherpt met ad hoc maatregelen en de Vreemdelingenarbeidswet van 1934.[18] Overigens waren ook andere Europese staten bang voor een grote toestroom van vluchtelingen. Zo werd het grote rode stempel 'J' in het paspoort van Duitse joden oorspronkelijk op voorstel van Zwitserland door de Duitsers ingevoerd, om joden gemakkelijk herkenbaar te maken bij de grensovergangen. De Nederlandse regering nam deel aan conventies in Genève in 1936 en in 1938 waarbij de Europese staten afspraken trachtten te maken over de omgang met Duitse vluchtelingen.[19]

De Nederlandse overheid wilde alleen vluchtelingen in levensgevaar een tijdelijk verblijf toestaan. De *Eerste vluchtelingencirculaire* dateert van 30 mei 1934 en hanteerde drie categorieën vluchtelingen: Duitsers, statelozen en vluchtelingen met een andere nationaliteit. Duitse vluchtelingen die al hier waren, kregen toestemming voor verblijf, zij het 'tijdelijk' om een nieuwe toestroom te voorkomen. Nieuwe Duitse vluchtelingen werden 'voorlopig' toegelaten als zij konden aantonen dat zij in levensgevaar verkeerden. Al in Nederland verblijvende statelozen mochten ook blijven, maar nieuwe binnenkomers moesten voortaan een visum hebben. De groep met een andere nationaliteit moest vrijwillig vertrekken of zou worden uitgeleid. De joodse vluchtelingen uit Oost-Europese landen, in Duitsland aangeduid met 'Ostjuden', werden niet gezien als vluchtelingen en dienden zo snel mogelijk

17 Van Eijl, *Al te goed*, 73-94. Het verdrag trad in 1907 in werking en was vooral gericht op praktische zaken rond armlastige staatsburgers in het buitenland en uitwijzing van criminelen, landlopers, etc.
18 Ibidem, 143-170.
19 Ibidem, de invoering van het stempel J op 198 en de internationale afspraken: 178-179.

te vertrekken.[20] Eenmaal binnen de landsgrenzen, mochten vluchtelingen geen werk verrichten. De Vreemdelingenarbeidswet van 1934 bepaalde dat buitenlanders alleen met een vergunning aan het werk konden. De wet was een reactie op beschermingsmaatregelen die andere landen voor de eigen arbeidsmarkt hadden genomen. Den Haag opereerde voorzichtig uit vrees voor repercussies op de positie van de duizenden Nederlanders die woonden en werkten in Duitsland, dat waren er ongeveer evenveel als het aantal Duitsers in Nederland.[21] Het gevoerde vreemdelingenbeleid was in het algemeen gebaseerd op wederkerigheid, zeker in het geval van buurland Duitsland. Het gevolg was dat door die houding sluipenderwijs de Duitse anti-semitische uitsluitingsmechanismen en terminologie – 'ariërs,' 'voljoden', 'kwartjoden', 'Ostjuden' – de Nederlandse beleidsstukken binnendrongen.[22]

De Nederlandse overheid wilde dat de vluchtelingen dus vooral hun best deden om verder te reizen. Alle vreemdelingen werden geregistreerd en in de gaten gehouden. Dit gebeurde door een meldplicht en na 1938 door opvang in afgesloten vluchtelingenoorden, waar het gedwongen nietsdoen en afwachten vaak tot grote frustraties leidde. Vanwege de krappe overheidsbegroting wilde de overheid bovendien niet opdraaien voor de opvangkosten. De joodse gemeenschap in Nederland heeft dan ook veruit de meeste kosten gedragen voor de opvang van de gevluchte joden. Dat gold ook voor het Centrale Vluchtelingenkamp Westerbork waarvan medio 1939 de bouw op nog geen 50 km van de Duitse grens startte. Hiervoor stond op de Rijksbegroting van 1939 een bedrag van *f* 1 miljoen, dat de joodse gemeenschap – met rente – moest terugbetalen.[23] In maart 1933 was in Amsterdam het landelijk *Comité voor Joodsche Vluchtelingen* (CJV) opgericht, een onderdeel van het *Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen*, de gesprekspartner van de overheid inzake de joodse vluchtelingenproblematiek.[24]

Het strenge toelatingsbeleid was dus ingegeven door de crisispolitiek, maar paste ook in het voorzichtige terughoudende buitenlandse politiek ten opzichte van Duitsland met het oog op de handelsbelangen. Openlijke kritiek op de vervolging van tegenstanders en steun aan en erkenning van 'politieke' vluchtelingen zou Berlijn kunnen irriteren. Daarom sprak het kabinet vooral binnenskamers afwijzend over de ontsporing van de Duitse rechtsstaat. De ministers uitten geen openlijke kritiek op de buren, ook niet in de schaarse Kamerdebatten. Maar de regering kon de ogen niet sluiten voor de menselijke drama's die zich aan de grens voltrokken. Het parlement en de publieke opinie vroegen juist daarvoor aandacht: de deur moest ruimhartiger open voor de Duitse vluchtelingen, dat paste immers in de Hollandse traditie als veilig oord voor vervolgden.

Er was nog een andere reden voor een restrictief toelatingsbeleid. De regering vreesde dat een grote ongeregelde toestroom van vreemde joodse vluchtelingen het anti-semitisme in eigen land zou kunnen aanwakkeren. Die geluiden kwamen overigens ook uit de Neder-

20 Berghuis, *Joodse vluchtelingen,* 220; Regeeringsaanschrijving, 30 mei 1934, 2e Afd. A, no. 3160 betreffende vluchtelingen enz.
21 Van Eijl, *Al te goed,* 214-216.
22 Ibidem, 180.
23 Berghuis, *Joodse vluchtelingen,* 167; Binnenlandse Zaken stelde 1 miljoen als lening beschikbaar aan het Comité.
24 Opgericht op 21 maart 1933, geleid door classicus prof.dr. David Cohen en de ondernemer Abraham Asscher. Zie Cohens terugblik op het vluchtelingenwerk: D. Cohen, *Zwervend en Dolend. De Joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933-1940, met een inleiding over de jaren 1900-1933* (Haarlem 1955). Berghuis, *Joodse vluchtelingen,* 167.

landse joodse gemeenschap zelf. Niet zozeer de liberale, geassimileerde Duitse joden vormden een probleem, maar de al genoemde 'Oost-Joden', die er anders uitzagen, zich anders gedroegen en het vreemde Jiddisch spraken. Deze speciale groep had in Heerlen de volle aandacht van politiecommissaris Offermans gekregen.

Problemen met 'Oost-Joden' in Heerlen

Vanaf 1933 kreeg de Vreemdelingendienst op het Heerlense politiebureau het behoorlijk druk. In dat jaar kwamen zesduizend mensen aan het loket met vragen en de dienst stelde 1.100 rapporten op over allerlei vreemdelingenzaken.[25] Politiecommissaris Offermans maakte zich grote zorgen over de ongeregelde stroom vreemdelingen. Vooral de 'ware invasie' van 'Oost-Joden' bracht grote onrust en problemen in de stad, zo schreef Offermans in verschillende brandbrieven aan procureur-generaal Speyart en de betrokken instanties in Den Haag. Het betrof Oost-Europese joden die vaak al jaren daarvoor uit Rusland of Polen naar Duitsland waren getrokken en die nu naar Nederland uitweken. Zijn voorganger had er al mee geworsteld en een aantal van hen toegelaten. In de zomer van 1933 ging het om een twintigtal families en dertig alleenstaanden, die voor een deel al voordat Hitler aan de macht kwam, in Heerlen waren neergestreken. Bovendien ving het lokale joodse vluchtelingencomité nog eens 150 nieuwe vluchtelingen op, die meestal werden doorgestuurd naar het CJV in Amsterdam.

De commissaris wilde alle 'Oost-Joden' het land uit, omdat ze een economisch, sociaal en cultureel gevaar voor Nederland vormden. Het betrof 'de traditie van hun ras getrouw' veelal kooplieden en venters die van de ambulante handel leefden en die op de pof slechte goederen leverden met sluwe betalingsregelingen: 'Hierbij nemen zij het met de moraliteit naar Westerse Christelijke begrippen niet zoo erg nauw.' [26] Bovendien was er sprake van bedrog met visa en verblijfspapieren. De toch al door de crisis getroffen Heerlense middenstand klaagde over deze 'van handenarbeid afkeerige en door sjachelen op de gemeenschap parasiteerende, half beschaafde Oosterlingen', aldus Offermans in een openhartige ontboezeming aan Speyart.[27] Dit onvervalst anti-semitisch taalgebruik paste bij het stereotype beeld van de joodse vreemdeling en de xenofobie die gangbaar was onder overheidsambtenaren en Nederlandse burgers.[28] Offermans toonde weinig empathie voor de benarde positie van de joden in het Derde Rijk. Hij werd niet gedreven door anti-semitisme, zo schreef Offermans in januari 1934 aan het hoofd van de marechaussee. Voor hem waren de 'Oost-Joden' vreemde gasten die met hun onaangepaste optreden in Nederland het anti-semitisme juist aanwakkerden en de joodse zaak geen goed deden.[29] Ook de kleine joodse gemeente in Heerlen en de grotere in Maastricht klaagden bij hem over deze orthodoxe joden en hun gedrag. Offermans pleitte dan ook voor een hard optreden. Hij wilde hen snel uit Heerlen verwijderd hebben, maar dan moest dat strenge beleid ook door andere Limburgse gemeentes wor-

25 Jaarverslag Gemeentepolitie 1933, in: Rijckheyt GAH, 065 Gemeentepolitie, inv.nr. 101.
26 CvP aan burgemeester Heerlen, 25 juli 1933, in: Rijckheyt GAH, 065 Gemeentepolitie, inv.nr. 81.
27 CvP aan PG Den Bosch, 20 november 1933, in: Rijckheyt GAH. 065 Gemeentepolitie, inv.nr. 81.
28 Piersma. *Op eigen gezag*. 34.
29 CvP aan Inspecteur Koninklijke Marechaussee, 26 januari 1934, in: Rijckheyt GAH, 065 Gemeentepolitie, inv.nr. 93.

den gevolgd, anders zou het probleem zich alleen maar verplaatsen. De minister van Justitie wilde onder druk van het CJV en de Poolse regering niet in deze strenge aanpak meegaan, zodat er geen onderscheid kwam tussen de behandeling van 'Oost-Joden' en andere vreemdelingen.[30] Maar Offermans' geluid werd in Den Haag wel degelijk gehoord. Geleidelijk werden de restricties voor toelating van vreemdelingen groter; hun toelating tot de arbeidsmarkt moest vanwege de crisis worden tegengegaan.[31] Offermans liep in Heerlen met zijn voorstellen vooruit op het restrictieve Nederlandse vluchtelingenbeleid dat in de jaren 1930 vorm kreeg.

Na de *Anschluss* van Oostenrijk bij het Derde Rijk in maart 1938 vreesde Den Haag een nieuwe golf van vluchtelingen. In een circulaire van 7 mei 1938 gaf minister van Justitie Goseling, duidelijke instructies aan alle bij de uitvoering van het vreemdelingenbeleid betrokken ambtenaren:

> 'Een vluchteling zal voortaan als een ongewenscht element voor de Nederlandsche maatschappij en derhalve als een ongewenschte vreemdeling te beschouwen zijn, die derhalve aan de grens geweerd en, binnenslands aangetroffen, over de grens gebracht zal moeten worden.'[32]

Hiermee werd de ingezette verscherping van het beleid bevestigd: van een meer open en positieve behandeling van vreemdelingen met milde regels naar een restrictief toelatingsbeleid op basis van uitzondering voor vreemdelingen, waaronder vluchtelingen.

Duits grensregime: *Abschiebung*

Joodse burgers werden in Duitsland vanaf 1933 systematisch van alle rechten beroofd, brodeloos gemaakt en uitgesloten. Ze werden opgejaagd, bedreigd met geweld en opsluiting in kampen. Berlijn wilde ze lozen en zette openlijk in op het *Judenfrei* maken van het Derde Rijk. In een rondschrijven van het *Auswärtige Amt* in januari 1939 was het als volgt geformuleerd: 'Das letzte Ziel der deutschen Judenpolitik ist die Auswanderung aller im Reichsgebiet lebenden Juden.'[33] Duitse grensbewakers waren dan ook volledig ingesteld op de *Abschiebung* (uitzetting) van joden. De vluchteling werd aan de Duitse grens vaak geen strobreed in de weg gelegd, sterker nog, regelmatig werd actief geholpen bij de grenspassage als de dun bezette Nederlandse grensbewaking niet oplette of afwezig was. Zo legde in september 1938 een passagiersschip met een 'reisgezelschap' van 44 Duitse joden aan op de Nijmeegse kade.[34] Zij waren 'afgeschoven' door de Duitse autoriteiten. Het gebeurde geregeld dat ergens diep in Duitsland de politie de paspoorten van potentiële joodse emigranten innam. De papieren werden alvast opgestuurd naar een grensplaats. Daar aangekomen, kregen de reizigers het advies om de Nederlandse grensbewakers te vertellen dat zij op familiebezoek gingen. Hun paspoort kregen ze terug, maar wel voorzien van het stempel

30 Van Eijl, *Al te goed*, 187; Polen 'was ontstemd', het beleid was strijdig met het onderlinge handelsverdrag.
31 Van Eijl, *Al te goed*, 205-215.
32 Geciteerd uit: Berghuis, *Joodse vluchtelingen*, 223.
33 AA Berlijn, Circulaire nr. 83-26 19/1. 25 januari 1939 aan alle diplomatieke posten, geciteerd uit Leon Poliakov, Joseph Wulf, *Das Dritte Reich und seine Diener* (Wiesbaden 1989) 149 https://www.ns-archiv.de/verfolgung/auswanderung/aussenamt.php (Gezien 9 augustus 2021).
34 Rapport Nijmeegse politie, 28 september 1938, in: NA, 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet, inv.nr. 16812.

Auswanderung, zodat zij nooit meer konden terugkeren.[35] Ook kreeg de Nederlandse grensbewaking van vluchtelingen te horen dat Duitse grensbewakers geld vroegen voor het regelen van een grenspassage. Zo verzamelden zich in grenscafé *Startjeshof* in Wyler bij Kleef op 19 december 1938 dertien vluchtelingen uit Wenen en Berlijn. Na betaling van bedragen tot 60 RM aan een grensambtenaar, kwam er een Duitse gids opdagen die hen in het donker in een urenlange barre tocht door de rivierpolders naar een bootje in de Waal bracht. Na de oversteek rustte men enige tijd uit in een Nederlands café, totdat er een autobus kwam voorrijden die hen naar Amsterdam bracht.[36]

Aan de grens controleerden de Duitse grensambtenaren of de emigrant de *Reichsfluchtsteuer* had betaald. Bij vertrek werd namelijk een belastingaanslag opgelegd van 25% van het vermogen en voor joden kwam daar in maart 1939 nog eens 10% *Auswandererabgabe* bij. De *Reichsfluchtsteuer* zou Berlijn bijna een miljard RM opleveren.[37] *Zollfahndungsstellen* en de *Gestapo Grenzkommissariate* waren scherp op deviezensmokkel. Emigranten probeerden uiteraard hun bezittingen – geld, waardepapieren, kunst, juwelen – mee te nemen op hun vlucht. Strenge bepalingen belemmerden echter de uitvoer van geld en waardepapieren uit het Derde Rijk. Er mocht na september 1934 per persoon maar 10 RM aan contant geld mee de grens over.[38] Overtredingen werden zwaar bestraft. De douane-inspectie in de belangrijkste grensplaatsen werd gaandeweg fors uitgebreid; alleen al langs de honderd km grens tussen Gronau en Anholt waren in 1939 bijna zevenhonderd opsporingsambtenaren van de douane belast met dit werk, een verdubbeling ten opzichte van 1935.[39]

Na de *Kristallnacht*, opvangkampen en publieke opinie

Eind 1938 was voor iedereen duidelijk dat er in het Derde Rijk geen toekomst meer was voor joden. Ook nadat begin november 1938 de gruwelijkheden van de *Kristallnacht* doorsijpelden, bleef Nederland echter vasthouden aan het restrictieve toelatingsbeleid. Meteen op 11 november reageerde minister Goseling met een nieuwe circulaire:

> 'In het algemeen dient de grens [...] ook voor deze nieuwe vluchtelingen gesloten te blijven. Alleen in gevallen, waarin de betrokken vluchtelingen hun regelmatige woonplaats hadden in de nabijheid van de Nederlandsche grens en zij wegens direct gevaar voor lijf of leven voor een daadwerkelijken of onmiddellijk dreigenden aanval met achterlating van hun have en goed naar Nederland zijn gevlucht, zal tegen hun binnenkomst en *tijdelijk* verblijf in ons land geen bezwaar behoeven te worden gemaakt.'[40]

35 Circulaire Grensbewaking Rijksvreemdelingendienst no 2444, 8 juni 1937, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 126.
36 CvP Amsterdam aan Bureau Grensbewaking, 9 januari 1939, in: 2.09.45 RVD, inv.nr. 1699.
37 In 1931 ingesteld tegen kapitaalvlucht, gezien de precaire Duitse economie; tot 1945 inde de Duitse fiscus 940 miljoen RM Reichsfluchtsteuer. De 10% extra-heffing voor joden was bestemd voor de *Reichszentrale für die jüdische Auswanderung*. G. Blumberg, 'Die Beteiligung der westfälischen Finanz- und Zollbehörden an der Enteignung jüdischen Besitzes und der Bekämpfung illegale jüdischer Emigration in die Niederlande', in: N. Fasse e.a. *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historischer Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster 2000) 112-124.
38 Verordnung von 11.9.1934 und 29.9.1934, in: *Reichsgesetzblatt* I (1934) 829, 864.
39 Blumberg, *Zollbehörden*, 119: in 1935 werkten er 317, in 1939: 661.
40 Berghuis, *Joodse vluchtelingen*, 22.

Op papier gold dus nog steeds een streng beleid, maar na de excessen werden het grensregime en het uitzetbeleid onder druk van de pers, politiek en publieke opinie in de praktijk toch voor korte tijd iets milder. Na de *Kristallnacht* werd aan de Nederlandse grens niet iedereen zonder meer teruggestuurd. Toen echter na enkele weken het door de regering ingestelde quotum van zevenduizend vluchtelingen was overschreden, ging de grens weer nagenoeg op slot. Voor de illegaal toegestroomde vluchtelingen besloten de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken tot tijdelijke opvang in een twintigtal gesloten vluchtelingenoorden, zoals vesting Hellevoetsluis, Koninginnehoofd in Rotterdam, een vakantiekamp in Hoek van Holland en een katholieke kweekschool in Reuver.[41] Ook de vluchtelingen die door Justitie tijdelijk waren toegelaten, kwamen onder toezicht in een kamp, om te verhinderen dat ze de arbeidsmarkt betraden; ze moesten zich immers vooral op een snelle emigratie richten.

De situatie aan de grensovergangen werd eind november 1938 onderzocht door het *Comité van waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen*.[42] Dit brede gezelschap van vooraanstaande schrijvers en wetenschappers stuurde meteen na de vreselijke berichten uit Duitsland een telegram naar minister-president Colijn, waarin om een ruimer asielbeleid en steun aan de vluchtelingenopvang werd gevraagd. De rapporteurs bezochten het drukke grensstation Zevenaar, waar zich hartverscheurende taferelen afspeelden. Op dit station kwamen dagelijks vijf treinen uit Duitsland aan, zodat er in 1938 per week bijna tweeduizend vreemdelingen op de perrons arriveerden. De 35-jarige joodse winkelier Joseph Gerson Rosenberg was al vanaf 1934 dagelijks op het station te vinden. Hij had een kledingzaak in Zevenaar en was door het CJV gevraagd de vluchtelingen bij hun aankomst bij te staan. Zeker vanaf eind 1938 was hij dag en nacht in touw, want de eerste trein kwam al rond drie uur in de ochtend aan. Rosenberg had toestemming om op het afgesloten internationale perron te komen en kende het stations- en douanepersoneel goed. In het Jiddisch en Duits tolkte hij tussen vluchteling en ambtenaar. Er moest vaak veelvuldig getelefoneerd worden met Amsterdam en Den Haag als de papieren niet helemaal in orde waren. De familie Brus, die de stationsrestauratie beheerde, zorgde voor koosjere maaltijden, terwijl de reizigers in de wachtkamer voor de 3e klasse verbleven, wachtend op nadere berichten. Soms moest enkele dagen op een doorlaatvisum worden gewacht; daarvoor beschikte hotel De Pauw over een aantal kamers, waarin gasten 'in quarantaine' konden verblijven. Het betrof hoofdzakelijk joden, de enkele protestantse of katholieke vluchtelingen konden in Zevenaar op steun van geloofsgenoten rekenen.

Rosenberg stond op goede voet met de ambtenaren op het station, die af en toe een oogje dichtknepen en wat extra tijd gunden om iets te regelen. Maar meestal hielden ze zich streng aan de toelatingseisen. Bijvoorbeeld in de maand februari 1939, toen er zo'n vijfduizend Duitse reizigers binnen kwamen. Daaronder waren bijna tweehonderd landverhuizers met geldige papieren op weg naar de boot in Rotterdam en Amsterdam, maar honderd anderen zonder de geldige papieren werden terug gestuurd en veertien werden niet toegelaten omdat

41 Volgens het Vreemdelingenr.eglement 1918 (Stbl 521) waren de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor vluchtelingenzaken.

42 In november 1936 opgericht in Amsterdam, telde circa 1200 leden. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 368, 369.

ze te weinig geld op zak hadden.[43] Het weigeren van toegang leidde tot wanhopige reacties: om terugzending naar Duitsland te voorkomen gingen radeloze vluchtelingen op de rails liggen, anderen namen vergif of sneden hun polsen door. De Zevenaarse dokter Van Meeuwen moest meermalen in actie komen om mensen te redden.[44] Deze incidenten onderstreepten volgens het Comité van Waakzaamheid het falende toelatingsbeleid. De regering had in de Kamerdebatten in 1938 een tegemoetkomende behandeling van de vluchtelingen beloofd, maar in de praktijk bleek niets van zo'n menselijke houding. Gezien het hardvochtige optreden aan de slagboom kan er 'practisch van toelating van vluchtelingen ternauwernood (...) worden gesproken', concludeerde het rapport met de veelzeggende titel *De gesloten grens*.[45] Alleen illegale grenspassage bleef over, vaak met behulp van mensensmokkelaars. Eind januari 1939 meldde Colijn aan het parlement nogmaals dat slechts bij dreigend levensgevaar of als het ging om kinderen en vrouwen toegang zou kunnen worden verleend.[46]

3.3 Vluchtelingenstroom door de grensregio

Over de omvang van de vluchtelingenstroom naar Nederland na 1933 bestaan geen exacte cijfers, enkel schattingen. Toen in september 1939 met de Duitse inval in Polen de oorlog losbarstte, waren in totaal al 300.000 mensen Duitsland ontvlucht. Daarvan trokken er ruim 40.000 legaal of clandestien over de Nederlandse grens; het betrof vooral Duitse joden, naast een paar duizend – vooral linkse – nazitegenstanders, statelozen en joden met een andere nationaliteit. Zij werden geregistreerd door de marechaussee aan de grens of als ze zich meldden bij de lokale politie. Een derde van hen emigreerde uiteindelijk naar veiliger oorden overzee. In mei 1940 verbleven er naar schatting nog ruim 30.000 joodse vluchtelingen in Nederland.[47]De vluchtelingen kwamen in golven, afhankelijk van de hevigheid van het uitsluitingsproces in de nazistaat. Eind 1933 telde Nederland circa vijfduizend Duitse vluchtelingen. In 1935 kwamen er maandelijks rond de 250 binnen, althans voor zover geregistreerd door de grensbewaking. Na de afkondiging van de Neurenberger rassenwetten in 1935 groeide de emigratiegolf, maar bijvoorbeeld rond de Berlijnse Olympiade in 1936 was het even rustiger aan de grens, omdat het regime de repressie iets had getemperd om voor het oog van de wereld een beter imago te krijgen. In november 1938 zorgden de hevige *Kristallnacht*-pogroms voor een nieuwe golf van zo'n 10.000 vluchtelingen over de Nederlandse grens.

43 Rapport chef Doorlaatpost Zevenaar, 1 maart 1939, in; NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 517.

44 *Zevenaar 50 jaar bevrijd* (Zevenaar 1995) 73-80. Rosenberg (1899-1981) dook met vrouw en dochter in februari 1943 in Zevenaar onder. Zij overleefden, terwijl zo'n 40 joodse stadgenoten werden weggevoerd en vermoord.

45 *Algemeen Handelsblad*, 28 november 1938. Rapport 'De gesloten grens', 28 november 1938, in: NA, 2.04.58 Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zorg voor de Vluchtelingen uit Duitsland, 1938-1942 (BiZa / Vluchtelingen Duitsland), inv.nr. 94. Rapporteurs: oud-Kamerlid, de links-liberale F.J.W. Drion, mr.dr. G.J. van Heuven Goedhart, hoofdredacteur *Utrechtsch Nieuwsblad* en de Nijmeegse jurist mr. Gerrit van Nijnatten.

46 Handelingen der Staten-Generaal, Eerste Kamer 1938-1939. Bijlage A-Rijksbegrooting voor het dienstjaar 1939, Memorie van Antwoord, 26 januari 1939.

47 Onderbouwing van de cijfers uit vele registraties: Van Eijl *Al te goed* 172-176 verder Bob Moore *Refugees from Nazi Germany* 1986 en De Jong *Het Koninkrijk* deel 1. Ter vergelijking: Engeland ving 60.000 Duitse vluchtelingen op, Frankrijk 55.000 en België 25.000.

Wanneer ze eenmaal de Nederlandse grens waren gepasseerd, reisden de meeste emigranten afkomstig uit Berlijn of uit andere grote Duitse steden door naar het westen, naar familie of bekenden. Vaak werd voor Amsterdam gekozen, waar meer dan de helft van de Nederlandse joden leefde en waar goede opvang door het CJV mogelijk was. Daarentegen klopten de joden die langs de Duitse westgrens woonden, in de regel voor hulp eerst aan bij hun joodse contacten net over de grens om daar de te wachten op betere tijden. De grote uitstroom kwam in de Duitse grensstreek pas na de *Kristallnacht* op gang. In het noorden, in *Ostfriesland* en het *Emsland*, daalde het aantal joden met meer dan de helft. Bijvoorbeeld Leer telde in 1933 nog 260 joden, in 1939 nog 120.[48] Eenzelfde ontwikkeling vond plaats in de Twents-Duitse grensregio: Gronau telde in 1933 44 joden, in 1939 nog 9, voor Nordhorn ging het van 50 naar 27 joden, in Bad Bentheim van 24 naar 3.[49] Iets zuidelijker, in het industriestadje Bocholt, woonden in 1933 220 joden, in 1939 nog slechts 39. Ook de regio Kleef-Nijmegen laat dit patroon zien. Van de 150 joden in Kleef kon tweederde wegkomen; in de grensplaatsen Emmerich en Goch halveerde het aantal joodse inwoners.[50] Zo vluchtte de 22-jarige winkelbediende Alfred Vyth uit Kalkar naar Nijmegen. Vyth werkte in Kleef als verkoper op de textielafdeling in het grote warenhuis Tietz. Dit bedrijf van joodse eigenaren kreeg meteen met boycotacties te maken. In april 1933 werd het joodse personeel naar buiten gejaagd en daarbij werd Alfred opgepakt. Omdat de cellen vol waren, liet men hem gaan. Hij vluchtte de grens over en vond werk bij zijn oom die een textielhandel in Nijmegen dreef. Sporadisch was er contact mogelijk met de familie in Kalkar. Kort na de *Kristallnacht* had Alfred nog zijn joodse verloofde Elli uit Heinsberg stiekem over de grens bij Millingen gesluisd; een eerdere poging bij Vlodrop was mislukt. Ze trouwden begin februari 1939. Na enkele weken moest Elli zich echter melden bij de politie vanwege die illegale grenspassage. Zij zat een half jaar lang in opvangkamp Koninginnehoofd in Rotterdam. Van de 65 joden in Kalkar in 1933 overleefden er achttien, daarvan vier in de onderduik in Nederland; Alfred zou - ondergedoken in Nijmegen - de holocaust overleven, zoals we later zullen zien.[51]

Door deze uittocht groeide het aantal joden in de Nederlandse grensstreek. Zo verdubbelde in grensprovincie Limburg het aantal joodse inwoners tussen 1930 en 1941 van 781 naar ruim 1.455. Venlo, Heerlen, Vaals en Maastricht kregen grotere concentraties van joden.[52] Een uitvoerige nationale inventarisatie van mei 1938 – dus nog vóór de *Kristallnacht*

48 Mulder *De grens getrokken* 127; in het Duitse dorp Bunde verminderde het aantal joden van 50 naar 4 na 1938, Haren van 28 naar 19, Meppen van 49 naar 25.

49 Demant 108. Cijfers uit portal *Aus der Geschichte jüdischer Gemeinden im deutschen Sprachraum*, https://www.jüdische-gemeinden.de/index.php/home (Gezien 9 augustus 2021).

50 In 1932 telden Emmerich en Goch respectievelijk 95 en 75 joodse burgers, in 1939 37 en 27. Rolf Eilers, 'Politische Geschichte Kleves im 20. Jahrhundert', in: H. Henning ed., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert* (Kleve 1991) 51-89 en W. Krebs, *Geschichte der Juden in Kleve* (Kleve 2014).

51 Alois Puyn, 'In Nimwegen "untergetaucht". Das Schicksal eines Kalkarer Juden und seiner Familie 1933-1945', in: *Kalender für das Klever Land* (1984) 31-38. Interview Alfred en Elli Vyth door Jan Driever in 1985: Regionaal Archief Nijmegen (RAN), AC256. Officieel vestigde Vyth zich op 17 september 1937 in Nijmegen. Over de internering van Elli Vyth: CvP aan burgemeester Nijmegen, 3 maart 1939, in: Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 2 Archief Secretarie Gemeente Nijmegen,1810-1946, inv.nr. 1170.

52 Van 781 in 1930 tot 1.455 in 1941; het eerste cijfer betreft de Nederlandse volkstelling op grond van opgave van kerkelijke gezindte, terwijl 1941 de telling is volgens de raciale criteria van de bezetter, incl. vluchtelingen. H. van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013) 31.

– gaf aan dat de joodse gemeentes in totaal zo'n 10.000 joodse vluchtelingen in Nederland onder hun hoede hadden. Daarvan woonden er ruim zesduizend in Amsterdam; in de belangrijkste plaatsen dicht bij de oostgrens ruim 1.300, zoals onderstaande tabel toont.

Groningen	55
Winschoten	19
Emmen	15
Almelo	14
Hengelo (O)	28
Enschede	260
NOORD	**391**
Zwolle	31
Deventer	19
Zutphen	16
Winterswijk	18
Doetinchem	18
Arnhem	92
Aalten	13
Terborg	11
Dinxperlo	15
MIDDEN	**233**
Nijmegen	73
Gennep	17
Venlo	89
Roermond	48
Sittard e.o	54
Heerlen	125
Valkenburg	23
Maastricht	232
Vaals Gulpen	58
ZUID	**719**
TOTAAL	**1343**

Door joodse gemeenten geregistreerde vluchtelingen, mei 1938
Plaatsen oostgrens van noord naar zuid, met meer dan tien vluchtelingen [53]

53 Nota Comité Bijzondere Joodsche Belangen aan minister van Justitie, 4 juli 1938, in: NA, 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet, inv.nr. 16751.

Uit deze registratie van de opvang in joodse kring blijkt de grotere concentratie in Zuid-Nederland, de Achterhoek en rond Enschede. De Limburgse gemeenten trokken Duitse joden van dichtbij en uit het Rijnland aan. Plaatsen met een relatief grote joodse gemeenschap, zoals Enschede, Nijmegen en Maastricht, beschikten over een grotere opvangcapaciteit en hadden een actief plaatselijk hulpcomité. Deze lokale comités werkten nauw samen met het al genoemde CJV in Amsterdam. Het centrale comité richtte zich op werkvergunningen, reisdocumenten, visa en identiteitspapieren en steunde de lokale comités. Opvang van enkele tientallen vluchtelingen, vaak bekenden uit de regio, bleek over het algemeen geen probleem voor de kleine joodse gemeenschappen. Vanuit Nijmegen, Zevenaar, Enschede en Heerlen werd voortdurend bericht over grensincidenten rond vluchtelingen. Dat was belangrijke informatie voor het CJV, dat koortsachtig overlegde met de ministeries in Den Haag over individuele kwesties en over verruiming van het toelatingsbeleid.

Ook andere levensbeschouwelijke 'zuilen' in de Nederlandse samenleving – socialisten, communisten, katholieken, protestanten – richtten comités op die gevluchte Duitse vrienden en geestverwanten opvingen. In de grensregio waren hulplijnen van de communistische *Internationale Rode Hulp* en het socialistische *Comité voor Politieke Duitse Vluchtelingen* actief om tientallen kameraden over de grens te sluizen; deze grensactiviteiten komen nog uitgebreid aan de orde.

3.4 Ervaringen van vluchtelingen

Voor de vluchteling zonder de juiste papieren was vooral het eerste contact met Nederlandse ambtenaren aan de slagboom cruciaal. Op die plek werd immers in eerste instantie beslist over doorlaten of de toegang weigeren. De gespannen vluchteling kon daarbij wel wat hulp gebruiken, gezien de complexe wet- en regelgeving en de emigratieprocedures. Het regende Haagse ad hoc circulaires naar de grensposten met het predicaat 'Geheim'. De instructies werden door de lokale grensbewaking vaak verschillend geïnterpreteerd.[54] In een aantal grensplaatsen had de joodse gemeenschap daarom al spoedig hulpcomités opgericht, die meteen assisteerden bij aankomst. In de praktijk maakte het nogal een verschil in welke grensplaats men aankwam en welke ambtenaren men daar aantrof. Anderzijds bleek de grensbewaking een gatenkaas! De slagboom kon dicht, maar de 580 km lange grens tussen Nederland en Duitsland – van Nieuweschans tot Vaals – kende voldoende paden en sluipwegen voor een clandestiene grenspassage. We zagen hiervoor al dat het hoofd van de grensbewaking, majoor Croiset van Uchelen, in Den Haag klaagde dat er maar één man per km grens beschikbaar was, hij had zeker twintig man per km nodig om de illegale toestroom te kunnen stoppen. Wie ter plaatse de weg wist of goede contacten had, kon dus gemakkelijk binnenkomen over de 'groene grens', dus buiten de officiële grensovergangen om.

In sommige grensplaatsen waren Nederlandse autoriteiten hulpvaardig. Zo richtte burgemeester Hendrik Jan Verbeek van het Achterhoekse grensdorpje Dinxperlo met anderen een hulpcomité op voor vervolgden 'wegens ras of geloof'. De spanningen werden direct merk-

54 Een overzicht biedt: Van Eijl, *Al te goed*, 171-201.

baar in de grenssamenleving. Het dorp werd eind juli 1936 opgeschrikt door de molestatie van een vooraanstaand comité-lid, de joodse Mozes Kan, leraar aan de ULO in Winterswijk. De 60-jarige Kan werd 's avonds thuis zwaar mishandeld. 'Een politieke wraakneming?' schreef de lokale krant over de 'bestiale' overval.[55] De daders werden gezocht in kringen van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij (NSNAP), een splinterpartij die directe aansluiting bij het Duitse Rijk nastreefde en die in de Achterhoekse grensregio en vooral in Bocholt actief was. De leden kwamen over de grens naar Dinxperlo en Winterswijk om anti-joodse leuzen en hakenkruizen op straat te schilderen of om pamfletten uit te delen. Enkele NSNAP-ers werden gearresteerd voor de overval op Mozes Kan, maar kwamen al snel op vrije voeten.[56] Behalve nazi's trokken ook vluchtelingen naar Dinxperlo en burgemeester Verbeek achtte het vanuit zijn functie als een plicht om te helpen. Hij werkte samen met vluchtelingenhelpers en zocht contact met mensen in Duitsland die weg wilden. Hij verstrekte hen een identiteitsbewijs met daarop een 'voorlopige verblijfsvergunning'. Tientallen joodse gezinnen bood hij op deze wijze een vluchtmogelijkheid. Daarmee ging hij volgens Den Haag zijn boekje te buiten. Hoewel de richtlijnen niet altijd eenduidig waren, lag de beslissing over toelating bij het ministerie van Justitie en de Rijksvreemdelingendienst. Er kwamen anonieme beschuldigingen uit NSB-hoek dat Verbeek zich liet betalen voor zijn diensten. De NSB-pers stookte het vuurtje flink op. *Het Nationale Dagblad* schreef sarcastisch over Dinxperlo als het 'Jeruzalem aan de grens', compleet 'verjoodscht', omdat daar de burgemeester zijn vingers krom schreef aan verblijfsvergunningen voor joden.[57] Het kwam uiteindelijk tot een rechtszaak tegen Verbeek, waarbij hem vooral werd verweten dat hij zijn bevoegdheden had overschreden. Van zelfverrijking was geen sprake, wel van enkele slordigheden: bij Verbeek thuis lag het speciaal vervaardigde gemeentestempel en hij had *f* 1,60 (!) aan legesgeld niet afgedragen. Aan de Arnhemse kantonrechter vertelde Verbeek op 30 juni 1939 dat hij geen schurk was en dat hulp aan mensen in nood paste bij zijn taakopvatting. Nooit had hij zich hiermee verrijkt. Mogelijk had hij voorschriften overtreden, maar nimmer de wet. Het proces eindigde in oktober met een vrijspraak, die in maart 1940 in hoger beroep werd bekrachtigd; inmiddels had de flink aangeslagen burgemeester echter al oneervol ontslag gekregen.[58] Dit voorbeeld maakt duidelijk dat gezagsdragers in de periferie in de praktijk konden afwijken van het regeringsbeleid en eigen interpretaties van de wet- en regelgeving maakten. Burgemeester Verbeek kwam daarmee in conflict met Den Haag, die in dit geval corrigerend en disciplinair optrad.

Burgemeester Verbeek werd dan wel vrijgepleit van zelfverrijking, maar er was aan de grens ook incidenteel sprake van corruptie onder Nederlandse ambtenaren. In deze gevallen trad Den Haag streng op. De Heerlense politie werd in 1936 geconfronteerd met Poolse joden die vanaf 1934 discutabele verblijfspapieren hadden gekregen in de gemeente Borg-

55 *Winterswijksche Courant,* 24 juli 1936 'De overval op den heer M.S. Kan'.
56 Krosenbrink, *Grensgevallen,* 64-69.
57 *Het Nationale Dagblad,* 5 januari 1939. Marij Leenders, 'Joodse vluchtelingen aan de grens. De naleving van het restrictieve vluchtelingenbeleid', in: *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 237.
58 Verbeeks verweerschrift in: Berghuis, *Joodse vluchtelingen,* 125-126. Verbeek verzocht al december 1938 om eervol ontslag om het ambt niet te bezoedelen. De Gelderse CdK stuurde Verbeek op ziekteverlof en schorste hem daarna; in april 1939 volgde kil ontslag. Verbeek overleed in januari 1946 op 70-jarige leeftijd; in 1990 werd de burgemeester gerehabiliteerd.

haren. De burgemeester van deze kleine gemeente kwam slechts eenmaal per week op het gemeentehuis en had daarom niet gemerkt dat de ijverige, inmiddels overleden, gemeentesecretaris zich in zeker twaalf gevallen had laten betalen voor deze papieren.[59] Opzienbarend was dat de Nijmeegse politiecommissaris Sebastiaan van der Mark over de schreef ging. Hij vroeg de Duitse illegale vluchteling Cremer voor een tijdelijk verblijf een waarborgsom van duizend gulden, die gedeeltelijk door het Nijmeegse Vluchtelingencomité werd betaald. In april 1934 was deze 43-jarige veelbelovende Haagse inspecteur naar Nijmegen gehaald om het korps te professionaliseren. In 1936 werd pijnlijk duidelijk dat Van der Mark een dubbelleven leidde en op grote schaal geld verduisterde om zijn schulden af te betalen. Van der Mark kreeg ontslag en werd in november 1936 tot 3,5 jaar cel veroordeeld.[60] Cremer werd in oktober 1937 een voorlopig verblijf toegestaan en kreeg zijn geld terug.[61]

Aankomst per trein, bijvoorbeeld station Nijmegen

Voor veel vluchtelingen was een treinstation de eerste kennismaking met Nederland. De belangrijkste internationale treinen uit Duitsland liepen over de lijn Emmerich-Zevenaar en over Bentheim-Oldenzaal. Alleen al op station Zevenaar kwamen midden jaren 1930 maandelijks meer dan 10.000 reizigers binnen. Tussen de reguliere reizigers bevonden zich plukjes vluchtelingen. Ook met lokale boemeltjes kwamen vluchtelingen uit Duitse grensplaatsen naar plaatsen als Heerlen, Venlo, Nijmegen of Groningen. Op de belangrijke grensstations moest de reiziger eerst door een aparte visitatiezaal met lange lage tafels waarop de douane en de marechaussee koffers en papieren konden controleren. Dat moment was cruciaal voor vluchtelingen, omdat daar werd beslist over – tijdelijke – toelating of weigering. Directe interventie van een vluchtelingenhelper ter plekke kon voorkomen dat vluchtelingen met de eerste trein weer werden teruggestuurd. Soms bezat de vluchteling bijvoorbeeld wel een visum en het ticket voor emigratie overzee, maar geen transitvisum voor Nederland. Anderen moesten nog een periode overbruggen voordat hun schip uit Rotterdam vertrok. Problematisch werd het als niet kon worden aangetoond dat de verblijfskosten konden worden gedragen; reizigers uit Duitsland mochten immers maar 10 RM bij zich hebben. De vluchteling moest aan de grens bewijzen dat iemand garant stond voor het verblijf in Nederland. Vaak sprong het vluchtelingencomité bij.

Voor grensstation Nijmegen zijn er unieke getuigenissen van de gespannen sfeer bij de aankomst in Nederland. Een treffende beschrijving geeft de Amerikaanse schrijver en kunstenaar Frederic Zeller.[62] Als 14-jarige joodse Berlijnse jongen maakte hij vlak voor Kerstmis 1938 een spannende treintocht dwars door Duitsland naar Kleef. Net zoals veel radeloze Duitse ouders probeerden de vader en moeder van Fred – zoals hij toen nog heette – na de *Kristallnacht* in ieder geval alvast hun kinderen in veiligheid te brengen. In Duitse joodse

59 Rijksrecherche Maastricht aan PG Den Bosch, 19 januari 1937, in: Rijckheyt GAH, 065 Gemeentepolitie, inv. nr. 140.

60 *PGNC*, 11 november 1936, Verslag zitting Rechtbank Arnhem.

61 Ministerie Justitie aan PG Arnhem, 22 oktober 1937, in: NA 2.09.22 Justitie Verbaal en Kabinet, inv.nr. 16 759, Indices Agenda 1937.

62 Copywriter-kunstenaar Frederic Zeller (Berlijn 1924-1994 New York) emigreerde in 1957 vanuit Engeland naar de VS. Zijn jeugdherinneringen *When Time Ran Out. Coming of Age in the Third Reich* (New York 1989) droeg hij op aan het Nederlandse volk.

kringen gingen eind 1938 namelijk geruchten dat de Nederlanders nog wel kinderen tot 17 jaar toelieten. Snel handelen was nodig, want de grens kon elk moment dicht gaan. Fred kreeg het adres van het Nijmeegse comité mee en stapte 's ochtends in de trein. Rond zes uur in de middag arriveerde Fred, die samen reisde met zijn neefje en nichtje, in Kleef, al dicht bij de Nederlandse grens. Onderweg hadden ze nog een paar kinderen met dezelfde reisplannen getroffen. In Kleef nam het groepje de trein naar Nijmegen voor 'bezoek aan een tante', zo beweerden ze tegenover grensambtenaren. Omdat ze zonder geldige papieren reisden, ondergingen ze in die trein een laatste grove bedreiging: 'Verdammt, Saujuden', beet een ambtenaar hen toe. Een andere Duitse douanier was een stuk vriendelijker bij de aanblik van de bange kinderen: 'Es tut mir so leid' en hij wenste hen alle geluk toe. Even later arriveerde de trein op station Nijmegen. Fred stapte op het perron dat wit was van de eerste sneeuw in dat jaar en gaf achteraf de volgende impressie:

> 'Met lood in de schoenen, elkaar op de hielen trappend, liepen we op het helder verlichte gebouw toe. De grote, hoge ruimte was vrijwel leeg. Recht voor ons stond een grote vierkante tafel met een Nederlandse douanier erachter. We sjokten langzaam naar de tafel en lieten onze bagage zien. Alles bij elkaar had het in één normale koffer gekund. De douaneman wierp er een blik op en gebaarde ons door te lopen naar de uitgang achter hem. We keken in de aangegeven richting en zagen een groot ijzeren hek dat bijna gesloten was, er kon net iemand door naar de uitgang langs de controleur. Er passeerden juist twee mensen, we zagen ze hun kaartjes afgeven en papieren laten zien. Op een kluitje liepen we uiterst langzaam naar de man bij het hek. Ik merkte een kwiek mannetje op aan de andere kant. Hij leek geagiteerd en bewoog zich op een springerige manier die me aan iemand deed denken. Charlie Chaplin, dat was het, een Charlie Chaplin in goeden doen. Hij merkte dat ik naar hem keek, beantwoordde de blik zeer indringend en hief zijn hand enigszins als om te groeten. Ik hief mijn hand ook iets en vroeg me terwijl ik naar hem keek af of ... toen hij riep: "Joodse vluchtelingen?" Dat leek genoeg op *Jüdische Flüchtlinge* om het mij te doen begrijpen. Ik knikte heftig, waarop hij opgewonden begon te springen en riep "*Gut, gut, alles gut*, voor jullie ben ik hier. Wees maar niet bang". Hij liep vlug naar de man die de kaartjes inzamelde en sprak met hem, wijzend naar ons. De man in uniform die ons al met beroepsmatige belangstelling had bekeken, liet onze kwieke 'Charlie' door. Hij snelde met een brede glimlach op ons toe. "*Willkommen in Holland!* Ik ben van het Nijmeegse joodse vluchtelingencomité. Alles gut." '[63]

Op station Nijmegen hield rabbijn Alexander Salomons met andere leden van het vluchtelingencomité elke trein uit Kleef in de gaten. De nerveuze vluchtelingen onder de reizigers pikten zij er gemakkelijk uit. Het groepje Berlijnse kinderen werd door rabbijn Salomons meegenomen naar een keetje op het donkere rangeerterrein. Daar werden al hun gegevens genoteerd. Na druk getelefoneer met de instanties en garanties voor de opvangkosten, mochten ze verder, het station uit, Nederland in. In zijn dagboek noteerde Zeller later:

> 'Ich werde niemals in meinem Leben die nächtliche Fahrt mit dem Wagen durch die erleuchtete Stadt Nijmegen vergessen. Diese Stimmung in mir, endlich draussen, ich habs geschaft, ich bin ein freier Mensch.'[64]

63 Uit de vertaalde editie: Frederic Zeller, *Vergane jeugd. Berlijn 1924-Rotterdam 1939* (Houten 1989) 217, 218.
64 Geciteerd uit: Berghuis, *Joodse vluchtelingen*, 43-44.

Tekening L.J. Jordaan, in: Albert Helman, Miljoenenleed. Tragedie der joodse vluchtelingen, Arnhem 1940

600 joodse kinderen uit Wenen arriveren op station Nijmegen op 11 december 1938. (Nationaal Archief - Collectie Spaarnestad)

Frederic Zeller in 1938 (bron autobiografie Vergane jeugd - 1989)

Per auto ging het groepje naar de Nijmeegse synagoge, waar het comité zetelde. Daar waren nog meer Duitse kinderen. Fred werd stevig schoon geschrobd en vervolgens door een arts onderzocht. Naar zijn ouders in Berlijn zond het comité een telegram over de goede aankomst. Fred werd korte tijd ondergebracht bij de joodse familie De Wijze, een bekend opvangadres.[65] Na kerst kwam Fred via een kindervakantiehuis in De Steeg terecht in vluchtelingenoord Rotterdam Heijplaat. Daar kreeg hij in februari 1939 gezelschap van zijn 12-jarige zusje Lilian, die ook door vader en moeder Zeller in Berlijn op de trein naar Nijmegen was gezet. In april 1939 vertrokken Fred en Lilian Zeller naar het veilige Engeland; hun ouders overleefden de holocaust niet.[66]

In die periode logeerden er bij rabbijn Salomons thuis geregeld gevluchte kinderen. Hij woonde met zijn vrouw Roosje Hes en hun vier kinderen naast de Nijmeegse synagoge.[67] Daar sprak de correspondent van het *Algemeen Handelsblad* op donderdag 17 november 1938 uitgebreid met een zeer drukbezette Salomons: 'Onophoudelijk rinkelde de telefoon'. Salo-

65 Hij kreeg het bed van zoon Louis, een leeftijdgenoot. Louis de Wijze (1922-2009) was een Nijmeegse Auschwitz-overlever. K. van Cadzand, *Ontsnapping uit de dodenmars. Herinneringen van Louis de Wijze aan de concentratiekampen en transporten* (Amsterdam 1995).

66 Moeder Fanny Zeller werd vermoord in het getto van Minsk, vader Heinr.ich in Auschwitz. Voor hun Berlijnse woning Havelstrasse 20 liggen twee *Stolpersteine*: https://www.stolpersteine-berlin.de/de/biografie/1400 (Gezien 9 augustus 2021).

67 Alexander Salomons kwam december 1925 uit Amsterdam naar Nijmegen als rabbijn en leraar van de Nederlands-Israëlitische Gemeente, die zo'n 500 leden telde. Hij doceerde ook Hebreeuws op het Stedelijk Gymnasium. Zie: Brauer, *Willkommen*.

mons had zorgen over zeven kinderen die net uit Keulen waren aangekomen, de oudste veertien jaar, de jongste 3,5 jaar. Hun huis in Keulen was 's nachts overvallen door nazi's. De zeven kinderen hielden zich daarop een week lang schuil, zwervend door de stad. Vervuild en schamel gekleed waren ze door hun moeder op goed geluk met een briefje op de trein gezet. Op het Nijmeegse station ving Salomons hen op. Het Nijmeegse comité probeerde in contact te komen met de ouders en ondertussen te regelen dat de kinderen konden blijven. Uiteindelijk gaf Den Haag toestemming, maar Salomons drukte de journalist nog op het hart: 'Het is dringend noodzakelijk [...] dat op korten termijn een soepele regeling getroffen wordt. In afwachting desnoods van de Internationale regeling van het vluchtelingenvraagstuk.'[68]

Rabbijn Salomons had al in april 1933 het initiatief genomen tot oprichting van het *Plaatselijk Hulpcomité tot steun aan de Duitsch-Joodsche Vluchtelingen*, waarvan hij de secretaris werd. Prominente Nijmegenaren zaten in het Comité van Aanbeveling: burgemeester Joseph Steinweg, Titus Brandsma (destijds rector magnificus van de Rooms-Katholieke Universiteit), wethouders, geestelijk leiders, de politiechef en zakenlieden.[69] De inwoners van Nijmegen waren begaan met het lot van de vluchtelingen. Dat uitte zich in inzamelingen en bazaars voor het comité; bioscopen doneerden soms hun zondagse dagomzet. Het praktische opvangwerk werd verricht door de joodse gemeente. Voortdurend stemde Salomons af met het landelijke CJV over individuele gevallen, zoals de hopeloze mensen die door Duitse en Nederlandse autoriteiten eindeloos heen en weer over de grens werden geschoven. Uit de notulen van een CJV-vergadering blijkt zijn drijfveer: 'De Heer SALOMONS (Nijmegen) wil in opdracht van zijn gemeente tegenover daden van geweld een daad van hulp stellen. (...) Hij geeft de verzekering, dat allen denken aan het groote belang, dat de verdrukte Jodenheid bij den arbeid van het Comité heeft.'[70]

De kindertransporten

Ondanks het ongewijzigd strenge Nederlandse toelatingsbeleid werd eind 1938 iets ruimhartiger naar de toelating van kinderen gekeken. Op zondagavond 11 december 1938 stond rabbijn Salomons weer op het perron. Rond acht uur reed daar onder grote belangstelling een speciale kindertrein uit Wenen met zeshonderd joodse vluchtelingetjes tussen 4 en 17 jaar het station binnen. Ze waren op weg naar Hoek van Holland, het *Algemeen Handelsblad* berichtte er over:

> 'De stemming onder de kinderen was zeer opgewekt en allen waren zeer dankbaar voor de hartelijke ontvangst. Het vluchtelingencomité had gezorgd voor koffie, brood en fruit, in zoo ruime mate, dat men nog overhield. (...) Om kwart voor negen reed de lange trein het station Nijmegen weer uit, waarbij de vele belangstellenden de jonge reizigers hartelijk nawuifden, die op hun beurt daarop vroolijk reageerden.'[71]

68 *Algemeen Handelsblad,* 19 november 1938, idem *Het Vaderland,* 18 november.
69 Brauer, *Willkommen*. Op 14 april 1933 werd het comité gelanceerd met een grote advertentie in de *PGNC* en *De Gelderlander*.
70 Verslag Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen met alle Kerkbesturen, Armbesturen en Vluchtelingencomités, 20 maart 1938, in: NIOD, 287 Mr. M. Wolff, inv.nr. 50.
71 *Algemeen Handelsblad,* 12 december 1938.

Station Nijmegen, visitatiezaal van het douanegebouw (collectie Spoorwegmuseum)

Gelderlander en PGNC, 14 april 1933

Rabbijn Alexander Salomons (1890-1943) en de Nijmeegse synagoge, waar het plaatselijk comité Duitse vluchtelingen opving. (RAN beeldbank)

De Gelderse inspecteur voor de Volksgezondheid, dr. L.A. Veeger, constateerde dat de gezondheid van de Weense kinderen goed was. Diezelfde avond stapten vijfhonderd van hen op de boot naar Engeland, terwijl de rest onder de hoede kwam van comités in Den Haag en Rotterdam. Dit transport was het eerste in de reeks die bekend werd onder de naam *Kindertransporte*. Deze transporten zouden tot het uitbreken van de oorlog zo'n 10.000 joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk naar het veilige Engeland brengen, overigens niet allemaal via Nederland. De operatie kwam op gang nadat de Engelse regering na de *Kristallnacht* besloot kinderen onder 17 jaar toe te laten. De opvang en transporten waren in handen van de *Refugees Children Movement*, waarin verschillende Engelse hulporganisaties samenwerkten. De Nederlandse regering werkte mee aan de doorreis, die werd gecoördineerd door de zeer kordate 'Tante Truus' Wijsmuller-Meijer van het CJV. Voor de eerste trein als testcase, die Nijmegen aandeed, had zij met de douane in Kleef onderhandeld en ook regelde zij de overtocht met de rederij. Volgende kindertransporten kwamen vooral via grensstation Oldenzaal binnen.[72]

Tegenover de vreugde op het Nijmeegse station over de eerste speciale kindertrein, stonden ook vluchtelingendrama's die zich afspeelden in de visitatiezaal. Uitgerekend tegelijkertijd met de Weense trein waren op 11 december 1938 met de D-trein van 18.43 uur uit Kleef 22 kinderen tussen 3 en 17 jaar zonder papieren aangekomen. Zij werden geweigerd en moesten meteen terug. Dat gaf de nodige commotie bij de aanwezige comitéleden. Er werd met spoed gebeld naar Den Haag. Daar hield majoor Croiset van Uchelen echter vast aan een 'sprekende afwijzing' van deze 'onregelmatig aangereisde' kinderen. Hij wilde met dit ste-

72 Truus Wijsmuller-Meijer onderhandelde op 5 december 1938 persoonlijk met Adolf Eichmann, die in Wenen de Zentralstelle für jüdische Auswanderung leidde. Zie Marcella van der Weg, *Meijer, Geertruida*, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. Over de kindertransporten: Vera K. Fast, *Kindertransporten 1938-1948* (Amersfoort 2016). De betreffende digitale bronnen: http://www.dokin.nl ; https://www.kindertransport.org/ en http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Meijer (Gezien 9 augustus 2021).

vige besluit de ongeorganiseerde toestroom, vooral via station Nijmegen, stoppen. Rabbijn Salomons kon niets meer voor de kinderen doen. Zwaar teleurgesteld, zei hij dat zijn aanvankelijke vreugde over de speciale kindertrein door dit vluchtelingendrama behoorlijk was vergald.[73] Een journalist registreerde de trieste aftocht:

> '...in alle heerlijke Hollandse nuchterheid klonk het consigne: "Terug...!" [...] En toen zijn die twee en twintig kinderen als een kudde zwarte schapen door de tunnel naar het tweede perron gedreven en met de trein van 20.14 uur precies op tijd naar Duitsland teruggegaan. Zij waren anderhalf uur in ons gastvrije Nederland geweest... Er waren er bij, die wanhopig huilden. De jongens keken teleurgesteld en de meisjes drukten de zakdoek in de ogen.'[74]

Binnenkomst via Nijmegen 'gemakkelijker'

Berichten over de actieve steun aan joodse vluchtelingen op station Nijmegen waren intussen behoorlijk bekend geraakt in Duitse joodse kringen. Binnenkomst verliep daar 'gemakkelijker' dan op andere stations, zo werd verteld. In Berlijn en Keulen kregen joodse vluchtelingen daarom het advies via Nijmegen te reizen. Toch was het Nijmeegse hulpcomité zeker niet altijd succesvol. Dat was al gebleken bij de schokkende gebeurtenis van het terugsturen van de 22 kinderen in december 1938, maar ook in de maanden daarna waren er veel teleurstellingen te melden. Over februari 1939 rapporteerde de douanepost Station Nijmegen, dat er in totaal 1.546 vreemdelingen waren gearriveerd, onder wie 1.262 Duitsers. Over de joodse vluchtelingen onder hen werd in kille cijfers gemeld: 'Doorgelaten 1 volwassene en 13 kinderen, teruggezonden 9 volwassenen en 51 kinderen.'[75] Ook Salomons schreef op 23 februari naar het CJV dat in de voorbije week alle in Nijmegen gearriveerde kinderen op last van het departement waren teruggezonden.[76]

De Rijksvreemdelingdienst in Den Haag vond dat het Nijmeegse comité de ambtenaren op het station regelmatig hinderlijk voor de voeten liep: 'Het contact met de agenten van het Joodsche Vluchtelingen Comité te Nijmegen [is] in den laatsten tijd ontaard in een ongewenschte controle van de zijde van die Heeren op de toepassing der voorschriften betreffende de toelating van vreemdelingen', zo klaagde Croiset van Uchelen in april 1939 bij de minister.[77] Andere grensstations kenden dergelijke klachten niet en hij stelde daarom voor het Nijmeegse comité voortaan uit de visitatiezaal te weren. Maar zover kwam het niet.

De reputatie van de Nijmeegse rabbijn Salomons reikte tot ver over de grens. In augustus 1939 schreef het emigrantenblad *Aufbau* van de Duits-joodse club in New York onder de kop *Ehrenschuld* over Salomons: 'Dieser Name verdient in Granit eingehauen zu werden' en ook 'Uebermenschliches wird schon seit 1933 von diesem Manne geleistet.'[78] Volgens het blad zouden vele emigranten in Amerika, Cuba, Peru en Bolivia zich later nog het moment herinneren waarop zij voet hadden gezet op Hollandse bodem en dat ambtenaren hen 'sofort'

73 Verslag Croiset van Uchelen voor minister van Justitie 12 december 1938, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 229.
74 *Zaans volksblad. Sociaal-democratisch dagblad,* 12 december 1938.
75 Opgave Doorlaatpost Station Nijmegen, 1 maart 1939, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 200. Via station Nijmegen vertrokken februari 1939 1483 vreemdelingen (1201 Duitsers) over de grens.
76 Salomons aan CJV, 23 februari 1939, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 309.
77 Croiset van Uchelen aan minister van Justitie, 6 april 1939, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 309.
78 *Aufbau. Blätter für das Judentum.* Uitgave German-Jewish Club New York, 5(1939), nr. 15, 15 augustus 1939.

met de eerstvolgende trein weer dreigden terug te sturen. Echter: 'Immer wieder war es A. Salomons, der sie vor dem sicheren Tod bewahrte und ihnen das Leben rettete.'[79] Honderden joodse vluchtelingen zijn na 1933 via de grensovergangen of op het station in Nijmegen geholpen door het lokale hulpcomité. De meesten reisden verder. In 1941 hadden in Nijmegen nog zo'n 110 gevluchte joden onderdak, die evenals de joodse Nijmegenaren werden opgejaagd en vervolgd door de Duitse bezetter.[80]

3.5 Mensensmokkel

De illegale binnenkomst van vluchtelingen over de 'groene grens' kwam steeds vaker in handen van mensensmokkelaars. Notoire smokkelaars stapten moeiteloos over van de gangbare smokkelwaar tabak, boter, koffie en thee op de nieuwe lucratieve handel: joden over de grens sluizen. Er viel veel geld te verdienen, zeker na 1938 toen de repressie in Duitsland haar hoogtepunt bereikte en Duitse joden tegen elke prijs de grens over wilden. Smokkelaars – in het algemeen geen fijnbesnaarde lieden – schrokken er niet voor terug mensen in nood te chanteren, te bedreigen en te bestelen.[81] Het was een harde business, waarin veel mensen een graantje meepikten. Er waren opvallend veel taxichauffeurs in de grensregio bij betrokken. Zij konden meestal zonder op te vallen de slagboom passeren. Wie veel geld had, liet zich zelfs ophalen in Berlijn en werd naar de Nederlandse grens vervoerd. Daar werd de vluchteling ergens in het struikgewas de grens over gestuurd. De lege taxi passeerde een stukje verderop de grenspost en dan was er geen vuiltje aan de lucht, omdat de chauffeur een bekend gezicht was voor de grensbewaking. Aan Nederlandse kant werd de vluchteling opgevangen en werd het vervoer naar Amsterdam geregeld. De typische grenscafés aan beide zijden van de grens waren geschikte pleisterplaatsen op het traject. Daar wachtte men het juiste moment af voor de oversteek of werden de 'vrachtjes' en geld overgedragen aan de volgende schakel in de smokkelroute. In zo'n grenscafé trof men destijds een bonte verzameling van chauffeurs, smokkelaars, stropers, reizigers, verdwaalde vluchtelingen en dikwijls ook wel een informant van de politie en douane.[82]

Illustratief voor deze smokkelpraktijken is de snelle carrière van de 30-jarige chauffeur Anton Stam, die in de buurt van Venlo opereerde. Van hem beschikken we over een uitgebreid Nederlands justitieel dossier, met daarin afschriften van Duitse stukken die de details van de smokkelpraktijk laten zien.[83] Stam werd in de zomer van 1939 door de *Ges-*

79 *Aufbau*, 15 augustus 1939.

80 In 1941 telde Nijmegen volgens Duitse opgaven 533 *Volljuden*, onder wie 133 Duitse vluchtelingen. Frank Eliëns, *Voor Joden verboden. Hoe de Joodse gemeenschap uit Nijmegen verdween 1940-1945* (Amsterdam 2021); verder Savenije *Nijmegen* 188 en H.D. van den Berg, *Onse Joeden. Nijmegen en de geschiedenis van haar Joden* (Zutphen 2002) 167 en bijlage 1, 214.

81 Ton de Jong, 'Een jaarinkomen voor één jood. Mensensmokkel in de jaren dertig', in: *De Groene Amsterdammer* 140 (2016), 26 mei 2016, 18-22.

82 BHIC, 524 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, 1930-1939 en 1862 PG Den Bosch bevat vele tientallen processen-verbaal over mensensmokkel bij Limburgse politieposten; evenals in de gemeentelijke archieven van de grensplaatsen.

83 Vernehmung A. Stam, Greko Kaldenkirchen (Verhoor), 15 juli 1939, in: BHIC, 524 Gerechtshof Den Bosch, inv.nr. 193.

tapo gearresteerd bij *Zollamt Niederdorf*, dichtbij café Backus, waar enkele maanden later op 9 november het beruchte Venlo-incident zou plaatsvinden. Stam bekende dat hij de afgelopen zes maanden zo'n veertig joden over de grens had geholpen. Dat had hem een klein fortuin opgeleverd. Het zaakje begon te lopen nadat hij zich in november 1938 vanuit Helmond in Hamburg had gevestigd. Aanvankelijk wilde hij daar als matroos aanmonsteren, maar dat lukte niet. Hij ging toen als vrachtwagenchauffeur aan de slag, totdat een joodse pensionhoudster hem eind november vroeg of hij bekenden van haar over de grens wilde brengen. Daarop begeleidde hij drie personen per trein naar Kaldenkirchen, aan de grens bij Venlo; onderweg moesten de vluchtelingen hem op afstand blijven volgen, ze mochten nooit in dezelfde coupé plaatsnemen. Bij *Hotel zur Post* werd een Nederlandse taxi besteld, die hen naar een café bij de slagboom van *Zollamt Schwanenhaus* bracht. Daar instrueerde Stam de drie vluchtelingen over de sluiproute door de struiken over de grens. Zelf nam hij de taxi. Aan de andere kant van de grens werd in het Venlose café Boots de taxirit naar Amsterdam geregeld.[84]

Na deze eerste geslaagde missie kreeg Stam als vanzelf nieuwe aanvragen, niet alleen uit joodse kring in Berlijn, maar ook verzoeken uit Amsterdam en Antwerpen om bekenden of familieleden in Duitsland op te pikken. Ook gaf een joodse tussenpersoon in Amsterdam hem voor twintig tot honderd gulden tips over nieuwe klusjes in Duitsland. Stams eigen tarief lag tussen de vijfhonderd en duizend RM per persoon. Dat was een flink bedrag, een geschoolde arbeider in het Derde Rijk verdiende destijds gemiddeld 165 RM per maand. Stam kon daardoor al snel een Opel Kadett aanschaffen. Met de eerdergenoemde Venlose kroegbaas, die ook voor andere smokkelaars werkte, sprak hij een vast tarief af van veertig gulden per persoon voor de rit naar Amsterdam of elders. Per telegram werd het café ingeseind als er een nieuwe zending aan kwam. Een Nederlandse gids pikte de vluchtelingen in Kaldenkirchen op en sluisde ze de grens over. Stam zelf had op het postkantoor in Venlo een postvak voor de zakelijke correspondentie. De vooraf betaalde inkomsten gaf hij in bewaring bij zijn hospita in Hamburg, omdat hij wist dat er zware straffen stonden op *Devisenvergehen*, het uit het land smokkelen van geld en waardevolle goederen. Een enkele keer werd Stam 'bij aflevering' in Nederland in guldens betaald. Vluchtelingen vroegen hem geregeld om ook spaargeld en waardevolle spullen over de grens te brengen; daarvoor was zijn tarief 10% van de waarde van de pakketjes. Zo had hij in totaal meer dan 20.000 RM in bewaring. Hij leefde op grote voet, kocht dure kostuums en zijden blouses. Zijn verse Duitse verloofde kreeg een bontmantel, mooie kleren en een duur radiomeubel.[85]

Nadat in de zomer van 1939 in korte tijd twee groepjes van in totaal dertien vluchtelingen in de buurt van Kaldenkirchen op heterdaad waren betrapt bij de grenspassage, ging de Duitse grenspolitie op zoek naar de organisator, 'einen langen Holländer', volgens de opgepakte joden. Vooral de deviezensmokkel wilde men bestrijden. Omdat het gedrag van Stam al was opgevallen, werd een informant op hem afgestuurd. Op 15 juli 1939 volgde zijn arrestatie bij de grens in Venlo. Stam gaf meteen opening van zaken over zijn logistieke dienst-

84 Gestapo-dossier A. Stam, Verhoren 15 en 17 juli 1939, in: Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (LAV NR.W R), RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 76021.
85 Vernehmung A. Stam (kopie), 15 juli 1939, in: BHIC, 524 Gerechtshof Den Bosch, inv.nr. 193.

verlening en de verdiensten. Zijn plan was om met zijn kapitaaltje een nieuw bestaan op te bouwen in Duitsland. Hij vertelde de *Gestapo* overigens dat een flink deel van de opbrengst was gestolen door een Duitse 'zakenpartner'. Ook de Nederlandse grensbewaking wist van de activiteiten van Stam.[86] Hij was eind november 1938 al eens door de marechaussee in de buurt van Venlo aangetroffen in een taxi met twee joodse vluchtelingen achterin, die op weg waren naar Amsterdam. Die vluchtelingen werden toen meteen overgedragen aan de Duitse grenspolitie. Stam beweerde glashard dat hij deze Duitsers niet kende en niets met hen te maken had. Hij ging toen vrijuit, de taxichauffeur mocht zich een maand lang niet in de buurt van grens ophouden.[87]

Na de arrestatie overhandigde het hoofd van het *Grenzkommissariat* in Kaldenkirchen het proces-verbaal van Stams verhoor collegiaal aan de Venlose politiecommissaris, Schnebbelié. Dat was gebruikelijk bij smokkelzaken. In Venlo werden daarop de betrokken cafébaas en een taxichauffeur aan de tand gevoeld. Ze legden tegenstrijdige verklaringen af, waarop de Venlose politiecommissaris voorstelde een gebiedsverbod op te leggen aan Stam en de cafébaas. Daartoe besloot Croiset van Uchelen inderdaad: vanaf september mochten beiden niet meer vertoeven in de 'bewakingsgebieden der eerste linie' aan de zuid- en oostgrens. Zij moesten aan de westkant van de Maasbrug blijven.[88] Hoe het strafproces tegen Stam in Duitsland afliep, is niet bekend, voorlopig zat hij vast in Kaldenkirchen. De *Gestapo* in Berlijn wilde eind juli 1939 een zaak inzake *Devisenvergehen* tegen hem inleiden, niet voor illegale jodensmokkel. Een Nederlandse garagehouder in Suderwick, dat direct grenst aan Dinxperlo, kreeg in april 1939 in Münster twee jaar gevangenisstraf en 20.000 RM boete opgelegd. Hij had ongeveer eenzelfde bedrag de grens over gebracht als Stam.[89] De risico´s voor mensensmokkelaars vielen eigenlijk wel mee als er geen al te grote bedragen mee waren gemoeid. Bij aanhouding in Duitsland werden bezittingen en geld in beslag genomen en volgde een boete en uitwijzing.

Duitsers die zich aan *Devisenschiebung* schuldig maakten, werden overigens zwaarder gestraft, omdat het misdrijf als landverraad werd beschouwd. Ook de strafmaat voor joodse vluchtelingen die aan de Duitse kant werden gepakt, was aanzienlijk. In hetzelfde Kaldenkirchen werd in januari 1939 een joodse familie uit Berlijn aangehouden, een 72-jarige moeder met haar zoon en dochter, van wie de echtgenoot al in New York was. Ze hadden 725 RM en voor 2.500 RM aan sieraden bij zich. In Krefeld kreeg de zoon vier maanden gevangenisstraf en een boete van 3.500 RM opgelegd, de dochter 1.500 RM en twee maanden cel, de moeder een maand cel.[90] In Kleef kreeg een joodse vluchteling die driehonderd RM bij zich had twee maanden gevangenisstraf en zevenhonderd RM boete.[91] Dergelijke straffen impliceerden dat er voor de veroordeelden nauwelijks reserves overbleven voor een nieuwe vluchtpoging. Zware smokkelpraktijken leidden meestal tot een veroordeling tot 'heropvoeding'' in een werkkamp.

86 Gestapo-dossier A. Stam, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 76021.
87 CvP Venlo aan PG Den Bosch, 1 augustus 1939, in: BHIC 524 Gerechtshof Den Bosch, inv.nr. 193.
88 Vernehmung A. Stam, 15 juli 1939, in: BHIC 524, Gerechtshof Den Bosch, inv.nr. 193.
89 *Graafschapsbode*, 12 april 1939.
90 *Limburgsch Dagblad*, 18 januari 1939.
91 *De Maasbode*, 20 februari 1939.

Als Nederlandse grensbewakers de vluchteling op heterdaad betrapten bij de grensoversteek, werden ze meestal direct overgedragen aan Duitse instanties. Notoire smokkelaars konden zowel aan Nederlandse als aan Duitse kant een gebiedsverbod krijgen. Vooral in de Mijnstreek werd de mensensmokkel begin 1939 grootschaliger; er gingen grotere bedragen in om en de methoden werden brutaler. Ook de regionale pers schreef er uitgebreid over.[92] Vluchtelingen werden beroofd, soms gegijzeld om van hun familie meer geld af te persen, of botweg verraden zodra het geld binnen was. In april 1939 werd een 38-jarige Hongaarse joodse vluchtelinge dodelijk getroffen toen een Nederlandse soldaat bij de grens in Eijsden een voorbijrazende smokkelauto tot stoppen wilde dwingen.[93] In Kerkrade opereerden veel smokkelaars rond de Nieuwstraat, de grensstraat. Hier belden groepjes joodse vluchtelingen op een geschikt moment met tientallen tegelijk aan bij de 40-jarige Willy Flecken. Die loodste hen na betaling vervolgens snel door de achterdeur en via zijn tuin Nederland in. De politie trof bij een inval in maart 1939 zeven joodse vluchtelingen aan in zijn woonkamer. Flecken verklaarde: 'De joden stonden voor mijn deur. Ik heb hen uit menslievendheid in mijn woning opgenomen.'[94] Daar dacht de politie anders over. Flecken kreeg met tientallen anderen een gebiedsverbod opgelegd en de politie zette hem op de trein naar Eindhoven. Hij keerde overigens weer snel terug en verlegde zijn smokkelpraktijken naar Aken en Keulen. Toch stond Flecken in april 1939 niet op de door de *Grenzpolizei Landkreis Aachen* opgestelde lijst met veertig mensensmokkelaars die een *Grenzsperre* hadden gekregen en zich niet meer in de buurt van de grens mochten ophouden.[95]

3.6 Opnieuw vervolgd na 1939

Begin 1939 wandelden in het Limburgse grensdorp Reuver tussen Roermond en Venlo wekelijks in groepjes van enkele tientallen, joodse mannen onder politiebegeleiding door het dorp, een opmerkelijk tafereel op nog geen 3 km van de grens. Deze vluchtelingen verbleven sinds Kerst 1938 in een leegstaand kloosterinternaat van de Dominicanessen. Zij waren tijdens een illegale grenspassage of elders zonder geldige papieren aangehouden door de Nederlandse politie. Hun gezinnen waren ondergebracht door vluchtelingencomités of verbleven nog in Duitsland. De wandeling door Reuver, dicht bij de gevreesde *Heimat,* voelde ongemakkelijk, maar over de verzorging in het klooster waren zij zeer tevreden. De zusters hadden eigenlijk 150 katholieke vluchtelingen gewild, maar toen de regering aanklopte, konden ze – in hun woorden – deze 'stumperds' niet weigeren, zeker niet nadat ze de gruwelijke verhalen hoorden over wat hen in Duitsland was overkomen. De ruim honderd gasten schilden de aardappels, deden de vaat en hielden hun kamers schoon: 'Met oudjaar hebben zy van oud in 't nieuw gevierd. Van den kapitein kregen ze bier en zy zelf mochten alles kopen wat nodig was voor thee met rum en sandwich. Men goochelde en droeg voor (...) er heerst

92 *Limburger Koerier,* 23 januari 1939.
93 *De Courant/Nieuws van den Dag,* 17 april 1939.
94 Geciteerd uit: De Jong, 'Een jaarinkomen'.
95 CvP Kerkrade aan PG Den Bosch, 6 april 1939, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 173.

een prettige geest', aldus een verslag van zuster Theodora.[96] De groep kreeg veel spullen en goede raad van de joodse hulpcomités uit Venlo en Roermond. Als ontspanning waren er gymnastiek en toneel- en muziekvoorstellingen of lezingen van de uit Krefeld gevluchte opperrabbijn Arthur Bluhm. Er werden ook cursussen Engels, Maleis en Spaans gegeven met het oog op emigratie naar elders. Met een verlofpas mochten de mannen instanties bezoeken om de papieren te regelen voor hun vertrek uit Nederland. De lokale drogist maakte foto's voor de visumaanvragen en in een Venlose textielwinkel konden de vluchtelingen zich op kosten van het lokale hulpcomité zelfs een nieuw kostuum laten aanmeten.

Vluchtelingenoord Reuver lag wel heel dicht bij de grens en daarom besloot de regering het opvangkamp na de mobilisatie in augustus 1939 op te heffen. De 150 joodse bewoners werden op 29 augustus 1939 overgebracht naar een opvangkamp in Hoek van Holland.[97] Toch werd er na de mobilisatie op amper 50 km van de grens ook een nieuw groot opvangkamp geopend. Dit Centrale Vluchtelingenkamp Westerbork was vanaf oktober 1939 operationeel, bedoeld voor zo'n 2.500 personen. De situatie aan de grens was na de mobilisatie, ook aan Duitse zijde, dreigender geworden. Er kwam zware militaire bewaking aan de grens, met een strikte controle op het grensverkeer. De illegale route werd zodoende nog aanzienlijk moeilijker, zeker nadat in januari 1940 op veel plaatsen hekwerk met gaas werd aangelegd.

Vervolging na mei 1940

Vluchtelingenkamp Westerbork zou van de Duitse bezetter na mei een andere, onheilspellende functie krijgen in een nieuwe fase van de Jodenvervolging. De duizenden Duitse joden in Nederland zaten in de val; zo ook de genoemde Alfred Vyth uit Kalkar, die met zijn vrouw in Nijmegen woonde. In juli 1942 dook het jonge paar onder in Nijmegen en zat 26 maanden en twee dagen muisstil op een zolderkamer. In september 1944 werd Nijmegen bevrijd. Vrijwel tegelijkertijd werden duizend km oostelijker de ouders en een zusje van Alfred vermoord. Hij had zijn ouders en drie zusjes in 1938 uit Kalkar naar Nijmegen gehaald, waarna ze zich in Amsterdam vestigden. Eén zus wist in de onderduik te overleven, de ouders en een zusje werden in oktober 1944 in Auschwitz vermoord, het andere zusje en ook zijn oom en tante waren daar al eerder omgebracht. Na de bevrijding opende Alfred in Nijmegen een textielwinkel; Alfred en Elli Vyth namen in 1951 de Nederlandse nationaliteit aan.[98]

De moedige Nijmeegse rabbijn Salomons kreeg in november 1940 ontslag als leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium; wrang genoeg was de ontslagbrief ondertekend door burgemeester Steinweg, die in 1933 nog in het Comité van Aanbeveling van het plaatselijke vluchtelingencomité had plaatsgenomen. Salomons werd de Nijmeegse vertegenwoor-

96 Zuster Theodora aan NN, 4 januari 1939, in: NIOD, 273 Collectie Stuldreher, inv.nr. 67. Er kwamen in totaal zo'n 230 vluchtelingen naar Reuver. Jan Brauer, 'Hier wonen wondervolle mensen. Joodse vluchtelingen in Reuvers klooster', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal*, 35 (2016), 56-61.

97 Sjra Vintcent, 'Een Jood uit "Reuver" vertelt', in: "de laatste loodjes wogen zwaar..." (Reuver 1985) 14. In de voormalige kloostertuin herinnert een Lourdesgrot nog aan de vluchtelingen; deze grot werd begin 1939 door de dankbare joodse vluchtelingen opgeknapt.

98 Puyn, *In Nimwegen untergetaucht*. Over het lot van zijn ouders en zussen: www.joodsmonument.nl. https://stolpersteine-kalkar.de/14-dezember-2019/. (Gezien 9 augustus 2021).

diger van de Joodse Raad. Zijn gezin verhuisde april 1943 naar Amsterdam en belandde op 20 juni in kamp Westerbork. In juli werd hij met zijn vrouw en vier kinderen in Sobibor vermoord.[99]

Grensbewoner tandarts Maurice Son in Enschede, die in 1933 in Gronau was weggepest, werd na 1940 vervolgd, maar overleefde de holocaust. In 1948 kon de 69-jarige veerkrachtige tandarts in Enschede zijn 40-jarig jubileum vieren. 'Moeilijkheden zijn den heer Son niet bespaard gebleven', zo schreef de lokale krant met gevoel voor understatement.[100] Op 26 maart 1943 was hij namelijk met zijn echtgenote opgepakt en naar kamp Westerbork overgebracht, waar de 69-jarige Betty Son-Hoek in juli 1944 aan een dubbele longontsteking overleed. Op 4 september van dat jaar vertrok Maurice Son met een van de laatste transporten uit Westerbork naar *KZ Theresienstadt*. Met 1.200 gedeporteerden kwam hij in februari 1945 in een schimmige gevangenenruil terecht en belandde in Zwitserland, in St. Gallen en later in Caux. Na de bevrijding kon hij terug naar Enschede en opende hij op 1 september 1945 alweer zijn praktijk aan de Kloosterstraat. Ook zijn twee dochters overleefden de oorlog. Een schadeclaim bij de Duitse staat voor het verlies van zijn praktijk in Gronau in 1933 werd niet gehonoreerd. Zijn dochter, die haar studie in Münster had moeten afbreken, kreeg daarentegen in 1956 een Duitse schadevergoeding in het kader van de *Wiedergutmachung von NS Verfolgten*.[101]

3.7 Balans – Ontsnapt of in de val?

Meteen al in 1933 zorgde de vervolging van politieke tegenstanders en joodse burgers in het Derde Rijk voor duizenden vluchtelingen aan de Nederlandse grens. Een enkeling reisde per auto, maar de meeste Duitse vluchtelingen kwamen te voet aan bij de slagboom of stapten uit de trein in een grensstation. Zij vielen op tussen het gangbare drukke personenverkeer over de grens. Al lagen officiële grensovergangen meestal niet altijd in de bebouwde kom, de bewoners van de grensplaatsen zagen de vluchtelingen voorbijkomen. Lokale opvangcomités boden hulp aan. Dat was een humane, warme geste die contrasteerde met de kille toelatingsprocedure van de autoriteiten. Voordat de vluchteling de vrijheid op Nederlandse bodem kon proeven, was er de confrontatie met de vaak starre grensambtenaren die de strenge toelatingsprocedures volgden. Zonder de juiste reisdocumenten en voldoende geld mocht men het land niet in. Velen werden teruggestuurd; een aantal van hen deed later een nieuwe poging om de grens te passeren en niet zelden was die dan illegaal.

Met geldige papieren en voldoende middelen van bestaan was het in 1933 aanvankelijk met de vigerende wetgeving uit de 19e eeuw nog vrij gemakkelijk voor Duitse staatsburgers om zich in Nederland te vestigen. Het vreemdelingenbeleid werd echter snel aangescherpt

99 Brauer, *Willkommen*; https://www.joodsmonument.nl/ en https://www.oorlogsdodennijmegen.nl/ (Gezien 9 augustus 2021).
100 *Twentsch Dagblad Tubantia*, 23 juli 1948.
101 Maurice Son verhuisde in 1952 naar Amsterdam, waar hij in 1960 op 81-jarige leeftijd overleed. Zijn dochter kreeg een uitkering omdat zij door de vervolging en de psychisch-medische gevolgen daarvan, beroeps- en economische schade had geleden: B. Hammerschmidt, A. Pries, M. Hanekamp, *Zum Gedenken an Henr.iette Sophie Son, Flurgespräche* (Münster 2017).

omdat de regering in Den Haag bang was dat een grote toestroom de arbeidsmarkt in crisistijd nog verder zou verstoren. Vanaf 1934 werd de toelating verscherpt en de grens ging in 1938 vrijwel dicht; slechts vluchtelingen in levensgevaar werden nog toegelaten. Den Haag had weinig oog voor de vaak dramatische taferelen aan de slagboom – vluchtelingen bleven in het overheidsjargon van de beleidsstukken dan ook in de eerste plaats 'vreemdelingen'. Onder druk van de publieke opinie, de pers en de algemene internationale verontwaardiging over de *Kristallnacht* in november 1938, werden de reeds hier verblijvende vluchtelingen beperkt gedoogd en niet teruggestuurd. De opvang van illegaal binnengekomen vluchtelingen in afgesloten opvangkampen moest voorkomen dat zij op de arbeidsmarkt kwamen; zij moesten zich van de regering vooral richten op emigratie naar elders. De hulp aan vluchtelingen werd aan het particulier initiatief overgelaten, de landelijke en lokale hulpcomités, die ook voor de kosten opdraaiden. De joodse vluchtelingen bleven komen, omdat de vervolging verder escaleerde en het regime in Berlijn resoluut afstuurde op het *Judenfrei* maken van het Derde Rijk door actieve *Abschiebung* en *Ausbürgerung* van alle joodse burgers. Zij konden doorgaans vrij gemakkelijk de grens passeren, echter pas nadat zij waren beroofd van hun bezittingen en hun nationaliteit.

Via nauwelijks bewaakte uitgestrekte landerijen, bossen en over smokkelpaden was de grens relatief gemakkelijk te passeren. Men moest wel ter plekke de weg weten. Smokkelaars zagen daar al snel handel in; de smokkelarij als fenomeen hoort nu eenmaal bij het leven aan de grens. Smokkelaars, taxichauffeurs en pensionhouders in de oostelijke grensstreken verdienden vaak grof geld aan mensen in nood. Naast 'eerlijke' smokkelaars zorgden profiteurs en beroepscriminelen voor onverkwikkelijke incidenten, soms ook met dodelijke afloop. De Nederlandse grensbewaking trad streng op tegen notoire mensensmokkelaars, terwijl de Duitse grenspolitie vooral de 'deviezensmokkel', in feite het meenemen van eigen bezittingen door de vluchtelingen, wilde bestrijden.

De vluchtelingen kwamen in golven, afhankelijk van de mate van repressie. Opvallend is dat de joodse vluchtelingen uit Berlijn en andere Duitse steden ver van de grens, na de grenspassage veelal doorreisden naar Amsterdam of de grote steden met een grote joodse gemeenschap. Daar waren grote opvangcomités actief die ook hielpen om de mogelijkheden voor emigratie overzee te onderzoeken. De joden uit de kleine Duitse grensplaatsen daarentegen, trokken eerder naar bekenden of familie in Nederlandse plaatsen dichtbij, net over de grens om daar te wachten op betere tijden. Soms keerde men terug. Anderen bouwden in Nederland een nieuw bestaan op, zoals de eigenaren van matzesfabriek Hollandia in Enschede en die van de tricotagefabrieken in Gennep. De kleine joodse gemeenschappen in de Nederlandse grensregio´s waren zeer actief in de vluchtelingenhulp.

Van de circa 40.000 Duitse vluchtelingen in Nederland wist bijna eenderde tijdig verder te reizen naar veiliger oorden. De overige joodse vluchtelingen zaten na 10 mei 1940 hopeloos in de val en kwamen met de Duitse bezetting van Nederland in een volgende, fatale fase van vervolging. Dat gold ook voor de ruim duizend joodse vluchtelingen die in juli 1940 in kamp Westerbork verbleven.[102] In de Vreemdelingencirculaire van 28 juni 1940 aan alle hoofden van politie schreef secretaris-generaal van Justitie, mr. J.C. Tenkink: 'Het is mij, om

102 Berghuis, *Joodse vluchtelingen*, 173.

verschillende redenen, nodig gebleken om de vrijheid van hier te lande verblijvende "vluchtelingen", zich in het geheele Rijk te vestigen, eenigermate te beperken.'[103] Verhuizen mocht voortaan alleen via een verzoek aan de politie.

Vanaf hun aankomst op Nederlands grondgebied waren de Duitse vluchtelingen al veelvuldig geregistreerd door de grensbewaking, door de Rijksvreemdelingendienst, in de opvangkampen, door de politie en in de bevolkingsadministratie van hun woonplaats. Ook was er per gemeente voor de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie sinds 1938 een centraal verblijfsregister van 'niet-arische' vluchtelingen bijgehouden.[104] Die gegevens uit de Nederlandse bureaucratie vormden een belangrijke basis voor het vervolgingsapparaat van de Duitse bezetter. Een van de eerste administratieve opdrachten aan Nederlandse gemeentes en politie was om een opgave te verstrekken van Duitse joden onder de plaatselijke bevolking.[105]

103 Vreemdelingencirculaire 8a, 24 juni 1940, Rijksvreemdelingendienst, in: RAN, Secretariaatsarchief Nijmegen, inv.nr. 40191.
104 Registratie van Joodsche Vluchtelingen, Beschikking minister van BiZa, 19 december 1938, nr. 36289 BB en gewijzigd 16 oktober 1939 nr. 23420 BB.
105 Registratie van alle joden die in de provincie Gelderland verblijven, PG Arnhem aan hoofden politie Gelderland, 27 september 1940, in RAN, Secretariaatsarchief Nijmegen, inv.nr. 40191.

Hoofdstuk 4 *Exil*-verzet – Duitse socialisten over de Nederlandse grens

Het uitschakelen van de linkse arbeidersbeweging kreeg meteen vanaf 1933 absolute prioriteit van het nieuwe regime in Berlijn. Voor communisten, socialisten, vakbonden en allerlei linkse splinterpartijen restte als een van de weinige strijdopties de *Widerstand im Exil*, oftewel verzetswerk vanuit het buitenland met steun van lokale geestverwanten en de internationale solidariteit van kameraden. In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe het *Exil*-verzet zich vanaf 1933 op Nederlandse bodem in de grensregio ontwikkelde en hoe in Den Haag en Berlijn werd gereageerd op dit politieke grensverkeer en de betrokkenheid van Nederlanders bij dit werk. Hadden de politieke spanningen in de periferie invloed op de Duits-Nederlandse betrekkingen? En welke maatregelen nam het regime in Berlijn om de *Exil*-activiteiten aan de westgrens te stoppen? Na een introductie op het Duitse *Exil* wordt het grensverzet van de Duitse socialisten beschreven; in hoofdstuk 5 komen de activiteiten van de communistische emigranten aan de orde.[1]

4.1 De stem van het andere Duitsland, het *Exil*

In 1936 waren al zo'n honderdduizend Duitse burgers hun land ontvlucht. De Duitsers in *Exil* vormden zeker geen eenheidsfront; naast de joodse vluchtelingen betrof het intellectuelen, 'verboden' schrijvers en journalisten, vervolgde politici van links en rechts en vakbondsleiders. Voorjaar 1933 waren in korte tijd tienduizenden kaderleden van de machtige *Kommunistische Partei Deutschlands* (*KPD*) en de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (*SPD*) opgepakt, de partijorganisaties opgerold en alle middelen in beslag genomen.[2] Hun partijorganisatie moest in het buitenland weer worden opgebouwd. Ook op links was het *Exil* sterk verdeeld; socialisten en communisten waren uitgesproken vijanden en hadden elkaar fel bestreden in de Weimar-tijd. Maar ook een verdeeld *Exil* baarde het jonge regime zorgen: dit algemene tegengeluid kon oppositie aanzwengelen en tegenstanders steun en hoop geven, zeker omdat er voorlopig contacten bleven met de geestverwanten in het Derde Rijk. Bovendien konden de nieuwe machthebbers wel stellig naar buiten toe beweren dat

1 Delen van het onderzoek voor dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd in: Jan Brauer, 'De zaak Spansier, 1933-1935. Nijmeegse vakbondsman voor de nazi-rechters', in: *Jaarboek Numaga* 54 (2007) 128-149.
2 Linkse oppositie viel in de NS-*Gegnerbekämpfung* onder de categorie *Kommunismus-Marxismus;* Dams *Die Gestapo* 107.

het Duitse volk als één blok achter de *Führer* stond, maar dat beeld werd voortdurend verstoord door de stem van 'het andere Duitsland' in *Exil*. Als tegenwicht tegen de gemuilkorfde Duitse pers schreven emigranten-bladen volop over de afbrokkelende rechtsstaat en de vervolgingen in Duitsland. Het regime nam de acties van de emigranten zeer serieus, zeker in de consolidatiefase direct na de *Machtübernahme*, toen Duitsland politiek en economisch verder in een isolement raakte.[3] Het *Exil* voedde de negatieve houding van andere staten tegenover de ontwikkelingen in Duitsland.

Berlijn bestreed de emigrantenkringen over de hele wereld op verschillende manieren. Naast de ronkende propaganda met succesverhalen uit de heilstaat, werd het *Exil* voortdurend zwart gemaakt en gecriminaliseerd. Verder oefenden diplomaten druk uit op buitenlandse regeringen om de politieke activiteiten van Duitse emigranten tegen te gaan. Bovendien kregen kritische staatsburgers in den vreemde een terugkeerverbod en werd hen abrupt de Duitse nationaliteit ontnomen. Ook werden de in Duitsland achtergebleven familieleden zwaar onder druk gezet. In eigen land kon het regime alle denkbare terreurmethodes inzetten, maar buiten Duitsland waren de drukmiddelen beperkt. Toch werd er stiekem in het buitenland gespeurd naar tegenstanders. Zo werd duidelijk dat politieke activisten geregeld uit Duitsland even de Nederlandse grens overgingen voor een vergadering. Voor de illegale grenspassage waren er tientallen pleisterplaatsen voor emigranten beschikbaar in Nederlandse grensplaatsen.

Op diverse plekken langs de Nederlandse grens lagen voorraden politiek drukwerk van communisten en socialisten klaar. *Hetz- und Zersetzungsschriften* met *Greuelpropaganda* volgens de *Gestapo*, die in grote oplages met rijnaken, treinen, auto, fiets, per post, via smokkelroutes door de bossen en zelfs per luchtballon de grens over werden gesmokkeld.[4] Koeriers haalden nieuws uit het Derde Rijk op voor tijdschriften die in Nederland in klein formaat op zeer dun papier werden gedrukt. Brochures hadden soms misleidende omslagen, zoals de handleiding voor een naaimachine of een kookboek. Het aldus naar binnen gesmokkelde gedrukte woord was vooralsnog het belangrijkste wapen in de strijd tegen het nationaalsocialistische regime. Vandaar dat de *Gestapo* deze verzetsactiviteiten vanuit Nederland snel door informanten in kaart liet brengen om toch vooral de zeer drukke *SPD*- en *KPD*-koerierslijnen te kunnen oprollen. De 'bruine arm' van de *Gestapo* en de *Sicherheitsdienst* infiltreerde in emigrantenkringen. Men schrok niet terug voor ontvoering en moord.[5] Dergelijke grensoverschrijdende acties vroegen om een reactie van de Nederlandse autoriteiten.

4.2 Het netwerk van de *SPD Grenzsekretär*

Medio 1933 hadden bijna drieduizend *SPD*-kaderleden Duitsland verlaten. De meesten trokken naar Frankrijk en het Saargebied. Rond de vijfhonderd gevluchte sociaaldemocraten

3 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*. Over *Exil* in Nederland: Kathinka Dittrich en Hans Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982).

4 Tussen 1933 en 1945 verschenen wereldwijd zo'n 430 Duitse Exil-tijdschriften; zie Liselotte Maas en Eberhard Lämmert ed., *Handbuch der deutschen Exilpresse 1933-1945* (München 1976).

5 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*, 188-203.

bevonden zich in Nederland, voornamelijk in Amsterdam.[6] Dit actieve kader probeerde contact te houden met partijleden in het Derde Rijk. Na de massale arrestaties van prominente *SPD*-politici en partijfunctionarissen trachtte het gedecimeerde partijbestuur in Berlijn het partijapparaat opnieuw op te bouwen met behulp van de emigranten elders. De *SPD*-top verplaatste in mei de partijleiding naar Praag. Deze *Vorstand der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands,* kortweg *Sopade*, nam praktisch de leiding over nadat het er op 22 juni 1933 een partijverbod was uitgevaardigd. Door de Sudetencrisis en de Duitse militaire dreiging, verhuisde de *Sopade* in 1938 naar Parijs, om vervolgens na de Franse nederlaag in 1940 uit te wijken naar London. In het nieuwe partijnetwerk in *Exil* hadden de *Grenzsekretariate* een belangrijke taak. In een ring om nazi-Duitsland heen gingen deze nieuwe functionarissen de gevluchte partijleden in *Exil* aansturen. In elk land kwam er steun van de zusterpartijen; zo raakten ook de Nederlandse sociaaldemocraten betrokken bij deze politieke strijd.

Deze grenssecretarissen vormden de schakel tussen de *Sopade* en de groepen *SPD*-emigranten verspreid over heel Europa. Zij coördineerden het berichtenverkeer en de productie en logistiek van het propagandamateriaal. Ze waren bekend met de toegewezen Duitse grensregio en legden verbindingen met ondergronds opererende kameraden in het Derde Rijk.[7] De praktijk van dat verzetswerk in het Nederlands-Duitse grensgebied laat zich goed illustreren met het optreden van de 37-jarige *Grenzsekretär* Ernst Schumacher, die vanaf medio 1933 vanuit Arnhem opereerde. Schumacher was eerder secretaris van het partijdistrict Niederrhein in Düsseldorf, een functie die hij daarvoor ook al in zijn geboortestreek rond Magdeburg had vervuld. Na zijn vlucht naar Nederland in juli 1933, benoemde de *Sopade* hem tot *Grenzsekretär Nord-West* voor de gehele Nederlands-Duitse grensregio. Hij kreeg de opdracht 'die Arbeit für die Partei an der holländischen Grenze zu leisten' en de verbindingen met de Nederlandse arbeidersbeweging te leggen.[8]

Een belangrijke taak was ook het vergaren van nieuwsfeiten over het verzet in Duitsland, als kopij voor de centrale *Sopade*-publicaties. De aangeslagen *SPD*-leiding discussieerde medio 1933 weliswaar nog stevig over de partijstrategie, maar was wel eensgezind over de noodzaak om betrouwbare informatie te verspreiden over de situatie van de arbeiders in het Derde Rijk en over de enorme repressie. Een 'Offensive der Wahrheit' was het antwoord op het informatiemonopolie van Berlijn en de gelijkgeschakelde Duitse pers. De waarheid over Duitsland moest niet alleen verteld worden in eigen kring, maar ook aan alle socialistische broeders en de rest van de wereld. Dit bleef de komende jaren een kerntaak voor de *Sopade*, die er veel energie en geld in stak. Meteen al werd op de persen van de Tsjechische zusterpartij in Karlsbad het nieuwe partijorgaan *Neuer Vorwärts* gedrukt, evenals *Sozialistische Aktion*, een bulletin op miniformaat en dun papier, zodat het zeer geschikt was voor massale

6 Berekening in: Ursula Langkau-Alex, 'Bijvoorbeeld Amsterdam. Aspecten van de sociaaldemocratische Duitse emigratie in Nederland na 1933', in: K. Dittrich en H. Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 109-110. Aanvankelijk vluchtten circa 1.500 socialisten, leden van SPD, verwante splinterpartijen en vakbonden naar Nederland, van wie er zo'n 500 bleven. De Volkenbond gaf aan dat eind 1935 zo'n 5.000 á 6.000 Duitse sociaaldemocraten waren ontvlucht, vooral naar Tsjechoslowakije, het Saargebied en Frankrijk.

7 Claus-Dieter Krohn, Elisabeth Kohlhaas ed., *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933-1945* (Darmstadt 1998) 475 (*Handbuch Emigration 1998*); *Deutschland-Berichte der Sopade augustus-september 1934*. Tsjechoslowakije telde zes *Grenzstellen*.

8 Archiv der sozialen Demokratie -Bonn (AdsD), 1/ESAD Ernst Schumacher.

verspreiding in Duitsland zelf. Dat moesten grenssecretaris Schumacher en zijn collega's organiseren. Tussen juli 1933 en september 1934 waren al bijna 1,5 miljoen exemplaren van *Sozialistische Aktion* door de *SPD*-grensorganisatie Duitsland in gesmokkeld, naast vele losse brochures, pamfletten en plakaffiches.[9] Belangrijk werden ook de maandelijkse *Deutschlandberichte der Sopade,* die een beeld gaven van de sociale, economische en politieke situatie en de stemming onder het volk. Deze vanwege de kleur ook wel *Grüne Berichte* genoemd, waren gebaseerd op de rapportages van alle *Grenzsekretariate*. Zij leverden gedetailleerde berichten over repressie, verzetsacties en *NSDAP*-schandalen. Ook grenssecretaris Ernst Schumacher leverde kopij voor de *Deutschlandberichte*. Hij was officieel correspondent voor de verschillende bladen van de *Socialistische Arbeidersinternationale (SAI)* en had een perskaart gekregen van NV de Arbeiderspers in Amsterdam, de grote uitgeverij van de Nederlandse arbeidersbeweging en zusterpartij SDAP.[10] Schumacher behoorde tot de groep van vijfentwintig auteurs en journalisten die in maart 1936 door Berlijn de Duitse nationaliteit was ontnomen. Dat werd propagandistisch breed uitgemeten in de Duitse pers, die schreef dat deze lieden werden 'gedenationaliseerd', omdat ze rijk en volk hadden geschaad.[11] Een krant typeerde Schumacher als een 'Drahtzieher der marxistischen Wühlarbeit gegen das Reich'.[12]

Het organisatorische werk in Nederland was niet gemakkelijk. De regering verbood vreemdelingen immers om politiek actief te zijn. Agitatie tegen de Duitse regering werd niet geduld. Schumacher gebruikte zijn status als journalist. Naar Praag schreef hij al meteen in juli 1933: 'Leider sind die politischen Verhältnisse für die illegale Arbeit äußerst ungünstig'.[13] Vanwege zijn activiteiten en artikelen werd Schumacher door de Arnhemse politie al eind november 1933 uitgewezen. Hij week uit naar Antwerpen, maar bleef fungeren als *Grenzsekretär Nord-West* voor de Nederlands-Duitse grensregio. Hij kwam nog vaak clandestien in Nederland en bouwde contacten op met Nederlandse socialisten en gevluchte partijgenoten. Schumacher werkte en schreef ook onder de naam Hans Sachs. Deze schuilnaam werd nota bene aan de *Gestapo* in Düsseldorf gemeld door een overijverige Arnhemse politie-inspecteur. Deze informeerde namelijk begin 1934 bij zijn collega in Düsseldorf niet alleen losjes naar diens vakantieplannen, maar ook naar de verblijfplaats van de uitgewezen Schumacher, waarbij hij 'gemakshalve' ook diens schuilnaam vermeldde. De collega in Düsseldorf antwoordde dat de verblijfplaats niet bekend was, evenmin als dit pseudoniem.[14] Dergelijke spontane en ongeremde informatie-uitwisseling over socialisten, communisten, smokkelaars en criminelen was voor Duitse en Nederlandse politiefunctionarissen in de grensregio in 1933, 1934 nog een gangbare praktijk. Later maande het ministerie van Justitie via de procureurs-generaal tot meer terughoudendheid en vroeg de politiediensten om niet langer mee te werken aan opsporing van regime-tegenstanders, zoals eerder werd geschetst.

Gestapo-informanten in Duitsland en Nederland trachtten naarstig het netwerk en de activiteiten van grenssecretaris Schumacher in kaart te brengen. Zijn naam kwam voor in

9 *Handbuch Emigration* 1998, 479 en *Deutschland-Berichte der Sopade* augustus-september 1934
10 AdsD-1/ESAD Ernst Schumacher.
11 *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant,* 4 maart 1936.
12 *Bremer Nachrichten,* 4 maart 1936.
13 Hans Sachs aan Sopade, 24 juli 1933, in: AdsD, Sopade-Exilparteivorstand der SPD, inv.nr. 115.
14 Vermeulen (politie Arnhem) aan Vogt (Gestapo Düsseldorf), 7 augustus 1934 en Vogt aan Vermeulen, 13 augustus 1934, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 2748.

de dossiers van vier afzonderlijke processen tegen politieke tegenstanders bij rechtbanken in Hamm en Berlijn. Daarom concludeerde de *Gestapo* in Düsseldorf eind december 1936: 'Schumacher dürfte einer der gefährlichsten Hetzer sein.'[15] De *Gestapo* wist ook dat een paar maanden eerder, in augustus 1936, Schumacher een *SPD*-vergadering leidde in de vergaderzaal van de lokale SDAP-afdeling in Almelo.[16] Daar stond de organisatie van het illegale werk en de tijdschriftensmokkel op de agenda. Een informant meldde dat Schumacher toen ook sprak over de situatie in Duitsland en zich kritisch had uitgelaten over de verdeeldheid van de Europese zusterpartijen, waardoor het regime in Duitsland eigenlijk niets te vrezen had. In de *Exil*-gemeenschap geïnfiltreerde informanten meldden dat Schumacher geregeld in Nederland en België soortgelijke bijeenkomsten organiseerde, met doorgaans zo'n dertig deelnemers. Soms was voor zo'n gelegenheid een partijgenoot uit Duitsland overgekomen.

In de zaal in Almelo zat toen vrijwel zeker ook de 49-jarige partijgenoot Alfred Zingler, die in mei 1933 met zijn vrouw naar Hengelo was gevlucht vanuit Gelsenkirchen.[17] Daar, aan de rand van het *Ruhrgebiet*, was de journalist Zingler op diverse posten actief voor de *SPD*, terwijl zijn vrouw er raadslid was en de vrouwengroep leidde. In Hengelo moesten zij rondkomen van allerlei klusjes, terwijl Alfred stukken schreef voor de Duitse *Exil*-bladen en declameerde op culturele avonden van het *Instituut voor Arbeiders-Ontwikkeling* in Twente.[18] Ook was hij betrokken bij koeriersklussen en de tijdschriftensmokkel – zij het voorzichtig en stiekem om niet in conflict te komen met de Vreemdelingendienst van de politie. In 1937 werd ook het echtpaar Zingler door de Duitse staat *ausgebürgert* en werd hen de Duitse nationaliteit ontnomen. Dat overkwam ook de op de Almelose vergadering aanwezige prominente partijgenoot Hermann Tempel uit Leer in Ostfriesland. Tempel was in 1933 lid van de *SPD*-fractie in de Rijksdag en leidde de regionale partijkrant *Volksbote*. Om arrestatie te voorkomen, was hij eind juni van dat jaar bij Bentheim de groene grens over geglipt met 150 RM op zak.[19] Hermann Tempel woonde in Amsterdam en kwam in augustus 1936 speciaal naar Almelo om enkele Duitse kameraden te ontmoeten, die waren overgekomen uit de regio Papenburg, waar hij vandaan kwam. De *Gestapo* bleef de gangen van Zingler en Tempel in Nederland volgen.

In de Twentse grensregio konden door Duitse politieke groepen in de eerste jaren na 1933 nog 'onschuldige' uitstapjes en fietstochten in de natuur worden georganiseerd, waarbij propagandamateriaal werd overgedragen. Dat betrof meestal het al genoemde dundrukblaadje *Sozialistische Aktion*, maar ook het door *SPD*-emigranten in Amsterdam vanaf medio juli 1933 met SDAP-steun uitgegeven blad *Freie Presse*. Deze opmerkelijk vroege coproductie van Duitse en Nederlandse sociaaldemocraten kreeg nogal veel publiciteit, waardoor dit blad wel de aandacht moest krijgen van de regeringen in Berlijn en in Den Haag.

15 Bericht Gestapo Düsseldorf, 30 december 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 2748. Zie ook Detlev Peukert, *Die KPD im Widerstand. Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933 bis 1945* (Wuppertal 1980) 121.

16 Bericht Gestapo Düsseldorf, 17 augustus 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 2748.

17 Ursula Langkau-Alex, 'Verfolgung und Emigration von Sozialdemokraten, Kommunisten und engagierten Katholiken aus Rheinland-Westfalen in die Niederlande', in: N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher ed., *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster etc 2000) 61-66.

18 *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 7 oktober 1937.

19 K. Dede, W. Vahlenkamp, *Hermann Tempel, Leer. Biografie und Dokumentation über den Lehrer und Politiker aus dem Raume Weser-Ems* (Oldenburg 1979).

4.3 *Exil*-blad *Freie Presse*, gedrukt in Amsterdam

Grenssecretaris Ernst Schumacher kende een van de initiatiefnemers van de *Freie Presse* uit Magdeburg, de 30-jarige journalist en *Sozialistische Arbeiterjugend (SAJ)*-bestuurder, Helmuth Kern. In april 1933 werkte Kern in Düsseldorf als redacteur van de *Volkszeitung*, toen hij hals over kop moest vluchten nadat enkele aanslagen op hem waren gepleegd – 'per vergissing' was daarbij een bekende in zijn plaats doodgestoken door de nazi's. Aangekomen in Amsterdam ging Kern niet stilzitten. Hij werd lid van het *Comité voor Politieke Duitse Vluchtelingen* van de SDAP en het socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Dit comité ondersteunde – na grondig antecedentenonderzoek – vluchtelingen financieel en materieel. Helmuth Kern zocht geregeld contact met de *Sopade*-leiding in Praag om verslag te doen: eind juni 1933 hadden zich zo'n vijfhonderd partijgenoten gemeld voor hulp. Na de eerste opvang en een zorgvuldige screening kregen zo'n 120 *SPD*-ers structureel steun van het SDAP-Comité: logies en één gulden zakgeld per week.[20]

De energieke Helmuth Kern overlegde eind mei 1933 met de *Sopade* in Praag over strijdplannen in Amsterdam. Zo meldde hij dat de Nederlandse kameraden van SDAP en NVV op 28 mei in een actievergadering hadden besloten een Duitstalig weekblad op te richten. Onder redactie van *SPD*-emigranten en uitgegeven door de eigen NV de Arbeiderspers in Amsterdam moest het blad de duizenden Duitse arbeiders – vooral in de Mijnstreek – voorlichten over de repressie in het Derde Rijk. Dit om te voorkomen dat ze zouden vallen voor de nazipropaganda. De SDAP steunde het blad, omdat men bang was dat indirect ook Nederlandse arbeiders werden geïnfecteerd door de *NSDAP*-propaganda. Helmuth Kern mocht meedenken over de opzet. Met een moderne opmaak en gedegen inhoud moest het weekblad 'eine Art Sperrfeuer für die Holländische Grenze' gaan leveren, schreef hij aan de *Sopade*.[21] Ook de duizenden arbeidspendelaars die dagelijks de grens passeerden en de vele Duitse dienstmeisjes in Nederland waren potentiële lezers. Bovendien moest het blad de grens over naar de arbeiders in het Rijnland en Westfalen. Dit laatste doel zag Kern als een persoonlijke opdracht, waarvoor hij met grenssecretaris Schumacher de noodzakelijke verbindingen zou leggen naar het Derde Rijk.[22] Het antwoord uit Praag kwam van zijn vriend en bestuurslid Siegmund Crummenerl. De *Sopade* prees het enthousiasme, maar vond wel dat het blad in Amsterdam zich volledig zelf moest bedruipen. In Praag had men genoeg eigen problemen en bovendien was de kas nagenoeg leeg. Kern kreeg groen licht voor het project *Grenzzeitung,* maar het blad werd niet als 'unser Organ' beschouwd door Praag. 'Finanziell werden wir ja nicht betroffen', aldus Crummenerl.[23] Spoedig daarna bekrachtigde hij de precieze voorwaarden met SDAP-partijsecretaris en Arbeiderspers-

20 Sülberk (ps. Kern) aan Sopade-Ollenhauer, 29 juni 1933, in: AdsD, 1/HKAB, Helmuth F. Kern. Zie ook: Langkau-Alex *Verfolgung und Emigration* 64.
21 Kern aan Wels, 28 mei 1933 en Kern aan Crummenerl, 29 mei 1933, in: AdsD, 1/HKAB, Helmuth F. Kern. Siegmund Crummenerl was bevriend met Kern, ze hadden samengewerkt in Magdeburg. Hij overleed in mei 1940 in Parijs.
22 AdsD, 1/HKAB, Helmuth F. Kern. Begin 1938 reisde hij nog met een Nederlands paspoort door het Ruhrgebiet.
23 Crummenerl aan Kern, 10 juni 1933, in: AdsD, 1/HKAB, Helmuth F. Kern.

commissaris Kees Woudenberg, die het project flink steunde.[24] Op 15 juli 1933 verscheen het eerste nummer van de *Freie Presse - Wochenblatt für geistige und politische Freiheit*. De missie stond krachtig verwoord op de voorpagina:

> 'Wir wollen die Tat! Unser Appel ist kein Aufruf zur Vergeltung, aber ein Signal zur Abwehr und Überwindung. Nicht eher ist unsere Mission erfüllt, als nicht Europa von der Pestilenz des Faschismus erlöst ist.'[25]

Door de moeizame verbindingen kon het welkomstwoord van partij-coryfee voorzitter Otto Wels, nu actief in de *Sopade*, net op tijd op de laatste pagina 10 worden ingevoegd. De *Sopade* was positief over het blad:

> 'Wir haben uns über die erste Nummer sehr gefreut. Sie ist sehr vielseitig, technisch – abgesehen von den wohl in Holland unvermeidlichen Druckfehlern – ausgezeichnet und dürfte wohl überall einen guten Eindruck gemacht haben.'[26]

De Nederlandse pers schonk ruim aandacht aan het nieuwe blad. De Arbeiderspers-kranten riepen hun lezers op om een abonnement te nemen en om het blad te verspreiden in arbeiderskring. Ook de burgerlijke pers pikte het nieuws op, maar niet overal kreeg de *Freie Presse* een warm onthaal. *De Graafschapper* in Doetinchem was kritisch over mogelijke verspreiding over de grens: 'Het is te hopen, dat de regering dat (...) verijdelen zal. We hebben in ons land al opruiende geschriften genoeg.' In de onrustige Achterhoek droegen zowel fascisten als hun tegenstrevers bij aan de 'revolutionaire bandeloosheid', aldus de krant en dat moest krachtig worden bestreden.[27]

De *Freie Presse* maakte een frisse, moderne indruk. De koppen boven de artikelen uit de eerste twee nummers onderstreepten het profiel van het blad: 'Neue Pogrome – Giftmord durch SA – Blutrache von Staatswegen – 3 Nazi-Führer kaltgestellt – Neue Terror-Methoden – Die Hölle von Dachau – Hitlerdämmerung – Bauern wurden niedergeknüppelt'. Ook prominente SDAP-ers leverden bijdragen, zoals politiek leider Willem Albarda en Stuuf Wiardi Beckman, assistent-hoofdredacteur van *Het Volk*. Deze laatste schreef over 'Faschismus in Holland.[28] In de redactie was Helmut Kern de centrale figuur.[29] Een viertal redacteuren kreeg een bescheiden vergoeding, onder wie de 34-jarige Frans Vogt, functionaris van de mijnwerkersbond in Bochum en lid van de Pruisische Landdag. Vogt onderhield ook na zijn vlucht naar Nederland via koeriers contacten met partijleden in het *Ruhrgebiet*. Ook de 28-jarige Alfred Mozer voegde zich in 1933 na zijn vlucht uit Emden in *Ostfriesland* – vlak bij de grens met Groningen – bij de redactie en schreef onder de naam Alfred Bayer en Walther Lemkering. In Emden had Mozer als hoofdredacteur van *SPD*-weekblad *Der Volksbote* de nazi's fel bestreden. Hij onderhield destijds al contacten met Nederlandse sociaaldemocraten uit Gro-

24 Crummenerl aan Woudenberg, 14 juni 1933, in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP, inv.nr. 1249.
25 *Freie Presse, Wochenblatt für geistige und politische Freiheit,* 15 juli 1933.
26 Crummenerl aan Kern, 19 juli 1933, in: AdsD, 1/HKAB, Helmuth F. Kern.
27 *De Graafschapper,* 21 juli 1933.
28 *Freie Presse*, nr. 1, 15 juli 1933 en nr. 2, 22 juli 1933.
29 Biografische gegevens redactie *Freie Presse*: Langkau-Alex, 'Bijvoorbeeld Amsterdam' 117-118 en Langkau-Alex, 'Verfolgung und Emigration' 64-65.

SPD Exil-bladen

Freie Presse uitgegeven in Amsterdam juli 1933 – januari 1934 (collectie IISG-Amsterdam)

Sozialistische Aktion, uitgave Sopade (collectie auteur)

Perskaart Arbeiderspers Ernst Schumacher (collectie AdsD Bonn)

ningen. Hij werd bedreigd en was korte tijd opgepakt. Weer op vrije voeten, hielp het Groninger SDAP-raadslid Herman Molendijk, Mozer in april 1933 bij Ter Apel de grens over.[30] Ook de al eerdergenoemde emigranten Hermann Tempel en Alfred Zingler – in Almelo – leverden bijdragen. Verder plaatste het weekblad geregeld artikelen van prominente Duitse *Exil*-schrijvers als Thomas en Heinrich Mann, Stefan Zweig en Alfred Döblin.

Gepland was een oplage van 20.000 stuks, maar dit aantal werd nooit bereikt. Naast de circa tweeduizend abonnees werden ongeveer drie á vierduizend losse nummers afgezet. Er moest flink worden gecolporteerd door SDAP-ers in de regio, maar die leken daar niet overal trek in te hebben. Het liep niet al te best, zodat elke editie een verlies van honderden guldens betekende voor de Arbeiderspers. De gehoopte financiële steun van Duitse vakbon-

30 Paul Weller, *Alfred Mozer: Duitser, Nederlander, Europeaan (1905-1979)* (Utrecht 2019). In Groningen verrichtte Ali Ebbinge – zijn latere echtgenote – koeriersdiensten met Emden. In Amsterdam leerde hij veel SDAP-ers kennen, onder meer Sicco Mansholt, die 1945 als Europese landbouwcommissaris, Mozer als kabinetschef aanstelde.

den bleef uit. Kern deed in oktober nog een emotioneel beroep op de *Sopade*, maar die bleef bij het afgesproken uitgangspunt: 'Die Zeitung ist (...) geschäftlich und redaktionell Angelegenheit der Holländer.'[31] Ook vroeg Kern de Amsterdamse SDAP-coryfee Floor Wibaut om steun. Daarnaast zette Woudenberg zich in eigen gelederen in voor het voortbestaan.[32] Op de achtergrond speelden ook politieke verwikkelingen rond het verschijnen van een dergelijk Duitstalig protestblad in Nederland. Uit justitiekringen en ook van de ministeries in Den Haag, kwamen geluiden dat de openlijke aanvallen op het Duitse regime zouden kunnen leiden tot fricties in de Duits-Nederlandse betrekkingen, waardoor de neutraliteitspolitiek werd ondermijnd. Ook de Duitse gezant had al geklaagd over de aanvallen op zijn regering en staatshoofd Hitler door de emigranten.[33] In ieder geval liet de commissaris der koningin in Limburg begin september aan alle burgemeesters in zijn provincie weten dat het voor vreemdelingen verboden was te colporteren met de *Freie Presse* 'waarin op hoogst bedenkelijke wijze tegen de Duitsche regeering wordt geageerd'.[34]

Vreemdelingen – van links en rechts – mochten geen politiek bedrijven en ook politiek leider Albarda kon dit beleid eigenlijk wel billijken. Hij ventileerde in het SDAP-partijbestuur dat antifascistische propaganda in Nederland vooral van de Nederlanders zelf moest komen en dan op zodanige wijze 'dat zij geen tegenmaatregelen van de regering uitlokt'.[35] Albarda koerste destijds met de SDAP voorzichtig richting regeringsdeelname, afstand nemend van de dogmatisch marxistische partijlijn. Daarin paste geen ondergronds werk, eerder een nationaal gericht, pragmatisch beleid – ook in internationale kwesties –, dat aansloot bij de gevestigde partijen. Omdat de verliezen bleven toenemen, besloot NV de Arbeiderspers in december het project te stoppen. Op 27 januari 1934 verscheen nr. 34, het laatste nummer van de *Freie Presse*, overigens zonder mededeling aan de lezers. Maar intussen hield een ernstig incident bij de verspreiding van het blad aan de grens rond Nijmegen-Kleef de gemoederen behoorlijk bezig. Ook in Berlijn en in Den Haag.

4.4 De 'Zaak Spansier' 1933-1935, een politieke strafzaak in het Derde Rijk

Freie Presse nummer 2, van 12 juli 1933, was in het eerste weekend van augustus door Nijmeegse socialisten uitgedeeld aan passanten bij de drukke grensovergang Beek-Wyler. Een week later werd een Nijmeegse SDAP-er, de 35-jarige timmerman Henk Spansier, voor deze

31 Crummenerl aan Kern, 13 oktober 1933, in: AdsD, 1/HKAB, Helmuth F. Kern.

32 Langkau-Alex, 'Bijvoorbeeld Amsterdam', 117-118 en Van Vree, *Nederlandse Pers en Duitsland*, 89-90. Het stopzetten van de uitgave leidde tot een groot conflict tussen de Arbeiderspers-directie en commissaris Woudenberg.

33 http://www.iisg.nl/collections/freiepresse/history-freiepresse-nl.php (Gezien 9 augustus 2021). Gesprek Amsterdamse Officier van Justitie met directie Arbeiderspers, november 1933.

34 Circulaire nr. 1153, CdK Limburg aan alle burgemeesters, 1 september 1933, in: GAV 397 Kabinet burgemeester, inv.nr. 35. Zie ook: Langkau-Alex, 'Bijvoorbeeld Amsterdam', 117-118.

35 Geciteerd Langkau-Alex, 'Bijvoorbeeld Amsterdam', 118. Politiek leider Albarda werkte met de in 1934 tot partijvoorzitter benoemde, jonge Koos Vorrink aan een meer gematigde, parlementair-democratische SDAP-koers, te weten nationaal mét het koningshuis en tegen het fascisme. A.A. de Jonge, 'Albarda, Johan Willem (1877-1957)', in: BWN http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/albarda (Gezien 9 augustus 2021).

actie door de Duitse politie in Kleef gearresteerd.[36] Dit grensincident met de daaropvolgende Duitse rechtszaak tegen Spansier vroeg in de periode 1933-1935 veel aandacht van de regeringen in Den Haag en Berlijn en kreeg in de Nederlandse publiciteit veel aandacht van politici, journalisten en juristen. Toch is de 'Zaak Spansier' tot nu toe niet of nauwelijks tot de historiografie doorgedrongen. Omdat de 'Zaak Spansier' direct verband houdt met het werk van grenssecretaris Schumacher, verdient dit vroege grensincident hernieuwde aandacht. Daarnaast illustreert deze strafzaak in het Derde Rijk goed hoe het centrale gezag in Berlijn aankeek tegen politieke activiteiten van buitenaf en aan de landsgrens en hoe Nederlanders werden aangepakt die meewerkten aan het *Exil*-verzet. Zo vormt deze zaak ook een testcase voor de Nederlandse regering: een eerste serieus politiek incident met de nazistaat aan de oostgrens waarin grondwettelijke aspecten speelden, als persvrijheid, de rechtsorde en bescherming van Nederlandse staatsburgers in het Derde Rijk. Werden hier eerste piketpaaltjes geslagen voor de omgang met nazi-Duitsland? Ook toont de procesgang hoe politieke processen voortaan vorm kregen in Duitsland en hoe snel de Duitse rechtsstaat werd afgebroken. Henk Spansier was nota bene de eerste Nederlander die in Berlijn terecht zou staan voor het later zo berucht geworden nieuwe *Volksgerichtshof* van de fanatieke nazirechter Roland Freisler. Zo maakt deze zaak meteen duidelijk dat de Nederlands-Duitse grens kort na de *Machtübernahme*, namelijk al in de zomer van 1933, gepolitiseerd raakte.

Aan de grens bij Nijmegen

SPD-grensman Schumacher vroeg Henk Spansier om de *Freie Presse* te verspreiden onder de circa 1.200 Duitsers in Nijmegen, veelal grensarbeiders, tientallen zakenlieden en politieke en joodse vluchtelingen.[37] De werkloze Spansier, SDAP-lid en lokaal NVV-bestuurder, was al betrokken bij de opvang van Duitse vluchtelingen.[38] Er werden wekelijks zo'n dertig exemplaren afgeleverd bij Spansier door grensman Schumacher zelf of zijn helper, de Kleefse *SPD*-er Karl van Dawen, die in maart 1933 naar Arnhem was gevlucht.[39] De bladen kostten 9 cent (later 12,5 cent), waarvan Spansier een paar cent mocht houden. Van het tweede nummer kreeg hij honderd stuks voor gratis verspreiding, ook aan de grens. Op zondag 6 augustus zagen Duitse grensambtenaren bij de drukke grensovergang in Beek-Wyler dat aan de Nederlandse kant krantjes werden aangereikt aan dagjesmensen op de fiets, in auto's en toeristenbussen. Het hoofd van *Zollamt Wyler* had de *Freie Presse* al meteen als *Hetzblatt* en *deutschfeindlich* getaxeerd en zijn mannen opgedragen zoveel mogelijk bladen in beslag te nemen. Ook ging er een bericht naar *Oberinspektor* Neumeyer en *Polizeimeister* Franz Peters in Kleef met de vermelding dat de socialist Spansier zeer waarschijnlijk het brein was achter

36 Jan Brauer, 'De zaak Spansier, 1933-1935. Nijmeegse vakbondsman voor de nazi-rechters', in: *Jaarboek Numaga* 54 (2007) 128-149.

37 M. van der Goes van Naters, *Een strafzaak in het Derde Rijk*, z.p., z.j. (NV de Arbeiderspers 1935).

38 Brauer 'Zaak Spansier'. Henk Spansier (1998-1965) lid Algemeene Nederlandsche Bouwarbeidersbond (ANB), had vanaf 1924 bestuursfuncties in de vakbeweging (penningmeester ANB-afdeling en secretaris Nijmeegsche Bestuurders Bond). Spansier stond op de SDAP-kieslijst in Nijmegen. Zie: Marijn Alofs, *Zorglijke tijden. De Nijmeegse vakbeweging tussen 1919 en 1942* (Nijmegen 1986).

39 Karl van Dawen, (1894-1942) was na enkele arrestaties in maart 1933 vanuit Kleef naar Arnhem gevlucht. Later woonde hij met zijn vrouw in Amsterdam. Daar werd hij mei '41 gearresteerd. Hij stierf in 1942 in KZ Buchenwald. J. Merges, 'Karl van Dawen und Otto Schmidt. Vergessene Opfer des Nationalsozialismus', in: *Kalender für das Klever Land* (1977) 116-119.

de actie. Deze tip had de Duitse douane gekregen van een Nederlandse collega aan de grens, die kennelijk Duitsgezind was.

Het volgende weekend, op zaterdag 12 augustus 1933, 's middags tegen vijf uur, gaf deze Nederlandse zegsman ook door dat diezelfde Spansier zojuist met z'n Nijmeegse vakbondscollega Jos Claassen de grens was gepasseerd en in de tram naar Kleef was gestapt. Het *Zollamt* belde de Kleefse politie, die meteen in actie kwam.[40] Vlakbij de stadsgrens werden Spansier en Claassen hardhandig uit de tram gesleurd. Ze werden afgevoerd, 'onder strenge bewaking der met revolvers gewapende bruinhemden naar een Nazikazerne', aldus het verslag in het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk*.[41] Ze werden grondig onderzocht op compromitterende spullen. Spansier achteraf:

> 'Een hunner vroeg me, of ik de Freie Presse verspreid had. Ik antwoordde, dat ik dat niet wist. Toen sloeg hij mij met de vuist in het gezicht, tot drie, vier keer toe. Mijn overhemd was van voren een en al bloed. Ik moest het overhemd toen uittrekken en het onder de kraan uitwassen. "Wij zullen zorgen", zo zei men mij, "dat je niet weer levend in Holland terugkomt." Je kunt begrijpen, welke voorgevoelens mij toen doorstroomden. Ik begon er in die dagen aan te denken met het leven af te rekenen.'[42]

Na een uitgebreid politieverhoor werd Spansier in de Kleefse gevangenis opgesloten. Claassen, kennelijk minder prominent dan vakbondsfunctionaris Spansier, mocht nog diezelfde avond naar huis. In Nijmegen werd snel bekend dat Spansier was gearresteerd. Een Nijmeegse rechercheur bezocht hem al op zondagavond in z'n cel, maar kon niet veel uitrichten. Na het weekend schreven de Nijmeegse kranten dat Spansier door de Duitsers werd verdacht van het verspreiden van staatsgevaarlijke lectuur.[43] Ook de Duitse lokale pers meldde de arrestatie: 'Wieder ein glänzender Fang der Klever Polizei', kopte het *Klever Kreisblatt* juichend, de *Gestapo* zat bovenop de smokkel van 'aufhetzende Zeitungen' die opriepen tot gewelddadige opstand tegen de regering. De nieuwe tijdgeest volgend, prees de krant *Oberinspektor* Neumeyer, – nog maar pas in functie – met dit snelle, succesvolle optreden tegen deze 'staats- und volkszersetzenden Elemente in und ausserhalb unseres Vaterlandes'. [44]

In Nederland volgden vooral de Arbeiderspers-bladen de zaak op de voet; *Het Volk* stuurde twee redacteuren naar Kleef. 'Hij maakt het goed', luidde de krantenkop. De journalisten spraken eerst met Neumeyer en de burgemeester van Kleef. Daarna bezochten zij Spansier in de gevangenis, die vertelde 'dat zijn behandeling niets te wenschen overliet en dat hij goed gezond was'.[45] Ze gaven hem sigaretten en een boek. De journalisten hadden de

40 Bronnen voor de 'Zaak Spansier' in het Duitse justitieel dossier, kenmerk 7 J. 20/33 van het Volksgerichtshof [VGH], in het Bundesarchiv [BA] te Berlijn, de dossiernummers: VGH 2008, A1 (Vorverfahren), A2 (Handakten des Oberreichsanwalts) en A3 (Vollstreckungsakten des Oberreichsanwalts). Verder NA, 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645: dossier A-197bis/D, H.M. Spansier.

41 *Het Volk,* 15 augustus 1933.

42 *Het Volk,* 9 maart 1935.

43 *De Gelderlander* 15 augustus 1933: 'Nijmegenaar door Nazi's te Kleef gearresteerd (...) Verboden couranten rondgebracht?'

44 *Klever Kreisblatt,* 15 augustus 1933. De lokale katholieke *Der Volksfreund* bracht een vrijwel identiek verhaal, met als geruststellende toevoeging: "Für die friedlichen Klever Bürger dürfte das natürlich eine ganz besondere Beruhigung sein."

45 *Het Volk,* 19 augustus 1933.

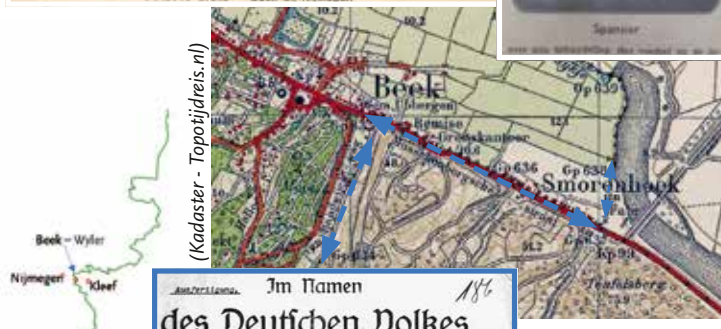

(Kadaster - Topotijdreis.nl)

G. van Raemsdonk, De Notenkraker, augustus 1934

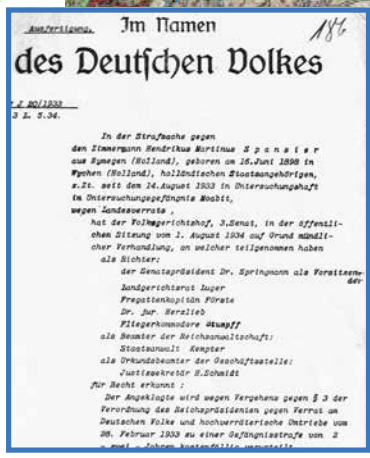

Im Namen
des Deutschen Volkes

In der Strafsache gegen
den Zimmermann Hendrikus Martinus S p a n s i e r
aus Synegen (Holland), geboren am 16.Juni 1898 in
Wychen (Holland), holländischen Staatsangehörigen,
z.Zt. seit dem 14.August 1933 in Untersuchungshaft
in Untersuchungsgefängnis Moabit,
wegen Landesverrats,
hat der Volksgerichtshof, 3.Senat, in der öffentli-
chen Sitzung vom 1. August 1934 auf Grund mündli-
cher Verhandlung, an welcher teilgenommen haben
als Richter:
der Senatspräsident Dr. Springmann als Vorsitzen-
der
Landgerichtsrat Luger
Fregattenkapitän Fürste
Dr. jur. Herzlieb
Fliegerkommodore Stumpff
als Beamter der Reichsanwaltschaft:
Staatsanwalt Kempter
als Urkundsbeamter der Geschäftsstelle:
Justizsekretär Schmidt
für Recht erkannt:
Der Angeklagte wird wegen Vergehens gegen § 3 der
Verordnung des Reichspräsidenten gegen Verrat am
Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe vom
28. Februar 1933 zu einer Gefängnisstrafe von 2

Vonnis Volksgerichtshof Berlijn, 1 augustus 1934

indruk dat de Duitse instanties rekenden op een spoedige vrijlating. Deze geruststellende boodschap brachten zij naar de familie Spansier en de partijgenoten in Nijmegen. De *Freie Presse* meldde de arrestatie met enige trots op de voorpagina: 'Goebbels und die Freie Presse. Gefahr für Hitler'.[46]

Voorzichtige diplomatieke stappen

Ook politiek Den Haag kwam snel in actie. SDAP-leider Willem Albarda schreef direct na het weekend aan minister van Buitenlandse Zaken De Graeff: 'Ik vrees, dat als niet energiek ten behoeve van dezen Nederlander wordt opgetreden, ook hij een zeer langdurige

46 *Freie Presse*, nr. 6, 19 augustus 1933.

opsluiting, met marteling en wie weet welk droevig einde tegemoet gaat.'[47] Albarda had zelf in het eerste nummer van de *Freie Presse* een bijdrage geleverd met de titel 'Die holländische Arbeiterbewegung zum Kampf um die deutsche Freiheit'. Daarin schreef hij over de plicht van alle sociaaldemocraten om Duitsland 'vom braunen Terrorismus' te bevrijden.[48] Eerder had hij al met het ministerie overlegd over landgenoten die in Duitsland waren gearresteerd.[49] Nederlandse burgers in Duitse cellen vormden dus nieuwe kwesties en uitdagingen voor de Nederlandse bewindslieden en de betrokken ambtenaren en diplomaten, zeker omdat de internationale pers voortdurend schreef over de terreur in Duitsland, ook tegen buitenlanders. Er was weinig vertrouwen in de rechtsgang. Dat bleek overduidelijk uit het showproces in het *Reichsgericht* in Leipzig van september tot december 1933, over de Rijksdagbrand van 27 februari van dat jaar. De manipulaties en luide propaganda rond dit proces met de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe in de beklaagdenbank werden over de hele wereld gevolgd.

In Berlijn probeerde gezant Van Limburg Stirum te regelen dat Spansier bezoek kreeg van de jonge advocaat jhr. Marinus van der Goes van Naters. De juridisch adviseur van het NVV kende de sociaaldemocraten in Nijmegen; hij was daar opgegroeid en een jeugdvriend van Wiardi Beckman.[50] Het *Auswärtige Amt* gaf te kennen dat een buitenlandse advocaat alleen samen met een Duitse collega kon optreden. Pas na afronding van het vooronderzoek zou een Duitse advocaat worden aangewezen. Begin september 1933 vond Albarda het allemaal wat lang duren. Spansier zat al vier weken vast voor het verspreiden van een Duits blad dat volkomen legaal in Nederland verscheen; het over de grens brengen had hij stellig ontkend. Albarda verzocht minister De Graeff om 'met den grootsten spoed en met gepaste kracht bij de Duitsche Regeering om opheldering te vragen en de invrijheidstelling van Spansier te bevorderen'.[51] Hij pleitte voor krachtig optreden omdat anders elke Nederlander in de grensstreek voortaan vogelvrij zou zijn. De gezant in Berlijn werd op pad gestuurd. Overtuigd van zijn onschuld had Spansier in Kleef al tweemaal verzocht om vrijlating. In zijn eerste verhoor erkende hij, dat hij voor zijn partij de *Freie Presse* in Nijmegen had verspreid, maar hij ontkende stellig elke betrokkenheid bij de verspreiding bij en over de grens. Dat had hij overgelaten aan partijgenoot Simon Pels, in het Duitse strafdossier steeds aangeduid met 'der Jude Peltz'.[52]

Spansier was allerminst gebroken. Conform de procedure toetste de onderzoeksrechter in Kleef regelmatig of het voorarrest verlengd moest worden. Telkens greep Spansier deze *Haftprüfung* aan om in zijn beste Duits te wijzen op de 'Unhaltbarkeit meiner Haft', die hij

47 Albarda aan minister BuZa, 15 augustus 1933, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
48 *Freie Presse* nr. 1, 15 juli 1933.
49 Albarda aan Beucker Andrea Juridische Zaken BuZa, 15 augustus 1933, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645. Het betrof de vrijdenker Vermaas en een Nederlander die in een cel zelfmoord had gepleegd.
50 Anne-Marie F. Mreijen, *De rode jonker: de eeuw van Marinus van der Goes van Naters, 1900-2005* (Amsterdam 2018). Hij begon als advocaat in de Nijmeegse praktijk van zijn vader en was vanaf 1930 in Heerlen NVV-adviseur. In 1935 SDAP-bestuurslid en in 1937 lid Tweede Kamer. Na de bevrijding werd hij SDAP-fractievoorzitter en stapte vervolgens in de Europese politiek, onder meer als lid van het Europees parlement. Hij schreef een brochure over de 'Zaak Spansier': *Een strafzaak in het Derde Rijk* die in 1935 bij NV de Arbeiderspers verscheen. Zie ook zijn memoires: *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980) 79-81.
51 Albarda aan minister BuZa, 8 september 1933, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
52 Anklageschrift 14 mei 1934 en vonnis 1 augustus 1934, BA VGH 2008, A1, A2.

snel wilde beëindigen 'mit all denen mir zür Verfügung stehenden Mittelen'.[53] In oktober 1933 schreef hij aan de openbaar aanklager van het *Reichsgericht*: 'Es dürfte wohl nicht die Absicht der heutigen Staats-Regierung sein, ein Familienglück zu zerstören und eventuel meine Kinder zu Waisen zu machen, weil ich bei meine Frau das schlimste befürchte.'[54] Uit het dossier bleek dat er getuigen waren van de actie bij de grens. Hij verzocht dringend om een confrontatie: 'Ich bitte Sie (...) dringend nach der Gegenüberstellung, welche ganz bestimmt negativ verlaufen werde, eine sofortige Aufhebung meiner Haft veranlassen zu wollen.'[55] Over zijn stemming schreef Spansier in november aan de vrijgelaten Jos Claassen:

> 'Je moet vooral niet denken dat ik door deze zaak terneergeslagen ben. Ik begin het hoe langer hoe meer als een belachelijke komedie te beschouwen die ik als niet deelhebbend toeschouwer bekijk. Men zou bijna uit dit geval de conclusie moeten trekken, dat ook een groot land in sommige dingen klein kan zijn.'[56]

Hij hoopte op een snelle behandeling en was er van overtuigd dat dit meteen vrijspraak zou betekenen. Het thuisfront zorgde intussen voor veel morele steun. Het gerechtelijk dossier bevatte naast de kindertekeningen van thuis, brieven van en aan kompaan Claassen, die werden vertaald en onderzocht op compromitterende inhoud. Ondertussen wendde ook mevrouw Spansier zich tot minister De Graeff om haar man vrij te krijgen: 'hij is toch geen dief of moordenaar maar een man die nooit met de politie in aanraking is geweest en altijd zijn plicht heeft gedaan.'[57] Er werd een comité opgericht door partij- en vakbondsvrienden voor steun aan het gezin. Dit Spansierfonds werd geleid door de Arnhemse partijgenoot Herman van Kuilenburg. Deze regelde zelfs een uitje naar Zandvoort voor vrouw en kinderen, een verzetje in zware tijden; een foto prijkte op de voorpagina van *Het Volk*.[58] Vooral de linkse pers volgde de 'Zaak Spansier' op de voet.

'Onze partijgenoot is vol goeden moed'

Intussen bleef Van der Goes van Naters proberen om Spansier te bezoeken, maar de onderzoeksrechter hield de boot af. Buitenlandse Zaken en het gezantschap in Berlijn drongen voortdurend aan op spoed, voorzichtig werd aangegeven dat het wel erg lang duurde voor zo'n eenvoudige zaak. Daar dacht de Duitse justitie anders over. Medio november werd *Landgerichtsrat* Keppler in Essen door het *Reichsgericht* belast met het vooronderzoek voor *Vorbereitung zum Hochverrat und Landesverrats*. Opmerkelijk was dat een niet-Duitse staatsburger zich daaraan schuldig kon maken.

Eind november verhuisde Spansier naar de gevangenis in Essen. Keppler stemde uiteindelijk toch in met een bezoek van de Nederlandse advocaat. Zo kon vijf maanden na de arrestatie, op 23 januari 1934 Van der Goes van Naters langskomen. De advocaat mocht Spansier zelfs wat chocola, sigaretten en 20 RM toestoppen, hetgeen normaal streng verboden was. In

53 Spansier aan Untersuchungsrichter Kleve, 24 augustus 1933, in: BA, VGH 2008, A1.
54 Spansier aan Reichsgericht Leipzig, 18 oktober 1933, in: BA, VGH 2008, A1.
55 Spansier aan Oberreichsanwalt Leipzig, 4 november 1933, in: BA, VGH 2008, A1.
56 Spansier aan Claassen, 4 november 1933; in: BA, VGH 2008, A1, afschrift met vertaling in het dossier.
57 Verzoekschrift Spansier-Manders aan minister BuZa, 11 oktober 1933, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv. nr. 1645.
58 *Het Volk*, 9 maart 1935.

Het Volk van 25 januari deed de advocaat verslag: 'Hij maakte op mij een nerveuzen indruk, maar hij was vol goeden moed en had veel lof over zijn behandeling.' Het voedsel en de cel waren stukken beter dan in Kleef. Spansier was blij met de grote belangstelling die zijn zaak in Nederland kreeg. Er zat nu schot in de zaak, concludeerde de krant, want zijn advocaat deed er alles aan 'om de Duitsche rechters van hun grove dwaling te overtuigen'.[59] Kennelijk werd de berichtgeving over de zaak in de Nederlandse pers nauwlettend gevolgd door de Duitse justitie, want Keppler gaf aan dat deze zinsnede hem had gestoord. Van der Goes van Naters schreef, om erger te voorkomen, meteen nederig aan Keppler dat hij geenszins kritiek had willen uiten, maar slechts de publieke opinie wat trachtte te kalmeren. Hij vroeg om begrip omdat in Nederland nogal commotie was ontstaan over de executie van Van der Lubbe enkele weken eerder, op 10 januari 1934 in Leipzig; er was daarom grote vrees dat Spansier eenzelfde lot zou treffen.[60]

Bij zijn bezoek aan Essen had Van der Goes van Naters ook graag het dossier willen raadplegen. Keppler meldde echter dat alle stukken naar Berlijn waren gestuurd. De betrokken ministeries moesten beoordelen hoe gevaarlijk de inhoud van de *Freie Presse* nu eigenlijk was. Daarom maakte het complete dossier-Spansier vanaf eind 1933 een tocht langs de Berlijnse instanties. Volgens het *Auswärtige Amt* was een groot aantal artikelen 'geheimhaltungsbedürftig'. Het *Reichswehrministerium* sloot zich daarbij aan, evenals de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie. Inmiddels was het maart 1934 geworden en in Essen doodde Spansier de tijd met lezen, roken en knopen maken.

Intussen had Keppler wel de Duitse contacten van Spansier nagetrokken. Hij ontdekte geen politieke connecties en wilde daarom van de Kleefse politie meer hard bewijs over de grensacties van Spansier. Alle douaniers die het uitdelen van de *Freie Presse* hadden gezien, moesten opdraven. Dat leverde geen direct bewijs op, alleen de Kleefse politiechef Peters hield vast aan de centrale rol van Spansier. Een Nijmeegse informant had hem dat bevestigd. Ook de genoemde Nederlandse grensambtenaar – van wie hij de identiteit geheim hield, omdat deze anders grote problemen zou krijgen – had hem verzekerd dat Spansier dicht bij de grensovergang op een caféterras een pakket kranten had uitgepakt. Politiechef Peters verdacht Spansier er ook van dat hij op de dag van de arrestatie in Kleef een afspraak had met *SPD*-ers Schumacher en Van Dawen die de *Freie Presse* bij hem bezorgden. Harde bewijzen ontbraken echter; bij het eerste verhoor had Spansier een beetje onhandig 'herumgestottert' toen hem naar het reisdoel was gevraagd. Zijn maat Claassen had gezegd dat ze kaas gingen kopen in Kleef. Dat is wel heel vreemd als je uit zo'n typisch kaasland komt, concludeerde de politiechef fijntjes.[61] Over het doel van de reis geven de dossiers geen helderheid. In ieder geval had hij geen afspraak met de *SPD*-grensman; dat had Schumacher de SDAP-top al meteen laten weten toen deze suggestie opgeld deed.[62] Ook over de bewering van zijn raadsman Van der Goes van Naters, dat zij naar Kleef waren gelokt voor een afspraak met een Duitse socialist, geven de Duitse dossiers geen uitsluitsel.[63]

59 *Het Volk*, 25 januari 1934; 'Verdediger bezoekt Spansier'.
60 Van der Goes van Naters aan Keppler, 20 februari 1934, in: BA, VGH 2008, A1.
61 Verklaring Polizeimeister Peters, 30 november 1933, in: BA, VGH, 2008 A1. Opmerkelijk: Claassen vermeldde in zijn verhoor wel al de deknaam van Schumacher - Sachs - aan de Kleefse politie, terwijl in 1934 bleek dat dit bij de Gestapo Düsseldorf nog niet bekend was.
62 Briefwisseling Spansier - Schumacher achteraf, 19 en 20 maart 1935, in: AdsD-E. Schumacher.
63 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 79.

Naar het *Volksgerichtshof* in Berlijn

In mei 1934 sloot Keppler het vooronderzoek af, stelde de aanklacht op en meldde verrassend dat de zaak zou voorkomen in het nieuwe *Volksgerichtshof* in Berlijn. Het regime was nogal ontevreden over het optreden van het oude *Reichsgericht* in het Rijksdagbrand-proces. Dat werd namelijk geen strakke propagandashow tegen de communistische samenzwering, met dr. Goebbels en Goering als getuigen in een heldenrol. Van der Lubbe was weliswaar veroordeeld, maar drie medeverdachte communisten werden door de rechter vrijgesproken en kregen nogal wat spreektijd. Vooral het overtuigende optreden van de Bulgaarse communist Dimitrov beviel de nazitop allerminst. Het resultaat was te mager en Hitler noemde de rechters 'vertrottelt' (idioot). Het Derde Rijk vroeg om rechters die tegenstanders snel en flink konden straffen. Strenge en gepubliceerde vonnissen moesten elke oppositie afschrikken. Het *Volksgerichtshof* werd op 22 juli 1934 geïnstalleerd in de Prinz Albrechtstrasse, in het deftige gebouw van voormalige *Preussischer Landtag*.[64] Ongelukkigerwijs was de Nijmeegse vakbondsman Henk Spansier de eerste Nederlander, sterker nog, de eerste buitenlander die daar op de eerste zittingsdag moest verschijnen. Spansier zelf meldde aan het gezantschap de datum: 1 augustus. Op 26 juli werd hij van Essen overgebracht naar de gevangenis *Berlin-Moabit*.

Het verzoek om Van der Goes van Naters als verdediger toe te laten, werd afgewezen, omdat er al een Duitse advocaat was. Albarda's schrikbeeld was dat Spansier daar straks helemaal alleen zou staan zonder morele en juridische steun uit het vaderland, overgeleverd aan de willekeur van de Duitse justitie.[65] Hij was woest toen hij vernam dat niemand van het gezantschap het proces zou bijwonen. Hij dreigde een topambtenaar met een grote politieke rel, mocht Spansier de doodstraf krijgen. In zijn ogen was de regering zo laks, omdat het hier een eenvoudige arbeider betrof. De minister vond dat laatste een onterechte beschuldiging en schreef aan Albarda dat hij hem hoog achtte en hoopte 'dat Uzelf zult inzien (dat) Uw temperament U hier parten heeft gespeeld.'[66] De Graeff onderstreepte de professionaliteit van gezant Van Limburg Stirum, die de Duitsers continu had gewezen op het belang van de zaak voor Nederland.

Berlijn, 1 augustus 1934: zitting *Volksgerichtshof*

Op woensdagochtend 1 augustus 1934 begon in Berlijn om 9.00 uur de zitting van de derde senaat van het *Volksgerichtshof*. Deze kamer van de rechtbank bestond uit twee juristen en drie niet echt neutraal ogende leken: een *Fliegerkommodore*, een *Fregattenkapitän* en een ambtenaar van het *Abwehramt*. Het was een besloten zitting, omdat de staatsveiligheid in het geding was. Enkele ambtenaren van de rechtbank en de *Gestapo* waren aanwezig, evenals

64 Walter Wagner, *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (München 2011) 13-21. In 1934 werden 100 zaken behandeld, in 1935, 300 en 2100 in 1944.

65 Albarda aan minister BuZa, 31 mei 1934, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645. Hij vreesde dat Spansier hetzelfde lot als Van der Lubbe zou treffen en was in paniek. Van der Goes van Naters, die op vakantie door Corsica trok, werd zelfs via de radio opgeroepen.

66 Minister BuZa aan Albarda, 1 augustus 1934, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645. De Graeff: 'de Heer v. Stirum (is) wel de meest actieve Nederl. Vertegenwoordiger in den vreemde (die) onafgebroken zijn aandacht geeft aan de belangen van door het Duitsche regime in moeilijkheden geraakte Nederlanders'. Albarda erkende dat hij zich door emoties had laten meeslepen.

de vier getuigen van het douanekantoor in Wyler en de Kleefse *Polizeimeister*. Geen enkele Nederlandse toeschouwer dus. De officier van justitie eiste twee jaar. De toegewezen verdediger Wübken gaf eerst aan dat hij als oud-frontstrijder moeilijk sympathie kon opbrengen voor de gedaagde. De advocaat was pas vier dagen tevoren op de zaak gezet en daags voor het proces had hij Spansier voor het eerste gezien. Volgens het protocol van de zitting zei Spansier aan het slot: 'Ich habe keine Ausführungen zu machen'.[67] Na enig beraad volgde rond 12.30 uur de uitspraak door *Senatspräsident* Dr. Springmann:

> 'Der Angeklagte hat sich als Ausländer einer gegen das Deutsche Reich gerichteten landesverräterischen Handlung schuldig gemacht. Das skrupellose, gemeingefährliche Treiben der im Auslande in deutscher Sprache von Emigranten gegen Deutschland unterhaltenen Hetzpresse zwingt dazu, auch Ausländer, die sich daran beteiligen, empfindlich zu bestrafen.' [68]

Twijfels van de verdediging over de bewijsvoering werden weggewuifd. Spansier was vanwege de 'hochverräterische Umtriebe' schuldig aan 'Landesverrat' en kreeg twee jaar cel met aftrek van voorarrest. Een betrekkelijk milde straf, zo meende de rechtbank, omdat Spansier als een 'unbedeutendes Glied in diesem Treiben' werd gezien.[69] Tegen een beslissing van het *Volksgerichtshof* was geen beroep mogelijk.

'Een verbijsterend vonnis' - politieke rechtspraak

Het vonnis moest een waarschuwing zijn voor alle buitenlanders. De uitspraak in de 'Zaak Spansier' stond aan de basis van de jurisprudentie in honderden rechtszaken die tot 1945 werden gevoerd, vooral inzake tijdschriftensmokkel vanuit het buitenland. Nu was het voor elke Nederlander klip-en-klaar dat het Derde Rijk het over de grens smokkelen van in Duitsland verboden bladen, beschouwde als landverraad, waarop hoge straffen stonden. Na 1933 was er een enorme toename van soortgelijke politieke processen, waarbij overigens steeds strengere straffen werden opgelegd. Honderden Nederlanders zouden voor de Duitse rechter verschijnen, vooral in het stadje Hamm, dicht bij Dortmund. Het *Oberlandesgericht Hamm* behandelde onder regie van het openbaar ministerie bij het *Volksgerichtshof* veel zaken over hoog- en landverraad in het westen van het Derde Rijk. De top lag in de periode 1933-1936, toen zo'n 10.000 zaken tegen communisten, socialisten en vakbondsmensen plaatsvonden. In het archief van de *Oberreichsanwalt* van het *Volksgerichtshof* en het *Reichsjustizministerium* in Berlijn bevinden zich 1.700 dossiers over Nederlandse staatsburgers.[70] Tot in 1945 zouden onder het motto van rechter Roland Freisler 'Recht ist, was dem Volke nützt' circa 18.000 politieke tegenstanders door het *Volksgerichtshof* worden veroordeeld – 5.200 kregen de doodstraf opgelegd.[71]

67 Ambtelijk verslag van de zitting, in: BA, VGH 2008, A1.
68 Uitspraak Volksgerichtshof 7 J. 20/1933, 3 L/ 5.34, 8 oktober 1934, in: BA, VGH 2008, A2. Pas in december 1933 ontving BuZa het schriftelijke vonnis.
69 Ibidem.
70 Schatting aantal dossiers over Nederlanders in het Bundesarchiv in Berlijn in R3017 Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof en R3001 Reichsjustizministerium. Zie: Wagner, *Volksgerichtshof,* en ook I. Richter, *Hochverratsprozesse als Herrschaftspraxis im Nationalsozialismus. Männer und Frauen vor dem Volksgerichtshof 1934-1939* (Münster 2001).
71 Wagner, *Volksgerichtshof,* Anlage 5; en ook: Hans-Eckhard Niermann, *Die Durchsetzung politischer und politisierter Strafjustiz im Dritten Reich. Ihre Entwicklung aufgezeigt am Beispiel des OLG-Bezirks Hamm* (Juristische Zeitgeschichte Bd 3) (Düsseldorf 1995).

Met de uitkomst van de zaak-Spansier kwam nadrukkelijk de integriteit van het Nederlandse rechtsgebied in het geding, zo vonden politici en vooraanstaande juristen. In Den Haag was minister De Graeff de dag na de uitspraak eerst hevig geschrokken door het gerucht dat Spansier de doodstraf had gekregen. De gezant kon het bericht snel ontzenuwen en was blij dat het niet breed in de Nederlandse pers was gekomen, omdat dit 'een wapen ware geweest in het arsenaal van hen die hier het buitenland stelselmatige Greuelpropaganda verwijten'.[72] Henk Spansier zou zijn straf uitzitten in de strafgevangenis *Berlin-Tegel*. Daar kreeg hij enkele dagen na de uitspraak bezoek van Van der Goes van Naters. Die deed verslag in *Het Volk:* '[Spansier] was betrekkelijk opgeruimd en hij zegt iedereen hartelijk dank die zich voor zijn zaak heeft geïnteresseerd.'[73] In Berlijn onderzocht de advocaat ook de mogelijkheden voor een gratieverzoek. Van eind september tot midden oktober 1934 lag Spansier met een flinke oorontsteking in het gevangenisziekenhuis in *Berlin-Moabit*. Weer terug in *Berlin-Tegel* kreeg hij in november bezoek van zijn vrouw. De dure reis werd mogelijk gemaakt door het Spansierfonds. 'Mevrouw Spansier had te veel vragen voor de vijftien minuten die het Hitlerregime toestond', meldde de krant *Vooruit*.[74] Zij was blij dat haar man de glans in z'n ogen niet had verloren en zij was ervan overtuigd dat de cel hem niet zou breken.

Op de zitting in Berlijn was wel de strafmaat bekend gemaakt, maar het schriftelijke vonnis liet nog maanden op zich wachten. Pas in oktober werd de tekst opgesteld, die in december 1934 in Den Haag binnen kwam. Het had lang geduurd, omdat het *Volksgerichtshof* in de opstartfase door het ministerie van Justitie, de *NSDAP*-leiding en de *Gestapo* nauwlettend op de vingers werd gekeken; er werden immers politiek correcte uitspraken verwacht die schrik moesten aanjagen.[75] De uitspraak in de 'Zaak Spansier' zou bovendien in het buitenland terecht komen en dus zat de *Gestapo* er bovenop. Het vonnis zou maatgevend worden voor het over de grens smokkelen van tijdschriften, het moest de *Exil*-gemeenschap en hun buitenlandse helpers flink afschrikken.

De procesgang en een analyse van de juridische grondslag van dit vonnis geven aan hoe de Duitse rechtspraak na 1933 snel 'evolueerde'. Voor dit onderzoek is het van belang te weten hoe en met welke redenering de rechters de grensoverschrijdende politieke activiteiten van Duitsers en ook van niet-Duitsers beoordeelden. Hoewel het harde bewijs ontbrak dat hij zelf direct betrokken was bij de verspreiding aan de grensovergang, oordeelden de rechters dat Spansier willens en wetens had meegewerkt aan verspreiding in Nederland en Duitsland van informatie die in het belang van het Duitse Rijk geheim had moeten blijven. Spansier ontkende zijn directe betrokkenheid bij de verspreiding aan de slagboom, maar hij had kunnen weten dat stukken over de grens zouden geraken, waarmee zijn activiteiten zich 'in fortgesetzter Handlung' dan ook tot op Duitse bodem uitstrekten. Ook al had slechts een deel van de daad op Duits terrein plaatsgevonden, toch moest volgens de interpretatie van de wet de gehele daad worden beschouwd als in Duitsland te zijn verricht. Daarmee werd gelijk een ander juridisch probleem omzeild: volgens de Duitse wet kon een niet-Duitser bui-

72 Gezant Berlijn aan minister BuZa, 3 augustus 1934, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
73 *Het Volk*, 6 augustus 1934.
74 *Vooruit,* 20 november 1934, vertaling artikel in het dossier BA, VGH 2008, A2.
75 Wagner, *Volksgerichtshof,* 43-49.

ten Duitsland geen strafbaar landverraad plegen. Dat kon wel als een buitenlander op Duits grondgebied een strafbare handeling pleegde. Spansiers handelen was nu dus een schakel in een lange keten, waarbij Duitsland werd beschouwd als *locus delicti* voor het gehele misdrijf. Hiermee werd wat hij in Nederland had gedaan strafbaar en onderdeel van dit landverraad, het was zelfs niet meer van belang dat er geen hard bewijs was voor enige actie van Spansier op Duitse bodem. Uiteindelijk zagen de rechters hem toch nog als een relatief 'unbedeutendes Glied' in het hele misdrijf, de reden waarom hem een betrekkelijk lichte straf was opgelegd.[76]

Welke staatsgevaarlijke informatie betrof het dan?, vroegen Nederlandse critici zich af. De aanklacht bevatte een bloemlezing uit de *Freie Presse*, in het bijzonder nummer 2, van 22 juli 1933, met artikelen als 'Giftmord durch SA – Neue Terrormethoden – Die Braune Armee wird durch Rassenrevolten erschüttert'. Dat waren oproepen tot verzet. Bovendien bevatten zij een opsomming van 'angebliche' misstanden en terreurdaden. Dergelijke berichten – waar of niet waar – bedreigden het aanzien en de veiligheid van de staat en zorgden voor onrust onder Duitse burgers die het blad zouden lezen. De *Freie Presse* verstoorde onmiskenbaar de openbare orde en rust, aldus de rechters. Speciale aandacht kreeg het artikel 'Jugenderziehung im III. Reich' met een foto van geüniformeerde scholieren die knutselden aan een gecamoufleerde tank. De *Freie Presse* wilde daarmee de 'vermeende' militarisering van Duitse scholen aantonen. Juist dit artikel werd gezien als 'objektiv geheimhaltungsbedürftig', zeker tegenover het buitenland. Deze feiten onderbouwden de aanklacht: 'Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe'.[77]

Al met al een vreemde, geconstrueerde uitspraak, concludeerden tientallen Nederlandse commentaren. Vooral juristen waren zeer verbaasd en verontrust: voortaan moest elke Nederlander in de grensstreek immers goed oppassen met het verspreiden van kranten. Een breed samengesteld comité van vooraanstaande Amsterdamse juristen had hiervoor al eerder gewaarschuwd in een adres dat voor de zitting in tientallen kranten stond.[78] Het uitdelen van de *Freie Presse* op Nederlandse bodem beoordeelden zij als volstrekt legaal, passend bij de grondwettelijke persvrijheid. Het blad verscheen namelijk in alle openheid, terwijl de Duitse rechter het zag als illegale lectuur die was bedoeld om in Duitsland onrust te veroorzaken. Een opmerkelijk punt was ook dat een handeling van landverraad volgens de Duitse wet impliceerde dat er berichten van binnen naar buiten werden gebracht, ten voordele van een buitenlandse regering, terwijl in deze zaak juist informatie naar binnen was gebracht! En hoe geheim was die informatie? De gewraakte foto van scholieren bij een tank was nota bene afkomstig van een Duits persbureau!

In zijn brochure *Een strafzaak in het Derde Rijk* sprak Van der Goes van Naters over

76 Van der Goes van Naters, Notities op het vonnis inzake H.M. Spansier (ongedateerd), in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.

77 Anklageschrift, 14 mei 1934, in: BA, VGH 2008, A1.

78 *Nieuwe Rotterdamsche Courant,* 8 juli 1934, adres van juristen: G. de Jongh, oud-vice president rechtbank, mr. W. Bonger, hoogleraar Gemeentelijke Universiteit (GU), mr. P. Gerbrandy, hoogleraar Vrije Universiteit, dr. D. Hazewinkel-Suringar, hoogleraar GU, mr. G. Kropman, advocaat en wethouder Amsterdam, mr. M. Mendels, lid Eerste Kamer, mr. F. Scheltema, hoogleraar GU. Zie ook: *Algemeen Handelsblad,* 5 september 1934 en *De Standaard,* 2 augustus 1934.

'Gekluisterde rechters'.[79] Daarin bekritiseerde hij scherp de geconstrueerde juridische onderbouwing, het gemanipuleer in de procedure en ook de uitsluiting van een buitenlandse verdediger, terwijl de Duitse wet dat wel toestond. Hij concludeerde resoluut dat Duitsland geen rechtsstaat meer was. Daarbij wees hij op de politieke samenstelling van de rechtbank, op het feit dat de rechten van het individu werden miskend en dat door de wetgeving per decreet iedere rechtszekerheid was weggevallen.[80] Aan de minister schreef Van der Goes van Naters dat een dergelijk vonnis nooit had mogen worden uitgesproken. Hij voegde daaraan toe dat 'zonder de getoonde belangstelling der Nederlandsche Regeering, het vonnis nog wel heel anders zou hebben geluid, zoodat dit wel de eenige lichtzijde in deze zaak is'.[81] Maar minister De Graeff bleef voorzichtig: 'Ik zou er de voorkeur aan geven elke critiek op het Duitsche vonnis onzerzijds achterwege te laten. Van Duitsche zijde kan men zulke critiek niet accepteeren', schreef hij in de kantlijn voor zijn ambtenaren. Het zou bovendien de kans op gratie schaden. SDAP-leider Albarda wilde echter een stevige reactie, hij schreef de minister: 'Er is maar één macht, die de nazirechters eenigermate in toom houden kan, de macht van de publieke opinie van het buitenland.'[82] Maar de minister hield vast aan de gekozen weg van de stille diplomatieke druk. Heftig optreden zou averechts werken en ook de betrekkingen met Duitsland kunnen schaden. Daarom reageerde De Graeff ook kalm en terughoudend op de vragen van Kamerleden. 'In zoverre vinden de mogelijkheid en het effect van een 'krachtig optreden' hunne onvermijdelijke beperking', zo antwoordde de minister op Kamervragen in november 1934.[83] En dus bleef het stil in Den Haag, er volgde geen diplomatiek en politiek protest richting Derde Rijk.

Niet alleen de linkse en de Nijmeegse pers hadden de 'Zaak Spansier' op de voet gevolgd. Ook gezaghebbende kranten van alle levensbeschouwelijke richtingen hadden zo hun kwalificaties. 'De meest elementaire rechtsbeginselen (...) verwaarloosd', schreef het *Algemeen Handelsblad,* de katholieke *De Maasbode* en *De Volkskrant* kwalificeerden de uitspraak als 'onwaardig, onrecht' en de gereformeerde *De Standaard* oordeelde: 'Men heeft met dezen man op ergerlijke wijze gesold.'[84]

Gratieverzoek aan 'geehrter Herr Führer'

Intussen had Spansier al op 19 augustus 1934 in zijn cel in *Berlin-Tegel* een gratieverzoek aan Adolf Hitler geschreven:

> 'Bittsteller hat die Ehre, Ihnen, geehrter Herr Führer, zu bitten, die Strafe des Rechtskräftigen Urteils – wogegen er Kritik aus zu üben nicht die Absicht hat – durch das Ihnen zukommende Gnadenrecht zu mildern'.(...) Gerade die Tatsache, dasz Bittsteller infolge der Rechtsauffassun-

79 Van der Goes van Naters, *Een strafzaak*.
80 Ibidem. Onder andere werd de verjaringstermijn omzeild en de veroordeling volgde met terugwerkende kracht: een dergelijke daad werd pas strafbaar gesteld lange tijd na de gewraakte handeling.
81 Van der Goes van Naters aan minister BuZa, 7 februari 1935, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
82 Albarda aan minister BuZa, 2 augustus 1934, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
83 Memorie van Antwoord, 10 november 1934, in: *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1934-1935, Rijksbegrooting voor het Dienstjaar 1935, 3e Hoofdstuk, nr. 8*. Zie ook begrotingsbehandeling Departement van Buitenlandse Zaken: *Handelingen Tweede Kamer*, 20 november 1934 en *Handelingen Eerste Kamer*, 14 en 15 februari 1935.
84 Van der Goes van Naters, *Een strafzaak*.

> gen seiner eigenen Nationalität straflos sein sollte, darf vielleicht für Sie, geehrter Herr Führer, Anlasz sein, mit Betracht auf die internationale Seite der Sache zu einer Milderung der Strafe zu beschliessen, wodurch Bittsteller zu den Seinen zurück gegeben würde'.[85]

Van der Goes van Naters voegde een brief voor Hitler toe, waarin hij ook wees op de grote internationale aandacht voor de zaak. Verder gaf hij aan dat Spansier geen Duitse militaire geheimen naar het buitenland had gebracht, zoals bij landverraad was omschreven: 'Dieses Element fehlt in der Sache Spansier ganz und gar.'[86] Gezant Van Limburg Stirum bracht het gratieverzoek over aan het *Auswärtige Amt* en kreeg te horen dat het pas behandeld kon worden als het schriftelijke vonnis er lag. Toen dat in december 1934 eindelijk beschikbaar kwam, informeerde de gezant een maand later of het met het gratieverzoek al opschoot. Hij schreef aan De Graeff dat hij het *Auswärtige Amt* had voorgehouden - zonder kritiek op het vonnis te willen uiten – dat de uitspraak 'op den doorsnee-Nederlander een indruk van Ungeheuerlichkeit maakte' – een typerende illustratie van de Nederlandse milde diplomatieke druk in deze zaak.[87] De *Gestapo* was tegen gratie:

> 'Die Tat des Verurteilten, sein Arbeiten gegen Deutschland durch Verbreitung von jüdischer Emigrantenpresse nach reichsdeutschem Gebiet lassen ihn eines Gnadenerweises nicht würdig erscheinen. Personen, die die volksschädigende Tätigkeit der Emigranten unterstützen und fördern, muss gerade in der heutigen Zeit die volle Schwere des Gesetzes treffen.'[88]

Het *Auswärtige Amt* had iets meer oog voor de internationale kritiek op Duitsland, omdat Spansier in feite was veroordeeld voor iets dat in zijn eigen land volstrekt legaal was. Gratie verlenen en Spansier uitwijzen bood een oplossing, bovendien had hij er al driekwart van zijn straf opzitten. Gratie afwijzen, zou voor nieuwe commotie kunnen zorgen, zo vreesde het *Auswärtige Amt*.[89] Deze politieke argumenten gaven ook voor het Berlijnse ministerie van Justitie de doorslag. In februari 1935 kwam het advies om van verdere strafvoltrekking af te zien en Spansier uit te wijzen in het belang van de goede verhoudingen met Nederland. Ook de *Gestapo* kon zich daar inmiddels in vinden.[90] De Berlijnse gezant meldde het heugelijke nieuws meteen aan minister De Graeff, die daarop Albarda en Van der Goes van Naters inlichtte. [91]

Op 27 februari 1935 werd Henk Spansier overgebracht naar een politiecel aan de *Alexanderplatz* en daarna ging het op 4 maart per trein richting Münster. Op vrijdagmiddag 8 maart werd hij bij Glanerbrug aan de Nederlandse grensautoriteiten overgedragen. 'Ik kan niet beschrijven wat ik voelde toen ik weer op Hollandse bodem stond', zei hij tegen een reporter van *Het Volk*. De krant schreef verder: 'Daar zat onze partijgenoot, bleek, mager, met zenuw-

85 Gratieverzoek aan Führer und Reichkanzler des deutschen Reiches, 19 augustus 1934, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
86 Van der Goes van Naters aan Führer und Reichskanzler des deutschen Reiches, 21 augustus 1934, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
87 Gezantschap Berlijn aan ministerie BuZa, 7 januari 1935, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.
88 Gestapo Berlijn aan Oberreichsanwalt Berlijn, 7 december 1934, BA VGH 2008, A2.
89 AA aan Justizministerium, 22 januari 1935, in: NA, VGH 2008, A2.
90 Notitie Justizministerium, 12 februari 1935, in: BA, VGH 2008, A2. Bestemd voor de betrokken instanties; ook de Nederlandse gezant werd hierover door het AA geïnformeerd.
91 Gezant Berlijn aan ministerie BuZa, 15 februari 1935, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1645.

achtige oogopslag. Hij at echte Hollandse boterhammen; hij dronk echte Hollandse thee.' Een foto illustreerde het tafereel.[92] Nog diezelfde avond arriveerde hij in Nijmegen, waar een hartelijke ontvangst volgde door familie, vrienden en SDAP-kameraden.[93] De volgende dag kwam ook Van der Goes van Naters langs. Ze stuurden een telegram naar minister De Graeff: 'Spansier betuigt Uwe Excellentie en den gezant te Berlijn dank voor voortdurende bescherming en steun.'[94] Een week later kwam ook *SPD*-grenssecretaris Ernst Schumacher op bezoek. Deze verontschuldigde zich dat hij hem in de gevangenis niet had kunnen schrijven, dat was immers te gevaarlijk voor hemzelf en slecht voor de juridische positie van Spansier.[95] 'Spansier op vrije voeten' en 'Spansier is weer thuis!' waren slechts enkele van de tientallen krantenkoppen uit de landelijke en regionale pers.[96] Partijgenoten en vakbondsvrienden waren erg opgelucht dat Henk Spansier weer heelhuids terug was.[97]

4.5 *Gestapo*-acties tegen socialisten in 's-Heerenberg en Venlo

Terwijl Spansier in een Duitse cel zuchtte, werkte *Grenzsekretär* Ernst Schumacher gestaag verder aan het over de grens brengen van tijdschriften, daarbij geholpen door Nederlandse kameraden. Spansier bleek niet de enige Nederlandse sociaaldemocraat in de grensstreek die in het vizier van het Duitse vervolgingsapparaat kwam. Vanaf 1934 intensiveerden de *Gestapo*-posten aan de grens het speurwerk naar het netwerk van Schumacher in Nederland. Twee bijzondere *Gestapo*-acties tegen het socialistische verzet in de Nederlandse grensplaatsen 's-Heerenberg en Venlo verdienen de aandacht. Werd Spansier nog op Duitse bodem door de lokale Kleefse politie opgepakt, deze acties tonen aan dat de Duitse politie en informanten ook op Nederlands grondgebied opereerden.

4.5.1 Socialisten in 's-Heerenberg - Emmerich

SPD-grenssecretaris Schumacher stuurde uit Arnhem en later uit Antwerpen wekelijks pakjes drukwerk met onder meer de *Freie Presse* en de *Sozialistische Aktion* naar SDAP-er Jan Vermeulen in 's-Heerenberg. Zij hadden sinds 1933 geregeld overleg om materiaal over de grens te brengen en contacten te leggen met sociaaldemocraten in Emmerich en omgeving.[98] In

92 *Het Volk*, 9 maart 1935.
93 *De Gelderlander* en de *PGNC*, 9 maart 1935.
94 Telegram Van der Goes van Naters aan minister BuZa, 10 maart 1935, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv. nr. 1645.
95 Schumacher aan Spansier, 19 maart 1935, in: AdsD-E. Schumacher. Schumacher werd op de hoogte gehouden door SDAP-er Herman van Kuilenburg uit Arnhem, die ook betrokken was bij het Spansierfonds.
96 Respectievelijk *De Gelderlander* en *Het Volk*, 9 maart 1935.
97 Kort na zijn thuiskomst stapte Spansier na een bestuursconflict uit de vakbond en brak met de SDAP. Na de arrestatie in augustus 1933 waren bij de overname van zijn bestuurstaken slordigheden in zijn kasbeheer gebleken. Spansier werd daarna actief in de CPN en was na 1945 bestuurder van de communistische *Eenheidsvakcentrale*. Hij overleed in januari 1965 op 66-jarige leeftijd. Zie Brauer 'Zaak Spansier' 147-147 en Theo Lucassen, Jo Janssen, 'Weg met Iwan'. Rellen en ander rumoer rond de Nijmeegse CPN (1946-1958)', in: *Jaarboek Numaga* 55 (2008) 79-94.
98 Johann Jacob (Jan) Vermeulen (Elten 1892-'s-Heerenberg 1966) Informatie Heemkundekring Bergh. http://www.berghapedia.nl/index.php?title=Vermeulen,_Johann_Jacob (Gezien 9 augustus 2021).

's-Heerenberg was Vermeulen oprichter van de SDAP-afdeling en lange tijd het enige 'rode' raadslid in het overwegend katholieke stadje. In deze plaats, op nog geen km van de grens, handelde de 41-jarige verzekeringsman, taxateur Vermeulen in naaimachines en manufacturen. Hij had in Emmerich gewerkt en had zijn jeugd doorgebracht in het nabijgelegen Duitse Elten, waar hij zijn vrouw had ontmoet. In Emmerich kon hij ook als Nederlander probleemloos lid zijn van de politiehondenvereniging en van de Duitse *SPD*, tot het politieke klimaat in Duitsland hem ging benauwen. Na 1933 hielp hij joodse vluchtelingen en socialisten op hun vlucht, soms door ze letterlijk op de rug te nemen om een grensbeek over te steken. Hij verkocht ook linkse tijdschriften, na 1933 vooral aan Duitse klanten en kennissen uit de regio Emmerich. In augustus 1934 had hij met kameraden stiekem dicht bij het grenskantoor anti-Hitler-affiches opgeplakt. Die werden snel verwijderd nadat de burgemeester van Emmerich bij zijn collega in 's-Heerenberg had geklaagd over belediging van het Duitse staatshoofd. De marechaussee kon geen dader achterhalen, maar de *Gestapo* gaf door dat Vermeulen er achter zat. De *Gestapo* wist ook dat Vermeulen aan huis een ontmoetingsruimte had met een leestafel vol politieke lectuur. Nederlandse socialisten uit de regio Emmerich konden daar de in Duitsland verboden 'rode' krant *Het Volk* lezen. Duitsers lazen er verboden kranten en kregen blaadjes mee die Schumacher uit Antwerpen aanleverde.[99]

De *Gestapo* merkte dat Nederlandse fietsers regelmatig in de regio Emmerich drukwerk op grensweggetjes overdroegen aan Duitse fietsers, bijvoorbeeld bij de Linthorsterbrug over het grensriviertje De Wild. In 1934 had *Greko Emmerich* genoeg aanwijzingen over Vermeulen verzameld en wilde hem aanhouden zodra zich daartoe een gelegenheid zou voordoen. De *Gestapo* had een aantal Nederlandse informanten in 's-Heerenberg rondlopen, maar om de bewijslast tegen Vermeulen wat steviger te maken, zou nog wel wat eigen recherchewerk op Nederlandse bodem nodig zijn. Op enige assistentie van de marechaussee in 's-Heerenberg hoefde men niet te rekenen, want die werd voor 70-80% als 'links' ingeschat, zo schreef *Greko Emmerich* naar Düsseldorf. De marechaussee had beweerd dat Vermeulen helemaal was gestopt met verspreiding van Duits drukwerk en alleen nog maar Nederlandse SDAP-propaganda verspreidde, maar daar geloofde het *Greko* niets van. Er werden nieuwe *V-Leute* op hem afgestuurd.[100]

Jan Vermeulen had inmiddels van Duitse kennissen gehoord dat er 2000 RM op zijn hoofd was gezet en hij vreesde een ontvoering. Daarom meed hij voorlopig Duits grondgebied en zijn Duitse familie. Hij verdacht een neef en een dorpsgenoot er van informanten van de Duitsers te zijn. Ook kreeg hij vreemde Duitse bezoekers over de vloer. Zo kwam er vanaf eind 1933 geregeld een douanier langs in Vermeulens zaak. Deze voormalige *SPD*-bestuurder uit Krefeld papte met hem aan en vroeg om propagandamateriaal. Navraag in *Exil*-kringen leerde dat deze 'gast' inmiddels 'een directe spion van de Gestapo' was geworden.[101] Kort daarna kreeg Vermeulen een verzoek van het SDAP-partijbureau in Amsterdam om een Duitse kameraad te ontvangen. Na screening bleek ook deze kameraad tot de *NSDAP* te zijn bekeerd en als *Gestapo*-spion te opereren. Een paar jaar later, in december

99 *Anzeige* Johann (Jan) Vermeulen door Greko Emmerich, 24 mei 1934, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 20685.
100 Ibidem.
101 Rapport Rijksrecherche aan PG Arnhem, (18) maart 1938, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 1517.

1937 klopte een Duitser aan om hulp, die ter plekke als spion werd ontmaskerd en die daarop Vermeulen met een pistool bedreigde. In 's-Heerenberg werden geregeld auto's met een Duits kenteken gesignaleerd, die werden gekoppeld aan de *Gestapo*. 'Op politiek terrein leggen deze Gestapo-agenten in de grensstreek groote activiteit aan den dag', zo rapporteerden de rijksrecherche en de marechaussee dan ook begin 1938 aan hun leidinggevenden in de regio en in Den Haag.[102]

Kennelijk waren die activiteiten toen zodanig in aard en omvang toegenomen, dat de procureur-generaal in Arnhem de minister van Justitie om instructies vroeg. Minister Goseling pleitte voor aanhouding van de Duitse agenten om hen te ondervragen over hun activiteiten op Nederlands grondgebied. Dit moest wel voorzichtig gebeuren, want de minister wilde een politieke rel vermijden.[103] Tot een arrestatie in 's-Heerenberg is het echter niet gekomen. In veel gevallen hadden de Nederlandse autoriteiten overigens helemaal geen weet van het *Gestapo*-opsporingswerk. Dat is onder meer af te leiden uit de gebeurtenissen in 1936-1937 in grensplaats Venlo. Daar was de *Gestapo* zeer effectief in het oprollen van geheime vergaderingen van de aan de sociaaldemocraten verwante Duitse spoorwegvakbonden.

4.5.2 De *Eisenbahner* vergaderen in Venlo 1936-1937

De Nederlandse grensregio bood aanvankelijk nog een betrekkelijk veilige overlegplek voor de Duitse socialisten. In grensplaatsen met goede verkeersverbindingen met Duitsland ontmoette men elkaar. Als toerist, voor werk of familiebezoek, was het de eerste jaren nog redelijk gemakkelijk met de juiste papieren de grens te passeren. Zo vonden in Venlo vanaf begin 1936 maandelijks vergaderingen plaats van leiders van de Duitse spoorwegbonden, gewoon bij een Venlose sociaaldemocraat thuis. Dat was minder opvallend dan in een druk stationsrestaurant of in een café. Het betrof bijeenkomsten van het socialistische *Einheitsverband der Eisenbahner*. Begin mei 1933 had Hitler met een grootschalige operatie alle vakbonden uitgeschakeld. Op 2 mei 1933 werden door het hele land bondskantoren bezet en geld en middelen in beslag genomen. Ook werden honderden bestuurders opgepakt. Voortaan was alleen het *Deutsche Arbeitsfront* toegestaan.[104]

De uitgerangeerde vakbondskaders konden elkaar alleen in het geheim ontmoeten. De Duitse spoorbonden kregen hulp van de Internationale Transportarbeiders Federatie (ITF), die zetelde in Amsterdam. De machtige ITF, met de gezaghebbende Nederlandse voorman Edo Fimmen, steunde vanaf het begin de strijd van de vakbonden tegen het fascisme in Italië, Spanje en Duitsland. Fimmen had de Duitse vakbonden al in 1931 geadviseerd om hun bezittingen in veiligheid te brengen, maar ze aarzelden te lang en werden in 1933 prompt uitgeschakeld. In Amsterdam produceerde de ITF voortaan veel drukwerk dat de grens over moest; ook ving de ITF emigranten op. Fimmens rechterhand, Jaap Oldenbroek, had al in

102 Ibidem; en Bericht Brigadecommandant Marechaussee 's-Heerenberg, 4 februari 1938, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 1517.
103 Brief minister Justitie aan PG Arnhem, 11 mei 1938, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 1517.
104 Dieter Nelles, *Widerstand und internationale Soldarität. De Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Kassel 2002). De ITF vertegenwoordigde in 1932 in 37 landen 2,4 miljoen leden: zeelieden, havenarbeiders, wegtransport, spoor- en trampersoneel.

1933 en 1934 op verkenningstochten door Duitsland een ondergronds netwerk van betrouwbare vakbondscontacten opgebouwd.[105] Maar er was behoefte aan een goed bereikbare, veilige vergaderplek net over grens en daarvoor werd Venlo gekozen.

Op een vakbondscongres in Utrecht, eind 1934, werd de Venlonaar Cornelis Korteweg, bestuurder van de NVV-bond *Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel,* gevraagd of er bij hem thuis vergaderd kon worden.[106] De 50-jarige Korteweg werkte op het Venlose station bij de goederenafhandeling. Door zijn contacten met Duitse collega's van station Kaldenkirchen wist hij wat er in Duitsland gaande was. Steeds vaker zag hij de vluchtelingen op het Venlose perron. Als leider van de kleine SDAP-fractie waarschuwde Korteweg in de Venlose gemeenteraad voor de nazi's die de grens over kwamen. In augustus 1933 vroeg hij politiebescherming voor het vakbondslokaal, omdat Nederlandse nationaalsocialisten uit de Duitse grensregio hadden gedreigd de zaal te bestormen.[107]

Korteweg woonde op tien minuten lopen van het station en dat was ideaal als vergaderplek, zo meende de ITF.[108] In januari 1936 kwam Edo Fimmen kennismaken op Goltziusstraat 32. Afgesproken werd dat er elke derde zondag in de maand vergaderd werd in de woonkamer. Na afloop zorgde mevrouw Korteweg voor een boterham. Van februari 1936 tot februari 1937 vonden deze maandelijkse vergaderingen inderdaad in Venlo plaats. De centrale figuur in dit overleg werd Hans Jahn, de landelijk leider van het *Einheitsverband der Eisenbahner*. De ledenadministratie van deze 17.000 leden tellende bond had Jahn nog net voor de nazi's kunnen verstoppen. Daaruit selecteerde hij zo'n honderd kaderleden voor een ondergronds netwerk. De ITF betaalde Jahn 200 RM per maand. Op papier had hij een baantje bij een Amsterdamse wijnhandel, waardoor hij gemakkelijk tussen Nederland en Duitsland kon reizen. Hans Jahn had in 1936 al een netwerk van 137 steunpunten, met 1.320 medewerkers, verspreid over heel Duitsland. Voor elk overleg kwamen drie à vier *Eisenbahner* – vooral uit het *Ruhrgebiet* – in wisselende samenstelling naar Venlo. ITF-voorman Fimmen ontmoette op deze wijze in Venlo aan de grens in totaal zo'n dertig illegaal opererende Duitse vakbondsmensen, die een sleutelrol konden spelen in het omverwerpen van het Hitlerregime. Gewelddadig verzet tegen de sterke nazistaat achtte Fimmen niet mogelijk, alleen een economische crisis kon het regime aan het wankelen brengen. Vooral de transportsector – spoor, havens, wegverkeer – had volgens hem een strategische rol. Een algemene transportstaking kon namelijk het hele economische leven platleggen en dat wilde de ITF graag ondersteunen.[109]

105 Edo (Eduard Carl) Fimmen (1881- 1942) was naast 1e internationaal ITF-secretaris (lees voorzitter) en NVV-bestuurslid (vanaf 1907) ook medeoprichter van het Internationaal Verbond van Vakvereenigingen (IVV) in 1919. In juni 1939 verhuisde de ITF naar Londen, in augustus gevolgd door Fimmen en Oldenbroek. Jaap Oldenbroek (1897-1970) leidde de ITF na het overlijden van Fimmen. Zie: http://socialhistory.org/bwsa/biografie/fimmen_en http://socialhistory.org/bwsa/biografie/oldenbroek. (Gezien 9 augustus 2021).

106 Informatie uit: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 75419 en Gemeentearchief Venlo (GA Venlo). Cornelis Korteweg (1885 - 1968), zie: Jan Brauer, 'Spanning aan de grens in de regio Venlo. Grensincidenten, nazi's en verzet midden jaren '30', in*: Venlose Katernen* 21 (2015) 1-40.

107 Korteweg aan CvP Venlo, 19 augustus 1933, in: GA Venlo, 31 Gemeentepolitie, inv.nr. 285. De grenskantoren en marechaussee kregen instructies om deze lieden aan de grens tegen te houden.

108 Brauer, *Spanning Venlo,* 2015. Korteweg vergaderde niet mee, soms begeleidde hij gasten van en naar het station.

109 Nelles, *Widerstand und internationale Soldarität,* 273-301 en Willy Buschak, *Edo Fimmen. Der schöne Traum von Europa und die Globalisierung* (Essen 2002) 184-219. Jahn werkte ook een tijd vanuit Amsterdam en Antwerpen.

Vanaf februari 1936 begon de maandelijkse vergadering in huize Korteweg over de strategie van het verzet. Eén keer kwam er een serieus plan op tafel om Hitler te vermoorden, waarvoor ITF-steun werd gevraagd. Op de agenda stonden echter vooral organisatieperikelen, de actuele berichten over de situatie in de bedrijven en de houding van de arbeiders tegenover de nazistaat. Ook de algemene stemming onder het Duitse volk over de economie en de sociale programma's van het regime werden besproken. Nieuws uit Duitsland werd in Amsterdam verwerkt tot kopij voor de ITF-bladen *Faschismus*, *Pressedienst der ITF* en *Fahrt Frei* – het oude bondsorgaan van de *Eisenbahner*. Dat drukwerk werd onder meer verstopt in internationale treinen. Diep in Duitsland pikten contactpersonen die spullen op. Ook Korteweg kreeg geregeld postpakketjes afgeleverd met ITF-tijdschriften en brieven bestemd voor Duitsland. Koopman Heinrich Tillier uit het Duitse dorp Breyel, vlak bij Venlo, was de koerier die regelmatig zo'n zevenhonderd ITF-bladen van Venlo per auto naar Keulen bracht. Soms moest Korteweg van hem een brief voor Amsterdam posten, totdat Tillier op 14 februari 1937 in Venlo bij de grens werd aangehouden met honderden tijdschriften en pamfletten in zijn auto. Korteweg had hem kort tevoren nog op het hart gedrukt de spullen goed te verstoppen, waarop Tillier verklaarde dat dit voor hem als 'alter Schmuckler' geen probleem was. Verstopt achter de bekleding van de autodeur werd het materiaal echter toch gevonden.

De arrestatie van Tilliers betekende het einde van de vergaderingen. De *Gestapo* pakte binnen twee weken in Duitsland zo'n twintig *Eisenbahner* op. In december 1937 kwamen er acht van hen voor het *Volksgerichtshof* in Berlijn.[110] Voor de illegale samenkomsten, de samenwerking met de ITF en het importeren van *Hetzschriften* kregen zij tuchthuisstraffen oplopend tot vijftien jaar. Een van hen zou sterven in de nazicel. Grenskoerier Tillier kwam er met 2,5 jaar tuchthuis vanaf.[111] Leider Hans Jahn was niet opgepakt en continueerde vanuit Luxemburg het verzetswerk. Hij kon in 1940 op tijd naar Londen vluchten, waar hij zijn netwerk met ITF-steun operationeel trachtte te houden.[112]

Kon het Venlo-overleg worden opgerold door verraad of was het slordigheid? Jahn vermoedde verraad: 'Die *Gestapo* ist ziemlich weit bei uns eingedrungen', schreef hij aan Fimmen.[113] Ook zeer aannemelijk is dat *NSDAP*-er Arno Hartung, een leidende figuur in de Duitse kolonie in Venlo, hierbij betrokken was. Hartung woonde nota bene een paar huisnummers van Korteweg vandaan, op nr. 40. Het komen en gaan van de vreemde Duitse gasten op de zondagmorgen kan hij heel goed hebben opgemerkt, evenals de auto met Duits nummerbord voor de deur van nr. 32. Vrijwel zeker heeft hij het *Gestapo Grenzkommissariat* in Kaldenkirchen geïnformeerd en het kenteken gemeld. In de stukken van het *Volksgerichtshof* in Berlijn werd ook de vergaderplek bij Korteweg in Venlo genoemd. De openbaar aanklager zat uiteraard vooral achter de invloedrijke Fimmen en Oldenbroek aan, maar hij vroeg

110 Wagner, *Volksgerichtshof*, 148.
111 Brauer, *Spanning Venlo*, 2015.
112 https://www.gdw-berlin.de/de/vertiefung/biografien/personenverzeichnis/biografie/view-bio/hans-jahn/?no_cache=1 (Gezien 9 augustus 2021).
De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4, 85. Helaas waren na zijn overhaaste vlucht papieren gevonden, waarop vele arrestaties volgden.
113 Geciteerd uit: Buschak, *Fimmen*, 211-212 (noot 128).

ook om Korteweg op te pakken zodra deze 'deutschen Boden betreten sollte'.[114] Het *Greko Kaldenkirchen* bleef alert, maar berichtte regelmatig dat Korteweg kennelijk slim genoeg was om op veilige afstand van de grens te blijven.

4.6 *Exil*-verzet van de *SPD* na 1936

De voorbeelden uit Beek-Wyler bij Nijmegen, 's-Heerenberg en Venlo tonen hoe de *Gestapo* de verzetsnetwerken van sociaaldemocraten en vakbonden op Nederlands territorium gericht en effectief bestreed.[115] Ook de Nederlandse helpers kwamen daarbij in het vizier. In de processen-verbaal van de lokale Duitse politie en de grensbewaking, evenals uit de *Gestapo*-rapportages zijn vele honderden infiltratieacties in de Nederlandse grensregio tussen 1933 en 1940 terug te vinden. Ook de *SPD*-ers in de Nederlandse steden in het westen werden systematisch in kaart gebracht en bewerkt. De *SPD*-gemeenschap was vrij gemakkelijk binnen te dringen, omdat de partij niet veel ervaring had met ondergronds opereren, niet in de *Heimat* en zeker niet in het buitenland. Tijdens de Weimar-republiek was voor legale oppositie gekozen, waardoor de tamelijk burgerlijke *SPD*-functionarissen niet zo geoefend in het illegale werk waren als de gestaalde *KPD*-kaders.

De *Gestapo* wist het internationale *SPD*-verzet dan ook redelijk effectief in te dammen door een meedogenloze vervolging in eigen land, terwijl de contactlijnen naar partijkaders in het buitenland voortdurend werden doorgesneden. Door de aanhoudende arrestaties was de partij eind 1933 op Duitse bodem al bijna volledig verlamd. De *SPD*-emigranten in de buurlanden moesten na elke slag nieuwe contacten leggen in Duitsland. De *Sopade* in Praag erkende dat dit vanwege de enorme terreur in grote delen van het land niet meer mogelijk was. Noodgedwongen werd overgestapt op lossere verbanden van arbeiders in bedrijven en in buurten. Wel ging de verspreiding van verzetsbladen door, die vooral over de westgrens werden binnengesmokkeld. De *Sopade* wist uit intern onderzoek dat elk nummer van het compacte *Sozialistische Aktion* door gemiddeld vijf tot tien kameraden in de *Heimat* werd gelezen, soms waren er wel meer dan twintig lezers.[116] In januari 1934 meldde de *Sopade* aan alle grenssecretarissen dat het blad voortaan tweewekelijk met acht pagina's uitkwam. Verder waren beschikbaar de nieuwe partijkrant *Neuer Vorwärts,* het nieuwe strijdplan *Prager Manifest* en een gecamoufleerde versie van een brochure over het concentratiekamp *KZ Oranienburg. Sozialistische Aktion* bracht in juli 1934 een speciale uitgave met de waarheid achter de beruchte *Nacht der Langen Messer*, de reeks politieke moorden binnen de nazitop en onder tegenstanders.[117] Tal van pamfletten en gecamoufleerde brochures werden tot 1940

114 Oberreichsanwalt aan Gestapo Düsseldorf, 26 maart 1938 en Greko Kaldenkirchen aan Gestapo Düsseldorf, 28 mei 1938, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 75419.

115 A. Graber, M. Tietz, 'Grenzüberschreitender Widerstand und niederländische Unterstützer. Eine Fallstudie zur Sozialistischen Arbeiterpartei (SAP) im Raum Duisburg', in: N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher (Hrsg.), *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster etc 2000) 73-96.

116 *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Sopade) 1930-1940,* (Frankfurt am Main. 1980, aug-sept 1934 Anhang 461-463.

117 Allgemeine Korrespondenz juni 1933-oktober 1934, in: AdsD, Sopade- Exilparteivorstand der SPD, inv. 115.

gedistribueerd via het grensnetwerk. Uit de *Sopade*-boekhouding blijkt dat het in de Praagse periode, dus na mei 1933, om miljoenen-oplages ging.[118]

Het verijdelen van het binnensmokkelen van dit drukwerk kreeg hoge prioriteit van de *Gestapo*. Vooral per trein kwamen exemplaren binnen vanuit Nederland en België, los op de banken liggend, verstopt op de wc of in pakketjes onder de wagons geplakt. Ook werden vanuit de rijdende internationale trein exemplaren uit het raam gegooid. In Kerkrade werden op de bekende Nieuwstraat blaadjes over de grens op de stoep aan de overkant gegooid, of men wierp pakketjes over het grensriviertje de Wurm. Hiervoor zijn de activiteiten van distribiteurs Vermeulen in 's-Heerenberg en Tillier in Venlo geschetst, maar er waren langs de Nederlands grens tientallen bezorgers actief. Ook professionele smokkelaars werden ingezet om grotere pakketten over de grens te brengen. Het bleef een voortdurend kat-en-muisspel. Geregeld wisten de *Gestapo*, de Duitse douane en grenspolitie flinke partijen *Hetz- und Zersetzungsschriften* in beslag te nemen: in de maand juli 1934 ging het in de regio Aken om 2700 exemplaren verboden lectuur, in september om 3650 stuks.[119] Zolang de *SPD*-drukpersen in Tsjechoslowakije en later in Frankrijk nog volop konden draaien, bleven echter grote hoeveelheden over de grens komen.

Een andere belangrijke route ging over het water. De controle van het drukke scheepvaartverkeer op de Rijn vormde een flinke uitdaging voor de *Gestapo*. Eind jaren 1930 passeerde jaarlijks ruim 50 miljoen ton aan goederen de grens bij Lobith. Dagelijks kwamen honderden schepen voorbij die tussen Rotterdam en het *Ruhrgebiet* voeren.[120] De boten werden gecontroleerd op politieke contrabande door de Duitse rivierpolitie, aangestuurd door de *Gestapo*-post in de haven van Emmerich. Een haast onmogelijke taak, want op zo'n schip waren genoeg verstopplekken te vinden. Drukwerk werd in Rotterdam aan boord gebracht en in de enorme binnenhaven van *Duisburg-Ruhrort* aan contactpersonen overgedragen. *SPD*-grensman Schumacher had in 1934 in de Rotterdamse haven contact gelegd met de 45-jarige Jaring Woudstra. Deze ervaren schipper had lange tijd in Duisburg gewoond, was sociaaldemocraat en penningmeester van de vakbond van rijnschippers. In 1928 verhuisde hij naar Rotterdam en regelde daar in de haven vanaf 1934 voor Schumacher dat *SPD*-drukwerk door verschillende schepen naar Duitsland werden vervoerd.[121] Daarnaast werden honderden voedsel- en kledingpakketten voor familie van politieke gevangenen verzonden. Ook in deze *SPD*-koeriersdienst wist de *Gestapo* te infiltreren. Zo enterden agenten in november 1937 in de Duisburgse haven de Nederlandse sleepschuit *Kawi nr 24* en arresteerden de 46-jarige rijnschipper Gert Dooyes, die in opdracht van Woudstra spullen had gesmokkeld. Dooyes werd een jaar later door het *Volksgerichtshof* tot vijf jaar tuchthuis veroordeeld.[122] Woudstra zou na mei 1940 voor de nazirechter komen.

118 *Handbuch Emigration* 1998, 479.
119 Lagebericht Gestapostelle Aachen für Juli 1934: en: September 1934, in: Faust etc. *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 1.
120 Barend van Lange, *Binnenvaart in oorlogstijd* (Deventer 1995) 21.
121 Vonnis VGH, 12 maart 1943 en overige stukken, in: BA R 3017, inv.nr. 72. Jaring Gerrit Woudstra, geb. 30 juni 1988 Nieuw-Beijerland. Onthoofd in gevangenis Berlin-Plötzensee, 25 augustus 1943.
122 Dossier Dooyes, in: BA R 3017, inv.nrs. 1823, 1822; de VGH-zitting tegen rijnschipper Gert Dooyes (geb. 1891 te Groningen) vond plaats op 3 oktober 1938. Hij zat zijn straf uit in tuchthuis Gollnow en keerde na zijn vrijlating in december 1942 terug naar Rotterdam.

De effectiviteit van het *Gestapo*-optreden tegen de socialisten blijkt uit de maandrapportages aan Berlijn van de *Gestapostellen* in Düsseldorf en Aken. Deze diensten waren verantwoordelijk voor de grensstrook tussen Emmerich en Aken. Geregeld werd in hun verslagen gemeld dat koerierslijnen en partijcellen waren opgerold. Steeds probeerde de *SPD* nieuwe verbindingen te leggen, zo blijkt uit *Gestapo*-rapporten. De gangen en contacten van Schumacher werden gevolgd. De *Gestapostelle* van Aken berichtte dat in juni 1935 in het vakbondshuis in Maastricht oud-rijksdagslid en *SPD*-er Gustav Ferl vergaderde over de opbouw van een nieuwe illegale organisatie. Belgische kameraden en zo'n twaalf *SPD*-ers uit Duitsland waren naar deze bijeenkomst gekomen.[123] Maar in de maand december 1935 meldde de *Gestapochef* van Düsseldorf, Franz Sommer, in zijn rapportage aan Berlijn over de illegale *SPD*-activiteit kortweg: 'Ist nicht beobachtet.'[124]

De daadkracht van de partij werd ook ondermijnd door de interne verdeeldheid van de over Europa verspreide *SPD*-gelederen. Voortdurend was er discussie over de vraag of er één front moest komen van alle emigranten, of alleen van linkse Duitse emigranten. Frontvorming en integratie met alle socialisten in *Exil* was denkbaar, maar de communisten werden zeer gewantrouwd, omdat zij de *SPD*-aanhang immers decennialang als tegenstanders en 'sociaal-fascisten' hadden weggezet. Ook in Amsterdam zochten de *SPD*-ers rond de *Freie Presse*-groep contact met andere linkse groepen, waarbij al snel grote politieke en persoonlijke tegenstellingen optraden.[125] Ook zag de groep in Amsterdam dat de gastvrijheid in Nederland zijn beperkingen had. Politieke actie en Duitsland openlijk aanvallen was verboden voor vreemdelingen; men liep dan het levensgevaarlijke risico door de Vreemdelingenpolitie opgepakt te worden en te worden uitgewezen, mogelijk zelfs naar Duitsland.

Een analyse in het *RSHA*-jaarverslag over 1938 gaf aan dat de *SPD*-leiding na vijf jaar vergeefse strijd, had ingezien dat de impact van de *Exil*-groepen en de samenwerking met de kameraden in de gastlanden te beperkt was geweest. Daaruit trok de *SPD*-leiding de conclusie dat de strijd toch echt op Duitse bodem moest worden gevoerd, niet zozeer in een starre organisatie, maar op losse, individuele schaal. De socialisten moesten alle ontevredenen mobiliseren en met nieuwe groepen passief verzet tot stand brengen.[126] In Berlijn signaleerde het *RSHA* toen dan ook dat *SPD*-opbouwwerk in het *Reich* zich beperkte tot losse ondergrondse samenkomsten en fluistercampagnes binnen bedrijven en kantoren. De *SPD*-leiding begreep ook dat de internationale druk op Duitsland ontoereikend was om het regime in Berlijn omver te werpen. Twee zaken baarden het *RSHA* nog wel flinke zorgen. Allereerst de voortdurende stroom drukwerk die over de grens bleef komen, hetgeen aanhoudende, strenge grenscontrole vroeg: 'Die Bemühungen, Agitations- und Schulungsmaterial massenweise ins Reich einzuführen und verbreiten zu lassen, wurden durch die verstärkte Grenzüberwachung erschwert.'[127] Het tweede punt van zorg was dat uit de inhoud

123 Lagebericht Gestapo Aachen für Juni 1935, in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 2.
124 Lagebericht Gestapo Düsseldorf für Dezember 1935, in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 2.
125 Een impressie van de Amsterdamse verhoudingen geeft Langkau-Alex, *Bijvoorbeeld Amsterdam*, 118-126.
126 Jahresbericht 1938 des Sicherheitshauptamtes, in: Heinz Boberach ed. *Meldungen aus dem Reich, 1938-1945: die Geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* (Herrsching 1984) Bd II, 60-63.
127 Ibidem, 61.

van de *SPD Deutschlandberichte* bleek dat de *Grenzsekretäre* nog steeds veel nieuws uit Duitsland wisten op te halen. Zij hadden kennelijk nog een goede toegang tot veel bronnen in het *Reich*.

Het netwerk van de *SPD Grenzsekretäre* in een ring om Duitsland heen, kon inderdaad tot 1938 redelijk blijven functioneren. In 1935 was wel al de Saarregio als uitvalsbasis afgevallen. De situatie veranderde grondig toen in 1938 eerst Oostenrijk door het Derde Rijk werd opgeslokt, gevolgd door Sudetenland, waarna Tsjechoslowakije uiteenviel. *Sopade* verhuisde toen naar Parijs en probeerde vooral vanuit het westen haar partijkaders in het Derde Rijk te bereiken.[128] *Grenzsekretär Nordwest* Ernst Schumacher emigreerde in 1939 naar Bolivia. In La Paz werd hij secretaris van de *SPD-Landesgruppe* en uitgever van het blad *Rundschau vom Illimani*.[129] Over dit vertrek naar Zuid-Amerika schreef partijgenoot Herman Tempel hem neerslachtig vanuit Amsterdam: 'Vielleicht siehst Du deutlicher als Ich, wie weit sich der grosse Weltenbrand bereits unseren Fusssohlen genähert hat, der Brand, den Du mit zu löschen versucht hast, und der scheinbar nicht mehr zu löschen ist.'[130] Zelf verbleef oud-leraar Hermann Tempel uit Ostfriesland redelijk geïsoleerd in Amsterdam; verstikt door heimwee probeerde hij rond te komen met lesgeven in de Duitse taal. Hij wachtte op wat komen zou.

Na 10 mei 1940

De 'grote brand' bleek inderdaad niet te blussen. Nadat Nederland was bezet, moesten de *SPD*-emigranten rap een veilig heenkomen zoeken. Dat gold zeker voor het Amsterdamse groepje dat in mei 1933 zo enthousiast het *Freie Presse*-project was gestart. De redactie stond op een *RSHA*-lijst van 16 april 1940 van de 21 meest actieve *SPD*-emigranten in Nederland. De lijst was bestemd voor de *Sonderkommandos,* die straks achter de *Wehrmacht*-troepen aan, systematisch emigranten en hun helpers moesten gaan oppakken.[131] Adressen en achtergronden stonden vermeld, evenals de adressen van belangrijke arbeidersorganisaties en linkse kranten. Volgens de lijst waren Franz Vogt, Helmut Kern en Alfred Mozer de *SPD*-kernfiguren die nog intensieve contacten hadden met kameraden in Duitsland. De 34-jarige Frans Vogt 'ist Leiter der illegalen SPD in Holland und organisiert die gesammte illegale Arbeit', volgens de *Gestapo*, die wist dat Vogt in de Warmoesstraat woonde.[132] Het lukte Frans Vogt niet meer om naar Engeland te vluchten; hij pleegde zelfmoord in de meidagen.[133] De initiatiefnemer van de *Freie Presse*, Helmuth Kern, was in 1939 naar de Verenigde Staten geëmigreerd en deed daar vakbondswerk – dat hadden de politieke rechercheurs in Aken kennelijk gemist, want de *RSHA*-lijst vermeldde nog een Amsterdams adres.[134] Alfred Mozer woonde in Amsterdam-Zuid en werkte onder meer voor SDAP-voorzitter Koos Vorrink. In

128 *Handbuch Emigration* 1998,480
129 Langkau-Alex, *Bijvoorbeeld Amsterdam,* en *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933* (München etc. 1980) 674-675.
130 Tempel aan Schumacher (z.d.), in: AdsD-E. Schumacher.
131 Lijst RSHA Berlin Abt IV, A1 b, In Holland aufhältige SPD-Emigranten, 16 april 1940, in: BA R58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA), inv.nr. 2265, Ook het ANP stond vermeld.
132 Ibidem; boven café Corso.
133 Langkau-Alex, 'Verfolgung und Emigration', 64-65.
134 Helmuth F. Kern (1919-1988) Hij had in 1934-1935 nog in het Saargebied gewerkt voor het blad *Volksstimme*. In Chicago werkte hij voor de vakbond in de vleessector en was na 1945 namens de American Federation of Labor betrokken bij het Marshallplan. *Biographisches Handbuch Emigration* 1998, 360-361.

mei 1940 mislukte een poging om naar Frankrijk te ontkomen. Mozer dook gedurende de hele bezettingstijd onder, lange tijd woonde hij op het terrein van een psychiatrische kliniek in Poortugaal.[135]

In Amsterdam dook Hermann Tempel in mei meteen onder, maar hij meldde zich in december nadat zijn huisbaas was opgepakt. In juli 1941 werd hij door het *Oberlandesgericht Hamm* wegens *Vorbereitung zum Hochverrat* tot twee jaar cel veroordeeld. Bij het oordeel werd hem zwaar aangerekend dat hij aanwezig was geweest op de 'konspirative' *SPD*-vergadering met grenssecretaris Ernst Schumacher in Almelo in augustus 1936. Mentaal en fysiek zwaar aangetast, kwam hij in 1943 vrij, maar hij bleef onder politietoezicht. Hermann Tempel stierf in november 1944 in een ziekenhuis in Oldenburg.[136] In Almelo trok het echtpaar Zingler zich in mei 1940 terug in een huisje in het bos. Later verhuisden ze naar Almen. Zij werden in juli 1943 gearresteerd. Alfred kwam via kamp Vught uiteindelijk voor het *Volksgerichtshof* in Berlijn. Hoewel de *Gestapo* in Aken in 1940 had gerapporteerd dat Zingler 'wenig konspirativ' bezig was, werd hij door rechter Roland Freisler ter dood veroordeeld; in augustus 1944 werd het vonnis voltrokken. Zijn vrouw kreeg drie jaar cel en overleefde de oorlog.[137]

Nederlandse handlangers vervolgd

Ook de Nederlandse helpers aan de grens konden na mei 1940 op bezoek van de *SD* of de *Sicherheitspolizei* rekenen. In grensplaats 's-Heerenberg vluchtte Jan Vermeulen op 10 mei 1940 op de fiets voor de Duitse troepen uit naar Amsterdam. Thuis verbrandde zijn vrouw alle bezwarende papieren. Vermeulen kwam na enige tijd terug in 's-Heerenberg en werd in 1942 opgepakt. Na vijf weken werd hij verrassend genoeg vrijgelaten. Vermeulen hield zich naar buiten toe rustig, maar bleef tot de bevrijding actief in het verzet en bood hulp aan onderduikers.[138] In mei 1940 werd ook het Venlose dossier-Korteweg weer uit de kast gehaald. Hoewel het ITF-bureau al medio 1939 naar London was verhuisd, wilden het *RSHA* in Berlijn en de *Sicherheitspolizei* in Den Haag meer weten over Korteweg. Begin november 1940 werd Cornelis Korteweg gearresteerd en naar Düsseldorf overgebracht.[139] Tijdens het verhoor gaf Korteweg gewillig toe dat hij zijn huis in 1936 beschikbaar had gesteld voor de vergaderingen van de ITF-ers met de Duitse spoorwegcollega's. Daar zag hij toen als actief vakbondsman geen kwaad in en hij kon toen niet weten dat dit in Duitse ogen een illegale activiteit was die als hoogverraad werd bestempeld. Hij verklaarde: 'Wäre mir das schon damals zum Bewusstsein gekommen, so hatte ich zweifellos die Finger davon gelassen'.[140] Dat hij zelf nooit aan de vergaderingen deelnam, werd door de eerder opgepakte *Eisenbahner* in hun - nieuwe - verhoren bevestigd. Hij zag zichzelf niet als *Deutschlandhasser* en had goed contact met Duitse collega's en stadgenoten. Korteweg vroeg om een milde beoordeling. De *Gestapo* vond zijn verhaal geloofwaardig. Drie weken later werd

135 Weller, *Mozer*.
136 Dede etc. Tempel-Leer 24-29.
137 Langkau-Alex, 'Verfolgung und Emigration', 65-66.
138 http://www.berghapedia.nl/index.php?title=Vermeulen,_Johann_Jacob_(Gezien 9 augustus 2021).
139 Brauer, *Spanning Venlo* (2015), 28-29.
140 Verhoor Korteweg 5 en 8 november 1940, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 75419.

de *Schutzhaft* opgeheven en kwam Korteweg vrij. In juni 1941 werd hij nogmaals verhoord over zijn vooroorlogse ITF-contacten, een maand later sloot de rechtbank in Hamm zijn zaak definitief af.[141]

In Rotterdam werd op 5 januari 1942 rijnschipper Jaring Woudstra gearresteerd. Ruim een jaar later, op 12 maart 1943, stond hij voor het *Volksgerichtshof* in Berlijn. Zijn vooroorlogse activiteiten en verzetswerk na mei 1940 werden beschouwd als 'landesverräterische Feindbegunstigung' en daarvoor kreeg de 54-jarige Woudstra de doodstraf. Het vonnis werd op 25 augustus 1943 met de valbijl voltrokken in de gevangenis *Berlin-Plötzensee*.[142]

Nijmegenaar Henk Spansier had zijn gevangenschap in het Derde Rijk er al in maart 1935 opzitten en hield zich rustig, ook na 1940. Rechercheurs hielden tijdens de bezetting zijn huis en zijn bezoek in de gaten.[143] Zijn advocaat Van der Goes van Naters, sinds 1937 SDAP-Tweede Kamerlid, werd door de Duitse bezetter als gijzelaar opgesloten in Buchenwald en Sint-Michielsgestel. Willem Albarda werd minister in het Londense kabinet. De voormalige *SPD*-grenssecretaris voor Nederland, Ernst Schumacher, keerde in 1947 uit Bolivia terug naar Duitsland. Hij werd secretaris van het *SPD*-District Unterfranken en bedrijfsleider van de krant *Neuer Vorwärts* in Hannover.[144]

4.7 Balans - Grensregio als uitvalsbasis voor verzet

In dit bestek is het niet de bedoeling en bovendien ondoenlijk om een diepgaande analyse te geven over de rol en het effect van het linkse *Exil* in de strijd tegen het nazibewind. Duitse historici voeren een aanhoudend debat over de impact van Duitse *Widerstand* en de bijdrage van het *Exil* daarin. Duitse anti-stemmen waren over de hele wereld te horen, maar waren zeer divers.[145] Dit brede en verdeelde tegengeluid bleek niet krachtig genoeg om het regime omver te werpen, daarvoor was een internationale, gebundelde militaire krachtsinspanning nodig. Het regime omvergooien lukte dus niet, maar de stem van het *Exil* bleef tussen 1933 en 1945 overwegend mentaal van belang voor de onderdrukten in Duitsland en vervolgens ook toen na '*Stunde Null*' op de puinhopen van het Derde Rijk een nieuwe democratische samenleving moest worden opgebouwd. Opmerkelijk is dat twee grote naoorlogse linkse Duitse politieke leiders in 1933 en 1934 voor het *Exil*-verzet in Nederland hadden vertoefd. De 20-jarige Willy Brandt nam op 24 februari 1934 in een jeugdherberg in Laren

141 Bericht Oberstaatsanwalt Hamm aan Gestapo Düsseldorf, 5 juli 1941, in: LAV NRW R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 75419. In juni 1941 werd Korteweg nogmaals verhoord over zijn ITF-connecties. Cornelis Korteweg overleed in november 1968 in Venlo.
142 Vonnis VGH, 12 maart 1943, in: BA R 3017, inv.nr. 72. In 2005 werd in de haven van Duisburg een *Stolperstein* gelegd ter nagedachtenis van Jaring Woudstra. Karl Walter ed., *Stolpersteine in Duisburg. Wir erinnern an Naziopfer und zwei Täter* (Duisburg 2005) 16-17.
143 Herinnering buurjongen Frans Daniëls 15 november 2015 (www.noviomagus.nl) (Gezien 9 augustus 2021).
144 *Biographisches Handbuch Emigration,* 674-675. In 1958 overleed Ernst Schumacher in Keulen.
145 Na 1945 was er eerst in de SPD- en KPD-gelederen behoefte te documenteren, om de gevallen kameraden te eren, maar vooral ook om de wereld te tonen dat er Duits verzet tegen het naziregime had bestaan. Het debat onder historici raakte in het gedeelde Duitsland getroebleerd door de Koude Oorlog. DDR-geschiedschrijving claimde de exclusieve erfenis van het antifascistische verzet en moest zo de DDR-leiders een gezaghebbend verzetsverleden bezorgen.

deel aan een jeugdconferentie van de *Sozialistische Arbeiterpartei* (*SAP*). De latere *SPD*-leider en staatshoofd van de Bondsrepubliek Duitsland ontliep ternauwernood een arrestatie toen de politie binnenviel en de buitenlandse gasten oppakte. Een aantal arrestanten werd bij de grens in Emmerich overgedragen aan de Duitse politie, maar Willy Brandt kon met valse papieren naar Noorwegen ontsnappen. Daar streed hij verder en maakte plannen voor het naoorlogse Duitsland.[146] Zijn leeftijdsgenoot, de latere tegenstrever op Duitse bodem als *DDR*-staatshoofd, Erich Honecker, kwam als piepjonge partijfunctionaris in augustus 1933 uit het Saargebied naar Amsterdam om op een boot te vergaderen met het *Kommunistische Jugendverband Deutschlands*, de *KJVD*.[147] De kans dat de twee elkaar destijds in het *Exil* zouden hebben ontmoet, was bijzonder klein, omdat er aanvankelijk nauwelijks over partijgrenzen heen werd samengewerkt. Dat gold ook voor de samenwerking met Nederlands kameraden: voor het *SPD*-grensnetwerk werden voornamelijk SDAP-ers geworven. De verdeeldheid van Weimar werd in feite gecontinueerd in het *Exil*. Daarvoor was het wantrouwen te groot, zeker tussen communisten en sociaaldemocraten, zoals in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

Ondanks de verdeeldheid en de constante aanvallen van het regime op de organisatie en de koerierslijnen, lukte het tot het uitbreken van de oorlog een constante stroom aan *Exil*-drukwerk over de grens het nazibolwerk binnen te smokkelen. Een bijzondere prestatie, ook al omdat het *RSHA* in 1938 constateerde dat de *SPD* in Duitsland vrijwel was weggevaagd, zodat het van buitenaf over de grens brengen van verzetslectuur haast als enige optie overbleef. De *SPD* heeft hierin veel menskracht en geld gestoken. Ondanks alle repressie is de toestroom nimmer gestopt. Niet alleen vanuit het nieuwe hoofdkwartier in Praag – en later Parijs – maar ook via Nederland gingen flinke oplages naar het aanpalende *Ruhrgebiet*. *SPD*-grenssecretaris Ernst Schumacher coördineerde dit werk tot 1939, eerst vanuit Arnhem en nadat hij in 1934 door Justitie vanwege zijn politiek activisme was uitgewezen, vanuit Antwerpen. Langs de Nederlands-Duitse grens had hij een groot netwerk opgebouwd met tientallen Nederlandse sociaaldemocraten. SDAP-ers, zoals Jan Vermeulen in 's-Heerenberg, brachten materiaal en mensen over de grens. De Nederlandse grensregio werd een operatiegebied voor Duitse socialisten en ook voor vakbondsorganisaties. Uit Amsterdam kwam de internationale ITF begin 1936 maandelijks naar Venlo om strategie-besprekingen te voeren met kaderleden van de ondergrondse Duitse spoorwegbonden.

Een van de bladen die werden verspreid met hulp van Nederlandse kameraden was het in Amsterdam uitgegeven *Freie Presse*. De verspreiding in de zomer van 1933 aan de grens bij Nijmegen zorgde voor een opmerkelijk vroeg grensincident waarover de regeringen in Den Haag en Berlijn zich moesten buigen. De arrestatie van de Nijmeegse vakbondsman Henk Spansier en de strafzaak in Berlijn, maakte meteen duidelijk hoe de rechters in het Derde Rijk tegen hun landsgrens aankeken en tegen buitenlanders, in casu Nederlanders, die meewerkten aan het *Exil*-verzet.

Los van procedureel gerommel, leidde de veroordeling voor medewerking aan hoogver-

146 Willy Brandt, *Links und frei. Mein Weg 1930-1950* (Hamburg 1982) 122; verder over dit incident en de SAP, zie: Graber/Tietz, 'Grenzüberschreitender Widerstand SAP'.
147 Erich Honecker (1912-1994); Ulrich Völklein, *Honecker. Eine Biographie* (Berlin 2003²) 107. Ook Walter Ulbricht was na 1933 geregeld in Nederland voor KPD-overleg.

raad van deze Nederlandse burger voor een in eigen land volstrekt legale activiteit, tot grote verontwaardiging in de pers en de politiek. SDAP-leider Willem Albarda en de pers vroegen aanhoudend om aandacht voor de 'Zaak Spansier'. Zo bleef de regering zich – zij het voorzichtig diplomatiek – inzetten voor déze Nederlandse burger die in Duitsland al in 1933 om politieke redenen gevangen zat.

De voor Spansier nog redelijke afloop, al in 1934, heeft bijgedragen aan de onbekendheid van de 'Zaak Spansier' in de historiografie. Toch markeert het grensincident de eerste openlijke politieke en diplomatieke confrontatie tussen Den Haag en Berlijn op het terrein van de rechtsorde, de staatsgrens en de positie en bescherming van staatsburgers. In deze zaak werd door het *Volksgerichtshof* jurisprudentie gevormd met het doel Nederlandse burgers aan de grens af te schrikken als ze overwogen activiteiten tegen het Derde Rijk te gaan ontplooien. De slepende voortgang van de zaak maakte duidelijk dat de Duitse rechters nog in het keurslijf van de politieke rechtspraak van het Derde Rijk moesten worden gebracht. Dat was in het voordeel voor Spansier. Hij kwam er van af met een betrekkelijk lichte straf. In de jaren daarna zouden nog honderden Nederlanders voor de rechters van het Derde Rijk komen, die voor een groot deel eenzaam in de cel zaten. Een grove schatting gaat uit van 1.700 dossiers van Nederlanders in de centrale Berlijnse justitiële archieven.[148] Na Spansiers zaak in 1934 radicaliseerde het *Volksgerichtshof* snel; Jaring Gerrit Woudstra die ook voor Schumacher actief was, werd in augustus 1943 onthoofd voor zijn steun aan *SPD*-verzet.

148 Het betreft de kernarchieven in het Bundesarchiv in Berlijn: Reichsjustizministerium (R 3001), Volksgerichtshof (R 3016) Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof (R 3017).

Hoofdstuk 5 *Exil*-verzet – de *KPD*-grensorganisatie in actie

Volgden de in revolutie getrainde Duitse communisten in het *Exil* een andere strategie dan de socialisten? De *KPD* zag het *Exil* als een *Kampfposten*, een gevechtspost in een strak geleide strijdorganisatie. Hoe kreeg dat vorm en pakte dat uit aan de Nederlandse oostgrens en welke bijdrage leverden Nederlandse kameraden daaraan? Welke maatregelen nam het regime in Berlijn om de communistische activiteiten aan de grens tegen te houden en de *KPD*-ers op te pakken? Daarbij is het evenzeer belangrijk om te onderzoeken of de Duitse instanties daarbij konden samenwerken met Nederlandse overheidsinstanties aan de grens én in Den Haag. Nederlandse ambtenaren en ook het centrale staatsgezag, waren immers overwegend anticommunistisch ingesteld. De regering in Den Haag wilde rust aan de grens en voorkomen dat Nederland een politiek strijdtoneel zou worden en trachtte daarom de anti-nationaalsocialistische grensactiviteiten in te dammen. Relevant is ook om na te gaan hoe Den Haag reageerde op de ongekende grensoverschrijdende infiltratieacties van *Gestapo*-spionnen gericht op de *KPD*-emigranten.[1]

5.1 De *KPD* in *Exil* in Nederland

De machtige *KPD* probeerde na januari 1933 haar hele organisatie met meer dan 300.000 leden om te vormen tot een illegaal apparaat. De *KPD* had bij de verkiezingen in november 1932 bijna 6 miljoen kiezers getrokken en de partijtop verwachtte dat de illegale fase van korte duur zou zijn. De nazirevolutie zou snel in chaos eindigen en dan kon daarop de echte revolutie van de georganiseerde arbeidersklasse volgen. Maar het zou allemaal heel anders lopen. Door de jarenlange fixatie op de sociaaldemocraten als de grootste *Klassenfeind* – betiteld als 'sociaal fascisten', verraders van de arbeidersbeweging – was de kracht van de *NSDAP* volledig onderschat en werd ook de mogelijkheid van een breed volksfront geblokkeerd. De omschakeling naar het ondergrondse werk kwam bovendien te laat, want begin 1933 had het met spoed geïnstalleerde vervolgingsapparaat van het nieuwe regime alle *KPD*-sleutelfiguren al volledig in kaart gebracht. De *Gestapo* had een relatief gemakkelijke prooi aan de starre, hiërarchische *KPD*, temeer daar de koers ook nog eens ver weg

1 Delen van het onderzoek voor dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd in: Jan Brauer, 'Over de grens. Verzet en verraad in de grensregio Nijmegen-Kleef 1930-1940', in: *Jaarboek Numaga* 61 (2014) 40-69.

in Moskou werd bepaald door de Communistische Internationale, een instituut dat volledig ondergeschikt was aan de Russische partij, de *KPdSU*. De kenmerkende centralistische bestuursstructuur bleef in het ondergrondse netwerk gehandhaafd, waardoor de *Gestapo* de partijlijnen vrij eenvoudig kon oprollen. Zo waren er in april 1933 al meer dan 11.000 partijleden in *Schutzhaft* in kampen en cellen opgeborgen. Vele honderden kaderleden konden het vege lijf redden door over de grens te vluchten naar Parijs, Praag of over de Nederlandse grens vanuit het aanpalende *Ruhrgebiet*. De partijleiding erkende de enorme impact van alle arrestaties slechts schoorvoetend, maar zag zich gedwongen de leiding naar het buitenland over te brengen om de groeiende groep gevluchte kameraden te organiseren voor de zware en langdurige strijd tegen het Derde Rijk.[2] Het *Exil* in Nederland was voor de gevluchte *KPD*-er geen vrijblijvende zaak, maar slechts een adempauze, want de ware antifascistische strijder moest eigenlijk weer snel terug naar het front: 'Die KPD will ja nicht in Holland sondern in Deutschland Revolution machen', zo antwoordde een gearresteerde *KPD*-districtsleider op de vraag van een Duitse rechter waarom hij niet rustig in Nederland was gebleven.[3]

Naar schatting duizend *KPD*-ers vluchtten in een eerste golf over de Nederlandse grens. Sommigen reisden door naar andere landen, een aantal ging na verloop van tijd weer terug. Zo'n drie- tot vijfhonderd *KPD*-kaderleden gingen in Nederland gedisciplineerd door met de strijd. Dat moest ondergronds en uit het zicht van de Nederlandse politie. De *KPD*-vluchtelingen meldden zich niet bij de Vreemdelingpolitie en leidden, gesteund door Nederlandse communisten, een illegaal bestaan.[4] De *Auslandsleitung* in Parijs organiseerde de productie en verspreiding van alle partijdrukwerk, zoals het partijorgaan *Die Rote Fahne* en stuurde de over Europa verspreide kaderleden aan. Daarvoor was in de buurlanden van Duitsland een ring van *Grenzstützpunkte* ingericht. Het doel was om via deze steunpunten door speciaal getrainde *Grenztechniker* continu mensen, partijpost en drukwerk over de grens te smokkelen naar ondergrondse partijcellen in Duitsland. In Nederland werd dit proces aangestuurd door de *Stützpunktleitung* in Amsterdam, waar de meeste gevluchte *KPD*-ers zich ophielden. Begin 1934 kreeg voormalig *KPD Reichstags*-lid August Creutzberg de leiding in Amsterdam. Onder hem regelde de in de herfst van 1933 uit Bremen gevluchte Wilhelm Knigge, met de schuilnaam 'Max', de logistiek van de drukwerksmokkel naar Duitsland vanuit depots in Amsterdam en elders in Nederland. Dat transport verliep via reguliere smokkelroutes, maar ook werden pakketten in treinen verstopt of in de Rotterdamse haven op rijnaken geladen. Het betrof drukwerk in dundruk en in klein formaat. Naast *Die Rote Fahne* ging het om uitgaven als *Tribunal* en *Junge Garde*, verder om *Komintern*-uitgaven als *Inprekorr* (*Internationale Pressekorrespondenz*) en *Rundschau* en tal van brochures en pamfletten. Om onderschepping te voorkomen, hadden sommige brochures een misleidende fantasieomslag, zoals bijvoorbeeld 'Wie unsere Kakteen richtig gepflegt werden müssen'.

2 Een overzicht bieden: Beatrix Herlemann, *Die Emigration als Kampfposten. Die Anleitung des kommunistischen Widerstandes in Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden* (Königstein im Taunus 1982) en Peukert, *KPD im Widerstand*.

3 Geciteerd in Herlemann, *Kampfposten*, 73. De KPD-lijn was: de emigrant die minder dan vijf jaar tuchthuis kon verwachten, werd niet blijvend ondersteund en moest eigenlijk terug naar Duitsland.

4 Herlemann, *Kampfposten*, 74 e.v.

Exil-bladen KPD uit 1936, op klein formaat, dun papier waardoor letters doordrukken (collectie Bundesarchiv Berlin)

Al in 1934 was het werkterrein aan de oostgrens opgedeeld in drie secties, zogeheten *Grenzabschnitte*, waar *Grenztechniker* nauw samenwerkten met Nederlandse communisten die het lokale grenslandschap goed kenden. In Enschede werd zo het *KPD*-grensverkeer van Groningen tot Winterswijk gericht op het Münsterland en steden als Bremen en Hamburg gecoördineerd. Van de sector Vaals - Venlo werd Heerlen het centrum voor de partijcontacten met de streek rond Aken en het zuidelijk deel van het *Ruhrgebiet*. Op dit Limburgse steunpunt passeerden in de begintijd op topdagen soms meer dan dertig boodschappers de grens. Daartussen lag de centrale *Grenzabschnitt* Arnhem - Nijmegen - Venlo voor het contact met de industriegebieden in het Rijnland en het *Ruhrgebiet*, de traditionele *KPD*-machtsbasis. Kaderleden kwamen uit de Duitse grensregio naar 'grensconferenties' op Nederlandse bodem. Zo riep Creutzberg in augustus 1934 in Amsterdam vijftien *KPD*-functionarissen van West-Duitse districten bijeen voor een strategiebespreking met een *Komintern*-vertegenwoordiger. Ook in de Nederlandse grensregio ontmoetten *KPD*-ers uit Duitsland elkaar op veilige vergaderlocaties. Na een organisatie- en koerswijziging kreeg de Amsterdamse *KPD*-

leiding de benaming *Abschnittsleitung West*. Creutzberg werd in februari 1935 opgepakt door de Nederlandse politie en moest het land verlaten. Daarop had de Hamburgse partijman Wilhelm Knöchel alias 'Alfred' korte tijd de leiding, totdat begin 1936 de ervaren organisator Paul Bertz – 'Johannes' – het heft overnam. Voorjaar 1937 kwam Erich Gentsch, de partijman in Praag, naar Amsterdam; hij bleef *Abschnittsleiter* tot in 1939.[5]

De Communistische Partij Holland, in 1935 gewijzigd in Communistisch Partij van Nederland (CPN) wees per partijdistrict kaderleden aan om de samenwerking met de *KPD Grenztechniker* aan de oostgrens op poten te zetten. Zo hielp zusterorganisatie Rode Hulp bij de opvang van de gevluchte kameraden. Deze Internationale Rode Hulp (IRH) was al in 1922 door de Communistische Internationale opgericht als 'revolutionair Rode Kruis' dat over de hele wereld onderdak, verzorging en juridische steun bood aan 'rode' politieke vluchtelingen en hun families.[6] De Rode Hulp-comités in de grensregio's stuurden nieuwe vluchtelingen door naar de IRH-centrale in Amsterdam. Op Singel 350 en Bloemgracht 66 coördineerden de CPN-ers Friedl Baruch en Anton Winterink de opvang. Baruch, opgegroeid in Göttingen, was als redacteur van de *Hamburger Volkszeitung* in april 1933 Duitsland uitgezet.[7] De toen 28-jarige Baruch meldde zich meteen bij de Rode Hulp en zo werd hij de centrale 'emigrantenman' in Amsterdam. Hij moest controleren of een vers binnengekomen kameraad bonafide was, in afstemming met de *KPD*-leiding in Amsterdam. Baruch kende de partij goed. Elke nieuwe vluchteling ging eerst een aantal weken in quarantaine. De Rode Hulp-posten langs de grens hadden een eerste check gedaan, maar dat werd in Amsterdam nog eens grondig overgedaan, uit angst voor infiltratie van spionnen. Een weldoorvoede goedgeklede Duitser werd eerder gewantrouwd dan een lichamelijk getekende, kaalgeschoren KZ-vluchteling. Het orgaan *Afweerfront* en CPN-krant *De Tribune* plaatsten geregeld profielen van *Gestapo*-spionnen die in Nederland rondliepen.[8] Een mogelijke infiltrant werd zonder pardon aan de Nederlandse politie overgedragen. Het vluchtmotief was belangrijk en ook of iemand geschikt was voor het illegale werk. Bleek alles in orde, dan kon de emigrant onder een schuilnaam aan de slag in het koerierswerk. De *KPD*-ers kregen logies bij CPN-ers en ontvingen een bescheiden zakgeld.[9] De toeloop was soms te groot en ook niet iedereen kreeg ondersteuning. Zo werden tientallen kameraden doorgestuurd, bijvoorbeeld naar het Saargebied of naar Spanje, om daar tegen de fascisten te gaan vechten in de burgeroorlog die medio 1936 losbarstte.

5 Herlemann, *Kampfposten*, 74 e.*v.* en Beatrix Herlemann, 'Het Exil als operatiebasis', in: K. Dittrich en H. Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 127-143.

6 André Gerrits, 'Solidariteit zonder eenheidsfront. De Internationale Rode Hulp in Nederland, 1925-1938', in: *Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 10 (1985) 55-80. De Nederlandse sectie begon in 1925 en telde in 1933 zo'n 8000 steunleden. De CPN bracht begin 1933 een steunzegel uit voor de Duitse kameraden.

7 Baruch had er al twee jaar cel opzitten omdat hij een KPD-cursus over revoluties had verzorgd. https://www.joodsamsterdam.nl/friedl-baruch/ (Gezien 9 augustus 2021). Ruud Weijdeveld ed., *Rode Hulp. De opvang van Duitse vluchtelingen in Groningerland 1933-1940* (Groningen 1986) 100-103. Formeel leidde Jan Postma de Nederlandse sectie van de IRH. Ger Harmsen, 'Postma, Jan' https://socialhistory.org/bwsa/biografie/postma-j (Gezien 9 augustus 2021).

8 CPN-er en Komintern-functionaris Daan Goulooze had de taak om de CPN-organisaties te beveiligen tegen spionage. Ger Harmsen, *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist* (Utrecht 1967) 62-71. Genoemd is de onthulling van spion/oplichter Andreas Berneck.

9 Weijdeveld, *Rode Hulp*, 100-103.

In de volgende paragrafen wordt het functioneren van de verschillende grenssecties van het *KPD*-grensapparaat onderzocht en de samenwerking van *KPD Grenztechniker* met hun Nederlandse helpers. In maart 1934 begon *Grenztechniker* Johann Dodt in de regio Arnhem-Emmerich-Nijmegen-Kleef aan de opbouw van een redelijk succesvol netwerk. Daarna volgt een beschrijving van het werkterrein van de CPN-ers Albert Potze en Johan Geusendam, centrale figuren van de *Anlaufstellen* in Heerlen en Enschede. Vervolgens komt ook de hulp aan communisten in de Achterhoek en Drenthe en Oost-Groningen aan bod. Tot slot volgen de reacties van de Nederlandse en Duitse autoriteiten op deze *KPD*-activiteiten aan de grens.

5.2 *KPD Anlaufstelle* rond Nijmegen-Kleef

De 35-jarige werkloze bouwvakker Johann Dodt was tot de zomer van 1933 actief als materiaalman en leider van een ondergrondse *KPD*-cel in Hagen, een industriestad zo'n honderd km ten oosten van Venlo. Daar sloop hij in augustus stiekem over de Nederlandse grens, om arrestatie te ontlopen nadat door onhandigheid een grote opslagplek voor drukwerk was opgerold.[10] Via de Rode Hulp in Eindhoven belandde Dodt eerst acht weken in 'quarantaine' in Amsterdam. Hij kreeg kost en inwoning bij verschillende Nederlandse 'rode' gezinnen. Na de goedkeuring door de Amsterdamse *KPD*-leiding, moest hij gaan colporteren en werd hij getraind in het over de grens loodsen van mensen en materiaal. Vanaf maart 1934 werd Dodt ingezet als *Grenztechniker* op het traject Nijmegen-Venlo. Hij begon voorzichtig, want een voorganger was door een overloper uit Goch in de problemen gebracht.[11] Dodt – schuilnaam 'Fritz' – werkte samen met emigranten en CPN-ers, die hij – volgens de latere verhoren – alleen met hun deknaam kende: 'Willi', 'Käs' (Kees!), 'August'. In de grensstreek werd hij wegwijs gemaakt door de CPN-ers 'Paul' en 'Edith'. De laatste sprak perfect Nederlands en Duits en zorgde voor onderdak bij communisten in Arnhem en in Nijmegen.[12] Per fiets inspecteerde Dodt nauwgezet en samen met 'Edith' de grensstreek tussen Venlo en Nijmegen op handige plekken om de 'groene grens' over te steken.

Tot augustus 1935 loodste Dodt tientallen *KPD*-ers over de grens. Hij regisseerde de illegale grenspassage of reisde zelf mee op een vals paspoort. Hij kwam vaak in Kleef en bezocht ook plaatsen als Wesel, Oberhausen en zelfs zijn oude woonplaats Hagen. Vrachtrijders die regelmatig de grens passeerden, namen stapels drukwerk mee. Toen de controles strenger werden, schakelde Dodt over de hele sectie lokale smokkelaars in.[13] In de grensregio Nijmegen-Kleef floreerde de smokkelbranche in de rivierpolders, rond Groesbeek en in het uitgestrekte *Reichswald*.[14] Bovendien vermengden de communistische grensactiviteiten

10 Vonnis Volksgerichtshof, 24 april 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 12660. KPD-drukwerk lag opgeslagen bij zijn broer, die woonde in het gebouw van de Adventsgemeente. De beheerder was niet op de hoogte en bracht het KPD-postpakket naar de Gestapo. Rainer Stöcker, *Tatort Hagen 1933-1945. Geschichte der Hagener Arbeiterbewegung Band III* (Essen 1993) 140-142.

11 Herlemann, *Kampfposten,* 76. Voorganger Hubert Hamacher wist naar Nederland te ontkomen, maar hij werd door de Nederlandse politie naar België uitgewezen.

12 Ibidem en Verhoor Dodt, 2 september 1935, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 12660.

13 Vonnis VGH 24 april 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 12660.

14 Bosch, 'Het dubbele gezicht ... Groesbeek 1918-1940', 75-97.

zich onopvallend met het drukke grensverkeer. Tot ver in de jaren 1930 pendelden dagelijks honderden arbeiders vanuit de grensdorpen en Nijmegen naar Kleef. Daar zaten ook *KPD*-geestverwanten tussen.[15]

In Nijmegen werkte Dodt samen met Fritz Dagmar, een Nederlander afkomstig uit Kleef. Dagmar was in 1906 in Kleef geboren en daar opgegroeid.[16] In 1928 trouwde Dagmar met een Kleefs meisje en hij werkte in de schoenenindustrie. Zijn zussen en broers kozen ook Duitse partners en thuis sprak men dan ook '*Klever Platt*', het regionale Duits-Nederlandse dialect. Inmiddels werkloos, werd Fritz in 1931 *KPD*-lid. Hij trad op als beveiliger bij een geheime partijbijeenkomst op 6 maart 1933 in het groen, buiten de stad, aldus een *Gestapo*-melding.[17] Dat was genoeg reden om hem op 31 maart in *Schutzhaft* te nemen, samen met tientallen Kleefse communisten. Fritz Dagmar werd na drie maanden simpelweg als ongewenst vreemdeling over de grens gezet, 'abgeschoben nach Holland' in *Gestapo*-jargon. Drie weken later verhuisden ook zijn gezin en ouders naar Nijmegen. Fritz Dagmar kwam in de werkverschaffing terecht en sloot zich aan bij de Rode Hulp. Ook bleef hij in contact met de Kleefse *KPD*, volgens *Gestapo*-informanten in Nijmegen. Eind 1934 vroeg de *KPD*-leiding in Amsterdam of hij thuis een *Anlaufstelle* wilde inrichten voor gevluchte *KPD*-ers. Die werden na controle door Dodt op de trein gezet naar het bekende Rode Hulp-adres in Amsterdam voor nader onderzoek.[18] *Grenztechniker* Dodt zette rond diezelfde tijd met Dagmar een smokkellijn naar Kleef op voor drukwerk. Een partijgenoot in Kleef, Franz Stamm zocht aan Duitse kant helpers en een geschikte route. Het Duitse gehucht Keeken, dat grenst aan Millingen aan de Rijn leek geschikt. De ervaren Duitse smokkelaar Van Wickeren uit Keeken kreeg een fiets en bracht voor zes gulden per keer spullen over de grens.

Rond Pasen 1935 vond het eerste transport plaats. Koffers met drukwerk kwamen uit Amsterdam aan op station Nijmegen en werden bij Dagmar thuis gestald. Op de afgesproken dag bracht Dodt of zijn collega Emil Dahlmann de spullen naar een grenswinkeltje in Millingen, op vijftien meter van de grensovergang, die nauwelijks werd bewaakt. Terwijl de smokkelaar vanaf Duitse kant zelf op de uitkijk stond, haalde diens 14-jarige zoon de zware koffers op. De koffers werden in Keeken verstopt. Daar werden de spullen opgehaald en per trein vanaf Kleef door Dodt en andere *KPD*-ers naar veilige adressen tot in Oberhausen gebracht. Na drie succesvolle operaties ging het mis. De zaak werd aangebracht door de Nederlandse eigenaar van de grenswinkel. Die kende de smokkelaar goed, maar vertrouwde de andere vreemde heren niet. Hij vreesde zelf risico's te lopen als de zware koffers 'Pulver' – cocaïne – zouden bevatten. Hij brak een koffer open en vond de *KPD*-blaadjes, waarmee hij naar de veldwachter in Keeken liep.[19] Deze lichtte meteen zijn Kleefse collega's in, die op 25 augustus 1935 bij de smokkelaar op zolder en in de geitenstal koffers aantroffen met

15 Hansjoachim Henning, 'Die Stadt als Wirtschaftsraum', in: H. Henning ed., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert* (Kleve 1991) 147-229.

16 Zijn vader werkte in Rotterdam bij Van den Bergh's margarinefabriek en verhuisde rond 1900 naar het filiaal Kleef. Gegevens over Dagmar in het Gestapo-dossier: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74773: recherchemateriaal, verhoren, stukken over rechtszaak en strafuitvoering.

17 LAV NR.W, RW 58, inv.nr. 74773.

18 Peukert, *KPD im Widerstand*, 130.

19 Verhoor E. van Haaren en echtgenote, 19 september 1935, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv. nr. 12660.

3000 stuks van *Die Rote Fahne*, *Tribunal* en *Die Junge Garde*. De smokkelaar en zijn zoon werden gearresteerd en enkele dagen later werd ook Dodt in Kleef opgepakt, evenals Dahlmann en Stamm.

De betrokkenen bij de smokkelzaak in Millingen aan de Rijn kwamen in april 1936 voor het *Volksgerichtshof* wegens voorbereiding van hoogverraad. Ze hadden volgens het vonnis met hun gevaarlijke gestook getracht 'das Aufbauwerk des Führers zu stören'.[20] Tijdens de zitting nam Dodt afstand van een aantal bekentenissen uit de eerdere verhoren, omdat hij toen zwaar onder druk was gezet. De rechtbank vond echter op grond van verklaringen van anderen afdoende bewezen dat hij vanaf januari 1935 tenminste negen keer zelf mensen over de grens had geloodst, terwijl werd vermoed dat het nog veel vaker was gebeurd. Ook voor de tijdschriftensmokkel in Millingen aan de Rijn was voldoende bewijs geleverd. Er was genoeg grond voor het hof om Dodt negen jaar op te sluiten en uit te schakelen. Dodts assistent Dahlmann kreeg zes jaar tuchthuis, de smokkelaar vier jaar en *KPD*-er Stamm drie jaar.[21] Door de arrestaties was deze *KPD*-lijn al in 1935 opgerold. Fritz Dagmar zat voorlopig veilig in Nijmegen, maar zou zich na mei 1940 toch nog moeten verantwoorden voor de rechters van het Derde Rijk.

Het is inderdaad zeer aannemelijk dat Dodt nog veel meer verzetswerk aan de grens op zijn conto had. Uiteraard probeerden verdachten tijdens dergelijke processen hun daden te minimaliseren. De verhoormethoden waren berucht, maar de arrestanten bekenden ook onder druk vaak alleen wat de *Gestapo* al wist en kon bewijzen. Opvallend was dat de rechters Dodts zaak niet koppelden aan een vergelijkbare smokkellijn die bijna gelijktijdig werd opgerold in zijn rayon in buurt van Venlo.

5.3 Een smokkellijn bij Venlo

In de internationale treinen op station Venlo werd door CPN-ers al tussen april en juli 1933 drukwerk verstopt, dat er in Duitsland door kameraden werd uitgehaald voor verspreiding in de regio Krefeld. Deze smokkellijn werd echter al in juli opgerold.[22] Succesvoller was de koerierslijn opgezet door de Venlose CPN-voorman Jan Peters. Hij had een *Anlaufstelle* ingericht bij meubelmaker August Feller in Belfeld, een dorpje tien km ten zuiden van Venlo. Dit dorp kende geen druk bewaakte grensovergangen zoals in Venlo en strekte zich uit langs de Rijksweg en de spoorlijn Venlo-Roermond. Het lag ingeklemd tussen de Maas en de Duitse grens, hemelsbreed een strook van zo'n drie km breed. De rijksgrens lag op de rand van het verhoogde Maasterras, met daarachter uitgestrekte bossen; op dertig km afstand lagen Krefeld en Mönchengladbach. Een beetje afgelegen aan de Rijksweg Zuid, woonde de familie Feller. Timmerman August Feller, in 1885 geboren in het Duitse Viersen, was in 1916 na een lang verblijf in een veldlazaret als deserteur over de grens gekomen. Hij opende in Belfeld een klein meubelatelier. Zijn hele gezin met negen kinderen verkreeg in 1923 de Nederlandse

20 Vonnis VGH, 24 april 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 12660.
21 Ibidem.
22 Herlemann, *Kampfposten*, 30.

nationaliteit.[23] In Viersen was Feller lid geweest van de vakbond en van de *Arbeiter-Gesangverein*. Hij was zelf geen *KPD*-lid, maar hij kende veel communisten en zijn zwager was redacteur van een communistische krant.

Kort na de *Machtübernahme* in 1933 vroeg de Venlose CPN-man Peters, Feller of hij grensgangers wilde opvangen omdat zijn huis zo dicht bij de grens lag. Zo werd Rijksweg Zuid nr. 15 in Belfeld een drukke *Anlaufstelle*. Van hieruit gingen *KPD*-ers over sluipwegen de grens over, te voet of op de fiets. Na enkele dagen kwamen ze weer terug en namen ze de bus – de halte lag voor Fellers deur – naar Venlo voor de trein naar Amsterdam. Enkelen kwamen in een tweewekelijks schema langs. Soms bleven gasten eten en slapen. Allen gebruikten schuilnamen: 'Franz', 'Max', 'Hermann', 'Johan'. Ook werd er vergaderd in huize Feller, onder andere met 'Fritz', Johan Dodt. De eerste informatie over deze *Anlaufstelle* kwam begin 1935 in de *Gestapo*-dossiers terecht. Feller zelf zou, aldus een bericht van het *Greko Kaldenkirchen*, post 'uit Moskou' over de grens brengen op de zondagse wandelingen met zijn gezin naar Duitse familie. Hij stond bekend als communist die geregeld emigranten ontving en hen van valse papieren en geld voorzag. Ook werden de frequente grensfietstochtjes van Fellers zonen gerapporteerd.[24]

Op zaterdagochtend 29 februari 1936 werd de 18-jarige Hein Feller in het bos aangehouden door een patrouille van de *Zollfahndnung*, de douanerecherche.[25] Hij was die ochtend vroeg te voet met *KPD*-er 'Hermann' richting grens vertrokken. In het bos, op Duits grondgebied, hield een patrouille hen aan. Hermann gooide z'n tas weg en vluchtte door de struiken terug naar Nederland. Er werd op hem geschoten, terwijl Hein Feller van schrik bleef staan. De tas bevatte zo'n 670 communistische blaadjes en pamfletten.[26] Hein werd afgevoerd naar de *Gestapo* in Düsseldorf. In Belfeld werd de familie ingelicht door de marechaussee, die was geïnformeerd door de Duitse grensbewaking. Pas een maand later schreven Nederlandse kranten over deze arrestatie, na een mededeling van de Venlose politie. Die handelde waarschijnlijk op instigatie van hun Duitse collega's, die wilden dat bij het Nederlandse publiek duidelijk werd dat hard werd opgetreden tegen dergelijke politieke smokkelpraktijken. August Feller vertelde aan journalisten dat zijn zoon in z'n eentje op pad was om een kostuum op halen bij zijn oom, een kleermaker in Viersen. Zijn jongen had niets met politiek te maken en hij suggereerde dat Hein onderweg twee mensen moet zijn tegengekomen, die met hem opliepen. 'Aan dit verhaal wordt weinig geloof gehecht', schreef de *Limburger Koerier*.[27]

Tijdens zijn verhoor enkele dagen later, vertelde Hein Feller over de gang van zaken thuis. Hij bekende dat hij Duitsers met drukwerk de grens over bracht en dat hij daarmee per keer ƒ1,50 verdiende. Meestal waren het nieuwe koeriers die door de bossen moesten

23 Brauer, *Spanning Venlo,* 2015; Naturalisatie op 19 juni 1923, *Staatsblad* 275.
24 Bericht Greko Kaldenkirchen aan Stapo Düsseldorf, 18 maart 1935, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74926.
25 Gestapo-dossiers J.A. Feller en H.N. Feller, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74925 en 74926: recherchemateriaal, verhoren, stukken over rechtszaak en strafuitvoering. Verder: BA R3001 Reichsjustizministerium, inv.nr. 164298; Gesprek met mevr. J.S. Lammen-Feller (geb. Belfeld 1925) Venlo, 31 maart 2015.
26 Gestapo Düsseldorf aan Gestapa Berlin, 2 maart 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74926. De inhoud van de tas: *Die Rote Fahne - Junge Garde* - rede van Stalin - pamfletten tegen Hitler.
27 *Limburger Koerier,* 2 en 4 april 1936, *De Telegraaf* en *Algemeen Handelsblad*, 2 april 1936.

worden geloodst. Hij had het drie keer gedaan, zijn broer al vaker.[28] Op 9 juli 1936 kwam zijn zaak voor het *Oberlandesgericht* in Hamm, dat hem drie jaar gevangenisstraf oplegde.[29] Steun aan de *KPD*, die vanuit het buitenland gewelddadig het bewind van het Duitse Rijk trachtte omver te werpen, was een ernstige zaak, zo oordeelden de rechters. In lijn met eerdere uitspraken werd smokkel van *'Hetzschriften'* beschouwd als 'Vorbereitung zum Hochverrat'. De jonge knaap was zich daarvan bewust, maar was ongetwijfeld misleid door het linkse milieu thuis. Enige clementie toonden de rechters, omdat hij nog jong was en vanwege de bereidwillige bekentenis. Toch moest het vonnis andere Nederlanders afschrikken; drie jaar cel was daarom 'eine angemessene und erforderliche, aber auch ausreichende Sühne'.[30] Hein ging naar de jeugdgevangenis in Wittlich en kwam op 28 februari 1939 vrij. Na Heins arrestatie had vader August zich niet meer bij de grens laten zien. De *Gestapo* hield het gezin nog steeds in de gaten. August was inmiddels failliet gegaan en monsterde aan op het binnenvaartschip van zijn schoonzoon. Hij besloot vanwege de oorlogsdreiging in januari 1940 met zijn gezin te verhuizen naar Aarle-Rixtel, iets verder van de grens.[31] Maar de *Gestapo* was hem niet uit het oog verloren en zou na mei 1940 met hem afrekenen; ook zoon Hein kwam, zoals verderop wordt beschreven, via een nogal avontuurlijke omweg opnieuw in conflict met de bezetter.

5.4 *KPD*-centrale voor de regio Heerlen-Aken

In Zuid-Limburg was CPN-districtsleider Albert Potze de centrale figuur in de samenwerking met de *KPD*. In 1898 geboren in Groningen, was Potze rond 1920 naar Heerlen getrokken voor werk in de mijnen. Hij was houwer in de Staatsmijn Emma, tot hij in 1930 ontslag kreeg vanwege zijn politiek activisme. Potze woonde met zijn gezin in de linkse arbeiderswijk Meezenbroek, waar de deur open stond voor lokale en Duitse kameraden. Zijn vrouw was ook actief in de CPN. De Nederlandse Centrale Inlichtingendienst (CID) had Albert Potze al in 1929 in het vizier als linkse revolutionair, toen hij op 27 en 28 juli deelnam aan een internationaal *Grenztreffen* van zo'n drieduizend communisten in Aken. Hij schreef destijds in het communistische blad *Het woord van den Mijnslaaf*.[32] In diverse CID-rapportages over gevaarlijke marxisten in de jaren 1930 kwam zijn naam voor.[33] Ook de politie van Heerlen en Kerkrade hielden Potze in de gaten; informanten sluisden steevast de notulen van de plaatselijke CPN-afdeling en van de districtsvergaderingen door naar

28 Verhoren H. Feller door Gestapo Düsseldorf, maart 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv. nr. 74926. In zijn verklaringen na 1945 geeft hij aan veel vaker mensen te hebben begeleid, ook naar Venlo.
29 Uitspraak Oberlandesgericht (OLG) Hamm, 6 augustus 1936, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74926.
30 Ibidem.
31 Brauer, *Spanning Venlo*, 2015.
32 Rapport CI 20300 aan ministeries van Justitie, Defensie, Grensbewaking, 1 augustus 1929 en Rapport CI 22007 aan Ministerie van Justitie, 31 maart 1930, in: CI-collectie: http://resources.huygens.knaw.nl/ (Gezien 9 augustus 2021).
33 Marcel Krutzen, 'Albert Potze (1898-1980). Communistenleider in de Mijnstreek', in: *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* (2014) nr. 1, 13-21.

de politiecommissaris.[34] Potze was een vurig spreker met organisatietalent, die door gezagsgetrouwe opponenten ook wel werd aangeduid als 'een Hollander met een grote mond' of als 'de Stalin van Limburg'.[35] Albert Potze was onmiskenbaar de CPN-leider in de Mijnstreek; naast partijvoorzitter en gemeenteraadslid in Heerlen, was hij CPN-districtsleider en lid van het landelijk partijbestuur. De partij had hem in 1930 naar de Leninschool in Moskou gestuurd voor een gedegen training in de revolutionaire tactieken. Die kennis kon Potze toepassen in zijn regio bij de Rode Hulp en in de samenwerking met de *KPD Grenztechniker*.[36]

Potze kreeg al in 1932 van het partijbestuur de opdracht grensroutes en een opvangplek voor Duitse kameraden te regelen. De *Grenzabschnitt* Heerlen werd het meest succesvolle steunpunt langs de oostgrens, dat vonden de communisten zelf, maar de *Gestapo* in Aken ook. Ondanks de strengere controle bleef het in deze drielandenhoek met enige handigheid voor koeriers en drukwerksmokkelaars gemakkelijk om de grens te passeren. In de *Anlaufstelle* Heerlen klopten op sommige dagen wel meer dan dertig Duitse communisten aan.[37] Potze zelf en de CPN-verzetsman Daan Goulooze gaven na 1945 aan dat circa 60% van de naar Nederland gevluchte *KPD*-ers in de jaren 1930 de route over Heerlen koos.[38] Ook de *Gestapo* noemde in januari 1934 in een rapportage Potzes huis 'Der Hauptsitz der Emigranten im holländischen Grenzgebiet'.[39]

Vanaf 1933 werkte Potze intensief samen met een groep uitgeweken *KPD*-ers, die vooral via Vaals en Kerkrade contacten onderhielden met illegale groepen rond Aken en met bedrijfscellen in de mijnen in het uitgestrekte kolenbekken rond het grensriviertje de Worm. Ze opereerden heel vindingrijk, getuige hun plakacties van bulletins, het verstoppen van drukwerk tot in de mijngangen en het over de grens brengen van pamfletten met ballons.[40] Deze groep werd geïnfiltreerd door de *Gestapo*, hetgeen vanaf 1934 leidde tot veel arrestaties in de regio Aken. Potze had voor de grenslogistiek ook Johann Zanders uit Heerlen aangezocht, die enige tijd redelijk succesvol opereerde. Zanders was in 1898 in het Duitse Kevelaer geboren, maar bezat de Nederlandse nationaliteit. Als opzichter in de wegenbouw had hij vanaf 1931 geen vaste baan. Eind 1933 vroeg Potze hem om het koerierswerk over de grens en de drukwerkverspreiding te reorganiseren. Instructies kwamen uit Amsterdam van 'Heinrich', 'August' en 'Friedrich'. De *Emi-Leitung* vroeg hem begin 1934 om de afgebroken verbindingen met het *KPD*-district Düsseldorf weer op te bouwen en nieuwe verspreiders voor drukwerk te vinden.[41] Zanders reisde naar Wuppertal, Düsseldorf en andere steden en had geregeld overleg met *KPD*-functionarissen in Nederlandse grenscafés. Ook bracht hij zelf mensen over de grens. De *Gestapo* van Aken volgde hem en kreeg bijvoorbeeld door een vertrouwelijke melding van Belgische grensbewakers te horen dat Zanders in Vaals was

34 Verslag CPN-vergaderingen 1935 en 1936, in: GAK 101, inv.nr. 2512 en 2537. Potze moest de kwakkelende CPN-afdeling organiseren. In Heerlen zijn de vooroorlogse dossiers over communisten na 1945 door de BVD opgehaald (mededeling oud-archivaris).

35 Krutzen, *Potze*, 15.

36 Over de Leninschool: Herlemann, *Kampfposten*, 103-106. Opleiding in theorie en strategie van de revolutiepraktijk, agitatie en propaganda; driekwart jaar in klasjes van dertig personen.

37 Herlemann, *Kampfposten*, 78-79.

38 Herlemann, *Kampfposten*, 78. Op basis van uitspraken Potze en Daan Goulooze.

39 Maandrapportage Gestapo Aachen aan Gestapa, januari 1934, in: BA R58 RSHA, inv.nr. 3588.

40 Gestapo Aachen aan Gestapa, 18 januari 1934, in: BA R58 RSHA, inv.nr. 3588.

41 Herlemann, *Kampfposten*, 80.

aangehouden met 65 kg drukwerk dat hij via België wilde binnensmokkelen.[42] Een *V-Mann* infiltreerde in Zanders' netwerk. Op 20 september 1934 werd hij opgepakt in het Duitse gehucht Saeffelen, dichtbij Sittard. Op de zitting van de rechtbank in Hamm op 26 oktober 1935 werd Zanders tien jaar tuchthuis opgelegd wegens voorbereiding van hoogverraad. Zijn kompanen kregen elk drie jaar. Zanders werd beschouwd als 'gehobener Funktionär der illegalen kommunistischen Organisation'. Omdat 'die Tätigkeit der Kommunisten im Grenzgebiet besonders gefährlich ist', moest zeker ook in deze zaak een strenge straf andere Nederlanders afschrikken, aldus de rechters.[43]

Ondanks de tegenslagen lukte het de *KPD* om steeds weer nieuwe verbindingen te leggen. De *Gestapo* constateerde getergd dat de partij voortdurend nieuwe, jongere onervaren mensen wist te rekruteren. Er bleef materiaal over de grens komen, evenals instructies van *KPD*-emigranten in Heerlen, Kerkrade en Vaals. De *Gestapo* was ook op de hoogte van de besprekingen over een nieuwe *KPD*-organisatie in de regio Aken, bij Potze thuis in de zomer van 1936, kort nadat veertig *KPD-ers* in het Wurm-gebied waren opgepakt. De *KPD* probeerde ook de *Gestapo* te misleiden. Zo werd een 'onbelangrijk' partijlid naar de Heerlense politie gestuurd met een vluchtverhaal vol onjuiste gegevens over de smokkel van pamfletten. De *KPD* wist dat de Heerlense politie informatie deelde met de collega's in Aken en de opzet was dat het verhoor van de 'vluchteling' de *Gestapo* op een dwaalspoor zou brengen en zou afleiden van de eigenlijke verzetskern.[44] Maar ook met het voorzichtige optreden, liepen er geregeld zaken fout. Zo werd door de *KPD* vanuit Heerlen korte tijd later de *Gestapo-V-Mann* 'Bernhard' ingezet als boodschappenjongen.[45]

Nog een fikse tegenslag voor de *KPD*-grensorganisatie in deze regio was de arrestatie in Düsseldorf in oktober 1937 van de 33-jarige Trude Benedic-Visscher. Zij woonde in Ubach over Worms met haar Nederlandse man Toni (Nicolaas) Benedic, die zij als Duits meisje had leren kennen in de *KPD*-jeugdbeweging in Düsseldorf.[46] Beiden hadden destijds nog persoonlijke instructies gekregen van *KPD*-kopstuk 'Teddy', Ernst Thälmann. Nadat ze waren getrouwd, kreeg Toni Benedic als Nederlander werk op staatsmijn Hendrik in Brunssum; ze verhuisden naar Ubach over Worms, op zo'n vierhonderd meter van de grens. Toni bleef politiek actief, waardoor hij in 1934 ontslag kreeg. Naast allerlei losse baantjes, leefde het gezin van een kleine bibliotheek met boeken voor de Duitsers in de streek. Die boeken kocht Trude zelf op Duitse markten en Toni ging in Zuid-Limburg met een koffer vol boeken langs de deuren.

Het bibliotheekje bevatte ook verboden boeken, zoals getuigenissen uit de concentratiekampen, zo had de *Gestapo* geconcludeerd uit correspondentie. Hun adres dicht bij de grens werd bovendien benut voor het *KPD*-berichtenverkeer.[47] Trude Benedic bracht inderdaad *KPD*-boodschappen en drukwerk, verstopt in haar korset, naar Düsseldorf. Ook haalde zij in het *Ruhrgebiet* geld op dat bestemd was voor de strijders in de Spaanse Burgeroorlog.[48] Op

42 Tagesbericht Gestapo Aachen aan Gestapa, 8 maart 1934, in: BA R58 RSHA, inv.nr. 3588.
43 Vonnis OLG Hamm, 26 oktober 1935, in: BA, R 3001 Reichsjustizministerium, inv.nr. 164378.
44 Stand der KPD Bewegung, Gestapo Aachen, z.d. (april 1937), in: BA, R58 RSHA, inv.nr. 3617.
45 Peukert, *KPD im Widerstand*, 285.
46 Sonja Prins, *Herinneringen aan Trude Benedic, een vrouw in verzet* (Amsterdam 1980).
47 *Limburger Koerier,* 17 november 1937.
48 Prins, *Trude Benedic,* 21, 22.

10 oktober 1937 werd zij tijdens een overleg met communisten in Düsseldorf opgepakt.[49] Door haar huwelijk met Toni Benedic had Trude de Nederlandse nationaliteit gekregen. Dat nu een Nederlandse huisvrouw in de greep van de *Gestapo* was gekomen, zorgde voor verontwaardiging in de Nederlandse pers.[50] Er kwam veel steun uit de CPN-hoek. In december werd in Amsterdam bij de procureur-generaal van Justitie over de kwestie-Benedic een adres ingediend van het *Wereld Vrouwen Comité tegen Oorlog en Fascisme*. Op grond van verontrustende berichten – er was sprake van mishandeling gezien de bloedvlekken in haar wasgoed uit de gevangenis – vroeg minister Goseling om krachtig optreden van de politie tegen 'dergelijke ontoelaatbare spionage- en aanverwante practijken als b.v. personen over de Duitsche grens te lokken'.[51] Rechercheur Erasmus deed navraag bij de *Gestapo* in Aken en kreeg te horen dat mevrouw behoorde tot een communistisch netwerk en thuis 'terroristen' opving en ook dat haar adres fungeerde als postkantoor voor de Duitse Spanjestrijders. Ook waren de Benedics het eerste opvangadres voor kameraden die dichtbij door bossen over de grens vluchtten. Het echtpaar werkte daarbij samen met Albert Potze in Heerlen. De *Gestapo* had nog tien anderen uit haar netwerk gearresteerd en ontkende tegenover Erasmus nog dat er sprake was van mishandeling: 'Eine körperliche Einwirkung auf die Benedic hat nicht stattgefunden'.[52] Een ongelukje bij het neerklappen van het bed in haar cel had een verwonding aan de hand opgeleverd; de waarheid bleek anders te zijn.[53] In juli 1938 werd Trude Benedic veroordeeld tot vier jaar tuchthuis.

Albert Potze, de centrale figuur in de drukke Heerlense *Anlaufstelle,* bleef bij het opzetten van nieuwe *KPD*-structuren op de achtergrond; de *Emi-Leitung* en de lokale *KPD*-mannen waren hier aan zet. Potze werd in het voorjaar van 1937 door de CPN-leiding naar Spanje gestuurd, als politiek commissaris voor het contingent Nederlandse Spanjestrijders. De *KPD* bleef echter actief in de regio. Geregeld wist de *Gestapo Aachen* nieuwe groepen op te rollen door 'Spitzel' in de *KPD-Grenzstützpunkte* te laten infiltreren. Het bleef een permanent kat-en-muis-spel. De *KPD* wapende zich hiertegen door meer in geïsoleerde cellen te gaan werken, zodat de schade werd beperkt als het fout ging. De eigen *KPD Abwehr* slaagde er redelijk in om de *Abschnittsleitungen* en *Grenzstützpunkte* in België en Nederland voor de *Gestapo* af te schermen en door te laten gaan tot mei 1940.[54]

49 SG Justitie aan PG Den Bosch, 28 april 1938 en Bericht Gestapa z.d. in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 197.
50 *Het Volksdagblad* , 15, 16, 17 en 30 november 1937 en 17 december 1937; *Afweerfront,* 14 februari 1938.
51 Minister van Justitie aan PG Den Bosch, 3 januari 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 197.
52 SG Justitie aan PG Den Bosch, 28 april 1938, en Erasmus aan PG Den Bosch, 22 januari 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 197.
53 Prins, *Trude Benedic,* 23. In haar herinneringen spreekt Trude Benedic over dagelijkse mishandelingen tijdens en na de verhoren.
54 Peukert, *KPD im Widerstand,* 284-287.

5.5 *Rode Hulp* en *KPD* aan de grens in Midden- en Noord-Nederland

5.5.1 De Achterhoek, Winterswijk-Bocholt

Niet alleen de drukke grensstreek in Zuid-Limburg kende *KPD-Anlaufstellen*, ook honderd km naar het noorden, in de Achterhoek en Twente waren de communisten actief. Een opmerkelijk incident vond begin april 1934 plaats in de Achterhoek, dichtbij de grens in het kerkdorpje Meddo bij Winterswijk. Daar stonden midden in de nacht vier Duitsers, *SA*-mannen, naast het bed van de 55-jarige communist Gradus Kobus.[55] De mannen deelden rake klappen uit, ze kwamen een typemachine ophalen die een Duitse communist had gestolen en over de grens had gebracht. Die typemachine werd gebruikt om pamfletten te tikken, die vervolgens werden vermenigvuldigd. Het apparaat werd niet gevonden, wel namen de overvallers Duitstalige linkse blaadjes, drukapparatuur en geld mee. Kobus had aan huis 'een smokkelkeet', een typisch grenswinkeltje voor koffie, tabak, boter en chocola. Ook was er politieke waar te krijgen: communistische lectuur, zoals *Die Rote Fahne*. Bouwvakker Kobus was actief in de Rode Hulp en had veel contacten met Duitse kameraden uit de regio Bocholt, een textielstadje op twintig km afstand.[56] Communisten uit deze Nederlands-Duitse grensregio bezochten elkaars protestbijeenkomsten tegen de crisismaatregelen en tegen de nationaalsocialisten. Vanaf 1933 vonden gevluchte Duitse communisten onderdak bij Kobus. Geregeld kwam de Winterswijkse politie langs voor een huiszoeking, vaak samen met Duitse collega's die gevluchte criminelen of communisten zochten. Na de brute overval bij Kobus kwam zelfs een *Gestapo*-rechercheur uit Recklinghausen voor onderzoek langs. Die kreeg zo een goed beeld van deze *Anlaufstelle* voor Duitse communisten. De daders van de overval werden overigens nooit gevonden. De *Gestapo* wist dat in deze streek veel drukwerk de grens over ging voor de fabrieksarbeiders in Bocholt en dieper Duitsland in. Op vrijdag 13 april 1934 werd in Winterswijk een protestavond gehouden tegen de brute 'Nazi-aanval'; met een flinke hoofdwond en onder de blauwe plekken voerde Gradus Kobus zelf het woord.

De smokkelkeet in Meddo bleef na het incident een pleisterplaats voor vluchtelingen en *KPD*-koeriers, al werd Kobus wel wat voorzichtiger. In de buurt liep de drukwerksmokkel naar Vreden en Bocholt voortaan vooral via twee boerderijtjes die pal op de grens lagen. Een lokale vrachtrijder haalde het drukwerk op in Amsterdam en bracht ook wel eens vluchtelingen naar de grote *Anlaufstelle* in Enschede. In december 1938 arresteerde de *Gestapo* in Bocholt de communist Wilhelm Kruse, een Duitser die in Winterswijk woonde. In 1936 had de Amsterdamse politiecommissaris Broekhoff aan de *Gestapo* gemeld dat diens adres, Keizerstraat 10 in Winterswijk, een *Anlaufstelle* voor *KPD*-ers was.[57] Zeer waarschijnlijk kwamen bij de zware verhoren van Kruse de namen naar voren van zo'n zestien Winters-

55 *Winterswijksche Courant,* 13 april 1934.
56 Krosenbrink, *Grensgevallen,* 21-32. Biografie Kobus: http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/6_Gradus_Kobus. (Gezien 9 augustus 2021).
57 Correspondentie 'Michel' (Heller) aan 'David' (Broekhoff), 4 en 11 juli 1936; 11 en 30 september 1936, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 501-3-258; Kruse was door de KPD-leiding gevraagd om voor *f* 100 per maand de centrale coördinatie langs de hele oostgrens te verzorgen, maar hij nam die functie niet aan.

wijkse communisten die actief waren voor de *KPD*. Die namen werden in de *Gestapo*-kaartenbak opgeslagen.[58] Kobus bleef tot 1940 nauw samenwerken met de Rode Hulp-afdeling in Enschede.

5.5.2 *Anlaufstelle* Enschede – Gronau

Ook in de geïndustrialiseerde Twents-Duitse grensregio had de arbeidersbeweging, met name de communisten, al decennialang intensieve contacten over de grens. Deze regio is een goed voorbeeld van *integrated borderlands;* het gebied maakte een vergelijkbare integrale sociaaleconomische ontwikkeling door als de hiervoor beschreven Zuid-Limburgse Mijnstreek, de grensregio's Nijmegen-Kleef en rond Venlo. Vanaf midden 19e eeuw kende met name de textielindustrie hier een grensoverschrijdende vervlechting, die na 1914 iets getemperd werd en zeker beïnvloed door de politiek-maatschappelijke spanningen rond oorlog, crisis en de opkomende nationaalsocialistische staat.[59] Twente grenst aan *Westmünsterland* en het graafschap Bentheim. Pal aan de grens liggen de stadjes Nordhorn en Gronau; iets verder landinwaarts Bad Bentheim met het belangrijke grensstation voor de treinverbinding Amsterdam-Berlijn. Al eeuwenlang kende het gebied arbeidsmigratie over en weer, met de bijbehorende culturele en religieuze uitwisselingen; die processen verliepen gemakkelijk door het *plat proat'n*, het gedeelde dialect. Twente was eeuwenlang een arme streek, geïsoleerd door zwakke verbindingen met de belangrijke steden en economische centra. De Twentenaren leefden van de landbouw, aangevuld met het aan huis spinnen en weven. Op de basis van deze huisnijverheid en de lage lonen ontwikkelde zich vanaf midden 19e eeuw een textielindustrie, met Enschede als centrum. Eind 19e eeuw versnelde de economische groei door de aanleg van betere water-, weg- en treinverbindingen. De industrialisatie bracht grote spinnerijen en textielfabrieken aan beide zijden van de grens, die de sociale vervlechting bevorderden. Aan Duitse kant ontstonden belangrijke textielcentra in Gronau, iets noordelijker in Nordhorn en zuidelijker in Bocholt; voor een deel werden die bedrijven gesticht met Nederlands kapitaal. Het arbeidsintensieve productieproces bood veel mannen en vrouwen werk. Dat resulteerde in een structurele arbeidspendel: dagelijks trokken duizenden vrouwen en mannen over de grens. Voor de Eerste Wereldoorlog draaiden de fabrieken in Gronau en Nordhorn vrijwel volledig op Nederlandse arbeiders. In Nordhorn werkten bijvoorbeeld vrijwel uitsluitend mensen uit Denekamp, dat na 1900 van een gehucht met een paar boerderijen tot een flink grensdorp uitgroeide.

Het Overijsselse Hengelo, dicht bij de grens, bleek na 1918 aantrekkelijk voor de vestiging van twee bijzondere *Tarn*-bedrijven die bijdroegen aan de Duitse herbewapening.[60] De bedrijven kregen een warm onthaal van de Nederlandse overheid omdat de wapentechnologie in het interbellum in rap tempo innoveerde. In een minder statische oorlogsvoering moest een beweeglijke vijand snel worden gelokaliseerd én geraakt. Behalve steeds krachti-

58 Krosenbrink, *Grensgevallen,* 205-211. In deze publicatie op blz. 109 een afdruk uit archief Aalten: rondschrijven Gestapo Aachen aan alle Grenzpolizeiposten en Douane, 24 mei 1939 met zestien namen. Informatie Erasmus aan PG's Den Bosch en Arnhem.
59 Demant, *Verre buren,* 56-60.
60 Brauer, 'Clandestiene Holland-route' en Houwink ten Cate, *De mannen,* 80-85.

ger, werd geschut door elektrische reken- en meetapparatuur steeds nauwkeuriger. Ook de nieuwe radar-technologie kwam van de grond. Het Nederlandse leger was een goede klant en stond in een geval zelfs aan de wieg van de Duitse wapenproductie op Nederlandse bodem. Dat bleek tijdens de bouw van nieuwe Nederlandse kruisers 'Sumatra' en 'Java', de door de Krupp-werf ontworpen schepen die in Vlissingen en Amsterdam werden gebouwd. Het Duitse concern *Siemens* zou de vuurleiding voor het geschut leveren en daarvoor adviseerde de marineleiding het bedrijf om samen te werken met entrepreneur Floris Hazemeyer, die sinds 1907 in Hengelo elektrische schakel- en regelapparatuur produceerde. *Siemens* huurde in 1922 eerst montagehallen onder de camouflagenaam *NV Hazemeyers Fabriek van Electrische Signaal-Apparaten*.[61] Het bedrijf produceerde elektrisch-mechanische besturingssystemen voor geschut, met het Nederlandse en Duitse leger als goede klant, maar er werd ook geleverd aan Spanje, Argentinië en de Scandinavische landen. Hazemeyer-Signaal was in feite een Duits bedrijf, op amper vijftien km van de grens. Via juridische constructies en trustmaatschappij IPATH trok *Siemens & Halske* aan de touwtjes. De gepensioneerde Duitse *Korvettenkapitän* Kurt Croll leidde het bedrijf met veel Duitse ingenieurs in de hogere functies; van de duizend werknemers was zeker 10% Duits. Met steun van de *Wehrmacht* en de *Kriegsmarine* startte Siemens in 1938 in Hengelo een opleiding voor medewerkers van een nieuw filiaal in Duitsland. Siemens stelde aan Berlijn voor om in het pas ingelijfde Oostenrijk zestig vaklieden te selecteren, die in Hengelo zouden worden gevormd tot de *Stammkern* voor de nieuwe vestiging in Duitsland.[62] In Hengelo kwamen in deze periode ook de nieuwe Duitse bondgenoten uit Japan het vak afkijken.

Een stukje oostelijker, in Lonneker, op zeven km van de grens, stichtte een andere tak van *Siemens* in 1923 het bedrijf Nedalo, de *Nederlandsche Apparatenfabriek Lonneker*. Omdat de luchtmacht zich snel ontwikkelde tot een sterk strategisch wapen, waren er sterke schijnwerpers nodig. Nedalo produceerde krachtige zoeklichten met een doorsnee van meer dan een meter om vijandelijke vliegtuigen en ook schepen te kunnen 'spotten'.[63] Onder het oog van de Nederlandse overheid én het leger werd er in de Twentse regio in de jaren 1930 dus volop gewerkt aan de wapenuitrusting van het Derde Rijk. Opmerkelijk is dat er geen alarmbellen afgingen in Den Haag, waar de regering toch zo krampachtig in de gaten hield dat men in de woelige tijden niet van het neutrale pad zou geraken.

Deze Twents-Duitse grensstreek kent als 'bijproduct' van de lange traditie van arbeidsmigratie een groot aantal gemengde Nederlands-Duitse gezinnen. Verder is kenmerkend dat Duitse en Nederlandse arbeiders in de sociale strijd voor verbetering van de arbeidsomstandigheden al decennialang samen optrokken. Nederlandse en Duitse socialisten steunden elkaar en voerden gezamenlijk actie en dat gold ook voor communisten. Na 1933 schoten Nederlandse kameraden te hulp als linkse arbeiders in de Duitse bedrijven slaags raak-

61 Janet Telders e.a., *Doorgaan ... Beknopte geschiedenis van Hollandse Signaalapparaten BV Hengelo, 1922-1974 (Hengelo 1974)* en *Van oorschelp tot radar. De geschiedenis van een bijzondere onderneming SIGNAAL* (Hengelo 1997).

62 Rapport en brieven Oberkommando der Wehrmacht, mei 1938, in: NIOD 266 Office of Chief of Counsel for War Crimes (Berlin Documentation Center) inv.nr. BBT 1457 (NG1702).

63 De bedrijven draaiden op volle toeren tot aan de bevrijding; daarna werden ze als vijandelijk vermogen geconfisqueerd door de Nederlandse staat. Hazemeyer-Signaal ging onder Philips verder als Hollandse Signaalapparaten, gericht op defensietechnologie (via Thomson-CSF in 1990 onderdeel van de Thalesgroep).

ten met de bruinhemden. Enschede kreeg een actieve Rode Hulp-afdeling en de CPN-ers bekommerden zich om gevluchte Duitse communisten. Dat trok de aandacht van de *Gestapo* in Osnabrück en in Münster. Die rapporteerde geregeld aan Berlijn over de situatie aan de grens in Enschede en omgeving. De *Aussenstelle Gronau*, de grenspost van de *Gestapo* in Münster, controleerde de drukke grensovergang Glanerbrug. Daar hielden continu zo'n tien Duitse en evenveel Nederlandse douaniers toezicht op de vijfhonderd vrachtauto's en een paar duizend arbeiders die dagelijks de grens overgingen. Bij elke 'Schicht'-wisseling in de fabrieken in Gronau passeerden meer dan duizend vrouwen en mannen de slagboom. In deze kluwen van fietsers en voetgangers konden *KPD*-koeriers onopvallend opereren. Ook buiten de bewaakte overgangen waren er genoeg zwakke plekken in de grensbewaking, zo wist de *Gestapo*. Een favoriete locatie om materiaal de grens over te brengen was Driland, bij Overdinkel, het oude drielandenpunt van Nederland met de oude koninkrijken Pruisen en Hannover. Ook het onoverzichtelijke groen aan de grens bij Losser was zeer geschikt voor het smokkelen van mensen en materiaal. Er waren kleine voetbruggen over grensbeken en verder veel landwegen zonder douaneposten in de buurt. Ook was bekend dat veel materiaal werd vervoerd door buurtbewoners met een grenspas voor het kleine grensverkeer. En aan beide zijden lagen afgelegen boerderijen en cafeetjes die bekend stonden als smokkelcentra. De conclusie van *Grenzkommissariat Gronau* luidde dan ook: 'das unübersichtliche Gelände [bietet] genug Gelegenheiten zum Hinüberschaffen von Material durch Kuriere'.[64]

De *Gestapo* volgde ook de *KPD Anlaufstelle* in Enschede in de woning van de Nederlandse communist Johan Geusendam. Johan voelde zich Duitser, want hij was er opgegroeid en had er tot 1931 gewoond.[65] Kort na zijn geboorte in 1886 in het Overijssels Rijssen, was hij met zijn ouders naar Westfalen verhuisd. Op 20-jarige leeftijd was hij als fabrieksarbeider in Bremen al actief in de arbeidersbeweging. Zijn betrokkenheid bij stakingen leverde hem daar als 'lästiger Ausländer' in juni 1908 een uitwijzing door het stadbestuur op. Geusendam vestigde zich daarom buiten de stad en kon zo de verwijdering uit Duitsland voorlopig voorkomen. Als *KPD*-lid streed hij na 1918 mee in de Bremer Radenrepubliek en werd gekozen tot *KPD*-districtsleider in een stadsdeel van Bremen. Johan was inmiddels getrouwd met de Duitse Katharine Cordes, had twee zonen en werkte in de haven en de fabriek, of leefde van de handel. In de herfst van 1930 reisde hij met de paramilitaire *Rotfrontkämpferbund* naar de Sovjet-Unie. Het rode arbeidersparadijs maakte grote indruk op hem. Net terug uit Moskou, kreeg hij in februari 1931 de definitieve aanzegging dat hij als politieke onruststoker Duitsland moest verlaten.[66] Een protestdemonstratie van duizend kameraden in Bremen tegen zijn uitwijzing mocht niet baten en in maart 1931 vertrok Geusendam na ruim 45 jaar uit Duitsland. In Enschede huurde hij een afbraakwoning, waar kort daarna ook zijn gezin

64 Bericht Aussenstelle Gronau aan RSHA, 9 juni 1937, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 501-3-256.
65 Sigrid Dauks, E. Schöck-Quinteros ed., *'Aus Gründen der inneren Sicherheit des Staates..' Ausweisung, Verfolgung und Ermordung des Bremer Arbeiters Johann Geusendam (1886-1945)* (Bremen 2009). In 2009 reconstrueerden studenten van de Universiteit Bremen met de Bremer Shakespeare Company het leven van Johan Geusendam voor een theaterproject 'Aus den Akten auf die Bühne'.
66 Ibidem, 41-100. Al in 1922 wilde men hem uitwijzen, als vervolg op de actie in 1908. De Bremer raad wees uitwijzing af, maar het stadsbestuur besliste anders. Johan maakte bezwaar en de zaak werd aangehouden. De Bremer politie bleef hem als communistische activist volgen, zeker nadat ook zijn zoon actief werd in de KPD. Korte tijd was Johan opgepakt.

introk.[67] In de werkverschaffing maakte hij lange zware dagen in de landontginning. Geusendam sloot zich aan bij de CPN en de Rode Hulp. Zijn adres, Minkmaatstraat 121, stond al snel bekend als *Anlaufstelle* voor gevluchte communisten. Hij hield nauw contact met de *KPD*-leiding in Amsterdam. Zijn goede kennis van de Duitse taal was erg nuttig.[68]

In de *Anlaufstelle* Enschede werden tot de herfst van 1937 tussen de vijftig en honderd vluchtelingen opgevangen en verder geholpen.[69] Geusendam had contacten met de communisten Kobus uit Meddo en Kruse uit Winterswijk, die gevluchte kameraden doorstuurden. Ook arrangeerde Geusendam in zijn huis ontmoetingen van *KPD-Abschnittsleiter* Creutzberg met ondergronds werkende *KPD*-ers uit Bremen. Verder hielp hij mee om het *KPD*-netwerk rond Emden en Delfzijl op te zetten, samen met de communisten langs de grens in Groningen en Drenthe. In Enschede en omgeving hield de Rode Hulp regelmatig openbare bijeenkomsten om aandacht te vragen voor het lot van de politieke vluchtelingen. Geusendam ging zelf niet meer over de grens, maar zijn vrouw wel, zo wist de *Gestapo*. Zij bracht geregeld steungeld naar de gezinnen waarvan leden waren gevlucht of gearresteerd. Door het hele land werd geld ingezameld voor steun aan de emigranten. Het Rode Hulp-orgaan *Afweerfront* meldde dat er in 1934 maandelijks tweeduizend gulden binnenkwam aan steungeld; de afdeling Enschede had in de eerste negen maanden *f* 323,95 aan hulp uitgekeerd.[70] In december 1935 vond er een bijzondere protestdemonstratie plaats, waarin aandacht werd gevraagd voor het lot van Geusendams 24-jarige zoon Wilhelm, die nog in Duitsland woonde en die in december 1935 door het *Volksgerichtshof* was veroordeeld tot vijf jaar tuchthuisstraf wegens hoogverraad.[71]

De *Gestapo* hield intussen ook vader Johan in het vizier; zijn naam 'Der lange Jan', werd onder meer genoemd door opgepakte Duitse communisten die 1936 voor het *Oberlandesgericht* in Hamm kwamen. Men wist dat Geusendam betrokken was bij het over de grens brengen van lectuur, onder meer naar de grote fabrieken in Nordhorn, waar geregeld *KPD*-pamfletten opdoken. De openbare aanklager in Hamm opende alvast een vooronderzoek wegens hoogverraad, maar dat werd stilgelegd omdat de beschuldigde 'sich in Holland aufhält.'[72]

In de Rode Hulp-organisatie in deze regio werkte een districtsinspecteur die spioneerde voor de *Gestapo*. Zijn schuilnaam was 'D.1.2', zo blijkt uit de rapporten aan het *Gestapa* in Berlijn. Hij deed verslag van een Rode Hulp-vergadering in december 1935 in Enschede met een tiental aanwezigen, onder wie het echtpaar Geusendam. De informant meldde niet alleen de namen, maar gaf ook aan dat Geusendams vrouw en de communist Hendrik Aldekamp geregeld naar Duitsland gingen om mensen te ontmoeten. Ook wees hij op de structurele contactlijnen met Duitse communisten vanuit Winterswijk, Glanerbrug, Overdinkel

67 Dauks, '*Aus Gründen*', 123-132. Voorjaar 1931 reisde hij nogmaals met zoon Wilhelm naar Moskou om emigratie te onderzoeken. Dat lukte niet, waarop hij zich in Enschede vestigde. Zoon Wilhelm bleef in de Sovjet-Unie, maar keerde teleurgesteld terug naar Duitsland.
68 Dauks, '*Aus Gründen*', 123-132.
69 Herlemann, *Kampfposten*, 74-76.
70 *De Tribune*, 13 december 1934.
71 *De Tribune*, 24 december 1935; Wilhelm Geusendam zat tot 1945 in diverse kampen. Zie zijn herinneringen: Wilhelm Geusendam, *Herausforderungen KJVD-UdSSR-KZ-SPD* (Kiel 1985).
72 Dauks, '*Aus Gründen*', 140.

en Denekamp.[73] De *Gestapo* van Osnabrück volgde ook de Nederlandse communisten in Enschede en Almelo nauwgezet. Met name de driemaandelijkse manifestaties tegen Duitsland, die circa vierhonderd bezoekers trokken, werden gecontroleerd op de aanwezigheid van Duitsers onder het publiek.[74]

Overigens kwamen Duitse politiefunctionarissen ook zelf geregeld in Enschede en Hengelo een kijkje nemen. Eerder werd geschreven over de contacten van commissaris Krusewitz van de post Gronau met zijn Nederlandse collega's. Zijn baas, *Gestapo*-chef Kusz uit Gronau, verbleef ook regelmatig enkele dagen in Enschede, zo wist de Nederlandse politie. De rijksrechercheur N. van der Landen had hem gesignaleerd onder de 1700 bezoekers van de grote Twentsche Volksdag van de NSB op 27 augustus 1938 in Enschede, waar ook leider Anton Mussert sprak. Hij vond het een 'ongezonde toestand' dat de *Gestapo*-chef zich geregeld ophield in de stad.[75] De rijksrechercheur zag Kusz op de bewuste NSB-dag ook nog in gesprek met de Enschede politiecommissaris Tjipke van der Wal, over wie de *Gestapo* in Münster aanvankelijk zeer tevreden was. In 1935 was aan Berlijn nog gerapporteerd over de goede samenwerking met Nederlandse autoriteiten in een vriendelijke sfeer. Zo had de politie van Enschede bij de vervolging van een communistische koerier 'eine außerordentlich weitgehende Unterstützung' geleverd.[76] De Nederlandse linkse pers schreef kritisch over het optreden van de politie van Enschede tegenover gevluchte Duitsers en de al te toeschietelijke samenwerking met de Duitse politie. Maar enige jaren later stond commissaris Van der Wal bij de *Gestapo* in Münster juist bekend als 'ideenmäßig deutschfeindlich eingestellt'.[77] Dat gold ook voor diens collega's H. Boerrigter en Wim Sanders, die geregeld contact hadden met Duitse collega's over grenskwesties.[78] In 1939 stond het korps dus bekend als uitermate anti-Duits. Er zijn ook aanwijzingen dat het Enschedese politiekorps Duitse vreemdelingen die op grond van een beslissing van de minister van Justitie moesten worden uitgewezen, op een stille plek hun eigen weg over de groene grens lieten kiezen, buiten het zicht van Duitse grensbewaking.[79]

Eind jaren 1930 meldde de *Gestapo* in Osnabrück dat in de grensplaatsen Losser, Overdinkel en Glanerbrug huiskamervergaderingen werden gehouden voor tien tot vijftien deelnemers. Verder lag op een tiental adressen voor Duitse communisten lectuur klaar om in te zien. Er werden overigens geen drukke activiteiten en grote manifestaties van communisten en emigranten geconstateerd: 'da die Kommunisten in ihrer Arbeitsweise sehr vorsichtig geworden sind.'[80] Leider van de Rode Hulp in Enschede Johan Geusendam moest in 1937 na

73 Bericht 'D.1.2', 15 november 1935, in: NIOD 206 inv.nr. 501-3-249.
74 Herbert Wagner, *Die Gestapo war nicht allein. Politische Sozialkontrolle und Staatsterror im deutsch-niederländischen Grenzgebiet 1929-1945* (Münster 2004) 220-225.
75 Rijksrechercheur Van der Landen aan PG Arnhem, 31 augustus 1938, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 1517.
76 Stapostelle Münster aan Gestapa, 27 februari 1935, in: NIOD 206, inv.nr. 501 3 255.
77 Stapostelle Münster overzicht z.d. (1939), in: NIOD 215 CDI, inv.nr. 77b. Na mei '40 alle drie ontslagen na druk van de Duitse bezetter.
78 Gerard Kuijs, *De vrees voor wat niet kwam: nieuwe arbeidsverhoudingen in Nederland 1935-1945, aan het voorbeeld van de Twentse textielindustrie* (Amsterdam 2010) 195. Het is goed mogelijk dat op die bewuste NSB-dag Van der Wal de Gestapo-chef had gewezen op het uniformverbod, dat ook voor deze gelegenheid gold.
79 Website verzet in Enschede, o.a. politie 1940-1945: https://www.blondepiet.nl/politiekorps-enschede/ (Gezien 9 augustus 2021).
80 Gestapo Osnabrück aan RSHA II A4, 4 november 1938 en Bericht RSHA, 1 juli 1938, in: NIOD 206, inv.nr. 501-3-256.

twee infarcten een zware operatie ondergaan. De 50-jarige Gosse Fraterman nam toen zijn taken over en zo werd Poolmansweg 114 het nieuwe adres van de *Anlaufstelle* in Enschede.[81]

5.5.3 *Rode Hulp* in Drenthe - Groningerland – Emsland

Ten noorden van Twente, boven Coevorden, waar Drenthe en Oost-Groningen grenzen aan het Nedersaksische *Emsland* en *Ostfriesland*, heeft het grenslandschap een heel ander karakter. In dit lege en woeste landschap met uitgestrekte hoogveengebieden was een menselijk bestaan eeuwenlang haast niet mogelijk. Bourtange was een eenzame droge pas om er van oost naar west doorheen te komen – ten minste als het droog was en er geen sneeuw lag – en de vesting was dan ook lang een geïsoleerde militaire verdedigingspost. Pas de grootschalige winning van turf als brand- en grondstof in de 19e eeuw, bracht meer sociaaleconomische structuurveranderingen. Naast de turfwinning kwam er landbouw met aanverwante bedrijvigheid, zoals de strokarton- en aardappelmeelfabrieken. Het bleven voorlopig arme, dunbevolkte gebieden met over de landsgrens heen lichte arbeidsmigratie: dunne contactlijnen tussen kleine dorpjes en dagelijks groepjes 'grenslopers', zoals de arbeidspendelaars hier werden aangeduid.[82] De grootschalige ontginning aan Nederlandse kant begon bij het Bargerveen en ging via Barger- en Emmer-Compascuum en Ter Apel naar het grote *Bourtanger Moor* dat zich over de grens heen uitstrekte. Het ontginnings- en kolonisatiepatroon aan de beide zijden van de grens verschilde. Er kwamen maar spaarzaam grensovergangen en voorzichtige contacten tot stand, omdat de ontsluiting van staatswege aan Duitse kant meer de noord-zuid gerichte verkeersinfrastructuur van weg- en waterwegen bevorderde dan de oost-west oriëntatie. Al met al ontbrak het in de noordelijke grensstreken aan innige cultuurhistorische banden tussen bewoners aan weerszijden van de grens, zoals die hiervoor zijn geschetst voor de Limburgse, Gelderse en Twentse grensstreken met hun intensieve sociaaleconomische vervlechting en cultuurhistorische kruisbestuiving. Met uitzondering van Bremen en Emden was Nedersaksen ook veel dunner bevolkt en bovendien kende het gebied niet de snelle industriële en stedelijke ontwikkeling zoals die van het Rijnland en Westfalen vanaf 1870. Wel was er sinds 1876 in het hoge noorden een treinverbinding van Nieuweschans over de rivier de Eems naar het Duitse Leer.

Vluchten uit de *Emslandlager*

Belangrijk voor dit onderzoek naar de sociaal-politieke grensdynamiek in de jaren 1930 is nog de grootschalige landontginning van de Duitse grensregio ten westen van de lijn Papenburg en Meppen ter hoogte van Ter Apel en Vlagtwedde. De Duitse staat ontwikkelde daar kort na de Eerste Wereldoorlog grote kolonisatieplannen en kocht daarvoor maar liefst 25.000 hectare woeste grond op. Daar moesten wegen komen, afwateringskanalen, dorpen voor nieuwe bewoners en tijdelijke *Arbeitslager* voor werklui van buiten. De jonge nazistaat vond dit lege en afgelegen Emsland bovendien een zeer geschikte locatie om ervaring op te doen met werkkampen. In deze veenontginningen moesten de duizenden politieke tegen-

81 Textielarbeider Fraterman (geboren in 1887) woonde vanaf 1909 in Denekamp, later in Enschede.
82 Mulder, *De grens getrokken*.

standers aan de slag die na 1933 werden opgepakt en die zich hier nuttig konden maken. De ruige omgeving, de grote behoefte aan werkkracht en de geïsoleerde ligging maakten de plek zeer geschikt. Bovendien waren daar geen pottenkijkers en was vluchten haast onmogelijk. Tussen 1933 en 1945 werden er zo vijftien kampen aangelegd voor de tewerkstelling van communisten, socialisten, criminelen, 'werkschuwen', homoseksuelen, joden, zigeuners en na 1939 ook voor krijgsgevangenen. Meer dan honderdduizend gevangenen zwoegden dicht bij de Nederlandse grens onder erbarmelijke omstandigheden onder *SS*- en *SA*-terreur in deze kampen, de beruchte *Emslandlager*.[83] De wantoestanden daar aan de rand van het Derde Rijk en de daaruit voortvloeiende hoge sterfte brachten op den duur ook de gemoederen in de Nederlandse grensregio in beroering, zeker toen ontsnapte gevangen over de grens kwamen en hun verhaal deden.

Al in de zomer van 1933 waren de kampen Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum in bedrijf. Dit laatste kamp met duizend gevangenen lag op nog geen twee km van de Nederlandse grens. Ook de later gestichte kampen Brual-Rhede, Walchum en Alexisdorf lagen vlakbij. In Ter Apel kon men 's avonds het verlichte kamp Neusustrum zien. Overdag, bij helder weer, zag men in het weidse land kolonnes gevangenen spitten … en af en toe hoorde men hun gezang als de wind goed stond. Het legendarische kamplied 'Die Moorsoldaten' was een zeldzaam lichtpuntje in het zware bestaan van de 'veensoldaat'. Het werd geschreven in kamp Börgermoor bij Papenburg door de mijnwerker Johann Esser en de acteur Wolfgang Langhoff. De muziek is van Rudi Goguel. Zij waren drie opgepakte *KPD*-ers die in het kamp in *Schutzhaft* zaten. 'Die Moorsoldaten' was eind augustus 1933 het slotlied van een cabaretavond onder de macabere titel 'Zirkus Konzentrazani'. Langhoff regisseerde het bonte programma van gedichten, grappen en sketches met heuse 'kamelen' voor zo'n negenhonderd gevangenen en zestig bewakers. Het lied sloeg aan, maar werd snel verboden, omdat het aan de vrijheid refereerde. Toch werd het nog vaak gezongen. Zelfs de bewakers hoorden het graag. 'Los singen! Börgermoorlied!' klonk geregeld het bevel aan de marscolonnes op weg naar het veen.[84]

Wolfgang Langhoff kwam in maart 1934 vrij en vluchtte naar Zwitserland. Daar publiceerde hij het boek *Die Moorsoldaten*, met beschrijvingen van het loodzware werk, de slechte voeding, de pesterijen, de mishandelingen en de moorden. Opstandige gevangenen werden er doodgeslagen, terwijl de kampadministratie vermeldde 'auf der Flucht erschossen'. Het boek kreeg veel vertalingen, ook een Nederlandse versie. In Amsterdam bracht de CPN daarnaast de brochure *De Hel van Papenburg* uit.[85] Vooral de Rode Hulp en de CPN, sterk vertegenwoordigd in het Groninger land, trokken zich namelijk het lot van de kameraden in de *Emslandlager* aan. Partijkrant *De Tribune* schreef er vaak over en er werd een landelijk en regionaal steuncomité opgericht dat protestbijeenkomsten organiseerde. Ook gingen delegaties

83 Pieter Albers, *Gevangen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen* (Utrecht 2018[12]) De cijfers: 80.000 KZ-gevangenen en criminelen, ruim 100.000 krijgsgevangen vanaf 1939; meer dan 20.000 kampbewoners stierven. Na 1945 woonden er nog ontheemde Polen, Russen en Duitse 'Heimatvertriebene' in deze kampen.
84 Wolfgang Langhoff, *Die Moorsoldaten. 13 Monate Konzentrationslager* (Zürich 1935).
85 *Concentratiekamp Börgermoor. De hel van Papenburg. Onthullingen van een sociaal-democratische arbeider* (Amsterdam 1934), uitgave van het *Bevrijdingscomité voor Thaelmann, Torgler en alle anti-fascistische gevangenen*. Citaat op blz. 4: 'De schoten, die hier vallen en de kreten van pijn der gemartelde slachtoffers verslindt de grauwe, groote heide'.

naar Papenburg om hun stem te laten horen. Op 1 mei 1935 klopte een 15-koppige Groninger delegatie, onder wie vier vrouwen, aan de poort van kamp Börgermoor. Ze wilden de kamp-*Führer* spreken en honderd gulden geven aan de gevangenen ter besteding in de kampwinkel. Zij werden echter niet toegelaten en daarom werd er een protesttelegram gestuurd naar de *Gestapo* in Berlijn. Ook Herman Goering, de verantwoordelijke voor de kampen kreeg een brief, die in *De Tribune* verscheen:

> 'Heer Minister! In naam van de Hollandse werkende bevolking, protesteren wij met kracht tegen de ongehoorde behandeling der politieke gevangenen in Papenburg en de verhindering van de overhandiging van geld voor hen (...) Wij eisen de onmiddellijke opheffing van de concentratiekampen en de vrijlating van alle politieke gevangenen.' [86]

Er kwam geen antwoord uit Berlijn. Aan de grens in Drenthe en Groningen kon de solidariteit van de Rode Hulp en de CPN worden omgezet in praktische vluchthulp aan kameraden die ontsnapten uit de hel van de kampen.[87] Voor de vlucht was de route naar Nederland eigenlijk de enige optie. De grens was dichtbij, op veel plaatsen in de grensstreek tussen Winschoten en Coevorden was een brede sloot het enige obstakel om Nederland binnen te komen. Ontsnappingen vonden meestal plaats buiten het kamp, tijdens het werk in het open veld. De bewakers schoten op de vluchtelingen en achtervolgden hen tot op Nederlandse bodem. Tientallen grensincidenten haalden de Nederlandse landelijke en regionale kranten. In mei 1935 was er een opstand bij Neusustrum op amper een km van de grens. Op weg naar het werk ontsnapten achttien gevangenen. Er vielen schoten en een man werd dodelijk getroffen. Vier mannen wisten Nederland te bereiken. Zij werden door de Nederlandse grensbewaking ingerekend en via de marechausseekazerne in Ter Apel naar de politie in Groningen gebracht. Opmerkelijk genoeg werd het wegvoeren naar de trein door vier marechaussees in Ter Apel vastgelegd in een reportage van een lokale fotograaf.[88] Een van de ontsnapten pleegde zelfmoord in zijn Groningse cel. De overige drie werden uitgewezen, omdat het zou gaan om criminelen, aldus het antwoord van minister Van Schaik op Kamervragen van CPN-Kamerlid Schalker.[89] *De Tribune* betwijfelde dit. De burgemeester van Vlagtwedde riep zijn burgers op geen steun te verlenen aan de zware misdadigers en politieke vluchtelingen. Rode Hulp-blad *Afweerfront* schreef in oktober 1935:

> 'Aan onze grenzen heerst een willekeur van de zijde van de politie, die ieder beschrijving tart. Herhaaldelijk komen er berichten in de kranten voor over gevluchte Duitsers, die door de marechaussee opgepakt en onmiddellijk weer naar Duitsland teruggeleid worden.' [90]

In de Tweede Kamer gaf minister Van Schaik daarop te kennen dat Duitse politieke vluchtelingen de gelegenheid kregen naar elders te worden uitgewezen. Gaandeweg had Justitie kennelijk meer oog voor het gevaar dat politieke vluchtelingen liepen na een uitlevering

86 *De Tribune,* 25 mei 1935.
87 Weijdeveld, *Rode Hulp,* 50-57. Bevat tientallen *oral history* bijdragen, project IPSO Geschiedenisgroep Groningen.
88 Foto's gemaakt door fotograaf Lunow uit Ter Apel. https://www.oudterapel.nl/ (Gezien 9 augustus 2021).
89 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1934-1935. Aanhangsel Schriftelijke vragen nr. 192, ingezonden 23 mei 1935, antwoord 22 juni 1935.
90 *Afweerfront,* oktober 1935.

aan het Derde Rijk. Van asielrecht was voor deze potentiële oproerkraaiers vooralsnog geen sprake, maar opgepakte illegale communisten konden voortaan als ongewenste vreemdeling 'vrijwillig' worden uitgezet naar België.

De Rode Hulp patrouilleerde langs de grens en maakte afspraken met boeren om te voorkomen dat vluchtelingen in handen van de grensbewakers vielen. Trof een goedgezinde boer een vluchteling aan, dan kwamen de lokale Rode Hulp-mensen, die vervolgens contact legden met het kantoor in Groningen, bij Frans Olfers in de Pelserstraat. Een van de eersten die daar binnenkwam was August Levin, die in november 1933 uit Neusustrum was ontsnapt.[91] Hij werd door de lokale CPN-leider, de onderwijzer Geert Sterringa, naar Amsterdam doorverwezen, waar hij nadien betrokken werd bij de drukwerksmokkel.[92] Groninger en Duitse communisten trokken in de grensregio al decennialang gezamenlijk op in de sociale strijd: 'Daar was wel een grens, maar die gold voor ons niet. Daar was bij ons geen verschil. Wij waren arbeiders. Zij waren ook arbeiders', zo schetste een CPN-er uit Finsterwolde de grensoverschrijdende relaties achteraf.[93] Men bezocht al in de jaren 1920 elkaars demonstraties in Emden of Groningen. Toen al werden er in Nederland pamfletten gedrukt voor de *KPD* in het Emsland. Samen bestreden ze de opkomende nazi's. In 1934 vluchtte ook de leider van de ondergrondse *KPD* in Emden, de 32-jarige zeeman August Kraak, bijgenaamd 'Kleine August', naar Groningen, waar hij de *KPD*-emigranten in de stad ging leiden. In 1936 vroeg Kraak de 20-jarige Groningse onderwijzeres Ella Hazenberg om in Papenburg foto's te maken van de kampen.[94] Die moedige onderwijzeres bracht ook als koerierster op de fiets boodschappen en materiaal over de grens voor de *KPD*. De CPN-ers hielpen de uit Amsterdam gestuurde *KPD*-koeriers over de grens, want zij wisten in het lege landschap de beste plekken om over te steken. De voetbrug over de sluizen bij Nieuw-Statenzijl bijvoorbeeld, waar het grenskanaal uitmondde in de Dollard. Bij Nieuweschans was het grenskanaal niet breed en goed doorwaadbaar. In Bellingwolde werd de grens gevormd door een smalle sloot die meestal droog stond.[95] Op veel plekken moesten mensen overgezet worden op landweggetjes uit het zicht van de grensbewaking; in nachten met guur weer ging het gemakkelijker.[96] Via de haven van Delfzijl werden door havenwerkers en schippers drukwerk en mensen per schip naar Emden gebracht. In Delfzijl werden ook anti-Hitler leuzen gekalkt op Duitse schepen die de hakenkruisvlag voerden.[97]

Vooral in de periode 1933 tot en met 1936 functioneerde de samenwerking in de grenslogistiek tussen CPN-ers en *KPD*-ers in Groningen en Drenthe, daarna verminderden de activiteiten sterk door arrestaties in Duitse grensregio. De *Gestapo* rapporteerde in januari 1937 dat de *KPD*-activiteit in het Emsland was weggevaagd nadat in Emden, Leer en Bremen meer

91 Het vluchtverhaal van Levin verscheen in *De Tribune*, 17, 18 en 20 november 1933.
92 Ruud Weijdeveld, *Het communistische verzet in Groningen 1940-1945* (Bedum 2014) 97-114. Biografie Sterringa https://socialhistory.org/bwsa/biografie/sterringa-g (Gezien 9 augustus 2021).
93 Weijdeveld, *Het communistische verzet*, 97.
94 Ibidem, 109-110. August Kraak (1902-1947). In 1945 terug in Emden, na deelname aan Spaanse Internationale Brigade en Franse verzet.
95 Overzicht van de vluchtroutes in Oost-Groningen en rond de Dollard, zie het project Vluchtroutes 1933-1945 met informatieborden in Bad Nieuweschans, Kanalpolder, Petkum, Bellingwolde https://vluchtroutes1933-1945.nl/ (Gezien 9 augustus 2021).
96 Weijdeveld, *Rode Hulp*, 67-95.
97 Weijdeveld, *Het communistische verzet*, 103-104.

dan honderd communisten waren opgepakt.[98] De verbindingen tussen de districtsleiding in Bremen en de *Abschnittsleitung* in Amsterdam konden niet meer worden hersteld. Een bij het grenswerk betrokken CPN-er herinnerde zich dat als volgt: 'Vanaf '37 was Emden dood. Er was geen samenhang meer, er waren geen vergaderingen meer.'[99] Het werk voor de *KPD* in de *Exil*-organisatie liep dus af, maar de leden van de Rode Hulp in Groningen en Drenthe bleven alert aan de grens om de ontsnapte gevangen uit de *Emslandkampen* verder te helpen.

5.6 *Gestapo*-infiltranten en koeriers

Hiervoor werd al gemeld dat de eerste *Gestapo*-chef, Rudolf Diels, begin 1934 in de Duitse pers stoer beweerde dat alle politieke tegenstanders in het buitenland bij zijn dienst bekend waren.[100] Vanaf mei 1933 was inderdaad de politieke grenscontrole voortvarend aangepakt en verscherpt. De inzet van *V-Leute* in Nederland werd steeds verfijnder en bleek uiterst effectief. Praktisch elke *KPD*-koerier die zich in Duitsland liet zien, kon in korte tijd worden opgepakt. Johan Zanders uit Heerlen was 'hochgegangen' (tegen de lamp gelopen) omdat hij in contact kwam of werd gebracht met een *V-Mann* uit Palenberg, een 'omgedraaide' communist die door zijn optreden in 1935 in de regio een spoor van vernieling achterliet in het broze *KPD*-netwerk rond Aken en Düsseldorf. In de Limburgse mijnen waren onder de Duitse arbeiders genoeg informanten. Zo rapporteerde in januari 1937 de *Gestapo Aachen* aan Berlijn dat Duitse communisten in een Nederlandse mijn tijdschriften hadden verstopt in uitgeholde grote geperste briketten bestemd voor industrieel gebruik in Duitsland. Een informant berichtte over een transport van vijfhonderd met een kruis gemerkte briketten naar Hamburg. Niet duidelijk is of deze lading werd onderschept, maar de rapportages van de *Gestapo Aachen* vermeldden geregeld de onderschepping van flinke oplages communistische lectuur aan de grens, voornamelijk dankzij tips van informanten.[101]

De *Gestapo* kende dus veel aanvoerlijnen van materiaal, afleveradressen en namen van de betrokken koeriers. Zo konden de nieuw opgebouwde organisatiestructuren telkens weer worden verstoord. In de Amsterdamse emigrantenkringen werden grensoperaties voorbereid en opvallend veel details daarvan werden al in 1934 linea recta doorgespeeld aan de *Gestapo*. Dat pakte soms ook zeer vervelend uit voor Nederlandse betrokkenen, zo blijkt uit het verslag van het hachelijke avontuur van een Amsterdamse muziekstudent, dat in 1935 in Den Haag op het bureau van minister van Buitenlandse Zaken belandde.[102] Begin 1935 kreeg de *Gestapo* een tip dat *KPD*-emigrant Hermann Schwippert in Amsterdam stiekem thuis in Düsseldorf zijn vrouw wilde opzoeken rond Pinksteren. Deze informatie was niet helemaal correct. Het was namelijk de 21-jarige muziekstudent Napoleon, kortweg Nap, van den Brink die een brief bij zijn vrouw bezorgde in de pinkstervakantie. De 32-jarige Schwippert was

98 Ibidem, 108.
99 Weijdeveld, *Rode Hulp*, 75. Interview zeeman Johann Steffen in 1980.
100 Tutas, *Nationalsozialismus und Exil*, 66; *Völkischer Beobachter*, 19 januari 1934.
101 Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* en verder BA, 58 RSHA-Gestapo Aachen, o.a. inv. nrs. 1607, 3017, 3237, 3588 Tagesberichte en Monatsberichte.
102 Dossier N. van den Brink, in: NA 2.05.03 BuZa / A-dossiers, inv.nr. 1692.

al sinds oktober 1934 op de vlucht en werkte in Amsterdam in de drukwerkproductie. Hij logeerde tevreden bij de linkse familie Van den Brink in Amsterdam-Noord, maar hij miste zijn vrouw en kind. Student Nap bood aan om op zijn fietstochtje langs de Rijn in Düsseldorf de groeten over te brengen. Schwippert verstopte een brief voor zijn vrouw Lotte in het frame. Het ontspannen fietstochtje eindigde echter in een Duitse cel.

Toen Nap op vrijdagavond 8 juni 1935 in Düsseldorf arriveerde, trof hij Lotte Schwippert niet thuis aan. Zij was buiten de stad bij familie, aldus de vriendelijke buren in het portiek op de derde verdieping. Deze buren boden Nap een slaapplek op de bank aan en stuurden Lotte een berichtje. De volgende dag kwam *Frau* Schwippert thuis. De manchetknopen van haar man moesten aantonen dat 'postbode' Nap te vertrouwen was en hij haalde vervolgens Hermanns brief tevoorschijn. Op pinkstermaandag 10 juni stond Nap klaar voor de thuisreis met een brief en wat foto's in het frame en kleren voor Hermann, toen de *Gestapo* binnenviel. Nap en de buurman moesten mee naar het politiebureau. In de consternatie haalde Lotte Schwippert nog snel haar brief uit het frame en wist die samen met Hermanns brief in snippers in het toilet door te spoelen.

De *Gestapo* had duidelijk niet gerekend op een nerveuze student, maar op de communist Schwippert zélf! Nap werd flink aan de tand gevoeld en kreeg daarbij rake klappen. Ook de 'rode' buren en de 28-jarige Lotte Schwippert werden verhoord. De *Gestapo* wist van de verstopte post. Nap en Lotte beweerden dat het louter persoonlijke brieven waren, maar de *Gestapo* dacht toch eerder aan *KPD*-berichtenverkeer. De bewijslast voor 'Vorbereitung zum Hochverrat' was echter mager omdat de brieven in het riool waren verdwenen. Nap van den Brink werd overgebracht naar de gevangenis Düsseldorf-Derendorf. In Amsterdam schreef zijn moeder aan de politiecommissaris in Düsseldorf, dat haar gevoelige jongen misleid was en ze smeekte: 'geef mij mijn zoon terug en ik zal U altijd dankbaar blijven, het grote Duitschland zal ik zegenen.'[103] Zij vroeg ook prinses Juliana en koningin Wilhelmina per brief om hulp. De Nederlandse consul in Düsseldorf zocht contact met de politie. Na enkele weken legde de openbaar aanklager in Berlijn zich mokkend neer bij het oordeel van de lokale onderzoeksrechter dat er geen zaak in zat. Alle verdachten werden met stevige waarschuwingen vrijgelaten. Student Nap moest verklaren dat hij niet was mishandeld en tegelijk beloven zich niet meer met de Duitse communisten in te laten. Op zondag 7 juli volgde het ontslag uit de gevangenis en in één ruk fietste Nap terug naar Amsterdam. Hij was sterk vermagerd, nerveus en geschrokken door het hachelijke avontuur.[104] Hermann Schwippert verhuisde later naar Groningen, waar hij in april 1939 door de Groningse politie met twee andere *KPD*-ers als illegale vreemdeling werd gearresteerd en werd vastgezet in een klein kamp op Vlieland.[105]

103 Mevr. Van den Brink aan politie Düsseldorf, (zd), in: BA, R 3017 Oberreichsanwalt beim VGH, inv.nr. 1432.
104 In oktober 1937 ging Van den Brink met zijn broer naar Spanje om te vechten tegen de fascisten. Bij terugkeer in 1939 verloor hij het Nederlanderschap, dat hij in 1947 terugkreeg (www.spanjestrijders.nl) (Gezien 9 augustus 2021).
105 Weijdeveld, *Rode Hulp*, 173-176 en 185-187. Op 23 mei 1940 haalde de SD de 36 gevangenen op Vlieland op. Schwippert werd naar Duitsland overgebracht. Over het kamp Vlieland: Heinz Junge, *Vlieland, Internierungslager für deutsche Hitlergegner* (Dortmund 1982).

5.6.1 Infiltratie en samenwerking met de Amsterdamse politie

Het wemelde in Amsterdam van de *V-Leute* die in verbinding stonden met het *Gestapa* in Berlijn. Het *KPD*-grenswerk werd hier immers aangestuurd en de meeste *KPD*-ers werden er voorbereid op het illegale werk. Een goed geïnformeerde infiltrant in Amsterdam was *V-Mann* 'Ge1', die wel heel dicht op de Amsterdamse *KPD*-leiding zat, zo bleek uit zijn rapportages.[106] Hij gaf door welke *KPD*-emigranten 'vers' waren aangekomen, waar vergaderingen plaatsvonden en dat er geregeld tussen 'Amsterdam' en 'Heerlen' werd overlegd. Ook meldde hij als er *V-Leute* waren ontdekt, zoals de vader en zoon die betrokken waren bij de arrestatie van Zanders en tientallen *KPD*-ers in de regio Aken. Hij meldde populaire routes voor koeriers vanuit Amsterdam, zoals de drukke treinverbinding over Zevenaar-Emmerich. Ook wees hij op de slimme smokkelmethodes voor drukwerk, zoals aan de Zuid-Limburgse grens tussen vele arbeidspendelaars door, verstopt in de jasbeschermer van de fiets of in koffiekannen. Mogelijk stuurde 'Ge1' per diplomatieke post van het Duitse consulaat 'veilig' berichten naar Berlijn, die werden doorgezonden naar de verschillende grensposten aan de grens. Ook ondernam Berlijn vaak een tegenactie na een 'Ge1'-melding. Toen deze meldde dat de *KPD*-leiding van land tot land berichten liet overbrengen door kelners op de internationale Europese *Mitropa*-treinen, installeerde de *Gestapo Aachen* een *V-Mann* als slaapwagenbediende op deze lijnen.[107]

De *Gestapo* hoefde niet alleen op de informatie van V-mannen als 'Ge1' af te gaan. We zagen eerder al dat de politiecommissarissen in de grensplaatsen aanvankelijk informatie over communistische activiteiten doorgaans deelden met Duitse collega's. Ook de politiediensten van grote steden in het westen, zoals Den Haag en Rotterdam, deden dat geregeld.[108] In Amsterdam, met de grootste concentratie *KPD*-ers, stelde de politie zich opvallend coöperatief op in het opsporen en lokaliseren van illegale Duitse communisten. De Amsterdamse politie wist dat deze logeerden bij CPN-ers, die zo ook betrokken raakten bij de activiteiten. Men wilde niet dat de stad zou uitgroeien tot het operatiegebied van de *KPD*, hetgeen mogelijk tot radicalisering van de CPN zou leiden. Centrale figuur in het politieke inlichtingenwerk in Amsterdam en de samenwerking met Berlijn na 1933 was politiecommissaris Karel Henri Broekhoff. Hij kwam als 20-jarige in 1906 bij het Amsterdamse korps en begon met het opsporen van internationale valsemunters. Hij leidde na enkele jaren de *Nederlandsche Centrale in zake Falsificaten en Internationale Misdadigers*.[109] Voor dit werk bouwde hij al vanaf de jaren 1920 internationale politiecontacten op. Deze samenwerking mondde uit in internationale conferenties van de *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* (IKK). Naast de grensoverschrijdende criminaliteit, kwam de dreiging van de internationaal opererende linkse en rechtse extremisten, zoals gewelddadige anarchisten en communisten, steeds vaker op de IKK-agenda. Vooral de in 1919 opgerichte *Komintern*, de 'internationale' van de

106 Gestapa aan Gestapo Aachen 10 juni 1936, in: BA R58 RSHA Aachen, inv.nr. 3237. Diverse andere berichten van Ge1.
107 Gestapo Aachen aan Müller (Gestapa Berlijn), 29 februari 1936, in: BA R58 RSHA Aachen, inv.nr. 3237.
108 Rudi Harthoorn, *Vuile oorlog in Den Haag: bestrijding van het communistische verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011).
109 Meershoek, *Dienaren van het gezag,* 80-88, en De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 547-554.

communistische partijen die de Russische revolutie over de wereld moest verspreiden, werd gevaarlijk geacht. Ook de Nederlandse autoriteiten kregen meer aandacht voor de communisten; de politiekorpsen van de grote steden onderhielden daarvoor intensief contact met de Nederlandse militaire inlichtingendienst GS III. Broekhoff rapporteerde aan GS III en hij werd het informele hoofd van de politieke inlichtingendienst van de Amsterdamse politie.

In de marge van de IKK-conferenties werden afspraken gemaakt over de uitwisseling van gegevens over internationaal opererende communisten. Daartoe kwam Broekhoff eind 1934 met instemming van de minister van Justitie ook in contact met *Kriminalrat* Reinhold Heller van het *Gestapa* in Berlijn. Deze 40-jarige Heller hield zich al in de Weimar-jaren bij de Berlijnse politie bezig met het opsporen van linkse radicalen. In 1933 was hij betrokken bij de bewijsvoering voor het Rijksdagbrand-proces en hij had de aanval op de *KPD*-partijcentrale in Berlijn geleid. Als plaatsvervanger van *Gestapo*-chef Heinrich Müller, de beruchte '*Gestapo*-Müller', was hij belast met de bestrijding van het marxisme. Broekhoff bezocht Heller in januari 1935 in Berlijn. Ze maakten werkafspraken over de uitwisseling van signalementen, foto's, vingerafdrukken en opsporingslijsten van Duitse communisten. In geval van een arrestatie in Amsterdam zou de politie van alle in beslag genomen documenten kopieën naar Berlijn sturen, zo spraken ze af. Maar van directe uitlevering van communisten aan Duitsland kon geen sprake zijn, zo gaf Broekhoff aan. Als tegenprestatie voorzag Heller de Amsterdamse politie geregeld van uitvoerige rapportages over de *KPD*-ers in de stad en van hun contacten met Nederlanders. Infiltratie van *Gestapo*-informanten onder de emigranten werd gedoogd, althans als de Amsterdamse politie daarover werd geïnformeerd; dat was ook in lijn met GS III die buitenlandse spionnen in Nederland gebruikte om zelf inlichtingen te vergaren. Kennelijk vertrouwden ze in Berlijn de Amsterdamse politie toch niet volledig, want om uitlekken van geheime operaties via de normale dienstpost te voorkomen, voerden beide commissarissen ook direct persoonlijk briefverkeer onder de pseudoniemen David (Broekhoff) en Michel (Heller). Voor dit grensonderzoek is het relevant te constateren dat de *Gestapo* mede door de informatie van de Nederlandse politie een nauwkeurig beeld kreeg van hoe het grensapparaat van de *KPD* functioneerde en wie de sleutelfiguren waren. Ook de Nederlandse handlangers en adressen van doorgangshuizen in de grensstreek werden genoteerd en aan de Duitse collega's doorgegeven. Het gevolg was dat deze betrokkenen spoedig konden rekenen op de bijzondere aandacht van een *V-Mann* in de buurt.

5.6.2 *Gestapo*-lobby voor fort Honswijk en arrestaties in Amsterdam

Hoe innig Broekhoff met Heller optrok in de aanpak en uitschakeling van communistische vreemdelingen, bleek toen de Amsterdamse politie in januari en februari 1935 zestien *KPD*-ers bij een vergadering oppakte. Dat was mogelijk door het optreden van de *Gestapo*-agent Peter Kroll, alias 'Joos', die zich had voorgedaan als politieke vluchteling. Hij zou tientallen *KPD*-ers in de handen van de Amsterdamse politie hebben gespeeld. Ook *KPD*-leider Creutzberg werd opgepakt en er volgden nog andere arrestaties, bijna veertig in totaal. Creutzberg kwam met enkele anderen voor de kantonrechter, omdat ze weigerden hun adres op te geven.

Daarvoor kregen ze vier weken detentie opgelegd.[110] Zij werden opgesloten in een 'depot' in fort Honswijk aan de Lek, een nieuw interneringskamp voor communisten onder de illegale vluchtelingen. Voor zo'n kamp had een opmerkelijke Duitse lobby van *Gestapo* en diplomaten geijverd. Doel van Berlijn was om de door de Nederlandse politie gearresteerde Duitse communisten voor lange tijd uit te schakelen. Men realiseerde zich in Berlijn dat Nederland op grond van de Vreemdelingenwet illegale vreemdelingen kon uitwijzen als zij de openbare orde en veiligheid bedreigden of in hun geschriften buitenlandse regeringen beledigden. Opgepakte vreemdelingen hadden wel het recht om te protesteren tegen uitzetting naar Duitsland. De praktijk was dat Justitie hen naar een stille plek aan de Belgische grens bracht en ter plekke vaststelde dat zij daadwerkelijk, fysiek het land verlieten. Rechtstreekse uitlevering van anti-fascisten aan Duitsland streek in tegen het politieke asielrecht en bovendien was er geen wettelijke grondslag voor. Ook zou uitlevering aan het Derde Rijk ongetwijfeld tot veel ophef in de Nederlandse politiek en in de linkse pers leiden. Alleen bij weigering om te vertrekken, werd gedreigd met overdracht aan de Duitse politie. België was niet blij met de over de grens gezette Duitse communisten. Ook de *Gestapo* was ontevreden: het was slechts 'half werk', want de fanatieke communisten waren via een omweg weer snel illegaal aan de slag. Dat zou ook gebeuren bij uitwijzing naar de Sovjet-Unie, waar veel *KPD*-ers graag naar toe wilden. De *Gestapo* begreep best wel dat in de 'slappe' Nederlandse parlementaire democratie, gezien de politieke gevoeligheden, rechtstreekse uitlevering aan Duitsland onmogelijk was en wilde daarom op een alternatief aansturen om de communisten te isoleren.

Na de berichten over de arrestatie van de zestien kopstukken kwamen Heller en zijn collega Geißler begin februari voor overleg naar Amsterdam. Op Broekhoffs bureau in de Nieuwe Doelenstraat 13 deden de Duitsers de suggestie om de arrestanten in een kamp te plaatsen. Daarmee waren ze van de straat en zo'n kamp zou anderen afschrikken; bovendien werd daarmee Duitsland en ook België een dienst bewezen.[111] De volgende dag spraken de Duitse gasten en Broekhoff met de procureur-generaal van het Amsterdamse gerechtshof, mr. Albert baron Harinxma thoe Slooten. Deze was niet onwelwillend, maar gaf direct aan dat minister van Justitie Van Schaik moest beslissen en die zou zeker bevreesd zijn voor de kritiek dat hij door het inrichten van kampen de Duitse nationaalsocialisten te zeer tegemoet kwam. Heller zocht ook nog contact met gezant Zech in Den Haag, die al opheldering had gevraagd over de arrestanten die in Nederland tegen Duitsland hadden geageerd. Via diplomatieke kanalen zou het *Auswärtige Amt* de zaak nog verder bepleiten bij Buitenlandse Zaken.[112] Kennelijk zijn de Duitse adviezen op de juiste plek in Den Haag geland. In maart 1935 besloten de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken namelijk om in fort Honswijk een 'Interneerings Depôt' in te richten voor vreemdelingen die:

> 'uit een politiek oogpunt in concreto gevaarlijk te achten zijn voor de veiligheid van den Staat, en wier uitwijzing en verwijdering uit ons land – op gronden aan het asylrecht ontleend of anderszins – niet doenlijk blijkt.'[113]

110 *De Standaard*, 13 maart 1935.
111 Verslag Gestapa bespreking Heller, Geissler, Broekhoff en inspecteur Groeneweg, 8 februari 1935, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 501-3-255.
112 Ibidem. In dezelfde periode was een delegatie van Buitenlandse Zaken op werkbezoek in Berlijn.
113 Minister van Justitie aan alle PG's, 15 maart 1935, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 1688.

Onder bewaking van de Politietroepen van de marechaussee werden in fort Honswijk in 1935 vreemdelingen opgesloten, overwegend Duitse communisten. Ze verbleven er enkele dagen tot enkele maanden. Creutzberg werd uitgezet naar België en kwam uiteindelijk in Moskou terecht.[114] De regering was blijkbaar toch niet zo gelukkig met de politieke gevangenen in Honswijk vanwege de kosten en aanhoudende protesten in de pers en de publieke opinie. Al eind oktober 1935 was de laatste vreemdeling naar het buitenland vertrokken en werd het depot voorlopig gesloten als gevolg van een groot publiek en politiek debat.[115] De CPN hield protestbijeenkomsten en publiceerde aanhoudend over het opsluiten van Duitse politieke vluchtelingen en de samenwerking met de *Gestapo*. In Den Haag stelden de CPN-Kamerleden David Wijnkoop en Cees Schalker voortdurend kritische vragen. Al in maart 1935 had minister van Justitie Van Schaik zich in de Tweede Kamer moeten verdedigen bij een interpellatie van Wijnkoop tegen de aantijging dat de Nederlandse politie zich voor het karretje van Berlijn liet spannen. Van Schaik antwoordde stellig: 'Er worden hier geen hand- en spandiensten aan het Duitsche regime bewezen. Er wordt ook absoluut niet gehandeld onder den een of anderen Duitschen druk. In het geheel niet.'[116]

Nieuwe onthullingen over de hechte relatie van het Amsterdamse korps met de *Gestapo* waren in november 1935 voor Kamerlid Schalker aanleiding om de minister bij de begrotingsbehandelingen opnieuw aan de tand te voelen. Partijkrant *De Tribune* schetste uitvoerig hoe Broekhoff en zijn collega's door de *Gestapo* om de tuin waren geleid.[117] Ergerlijk was volgens Schalker, 'dat de Hollandsche politie in het algemeen, niet slechts in samenwerking, doch zelfs in opdracht van de *Gestapo*, deze vervolging van Duitsche anti-fascisten hier doorzet.'[118] Hij zou ontluisterende documenten aan de minister leveren, die hij ook publiceerde in *De Tribune*:

> 'Opnieuw is het bewijs geleverd dat het bruine net van *Gestapo*-spionnen ook in Nederland gesponnen is, en dat het steunt op verantwoordelijke mensen in het Nederlandse, in dit geval in het Amsterdamse, politiecorps.'[119]

Minister Van Schaik wilde in het begrotingsdebat niet diep op de zaak ingaan en zei over de samenwerking kortweg: 'Het ligt op den weg der politie in binnen- en buitenland om elkaar internationaal in te lichten en te steunen.'[120]

114 Creutzberg werd in Amsterdam tijdelijk opgevolgd door Wilhelm Knöchel en later Paul Bertz. Creutzberg kwam via België en Frankrijk in Moskou terecht, waar hij in 1937 bij de politieke zuiveringen 25 jaar dwangarbeid kreeg; hij stierf in 1938 in Seratov. *Biographisches Handbuch* (1980), 118.
115 Rapporten, correspondentie leiding Honswijk, B.G.A.Smeets, dir. tuchtschool Nijmegen, oktober 1935, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 787:
116 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1 maart 1935, Interpellatie Wijnkoop.
117 *De Tribune*, 22,23,25,26,29, 30 november en 9 december 1935.
118 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21 november 1935. Vaststelling van hoofdstuk IV (Departement van Justitie) der Rijksbegrooting voor 1936. Zie ook Harmsen *Daan Goulooze* 70-71 en 186 (noot 65). Goulooze had haar overgehaald om de instructies die zij kreeg, door te spelen aan de communisten.
119 *De Tribune*, 29 en 30 november 1935, uitgebreide verklaring Else Rothgaenger over Gestapo-werkwijze.
120 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 21 november 1935. Vaststelling van hoofdstuk IV (Departement van Justitie) der Rijksbegrooting voor 1936.

De artikelen in *De Tribune* bevatten smeuïge details en waren gebaseerd op het uit de school klappen van de opvolgster van *Gestapo*-spion Kroll, alias 'Joos', die de hand had gehad in de arrestatiegolf in januari en februari. Kroll moest terug naar Duitsland, nadat hij als spion door *De Tribune* was ontmaskerd. Hij had zich ingewerkt in kringen van Duitse antifascistische jongeren en hij had ene Else Rothgaenger gechanteerd om te infiltreren in de Amsterdamse *KPD*-groep. Maar deze Else werkte samen met de *KPD* en deed een boekje open over de instructies die zij van de *Gestapo* had meegekregen. Ook over hoe zij gebruik moest maken van Broekhoff en collega-rechercheur Posthuma, wiens woonhuis als postadres fungeerde. Zij kreeg onder meer uit Berlijn de opdracht om niet alle informatie klakkeloos te delen met de Amsterdamse politie. De onthullingen, met zijn naam er bij, waren bijzonder pijnlijk voor Broekhoff. Na een 'ernstig gesprek' met Heller – 'Entweder oder. Wir haben Ihr Vertrauen ganz oder wir haben es nicht' – werd de zaak gladgestreken en kon de structurele samenwerking worden voortgezet.[121]

Foto's, vingerafdrukken en overige gegevens van in Amsterdam gearresteerde Duitse communisten werden nog steeds stelselmatig doorgegeven aan *Kriminalrat* Heller in Berlijn.[122] Deze leverde medio 1936 een lijst van twintig postadressen die door de *KPD* werden gebruikt met het verzoek om inlichtingen. Hij kreeg uitgebreid antwoord van Broekhoff.[123] Ook werd hij een jaar later ingeschakeld bij een geplande aanval op de *KPD*-top in Amsterdam. Een medewerker van het Duitse consulaat kreeg medio 1937 bij de Vreemdelingendienst van de Amsterdamse politie te horen, dat de *KPD* sinds de arrestatie van de partijtop begin 1935 niet meer actief was in Amsterdam; de leden zaten vast of waren inmiddels uitgewezen. Als er nieuwe bewijzen van politieke activiteiten van *KPD*-ers werden overlegd, zou de politie zeker in actie komen en hen het land uitzetten, zo kreeg de consulaatsmedewerker te horen. Het *Gestapa* in Berlijn stelde vervolgens een uitgebreid overzicht samen, aangevuld met meer dan dertig namen van CPN-helpers en tientallen vergaderadressen. Dat moest de Amsterdamse collega's overtuigen van de actuele en gevaarlijke *KPD*-aanwezigheid in de stad. Het rapport bevatte opmerkelijk veel details. De ingenieuze wijze van circulatie van geheime vergaderplekken, camouflageregels, het onderlinge berichtenverkeer, vluchtwegen en verstopplekken op moeilijk vindbare zolderkamertjes, speciale kasten en bureaus op geheime adressen waar documenten lagen opgeslagen. Dit was overduidelijk informatie van een *V-Mann* in het hart van de *KPD-Abschnittsleitung* in Amsterdam. Het was de *Gestapo* dus opnieuw gelukt om te infiltreren in de *KPD*-top.[124] De *Gestapo*-infiltrant gaf ook nog door dat er maandelijks via hulpacties in Amsterdam drieduizend gulden werd opgehaald voor de illegale werkers in Duitsland en dat *KPD*-ers in de stad vrije kost en inwoning genoten en wat zakgeld kregen – de leiding *f*7,50 per maand, gewone helpers *f*1.

121 Geciteerd uit Meershoek, 87. Broekhoff schreef dit op 27 november 1935, Heller onderstreepte nogmaals de gezamenlijke belangen.
122 Broekhoff aan Heller, 8 mei 1936, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 501-3-258. Met gegevens over acht arrestanten.
123 Briefwisseling tussen Michel (Heller) en David (Broekhoff), 4 en 11 juli 1936 en 11 en 30 september 1936, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 501-3-258.
124 Peukert, *KPD im Widerstand*, 130. Gestapo-bronnen bevestigen de V-Mann in de Amsterdamse KPD-leiding eind 1935, begin 1936, evenals in de KPD-districtsleiding Mittelrhein in het Ruhrgebiet.

Kort daarna kreeg het *Gestapa* te horen dat medio augustus 1937 belangrijke *KPD*-leiders uit Praag en Parijs en ook *Komintern*-functionarissen in Amsterdam zouden arriveren en trok daaruit de conclusie dat er een topoverleg op stapel stond. Dat zou op maandag 6 september plaatsvinden, zo werd bericht aan Heller in Berlijn; een uiterst geschikt moment om in te grijpen en de *KPD* in *Exil* een grote klap toe te brengen. Duidelijk was dat de Nederlandse politie de actie moest uitvoeren, goed geïnstrueerd door de *Gestapo*. Snelle actie was nodig. Daarom benaderde Heller meteen Broekhoff, die de bevoegdheid had om er een arrestatieteam op af te sturen. De heren waren toevallig bij elkaar in de buurt, want Broekhoff was op reis in Duitsland! Hij had deelgenomen aan een door de *Gestapo* geïnitieerd overleg van Europese politiecommissarissen over de internationale bestrijding van de *Komintern*. De deelnemers werden uitgenodigd om na afloop de feestelijke 9e *NSDAP Reichsparteitag* van 6 tot 13 september bij te wonen.[125] Onderweg naar Neurenberg konden Broekhoff en Heller in het luxe-hotel Nassauer Hof in Wiesbaden de voorgestelde inval bespreken. Op 4 september 1937 schreef Broekhoff vanuit het hotel aan zijn collega op kantoor: 'Waarde Kallenborn, Naast mij zit onze vriend Heller (...) ik bespreek al tikkende deze zaak met de heer Heller en kom tot de slotsom: het best is omstreeks 13.15 daar binnen te vallen.'[126] Het adres was in de Nieuwe Pijp, Rustenburgerstraat 277, driehoog bij ene Jansen. De instructies voor het arrestatieteam waren: mensen aanhouden, documenten meenemen en na reproductie naar Berlijn sturen, belendende panden in de gaten houden vanwege vluchtwegen. Broekhoff aan zijn collega: 'Je zorgt wel, dat het zaakje zoo goed mogelijk in orde komt.'[127]

Een groot arrestatieteam van acht agenten viel op 6 september 1937 binnen bij Jansen, die alleen thuis was omdat de bijeenkomst op het laatste moment was verplaatst. De omvang van de operatie had mogelijk bij de *KPD* argwaan gewekt. De *V-Mann* en Berlijn adviseerden daarom meteen daarop op vrijdagmiddag 10 september een nieuwe arrestatiepoging te doen op een ander adres, omdat daarna waarschijnlijk alle top *KPD*-ers Amsterdam zouden verlaten. Juist op het moment dat Broekhoff met zijn buitenlandse collega's in Neurenberg op de eretribune zat voor de imposante *Vorbeimarsch* van de *NSDAP*-partijformaties, moest een besluit tot actie vallen. De spoedberichten uit Berlijn en Amsterdam werden door de *Gestapo* van Neurenberg aangereikt aan Heller en Broekhoff die de zaak tijdens de lunch bespraken. 'MIT B. DIE ANGELEGENHEIT BESPROCHEN', luidde het telegram van Heller van 14.15 uur uit Nürnberg: de arrestatie-actie werd alsnog afgeblazen, uit tijdnood en om de *V-Mann* nog zo lang mogelijk op zijn positie te houden binnen de Amsterdamse *KPD*-leiding.[128] Mogelijk ging het Broekhoff iets te ver om met zo veel haast en vanaf zo'n afstand aan de leiband van de *Gestapo* te handelen. Ondanks het afblazen van deze operatie blijkt uit deze stukken overduidelijk de verregaande operationele Duits-Nederlandse samenwerking in de bestrijding van de *KPD*-organisatie ín Nederlandse steden en in het frustreren van de verzetsoperaties aan en over de grens.

125 Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 87, 88.
126 Broekhoff aan collega Kallenborn, 4 september 1937, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 501-3-250.
127 Ibidem.
128 Ibidem. Telegram Heller aan Gestapa, Abt. 2A, 10 september 1937 14.15 "MIT B. DIE ANGELEGENHEIT BESPROCHEN UND ZUM ERGEBNIS GEKOMMEN DASS AKTION VON NUERNBURG AUS WEGEN ZEITMANGELS ZWECKMAESSIG NICHT (UNTERSTRICHEN) UNTERNOMMEN WIRD. DIES HAUPTSAECHLICH AUS DEM GRUNDE UM GEWAEHRSMANN MOEGLICHST LANGE IN SEINER POSITION ZU HALTEN."

De werksfeer bleef goed en Karel Broekhoffs optreden werd in Berlijn gewaardeerd. De Duitse *Reichskanzlei* maakte in oktober 1937 bekend dat aan de Amsterdamse commissaris het kruis van verdienste van de orde van de Duitse adelaar was toegekend. De linkse pers vroeg zich kritisch af op welke wijze de Amsterdamse politiecommissaris zich dan wel verdienstelijk had gemaakt voor het nazibewind, en refereerde daarbij aan de innige samenwerking met de *Gestapo*.[129] Broekhoff bleef bijzonder persoonlijke contacten met Heller en zijn collega's onderhouden.[130] In november 1937 haalde hij uitgebreid de Nederlandse kranten na de deelname aan een groot politiecongres in Montreal over nieuwe informatietechnieken in de bestrijding van de internationale misdaad. Hij toonde zich onder de indruk van de inspanningen van de Amerikaanse *FBI*-baas J. Edgar Hoover en zijn dienst om het inlichtingenwerk te moderniseren en te centraliseren, bijvoorbeeld met een snelwerkende vingerafdrukkencentrale. Bij terugkomst liet Broekhoff zich uitgebreid interviewen over de nieuwste technieken uit de VS en de Scandinavische landen. Dat moest zijn imago als professioneel politiecommissaris met accurate kennis van moderne opsporingsmethoden verbeteren. Het was zeker ook de opzet om hiermee de publiciteit te zoeken als tegenwicht tegen de negatieve berichten over hem.[131]

Broekhoff bleef de informatie over gevluchte Duitse communisten met Berlijn delen. Zijn werk kwam wel in een ander licht te staan nadat de minister van Justitie in 1938 had besloten om spionage in Nederland voortaan strafrechtelijk te gaan vervolgen.[132] De politiecommissaris verrichtte dit werk steeds binnen de geldende wettelijke kaders en met steun van zijn chef en van de minister van Justitie. Voor Broekhoff en vele collega's hoorde dit internationale inlichtingenwerk bij het bestrijden van het communistische gevaar, het voorkomen van politieke en sociale onrust door agitatie van buitenlandse communisten op Nederlandse bodem. In hoofdstuk 1 werd beschreven dat procureur-generaal Speyart van Woerden de politiecommissarissen in zijn ressort al vanaf begin 1935 gemaand had tot terughoudendheid bij het verstrekken van gegevens aan Duitse instanties over Duitsers in Nederland. Dat moest voortaan via diplomatieke kanalen verlopen. Anderzijds bleven actieve, illegale communisten duidelijk ongewenste vreemdelingen. Broekhoffs focus op het linkse gevaar, zijn ijver in de professionalisering van zijn vak, zijn gerichtheid op internationale samenwerking en zijn grote dienstbaarheid jegens de Duitsers, heeft noodlottig uitgepakt voor veel tegenstanders van de nationaalsocialisten. De linkse pers oordeelde in de jaren 1930 dat Broekhoff een *Gestapo*-knecht was die vele antifascisten in de handen van de nazi's had gedreven. De Nederlandse politie en zeker ook de overijverige Broekhoff functioneerden inderdaad in praktische zin als verlengstuk van de *Gestapo*. Broekhoff was overigens geen nationaalsocialist. Tijdens de bezetting was hij enige tijd waarnemend-hoofdcommissaris en hij kwam in conflict met

129 *Het Volksdagblad*, 12 oktober 1937.
130 Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 416 noot 49. Er zou zelfs sprake zijn van een homoseksuele relatie van Broekhoff met een hoge Gestapo-chef. De auteur wees op erotisch getinte correspondentie met Gestapo-chef Heinrich Müller.
131 Interview in *De Telegraaf*, 9 november 1937, 'Commissaris Broekhoff over zijn Amerikaansche indrukken', en vergelijkbare verhalen in *De Maasbode*, *De Tijd*, *De Standaard* en regionale bladen. Broekhoff vertaalde Hoovers boek *Crime in America* en publiceerde over zijn vak. Zie Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 415 noot 30 en 46.
132 Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 88.

de bezetter; al in juli 1941 volgde zijn ontslag.[133] Achteraf is evenwel op grond van de *Gestapo*-archieven ook duidelijk vast te stellen dat door het zo bereidwillig aan de *Gestapo* verstrekken van informatie door de Amsterdamse politie – en ook door enkele andere korpsen – tientallen *KPD*-emigranten en hun Nederlandse helpers op een presenteerblaadje aan het nazivervolgingsapparaat zijn aangereikt. Het was alleen een kwestie van tijd, voordat er met hen werd afgerekend.

5.6.3 Aanpassing van het *KPD*-grenswerk na 1936

De aanhoudende *Gestapo*-aanslagen op de *KPD* in Duitsland zelf en het continu verstoren van de verbindingen met het buitenland, hadden de partij na twee jaar nazibewind zwaar aangetast. Ook de eigen opofferingsgezindheid, discipline en de starre koers zorgden in de eerste jaren van het Derde Rijk voor een enorme roofbouw op het *KPD*-partijapparaat en de leden. De internationale ontwikkelingen beschouwend, kwam de *Komintern* in de zomer van 1935 in Moskou op haar zevende wereldcongres tot een fundamentele koerswijziging, die noodzakelijk was omdat het fascisme overal in Europa sterk terrein won. Tot dan toe waren concurrerende stromingen van de arbeidersbeweging stelselmatig fel bestreden, maar nu kwam er ruimte voor samenwerking met anderen. De *KPD* boog zich in oktober 1935 over deze strategie op een partijcongres in Moskou, onder de deknaam *Brusseler Konferenz*. De dogmatische *KPD*-top had veel moeite om de eigen fouten en de desastreuze gevolgen van de partijkoers te erkennen. Wilhelm Pieck – die de geïnterneerde voorzitter Thälmann verving – moest omfloerst en pijnlijk bekennen dat nog slechts eenderde van de *KPD*-functionarissen zich op vrije voeten bevond en dat die ook nog eens voornamelijk buiten Duitsland verbleven.[134] Niet erkend werd dat de organisatie grotendeels was lamgelegd en dat de contacten met de basis in Duitsland nagenoeg waren verbroken. In navolging van de *Komintern*-besluiten werd na deze conferentie contact gezocht met andere oppositiegroepen in het Derde Rijk. De vorming van een breed volksfront kwam vooralsnog niet van de grond, omdat de communisten alom werden gewantrouwd, zeker door de socialisten die door de *KPD* voortdurend waren verguisd.

De *KPD* in *Exil* koos in de herfst van 1935 bovendien noodgedwongen voor een meer decentrale werkwijze. Ook de *Abschnittsleitung West* in Amsterdam werd voorzichtiger. In plaats van het in de lucht houden van permanente communicatielijnen over de grens, werden nu instructeurs uit Amsterdam op pad gestuurd voor het voeden en mobiliseren van nieuwgevormde losse groepjes partijleden die in de plaats kwamen van de – ook bij de *Gestapo* – bekende straat- en wijkcellen. Het werken met instructeurs was binnen de communistische beweging een bekend en dwingend instrument om partijkaders aan te sturen en op koers te houden.[135] Voortaan maakte bijvoorbeeld de instructeur van het Neder-Rijngebied in 1936 elke maand een

133 Meershoek, *Dienaren van het gezag,* 157 en 327-331. Broekhoff stond op de nominatie om na de bevrijding hoofd van de Amsterdamse politie te worden, een behoorlijk politiek gevoelig steekspel. Hij overleed echter in april 1946.

134 Herlemann, *Kampfposten,* 111.

135 Jan Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000) 106. Komintern-instructeurs bewaakten de politieke koers en stuurden alle benoemingen voor de CPN-partijleiding.

tiendaagse tocht langs steden als Krefeld, Wuppertal en Essen. Terug in Amsterdam werkte hij de rest van de maand aan rapportages, correspondentie en besprekingen en bereidde hij een nieuwe reis voor. In Amsterdam stuurde Erich Gentsch, die vanaf begin 1937 de leiding had in Amsterdam, continu zo'n acht instructeurs aan die in de westelijke delen van Duitsland partijcontacten bewerkten.[136]

Ook bracht de *Brusseler Konferenz* een strikte scheiding tussen de meer technische drukwerkdistributie en de politiek-organisatorische zaken. Voor het drukwerk was men bovendien afgestapt van het aanleggen van grote voorraden op geheime opslagplekken langs de grens. Naast de logistieke problemen kleefden daaraan grote risico's. Het was altijd oppassen voor infiltratie door V-lieden. Zo organiseerde logistiekman Wilhelm Knigge vanaf 1934 vaste transportlijnen voor grote volumes drukwerk vanuit Amsterdam via de regio Winterswijk naar contacten in Bocholt en verder het Münsterland en het *Ruhrgebiet* in. Met onschuldige verjaardagskaarten werden transportdata doorgegeven. Na infiltratie door twee V-mannen werd in maart 1935 net over de grens bij Winterswijk een partij van tweeduizend kilo drukwerk rechtstreeks in een bestelauto van de *Gestapo* geladen. Die reed vervolgens naar de centrale drukwerkopslag in Essen. De hele organisatie werd opgerold; er volgden bijna driehonderd arrestaties in de omgeving van Essen.[137]

Naast verspilling van krachten en geld met de grote volumes was gebleken dat lukrake, massale verspreiding van communistische lectuur in de *Heimat* ook contraproductief werkte. De over willekeurige adressen in woonwijken en in bedrijven verspreide blaadjes brachten de ontvangers vaak in grote problemen. Op deze adressen werd extra gelet door de *Gestapo*, die er meteen *V-Leute* op af stuurde. En als een in de brievenbus gestopt blaadje niet zelf werd gemeld door de ontvanger, was dat al genoeg aanleiding voor arrestatie en een stevig verhoor. Op een vergadering in Zandvoort in april 1936 besloten de *Abschnittsleiter West*, het Centraal Comité-lid Walter Ulbricht en de instructeurs dat het drukwerk voortaan nog slechts in kleine porties via aparte lijnen over de grens zou gaan naar betrouwbare contacten. In Duitsland werd illegale lectuur voortaan in zeer kleine leeskringen verspreid. Na lezing werden de blaadjes vernietigd en de inhoud werd mondeling doorgegeven. Op de titelpagina van *Die Rote Fahne* stond ook vermeld 'Lesen – Weitergeben!', mond-tot-mond-propaganda was voortaan de praktijk.[138] Er werden ook veilige leesplekken ingericht in het Nederlandse grensgebied. 'V-36', een informant in Twente, meldde medio 1937 dat in Glanerbrug een leesplek was ingericht met communistische lectuur. De bedoeling was om betrouwbare kameraden over de 'groene grens' naar deze plek te loodsen. De opgedane kennis kon later op het werk worden uitgedragen: 'Die Mundpropaganda sei viel zuverlässiger und ungefährlicher.'[139]

136 Herlemann, *Kampfposten,* 142. Het betrof Alfred Richter die in 1,5 jaar tijd twintig reizen naar zijn Duitse rayon maakte.
137 Herlemann, *Kampfposten,* 75. Knigge werd begin 1935 door de politie in Amsterdam gearresteerd en uitgewezen. Hij werkte tot 1945 in Franrijk voor de KPD en het verzet. In 1945 werd hij KPD-leider in Bremen; hij vestigde zich in 1951 in de DDR.
138 Herlemann, *Kampfposten,* 147.
139 Bericht V-Mann aan RSHA, 29 juli 1937, in BA R58 RSHA, inv.nr. 2213.

Deze nieuwe werkwijze en *KPD*-organisatie werd eind 1937 in Berlijn haarfijn opgetekend door het *Gestapa* in een honderd pagina's dik rapport over de toestand van de communistische partijen in de verschillende Europese landen.[140] Daarin werd uitvoerig de Nederlandse structuur geschetst, met een driekoppig *Politbüro* dat instructeurs voor het veldwerk in Duitsland opleidde en aanstuurde en losstaand daarvan, de vijfkoppige *Emi-Leitung*, die alle *KPD*-emigranten organiseerde en aan het werk hield. Er moest immers gecolporteerd worden, leden geworven onder de rijksduitsers, scholingen gevolgd en redactiewerk verricht. Geschat werd dat nog altijd circa duizend á twaalfhonderd Duitse communisten in Nederland verbleven, terwijl de Nederlandse politie het op de helft hield. De partij was na vier jaar illegale praktijk door alle tegenslagen en een 'Spitzelpsychose' voorzichtiger geworden – alleen al in Amsterdam hield de *KPD*-leiding in 1937 tweehonderd verhoren met verdachte communisten. De *Gestapo* vond dat de *KPD* inmiddels veel inventiever was in het camoufleren van de activiteiten, onder meer met een ingenieuze vergaderlogistiek, een schuilnamensysteem en celvorming in kleine buurtcirkels. Ook signaleerde de *Gestapo* steeds meer spanning in de samenwerking met de CPN. Door het zware illegale bestaan en de slechtere leefomstandigheden was de stemming onder de emigranten 'denkbar schlecht'.[141] Dat zorgde voor frustraties en venijnige conflicten met de CPN, bijvoorbeeld in Den Haag, Rotterdam en Delft. De CPN ging ook een meer nationale koers varen en nam iets meer afstand van Moskou, aldus de *Gestapo*.

De band met de CPN veranderde ook door de internationale ontwikkelingen. Het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog vroeg veel aandacht van de communisten. Honderden Nederlandse en Duitse communisten verplaatsten hun strijd tegen het fascisme naar Spanje en vochten in de Internationale Brigades. Hiervoor is al beschreven dat CPN-er Albert Potze uit Heerlen en *KPD*-er August Kraak uit Groningen dat spoor volgden. Daarnaast stichtte ook het Molotow-Ribbentroppact van augustus 1939 verwarring in de Europese communistische gelederen. De politiek leider van de CPN, Paul de Groot, meende dat door dit niet-aanvalsverdrag van Duitsland met de Russen, de gevluchte Duitse kameraden wel weer naar huis konden, omdat ze nu weinig meer te vrezen zouden hebben van de nazi's. Hij voerde een heftige discussie met Wilhelm Knöchel, Centraal Comité-lid en *Abschnittsleiter West*, die daar heel anders over dacht. Volgens De Groot kon men nu rustig uit de illegaliteit komen en zich melden bij de vreemdelingendienst. Knöchel bond in, omdat ook het Parijse *KPD*-secretariaat deze richting koos. Daarop hebben de meeste *KPD*-ers zich gemeld, soms met een vals adres. Een aantal werd vervolgens, net als illegale Duitse joden, in gesloten vluchtelingenoorden ondergebracht, bijvoorbeeld op Vlieland en in Nieuwersluis.[142]

Op de *Berner Konferenz*, het partijcongres dat begin 1939 in Parijs werd gehouden, wijzigde de *KPD* nogmaals van koers. Men wilde weer terug naar een stevigere, regionale partijstructuur in Duitsland zelf. Met Wilhelm Knöchel ging de *Exil-Kampfposten* de oorlog in. Deze leidde de *KPD* in Nederland, België en Zwitserland en kreeg de opdracht om een operationele *KPD*-leiding in het *Ruhrgebiet* op te bouwen. Het begin van de oorlog in septem-

140 Gestapa Jahresbericht 1937 über den Stand der kommunistischen Bewegung in den europäischen Ländern (ausser Deutschland) z.j. (begin 1938), in: BA R58 RSHA, inv.nr. 3017.
141 Ibidem, 73.
142 Stutje, *De man*, 158-159 en Herlemann, *Kampfposten*, 169-170.

ber 1939 bemoeilijkte zijn werk; in januari 1942 verhuisde hij naar Berlijn, waar hij een jaar later werd gearresteerd. In juni 1944 velde het *Volksgerichtshof* zijn doodvonnis, dat in juli werd voltrokken.[143]

5.7 Afrekenen na mei 1940

Voor de *KPD*-ers in Nederland en voor de Nederlandse helpers tikte na 10 mei 1940 een tijdbom. Vrijwel meteen nadat de Duitse legers de West-Europese landen hadden bezet, begon de jacht op hen. Eind juli 1940 rapporteerde de Duitse bezettingsmacht in Den Haag aan Berlijn over de krachtige opsporingsoperatie, een 'schlagartige Fahndungsaktion', waardoor het resterende *KPD*-verzet in Nederland was verslagen. Op 25 en 26 juni waren namelijk circa 250 personen over het hele land opgepakt. Het betrof *KPD*-leiders, kaderleden en ook Nederlandse communisten. Nu was het wel afgelopen met de *KPD*, zo werd met tevredenheid vastgesteld: 'Als Ergebnis der Aktion (...) dürfte mit einer fast restlosen Säuberung Hollands vom deutschen politischen Emigrantentum zu rechnen sein.'[144] De arrestatiegolf leidde tot nieuwe processen in het *Oberlandesgericht* in Hamm. De rechters hadden in de periode 1933-1936 veel hoogverraadszaken moeten aanhouden, omdat de verdachten naar het buitenland waren gevlucht. Alleen al in 1941 velde de rechtbank in Hamm meer dan tweehonderd vonnissen over 'oude' acties op basis van de verhoren van in de bezette gebieden opgepakte communisten.[145] Het voert te ver om voor alle *KPD*-ers binnen de Nederlandse *Kampfposten* te beschrijven wat hen na 1940 overkwam. Wel wordt hier geschetst hoe het de Nederlandse handlangers van de verschillende *Anlaufstellen* langs de oostgrens in bezettingstijd verging. Eerst volgen in het kort de ervaringen van enkele betrokkenen uit Heerlen, Twente en het Noorden. Daarna is er uitgebreider aandacht voor de lotgevallen van Fritz Dagmar, Johan Geusendam en de familie Feller, die een actieve rol hadden in het *Exil*-verzet aan de grens. Hun ervaringen zijn uitvoeriger gedocumenteerd en geven een goed inzicht in de operationele continuïteit in de vervolging door het Derde Rijk van voor en na 1940. Ook lijnen naar het Nederlandse verzet tijdens de Duitse bezetting worden belicht.

Albert Potze uit Heerlen ging voorjaar 1937 naar het front in Spanje, maar vanaf eind 1937 begeleidde hij vanuit Parijs de Nederlandse Spanjestrijders. In 1938 vestigde hij zich in Amsterdam als redacteur van *Het Volksdagblad*. In september 1940 werd hij in Amsterdam gearresteerd en belandde uiteindelijk in februari 1944 in *KZ Dachau*, waar hij eind april 1945 werd bevrijd door de Amerikanen.[146] De aan de Zuid-Limburgse grens opererende

143 Beatrix Herlemann, *Auf verlorenem Posten. Kommunistischer Widerstand im Zweiten Weltkrieg. Die Knöchel-Organisation* (Bonn 1986).

144 Sicherheitspolizeiliche Meldungen aus den Niederlanden, RSHA 25 juli 1940, in: NIOD 206 Col. Moskou, inv.nr. 500-3-151.

145 Herlemann, *Kampfposten,* 226, 227; in 1938 en 1939 was het aantal zaken fors afgenomen, omdat de KPD praktisch was uitgeschakeld.

146 https://spanjestrijders.nl/bio/potze-albert (Gezien 9 augustus 2021) en Persoonskaart Potze GA Amsterdam. Krutzen 2014 geeft aan dat hij in Heerlen is opgepakt, andere bronnen wijzen op Amsterdam. Na de bevrijding was hij ambtenaar van de Gemeente Amsterdam. In 1953 werd hij tot zijn verbazing uit de CPN gestoten op verdenking van spionage voor de Sovjet-Unie. De BVD vond geen bewijs voor spionageactiviteiten. Albert Potze overleed in 1988 in Velsen.

Trude Benedic uit Ubach over Worms, maakte na haar veroordeling in juli 1938 een tocht langs vele Duitse gevangenissen. Na het uitzitten van de gevangenisstraf belandde ze in kamp *Ravensbrück*, waar ze in april 1945 door de Russen werd bevrijd. Bij thuiskomst in juni 1945 kreeg ze te horen dat haar man Toni in mei 1942 was gearresteerd met tientallen Limburgers die waren betrokken bij verzetsblad *De Vonk*. Hij was aan verwaarlozing en ziekte in juli 1944 overleden in *KZ Natzweiler*.[147]

CPN-er Gradus Kobus uit Meddo werd in maart 1941 in Arnhem door de *SD* verhoord. Hij kwam weer vrij, maar werd op 25 juni 1941 nogmaals gearresteerd. Via kamp Amersfoort kwam Kobus in december 1941 aan in *KZ Neuengamme*, waar hij op 22 februari 1942 overleed aan tyfus. Een paar dagen voor zijn dood had de 62-jarige Gradus Kobus nog aan zijn vrouw geschreven: 'Ich bin gesund und munter.'[148] Tientallen Groninger communisten die vanaf 1933 betrokken waren bij de Rode Hulp, stonden in de opsporingsregisters van de *Gestapo*. Na mei 1940 sloten velen zich aan bij het verzet en werden opgejaagd door de bezetter. Zo volgde in 1941 de arrestatie van de havenwerkers in Delfzijl, de CPN-ers Bonno Smit, Hendrik Zandstra en Klaas van der Geest, die al in 1933 voor de *KPD* mensen en materiaal smokkelden naar Emden. Zij werden later door het *Oberlandesgericht* in Hamm tot twee jaar cel veroordeeld.[149]

5.7.1 Fritz Dagmar in Nijmegen opgepakt

In Nijmegen en Arnhem waren bij diezelfde 'schlagartige Fahndungsaktion' in juni 1940 acht communisten opgepakt. Fritz Dagmar werd op 26 juni door een *Einsatzkommando* thuis in Nijmegen opgehaald.[150] Via Emmerich belandde Dagmar in de gevangenis Düsseldorf–Derendorf. In september 1941 kwam zijn zaak voor het *Oberlandesgericht* in Hamm. De rechter legde hem een tuchthuisstraf op van twee jaar en drie maanden wegens voorbereiding tot hoogverraad. Hij had immers vanaf 1933 meegewerkt aan de staatsgevaarlijke 'Wühlarbeit' van de emigranten. Kennelijk had hij niet geleerd van zijn *Schutzhaft,* eerder in Kleef in 1933. Het was bovendien teleurstellend, zo vond de rechter, dat de Duitse gastvrijheid die Dagmar als Nederlander vanaf zijn vroegste jeugd in Kleef had genoten, niet had geleid tot enige 'Treuepflicht gegenüber dem Reich'.[151] Dagmar gaf toe dat de *KPD*-grensman Dodt bij hem had gelogeerd en dat deze geregeld koffers bij hem thuis had gestald, maar hij ontkende het brein te zijn achter de tijdschriftensmokkel.

Toen Dagmar in september 1942 vrijkwam, kreeg hij als overtuigd communist opnieuw S*chutzhaft* in een werkkamp opgelegd, geheel in lijn met de in nazi-Duitsland gangbare 'nazorg' voor politieke gevangenen die hun straf er op hadden zitten.[152] De oorlogseconomie had inmiddels immers dringend behoefte aan nieuwe werkkrachten. Omdat hij met tuberculose in een gevangenisziekenhuis lag – veroorzaakt door ondervoeding, zoals de

147 Cammaert, *Verborgen Front*,1019-1021; Prins, *Trude Benedic*, 35-36.
148 Kosenbrink, *Grensgevalllen*, 210-211; de postkaart is afgedrukt in dit boek.
149 Weijdeveld, *Rode Hulp*, 103-108.
150 Telegram Greko Emmerich aan Gestapo Düsseldorf, 4 juli 1940, in: LAV NR.W R, R 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74773. Ook Dagmars broer Leo werd gearresteerd; hij kwam echter snel vrij.
151 Uitspraak OLG Hamm, 26 september 1941, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74773.
152 Richtlinien für die Nachüberwachung Chef SiPo Berlin, 17 februari 1937, in: LAV NR.W R, RW 36 Grenzpolizeikommissariat Emmerich (Greko Emmerich), inv.nr. 38.

Marechaussee Ter Apel en opgepakte, ontvluchte gevangenen Emslandlager, mei 1935

Gestapo-foto Frits Dagmar 1940 *Gestapo-dossier August Feller*

(bron: Archief Gestapo Düsseldorf - LAV NRW R Duisburg en www.oudterapel.nl)

ambtenaar netjes vermeldde –, moest eerst een politiearts verklaren of hij genezen en 'lagerhaft- und arbeitsfähig' was. In november 1942 arriveerde Dagmar in *KZ Sachsenhausen,* als 'besserungsfähige Schutzhäftling, Stufe 1'. Driemaandelijks werd de *Schutzhaft* verlengd.[153] Mede door zijn werk in de medische hoek van het kamp kon hij de honger en de terreur overleven. Toen eind april 1945 het Rode Leger naderde, wilden de Duitsers het kamp evacueren. In de chaos wist Dagmar de beruchte dodenmars te ontlopen door zich te verstoppen. Op 22 april werd het kamp door de Russen bevrijd. Nadat hij was aangesterkt, begon Dagmar met twee anderen aan een avontuurlijke terugtocht door de geallieerde zones naar Nijmegen, waar hij in juni arriveerde.[154] Hij pakte al snel weer het contact op met zijn Duitse schoonfamilie in het verwoeste Kleef. Zijn kompaan, de *KPD*-grensman voor de regio Nijmegen-Kleef, Johann Dodt, verdween in 1936 na zijn veroordeling tot negen jaar in de cel in Münster. In januari 1945 werd hij overgeplaatst naar *KZ Buchenwald*, waar hij in april 1945 door de Amerikanen werd bevrijd.[155]

153 Dossier Dagmar, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74773.
154 Interviews dochter Helene Otten-Dagmar, 16 februari en 17 maart 2013. Dagmar was na 1945 CPN-sympathisant, geen partijlid. Hij overleed in september 1979.
155 Documenten Dodt KZ Buchenwald https://collections.arolsen-archives.org/archive/5766537/?p=1&s=Dodt&doc_id=5766538 (Gezien 9 augustus 2021).

5.7.2 Enschede – Johan Geusendam

In Enschede werd Johan Geusendam op 16 oktober 1940 thuis in alle vroegte van zijn bed gelicht door de *Gestapo* uit Münster. Via de cel in Gronau belandde hij in de gevangenis in Münster. Daar werd hij hardhandig verhoord, zo is af te leiden uit het politieverslag, dat vermeldde: 'Geusendam hat so hartnäckig geleugnet'.[156] Geusendam zei dat de Rode Hulp hem had gevraagd mensen op te vangen, omdat hij zo goed Duits sprak. Hij had ze alleen ontvangen en meteen doorverwezen naar Amsterdam, hetgeen in Nederland niet verboden was. Hij was geen *KPD*-functionaris en slechts korte tijd CPN-lid geweest. Geusendam vroeg om een advocaat, maar dat werd afgewezen, evenals zijn verzoek om de krant *Tubantia* te mogen ontvangen. Hij kwam in *Untersuchungshaft*, waartegen Geusendam vergeefs bezwaar aantekende. Ondertussen werden getuigen verhoord en werd de aanklacht opgesteld. Geusendam hield vast aan zijn beperkte rol, maar erkende wel dat hij af en toe de achtergebleven Duitse families van gevluchte communisten geld en voedsel had toegestopt. In 1937 was hij ermee gestopt, na een ziekenhuisverblijf vanwege twee beroertes. Dat schreef hij in januari 1942 ook in een brief aan de *Reichsminister der Justiz*, die hij om hulp vroeg:

> 'Da mir hier jede Möglichkeit irgend einer Verteidigung, um aus diesem Zustand so bald wie möglich wieder heraus zu kommen genommen ist, habe ich den Entschluß genommen, mich an Ihnen Herrn Reichsminister zu wenden weil ich heute noch der Meinung binn (sic!), wenn ich damals irgend eine strafbare Handlung begangen haben sollte, ich doch nur in meinem Heimatlande dafür zur Verantwortung gezogen werden kann.'[157]

Hij verzocht de minister om zijn zaak te onderzoeken en om hulp 'um endlich mal wieder nach meiner Familie zurückkehren zu können.'[158]

De reactie van Justitie was dat hij eind maart 1942 naar de gevangenis Berlijn-Moabit werd overgebracht. Op 27 april vond in Berlijn de zitting van het *Volksgerichtshof* plaats. Volgens de aanklager was er genoeg bewijs voor de vooroorlogse steun aan de *KPD* door de hulp aan vluchtelingen en de verspreiding van drukwerk. De eis was daarom zes jaar wegens 'Vorbereitung zum Hochverrat'. De toegewezen verdediger vroeg om een lagere straf, maar de rechters legden acht jaar tuchthuis op. Omdat Geusendam zo hardnekkig bleef ontkennen, gingen daar slechts twaalf van de achttien maanden voorarrest vanaf. In zwakke lichamelijke conditie kwam Geusendam terecht in het overbevolkte tuchthuis Brandenburg-Görden waar de leef- en arbeidsomstandigheden ronduit beroerd waren. Kennelijk verslechterde zijn fysieke toestand, want in juli 1944 werd hij met vijftig gevangen die voor werk waren afgeschreven, overgebracht naar Slot Kaltenstein, in Vaihingen an der Enz bij Stuttgart. Dit oude *Arbeitshaus* voor landlopers en 'a-socialen' werd in het Derde Rijk een eindstation voor uitgeputte, nagenoeg arbeidsongeschikte gevangenen. De omstandigheden waren erbarmelijk en er moest even goed hard worden gewerkt. Op 4 april 1945 werd de inrichting ontruimd, maar de 59-jarige Johan Geusendam bleef met enkele anderen sterk ondervoed en na een

156 Dauks, '*Aus Gründen*', geciteerd 150.
157 Ibidem, geciteerd 167, Brief Geusendam aan Reichsminister der Justiz, 13 januari 1942.
158 Ibidem.

laatste zware mishandeling achter. Op 6 april 1945 stierf hij aan de gevolgen daarvan, een dag voor de aankomst van de Franse bevrijders.[159] Ook Gosse Fraterman, die Geusendam in 1937 als leider van de Rode Hulp in Enschede was opgevolgd, vond de dood in een concentratiekamp. Hij was in juni 1941 gearresteerd en kwam via *KZ Neuengamme* terecht in kamp Bernberg bij Maagdenbrug, waar hij in juni 1942 werd vermoord.[160]

5.7.3 De familie Feller opnieuw vervolgd

De familie Feller, die vanaf 1934 een *KPD-Anlaufstelle* bij Venlo aan de grens runde, kon na mei 1940 ook op speciale aandacht van de Duitse bezetter rekenen. Het gezin was vlak voor de bezetting naar Brabant getrokken en verhuisde in september 1941 naar Amsterdam. Vader August Feller dook onder en hielp bij de verspreiding van CPN-krant *De Waarheid*. Lange periodes was hij onderweg op het schip van zijn schoonzoon. De *Sicherheitspolizei* zocht eerst naar hem in de buurt van Rotterdam, maar wist hem in juni 1943 in Amsterdam op straat met valse papieren op te pakken.[161] Het nazibewind kon nu gelijk een oude rekening vereffenen. Via de cellen aan de Amsterdamse Weteringschans, in Scheveningen, Kleef en Anrath, kwam August Feller in Düsseldorf terecht. Op 21 juni 1944 kwam zijn zaak voor het *Oberlandesgericht* in Hamm. Evenals zoon Hein zeven jaar eerder, werd August Feller beschuldigd van voorbereiding van 'Hochverrat'. In zijn huis had hij voeding, overnachting en een vergaderplek geboden aan *KPD*-ers, ergo, directe steun aan de 'Wühlarbeit gegen das Reich'. Het was weliswaar al een tijdje geleden, maar toch was een flinke straf op z'n plaats om geestverwanten af te schrikken. Het vonnis luidde: drie jaar met aftrek van voorarrest.[162] In de zomer van 1944 moest August Feller naar het tuchthuis in Hamm, waar hij tot het eind van de oorlog opgesloten zat.

Zijn zoon Hein had er al jeugddetentie in het Derde Rijk op zitten, maar hij werd vanaf mei 1940 toch in de gaten gehouden. Als afleidende actie, werd Hein in augustus 1940 voor enkele maanden lid van de NSNAP van majoor Kruyt. Dat hielp niet, want er volgden regelmatig huiszoekingen in zijn woning in Aarle Rixtel – hij was inmiddels getrouwd. De *Sicherheitspolizei* verdacht hem van communistische propaganda. In maart 1943 werd hij opgepakt, waarna de *Ortskommandant* van Helmond hem voor de keus stelde: toetreden tot de Germaansche *SS* of naar een werkkamp. Gezien zijn vroegere ervaring met de *Gestapo*-methoden vreesde Hein dat hij onder druk tijdens verhoren mogelijk namen zou kunnen loslaten. Hij koos voor de *SS*, ook omdat dit hem wellicht in de buurt van het Rode Leger kon brengen. Na het afleggen van de eed aan de *Führer* volgde een pioniertraining in Duitsland en dichtbij Praag. Daarna ging Hein Feller in januari 1944 naar het Narva-front bij Leningrad.

159 Ibidem, 232-242. Zijn stoffelijke resten werden in 1954 van het kerkhof van Vaihingen overgebracht naar Enschede; Wiedergutmachung voor de familie volgde in 1960.
160 Gosse Fraterman 1887-1942, biografie op http://www.secondworldwar.nl/enschede/stolpersteine-gosse-fraterman.php#.Xr_k9MBcI2w (Gezien 9 augustus 2021).
161 Stapo Düsseldorf aan Befehlshaber SiPo Den Haag, 6 augustus 1943, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf 58, inv.nr. 74925.
162 Uitspraak OLG Hamm, 5 juli 1944, in: LAV NR.W R, RW 58 Gestapo Düsseldorf, inv.nr. 74925. August wist de barre omstandigheden iets te verbeteren door meubels te maken voor de gevangenisdirectie.

Daar kreeg hij op de tweede dag een schot door beide benen.[163] Na zeven weken veldlazaret kwam hij in een lazaret bij Praag terecht. Eenmaal hersteld, kreeg hij kort verlof voordat hij terug moest naar het front. Hein verklaarde achteraf: 'In plaats mij op 15 Juni 1944 bij mijn legeronderdeel te Praag te melden, deserteerde ik en dook ik te Amsterdam onder. (...) Ik heb mij in Amsterdam onmiddellijk bij den Raad van Verzet aangesloten en heb vele gevaarlijke baantjes opgeknapt.'[164] Het Amsterdamse verzet was blij met zijn komst vanwege zijn wapenkennis uit de *SS*-opleiding. Hein Feller was onverschrokken, moedig en genoot veel aanzien in de Sabotagegroep 1 van de Raad van Verzet. Hij was nauw betrokken bij het opblazen van Duitse militaire auto's, een acculaadstation en trafo-huisjes en het bevrijden van gevangenen. Na de liquidatie van de commandant van die sabotagegroep door de *Sicherheitspolizei* in april 1945, werd Hein op de valreep nog als leider gekozen. De instructeur van de Raad van Verzet in Amsterdam verklaarde achteraf dat Hein een van de heldhaftigste leden was: 'Hij stond dag en nacht klaar, ontbrak nimmer en bezat een groote dosis moed. Kortom gezegd, zonder Feller had de Raad van Verzet te Amsterdam nooit zoveel succes gehad.' Een kameraad vulde aan: 'Van hem kan gezegd worden dat hij de grootste sabotagepleger van Amsterdam geweest is.'[165]

De lotgevallen van Hein Feller overziend, klinkt het als een spannend jongensboek: een onbevangen Limburgse tiener gidst in 1936 Duitse communisten over de grens, belandt daarvoor in een *Gestapo*-cel en gaat in oorlogstijd via de *SS*-kazerne en het Oostfront naar de kern van het gewapend verzet tegen de Duitse bezetter in Amsterdam. Daar is hij de moedigste sabotagepleger van de stad, volgens zijn verzetskameraden. Na de bevrijding kon Hein door zijn glorieuze verzetsdaden aan de slag als rechercheur voor het Bureau Nationale Veiligheid in Amsterdam. Echter, toen daar zijn *SS*-verleden bekend raakte, werd hij in september 1945 geschorst. Zijn verleden werd nagetrokken en familie en verzetskameraden werden gehoord. Omdat hij zich in Brabant bij de *SS* had gemeld, behandelde het Bijzonder Gerechtshof Den Bosch aanvankelijk zijn zaak. Pijnlijk was dat hij daardoor begin 1946 in Kamp Vught tussen de 'echt foute' NSB-ers en *SS*-ers terecht kwam. Inmiddels was hij ernstig ziek; hij had zware tbc opgelopen tijdens zijn illegaal bestaan. Het voormalig verzet steunde hem in deze penibele situatie en pleitte voor snelle vrijlating. In augustus 1946 werd hij door het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld; in februari 1947 overleed Hein Feller op 29-jarige leeftijd.[166]

Voor de familie Feller had zich intussen rond de bevrijding nog een ander drama voltrokken. Terwijl vader August nog vast zat in Duitsland, werd zijn 18-jarige jongste zoon Frans, de broer van Hein, een van de slachtoffers van de dramatische schietpartij op de Dam op

163 Door partizanen. Of dit een uitgelokte zelfverwonding betrof is onduidelijk; Feller heeft dat omfloerst aangegeven aan familieleden.
164 Proces-verbaal POD-Recherche Amsterdam, getuigenverhoren BNV, oktober 1946, in: NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 105112. Zie ook CABR, inv.nr. 85793 (PRA A'dam 20986).
165 Ibidem; in NA CABR inv.nrs. 105112 en 85793 verklaringen leden Sabotagegroep 1 en Commandant Strijdend Gedeelte Binnenlandse Strijdkrachten – Gewest 10, Commandant RVV, september 1945. Voor RVV en sabotage, zie De Jong, *Het Koninkrijk* deel 7, *Mei '43-Juni '44* en deel 10, *Het laatste jaar*. Liquidatie Durk Wolters en twee anderen door de SiPo op Bloemgracht 82[1] op 25 april 1945.
166 Brauer, *Spanning Venlo,* 2015.

7 mei 1945.[167] Na terugkeer uit de Duitse gevangenis begon August Feller in Amsterdam een meubelmakerij aan de Prinsengracht.[168]

5.8 Balans – *Grenzapparat* en *KPD*-strategie

Vanaf 1933 waren er in Nederland zeker tussen de drie- en vijfhonderd *KPD*-kaderleden doorlopend op de been voor het *Exil*-verzetswerk. De *Gestapo* schatte hun aantal eind 1937 op duizend à twaalfhonderd – de Nederlandse collega's op de helft. Ze leidden met steun van Nederlandse geestverwanten een illegaal bestaan. Al in 1934 was het werkterrein aan de oostgrens opgedeeld in drie secties, zogeheten *Grenzabschnitte*, waarin *Grenztechniker* nauw samenwerkten met Nederlandse communisten die het lokale grenslandschap goed kenden. Belangrijke steunpunten waren er bijvoorbeeld in Enschede, Nijmegen, Venlo en Heerlen. Vooral naar de industriecentra in het Rijnland en het industriële *Ruhrgebiet*, de traditionele *KPD*-machtsbasis, waren drukke koerierslijnen operationeel. Kaderleden uit de Duitse grensregio kwamen in 1933 en 1934 nog geregeld vergaderen op Nederlandse bodem. De internationale Rode Hulp ving gevluchte kameraden op, onder meer degenen die konden ontsnappen uit de Emsland-kampen en over de grens naar Drenthe en Groningen waren gevlucht. In Amsterdam waren geregeld strategische topvergaderingen van de *Abschnittsleitung West*, die het *KPD*-grensverkeer over de hele Duitse westgrens coördineerde.

De *Gestapo* probeerde de aanvoerlijnen af te breken, ook op Nederlandse bodem. Dat lukte niet geheel, maar de *KPD*-organisatie werd wel voortdurend sterk aangetast door infiltratie en door verraad in eigen kring. De partij was na twee jaren strijd veel te zwak geworden voor het realiseren van haar kerndoel, te weten het mobiliseren van de massa's om het regime in Duitsland om ver te werpen. De starre *KPD* hield immers vast aan de centralistische organisatie en een openlijk offensieve strijdmethode. Hierdoor en door de sterke partijdiscipline kon de tegenstander voortdurend functionarissen uitschakelen. De roofbouw op de eigen moedige mensen bracht de organisatie onvermijdelijk in een neergaande spiraal. De partij was geen schim meer van de *KPD* uit de Weimar-tijd en had na een jaar dappere strijd al geen machtsbasis meer in Duitsland. De opening naar samenwerking met anderen, vanaf eind 1935, kwam te laat. De nieuwe strategie om te infiltreren in het *Deutsche Arbeitsfront* en om te gaan strijden voor beter loon, werktijden en voeding verliep moeizaam, ook omdat het Duitse volk inmiddels murw – of verblind – was geraakt door de staatspropaganda, maar vooral ook bang was voor de *Gestapo*.[169]

Door de gewijzigde koers werd het na 1936 minder druk voor de *KPD*-posten langs de Nederlandse oostgrens. De grote stroom van inderhaast op de vlucht geslagen kameraden was voorbij. Ook waren er minder koeriers op pad. Die reisden bovendien vaker met valse papieren per trein. De regionale samenwerking tussen Duitse en Nederlandse communisten in de grensstreek bleef wel enigszins intact. Ook de koers van de Rode Hulp veranderde door

167 https://de-dam-zevenmei1945.nl/nl/frans-johannes-feller/ (Gezien 9 augustus 2021).
168 Prinsengracht 555; August Feller kreeg de werkplaats van een NSB-er toegewezen. Hij overleed in september 1955 op 70-jarige leeftijd; Brauer, *Spanning Venlo*, 2015.
169 Peukert, *KPD im Widerstand*, 130.

de afname van het aantal vluchtelingen en onder invloed van de eenheidsfront-gedachte. De organisatie ging in augustus 1938 op in een breder links *Algemeen Vluchtelingencomité*.[170] De Rode Hulp in Nederland had sinds 1933 naar schatting vijfduizend 'rode' emigranten opgevangen en gesteund.

De Nederlandse gezagdragers hadden over het algemeen weinig sympathie voor communisten en waren in 1933 aanvankelijk nog geneigd, zoals gebruikelijk, samen te werken met Duitse collega's in de bestrijding van het internationale communisme. Die houding veranderde in de grensregio vanaf 1934 toen er op aanwijzing van de PG's meer afstand werd gehouden tot Duitse collega's en de *Gestapo*. Bij de grens of elders opgepakte illegale communisten werden niet meer klakkeloos uitgeleverd aan Duitsland. Echter, in Amsterdam bleef politiecommissaris Broekhoff intensief informatie uitwisselen over het *KPD*-netwerk in Nederland, waardoor de *Gestapo* de koerierslijnen over de grens steeds weer kon oprollen. Via de contacten met Broekhoff wist de *Gestapo* in Berlijn de Nederlandse regering begin 1935 te bewegen de wegens politieke activiteiten opgepakte Duitse communisten op te sluiten in fort Honswijk. Daarmee waren ze voor Berlijn voorlopig uitgeschakeld. Zware kritiek hierover en over Broekhoffs contacten met Berlijn in de linkse pers en in de Tweede Kamer, zorgden binnen een half jaar voor opheffing van het depot in fort Honswijk. Commissaris Broekhoff bleef zeker tot 1939 samenwerken met de Duitse collega's.

Vanaf 1933 wist het Duitse vervolgingsapparaat systematisch, succesvol te infiltreren in de *KPD*-organisatie in Nederland. Behalve het verstoren van de activiteiten, werd veel informatie verzameld over de emigrantenkring en de Nederlandse communisten. Na mei 1940 werd er snel en effectief met hen afgerekend. Meer dan 250 arrestaties in de eerste bezettingsmaanden betekende dat in de zomer van 1940 de kern van *KPD*-verzetsorganisatie in Nederland was weggevaagd. Ook tientallen Nederlandse communisten die betrokken waren bij de steunposten langs de Nederlands-Duitse grens, kwamen in Duitse kampen en gevangenissen terecht, zoals de hier beschreven kameraden Dagmar, de Fellers, Potze, Benedic-Visscher, Zanders. Een aantal moest hun verzet met de dood bekopen, onder wie Geusendam, Kobus, Fraterman.

170 *De Tribune*, 26 augustus 1938.

Hoofdstuk 6 Interactie van katholieken in de grensregio

In het aan Nederland grenzende Westfalen en het Rijnland had de overwegend katholieke bevolking traditioneel hechte banden met geloofsgenoten aan de andere kant van de grens. De katholieken – in 1930 een derde van de Duitse bevolking – hadden weinig goeds te verwachten van het nieuwe regime dat het hele maatschappelijk leven wilde beheersen en 'gelijkschakelen' onder de totalitaire ideologie. Zij kregen een andere aanpak dan de linkse arbeidersbeweging en de joden, maar werden ook stevig onderdrukt. Daardoor vluchtten ook honderden vervolgde katholieken na 1933 over de Nederlandse grens. Onderzocht wordt hoe de antikatholieke politiek uitpakte voor de Duitse katholieken in Nederland en hun grensoverschrijdende netwerken. Kregen bijvoorbeeld de tientallen grote filialen van Duitse kloosterordes op Nederlandse bodem dichtbij de grens te maken met de 'Kirchenpolitik' van Berlijn? Welke aandacht schonken de Duitse inlichtingendiensten aan gevluchte katholieken, zoals de invloedrijke publicist pater Muckermann die vanuit Nederland de nazistaat bleef bestoken? Hij werkte nauw samen met mgr Henri Poels, geestelijk leidsman van de Limburgse katholieke arbeiders en fel bestrijder van de nationaalsocialisten. Hoe reageerde Den Haag op verontrustende berichten over manipulatie van Duitse katholieken in de Mijnstreek door Berlijn? [1]

6.1 Katholieke grenscontacten en 'Duitse' grenskloosters in Nederland

De machthebbers in Berlijn wilden 'der Politische Katholizismus' uitbannen. Dat moest leiden tot de ondergang van de katholieke pers, politieke partijen, vakbonden, kloosters, scholen en verenigingen. Hitler vreesde veel weerstand uit de grote bevolkingsgroep en wilde daarom met de katholieke kerk en clerus pas definitief afrekenen na de *Endsieg*, de eindoverwinning op het Europese slagveld. Dat betekende aanvankelijk een voorzichtige aanpak, onder andere via het *Reichskonkordat* van juli 1933, een broos verdrag met het Vaticaan over de verhouding kerk en staat en de beperkte speelruimte die er voor de katholieke organisaties overbleef in

1 Delen van het onderzoek voor dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd in: Jan Brauer, 'Grenskloosters en de naderende *Klostersturm*. Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazi-staat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940', in: Chr. Dols, J. van Gennip, L. Savenije ed., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog - Metamorfosen: Studies in Religieuze Geschiedenis XII* (Hilversum 2016) 49-76.

het Derde Rijk.[2] Desondanks lanceerde Goebbels' ministerie aanhoudend propaganda-aanvallen tegen de kerk en haar instituties. Vanaf 1934 kwam het *Gestapa* – met een ex-priester als hoofd *Kirchenabteilung* – stelselmatig met maatregelen tegen katholieke verenigingen, scholen, vakbonden; zo moest de katholieke jeugdbeweging opgaan in de *Hitlerjugend*.

Vooral de contacten met geloofsgenoten over de grens baarden het regime zorgen. Via werk of familie drongen allerlei negatieve berichten over het nieuwe Duitsland door in Nederlandse katholieke kring. Ook de clerus had intensief onderling contact over de grens. Rond 1930 telde het grote aartsbisdom Keulen zo'n 2,5 miljoen katholieken, 60% van de bevolking, en in het bisdom Aken woonden één miljoen gelovigen tegen het 'katholieke' Limburg aan. De Achterhoek en Twente grenzen aan het katholieke Münsterland met de oude bisschopsstad Münster. Nog noordelijker, in graafschap Bentheim en in Nedersaksen, vormden de katholieken een minderheid tegenover lutheranen en calvinisten; ook aan Nederlandse kant. In de grensprovincies Groningen en Drenthe waren de katholieken in de minderheid. De *Gestapo* in Aken rapporteerde in de maandelijkse *Lageberichte* aan Berlijn over de stemming onder de katholieke grensbevolking. Daarin werd gesignaleerd dat Duitse geestelijken geregeld 'nach Holland fahren' voor overleg met Nederlandse collega's.[3] Het was in de mijnregio vanaf eind 19e eeuw een gebruik dat Duitse pastoors speciale Duitstalige missen in Limburgse kerken leidden voor de duizenden volksgenoten die er woonden, terwijl Nederlandse collega's hun landgenoten aan de Duitse kant in de eigen taal bedienden. In de grensplaatsen trokken de populaire processies en vieringen altijd zowel Duitse als Nederlandse deelnemers. Op 2 juni 1935 togen volgens de *Gestapo*-rapportage zo'n vierhonderd katholieken uit Aken naar Heerlen voor een traditionele processie, die werd afgesloten op een feestweide; in het *Limburgsch Dagblad* was een oproep in het Duits geplaatst.[4]

De *Gestapo* in de Duitse grensplaatsen had ook grote interesse voor de Duitse kloosters op Nederlandse bodem. De imposante kloostergebouwen lagen vaak pal aan de grens, zoals in Glanerbrug, 's-Heerenberg, Venlo, Tegelen, Vlodrop, Kerkrade en Vaals. Eind 19e eeuw hadden veel Duitse congregaties nieuwe kloosters gevestigd in de Nederlandse grensstreek. Dat was een gevolg van de *Kulturkampf* in Pruisen, de rond 1870 ingezette politiek van rijkskanselier Von Bismarck om de macht van de katholieken in de jonge Duitse eenheidsstaat in te perken met speciale wetgeving, zoals de Jezuïetenwet van 1872 en de Kloosterwet van 1875.[5] Nieuwe kloosters werden voortaan geweerd en bestaande tegengewerkt. Als reactie daarop verwierven tientallen Duitse congregaties in Nederland zo dicht mogelijk bij de grens gelegen woeste gronden, meestal ver van de bewoonde wereld. Dat verklaart het typische patroon van de kloostervestiging eind 19e eeuw langs de Nederlands-Duitse grens.[6] Zo groeide het

2 De overeenkomst impliceerde geen bemoeienis van de staat met katholieke organisaties, terwijl de kerk zich afzijdig van de politiek zou houden; het bleek een papieren tijger want staatsorganen en NSDAP continueerden hun aanval op de katholieken. Wolfgang Dierker, *Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitdienst der SS und seine Religionspolitik 1933-1941* (Paderborn 2002).

3 Lagebericht Gestapostelle Aachen für Dezember 1934, in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 1.

4 *Limburgsch Dagblad*, 14 mei 1935.

5 Pieter de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf 1870-1880* (Hilversum 2005).

6 Jan Brauer, 'Grenskloosters en de naderende Klostersturm. Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazi-staat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940', in: *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog - Metamorfosen: Studies in Religieuze Geschiedenis XII* (Hilversum 2016) 49-77.

plaatsje Steyl uit tot een heuse 'Duitse' kloosterenclave aan de Maas, bij Venlo, op vier km van de Duitse grens. Rond 1900 woonden daar in de kloosters van de *Societas Verbi Divini* (SVD)-congregatie en verwante genootschappen ruim duizend paters, broeders en zusters. Zij hadden bijna allen de Duitse nationaliteit en dat gold grotendeels ook voor het leken-personeel. Er waren tientallen zorginstellingen en kloosterscholen met internaten, geleid door vrouwelijke congregaties. Ook meer noordelijk werden instituten gesticht, bijvoorbeeld rond Nijmegen, in de Achterhoek en in Twente. Von Bismarck had het vooral gemunt op de machtige jezuïetenorde; ordeleden betrokken daarop leegstaande Limburgse kastelen in Exaten, Bleijenbeek en Wijnandsrade, door katholieke adel beschikbaar gesteld.[7] Later bouwden de jezuïeten pal op de grens in 's-Heerenberg, het St.Bonifatiushuis en in 1893 in Valkenburg (Limburg) het imposante St.Ignatiuscollege, destijds het grootste gebouw in de provincie.[8]

De Nederlandse liberale en protestantse pers was destijds niet zo happig op de katholieke gasten. In Den Haag was de minister van Buitenlandse Zaken nog wel enigszins bevreesd om in politieke verwikkelingen met de Duitse staat te geraken, maar de minister van Justitie zag geen aanleiding om hen te weren, zo meldde hij de Tweede Kamer. De regering achtte de vigerende wetgeving afdoende en bovendien hield zij 'naauwlettend toezigt, doch meent, zoolang die vreemdelingen zich rustig gedragen en geene internationale betrekkingen in gevaar stellen, niet verder te moeten gaan en hen in het genot der bekende Nederlandsche gastvrijheid te bemoeijelijken.'[9] Dat beleid kon er wel toe leiden, dat in 1876 de uit Duitsland gevluchte bisschop van Paderborn, Konrad Martin, die vanuit Limburg zijn bisdom bleef aansturen, na protesten uit Berlijn op aandrang van de minister van Buitenlandse Zaken werd uitgewezen. Ook werden in Vaals de redemptoristen verzocht hun contacten met Aken te minimaliseren 'met het oog op mogelijke verwikkelingen' met Duitsland.[10]

De 'Duitse' grenskloosters in Limburg, Gelderland en Overijssel bedienden vooral het katholieke volksdeel in het Rijnland en Westfalen. Naast novicen, trokken duizenden Duitse kinderen naar de kloosterscholen en internaten voor degelijk katholiek onderwijs in het Duits. Dat genereerde veel inkomsten voor de kloosters, die sterke sociale en economische banden bleven houden met hun orde in Duitsland. De grenskloosters kenden tot 1914 een enorme bloei. Tijdens de Eerste Wereldoorlog dienden honderden Duitse paters, broeders en zusters vrijwillig in Duitse veldlazaretten. Paters gingen ook in het leger als aalmoezenier of om te vechten voor *Kaiser und Vaterland*. Ook het Derde Rijk toonde na 1933 speciale interesse voor de *Volksgenossen* in de grenskloosters. *Gestapo*-agenten controleerden het drukke sociale verkeer met de *Heimat* en volgden de katholieke vluchtelingen die onderdak vonden achter Nederlandse kloostermuren.

7 Rita Müllejans, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preußischen Kulturkampfes* (Aachen 1992). De Coninck, *Les uit Pruisen*, 312-330. In de eerste golf trokken naar schatting circa 1300 Duitse kloosterlingen over de grens. De decennia daarna stichtten veel Duitse ordes nederzettingen in Nederland. In 1875 stichtte Arnold Janssen (1837-1909) uit Goch een eerste klooster in Steyl-Tegelen, St.Michael voor wereldwijd missiewerk; de enorme Steyler drukkerij leverde drukwerk in vele talen en grote oplages voor Duitsland.

8 Gesticht als Collegium Maximum voor filosofie en theologie. Met sterrenwacht en bibliotheek met 100.000 banden; het instituut telde in 1895 circa driehonderd voornamelijk Duitse studenten.

9 Geciteerd uit De Conink, *Les uit Pruisen*, 318; Behandeling Rijksbegrooting. *Bijlagen tot de Handelingen der Staten-Generaal. Tweede Kamer 1875-1876*.

10 De Conink, *Les uit Pruisen*, 318-323. Bisschop Martin vestigde zich in België.

St. Ignatiuscollege Valkenburg

In de jaren 1930 telde Duitsland zo'n 660 mannenkloosters, een verdubbeling sinds de Eerste Wereldoorlog en daarnaast was ook het aantal kloosterzusters met 40% gestegen. In die forse groei zag het regime een bedreiging. De politieke en economische macht moest worden afgebroken, omdat dit gesloten elitekorps – de 'Kampftruppe des Papsttums' – de katholieke gemeenschap ideologisch voedde.[11] Om de katholieke oppositie te breken moesten de kloosters worden geëlimineerd, zo schreef propagandaminister Joseph Goebbels in zijn dagboek:

> 'Die Orden müssen aufgelöst, den Kirchen die Erziehungsberechtigung genommen werden. Nur so kriegen wir sie in einigen Jahrzehnten klein. Dann fressen sie uns aus der Hand.'[12]

Vooral de jezuïeten, met hun intellectuele kracht en rijkdom, werden door de nationaalsocialisten gehaat, al was er ook stille bewondering voor de discipline en tucht binnen hun orde. Dat wilden zij in eigen gelederen ook bereiken. Zo betitelde Hitler de *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler ooit schertsend als een 'Ignatius von Loyola im guten Sinne'.[13]

Gestapo aan de kloosterpoort

De anti-katholieke politiek van Berlijn werkte rechtstreeks door op Nederlandse bodem. De 'Duitse' kloosters in Nederland kregen al vroeg bezoek van de *Gestapo*. In juli 1934 rap-

11 Annette Mertens, *Himmlers Klostersturm. Der Angriff auf katholische Einrichtungen im Zweiten Weltkrieg und die Wiedergutmachung nach 1945* (Paderborn 2006).
12 Joseph Goebbels (E. Fröhlich ed.), *Tagebücher, 1 Aufzeichnungen* 1923-1941, Bd IV, (München 1998-2004) 135, 12 mei 1937.
13 Geciteerd uit: Mertens, *Himmlers Klostersturm*, 52.

porteerde brigadecommandant Kramme van de marechaussee in Vaals aan de CID in Den Haag, dat hij twee rechercheurs uit Aken aan de tand had gevoeld. Zij hadden de prior van het redemptoristenklooster op zo'n honderd meter van de grens gevraagd naar de namen van Duitse burgers die de retraites en diensten bezochten. De prior was eerder al eens ontboden op het politiebureau in Aken, waar hem werd gevraagd of er tijdens de diensten tegen de Duitse staat werd gepreekt. Het duidelijke antwoord van de prior daarop was 'dat de preken op Nederlandsch grondgebied werden gehouden en dit buiten hun bevoegdheid lag', aldus Krammes rapport.[14] Hij meldde ook nog aan Den Haag dat de Vaalser parochiekerk geregeld door Duitse rechercheurs werd bezocht. Dat gold zeker voor de populaire zondagse kinderdienst, die bestemd was voor gezinnen in de aanpalende Duitse wijk *Vaalserquartier*. Duitse rechercheurs bleven naar Vaals komen. In oktober 1935 rapporteerde een *Gestapo*-spion dat pater Kreutz in het redemptoristenklooster tegen een groep leken op retraite had gezegd: 'Laßt die andern die Hand hochheben, wir machen das Kreuzzeichen; laßt die andern marschieren, wir beten.' Twee maanden later verbood de *Gestapo* in Aken zo'n vijftig Duitse katholieken de deelname aan een leken-retraite in Vaals.[15]

De bedrijfsvoering van de grenskloosters onder druk

De ordes kwamen in Duitsland steeds verder onder druk te staan door felle perscampagnes en nieuwe maatregelen. Rond 1935 vonden de geruchtmakende *Devisen- und Sittlichkeitsprozesse* plaats. In de pers werden enkele schrijnende gevallen van seksueel misbruik en geweld achter de kloostermuren flink opgeblazen. Dat gold ook voor overtredingen van het eerder geschetste strenge deviezenbeleid. Dit monetaire beleid raakte congregaties en vooral de grenskloosters in de kern; er ging immers geregeld geld naar filialen elders in de wereld en buitenlandse hypotheken moesten worden afgelost. Niet aangemelde internationale transacties, evenals stiekeme geldsmokkel werden voortaan gezien als ondermijning van de 'volksnationale' economie. Voor deze delicten werden in het Derde Rijk ruim honderd paters en zusters van 35 verschillende congregaties veroordeeld tot hoge geldboetes en celstraffen. De gelijkgeschakelde pers sneerde over huichelachtige 'undeutsche' ordes die zich verrijkten ten koste van het Duitse volk.[16]

Ook de Duitse grenskloosters werden het mikpunt van 'spontane' demonstraties. In 1935 marcheerde net over de Nederlandse grens in het al genoemde *Vaalserquartier* de *Hitlerjugend* schimpliederen zingend over straat. De rector van het Vaalser redemptoristenklooster, pater Brinkmann, was namelijk kort tevoren in Duitsland gearresteerd wegens *Devisenschiebung*. Hij had Duitse waardepapieren onder zijn pij Duitsland 'eingesmuggelt', om die daar tegen een hogere koers te verzilveren. De opbrengst had hij terug naar Vaals gebracht. Rector Brinkmann kreeg in november 1935 een gevangenisstraf opgelegd van tien maanden en een boete van bijna 25.000 RM. Dat was nog redelijk mild vergeleken met de straf die lotgenoten

14 Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940; 12236, rapport voor ministers van Justitie en van BiZa, 27 juli 1934, http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst (Gezien 9 augustus 2021).
15 Bernhard Vollmer, *Volksopposition im Polizeistaat. Gestapo- und Regierungsberichte 1934-1936* (Stuttgart 1957) 307 en 334.
16 Petra Rapp, *Die Devisenprozesse gegen katholische Ordensangehörige und Geistliche im Dritten Reich* (Bonn 1981). Het *Gesetz über die Devisenbewirtschaftung vom 4. Februar 1935* was de wettelijke basis voor een wirwar aan regeltjes waardoor men snel in overtreding was.

kregen.[17] In april 1936 kreeg pater Ludwig, hoofd van de missionarissen van het Heilig Hart uit Düsseldorf, ruim drie jaar cel voor betalingen aan de nederzetting in Sittard. Opmerkelijk genoeg was in dit geval een ordegenoot in Sittard de informant. Nadat deze *V-Mann* in mei 1935 over de financiële transacties had 'geklikt', waren in Duitsland zes paters en broeders in *Schutzhaft* genomen om te voorkomen dat ze over de Nederlandse grens zouden vluchten.[18]

Berlijn beschouwde deze grenskloosters als Duitse instellingen. De anti-katholieke maatregelen hadden meteen grote impact op de bedrijfsvoering. Veel grenskloosters dreven, zoals we zagen, op de inkomsten uit Duits onderwijs in pensionaten voor Duitse kinderen. Na 1933 werd de betaling van pensiongelden door de ouders ernstig belemmerd door de deviezenpolitiek. Bovendien weigerden de Duitse consulaten in Nederland vaak de vereiste paspoorten en reisdocumenten voor leerlingen en personeel af te geven. Voortaan werd door Berlijn beslist welke Duitse leraar er in Nederland voor de klas mocht staan. Fanatieke lokale partijleden klikten over de politieke houding van de leraren en het Duitse lekenpersoneel in deze kloosters.[19] En op elke nationale feestdag moest de hakenkruisvlag aan de kloostergevels wapperen, zo luidde de instructie van het Duitse consulaat.[20]

Het bleef niet bij instructies alleen. In maart 1938 hield het *Auswärtige Amt* een inspectietocht langs enkele kloosters. In Sittard kreeg de rector al meteen aan de kloosterpoort een uitbrander omdat er geen Duitse vlag uithing voor dit hoge bezoek. Volgens het verslag van de rector controleerde inspecteur Falke eerst of er een Hitlerportret in elke klas hing en of *Mein Kampf* op de boekenplank stond. Ook vroeg hij of de nationaalsocialistische wereldbeschouwing en de rassenleer op het lesrooster stonden. In de klas testte hij de kennis van de leerlingen over Hitler en Goering. Ook vroeg hij of thuis de partijkranten werden gelezen en of er naar de Duitse radio werd geluisterd. Ten slotte vroeg Falke: 'Wie zijn de vijanden van Duitsland?' Het voorzichtige antwoord van de kinderen: de bolsjewisten. 'Wie nog meer, weiter, weiter…' drong Falke aan. Aarzelend volgden: de joden, de buitenlandse pers. 'Jullie vergeten nog', zo vulde Falke zelf aan, 'de stiekeme heimtückische, achterbakse vijanden die jullie allemaal kennen', waarmee hij de 'zwartrokken', de katholieke clerus bedoelde.[21] Ook andere Limburgse kloosterscholen kregen zo'n intimiderend bezoek van de inspecteur, die werd vergezeld door consul Weyrauch. De rectoren van Steyl en Sittard deden geschrokken verslag aan de Nederlandse politie. Zij noemden ook de pesterijen van de consul, die hen voor allerlei futiliteiten liet opdraven en daarbij dreigde met intrekking van de papieren van het personeel. Uit vrees voor represailles vroegen de rectoren om geheimhouding van hun beklag.[22]

Deze inspectie bleek een voorbode voor rigoureuze Berlijnse maatregelen. In augustus 1938 werd per decreet zonder enige toelichting de erkenning van alle kloosterscholen in het buitenland ingetrokken. De examens waren niet meer geldig en dat betekende praktisch het einde van deze opleidingen. Dit lot trof onder meer de scholen en pensionaten in Vlodrop,

17 Rapp *Devisenprozesse* 123 e.v.; Brinkmann kreeg een milde straf, omdat hij in de Eerste Wereldoorlog vrijwillig als *Soldatenpfarrer* had gediend, waarvoor hij een keizerlijke onderscheiding had ontvangen.
18 Dierker, *Himmlers Glaubenskrieger,* 177 en 178.
19 Diverse oordelen RDG-Venlo over medewerkers SVD-Steyl 1938 en 1939, in: NIOD, 088 NSDAP NL, inv.nr. 606.
20 Jens Waibel, *Die deutschen Auslandsschulen – Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches* (Frankfurt 2010).
21 Rijksrechercheur Erasmus aan PG Den Bosch, 23 april 1938, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 211.
22 Ibidem.

Baexem, Sittard, Steyl en Vaals. Bij het grote St. Ignatiuscollege in Valkenburg was het aantal studenten en novicen al gehalveerd. De exploitatie stond onder zware druk. Extern personeel werd ontslagen en een deel van de rijke boekencollectie verkocht. Van lieverlee werden in de binnentuin aardappelen verbouwd.[23] Vanwege de penibele situatie liet de bisschop van Roermond speciale collectes toe tijdens de mis in diverse Limburgse parochies. In Steyl raakte het Missiehuis St. Michael van de Duitse SVD-orde in grote nood, omdat de grote drukkerij al decennia vooral draaide op de leveringen aan talloze Duitse congregaties. Deze inkomstenbron viel nu weg. In 1935 had de generaal-overste van de *Gestapo* al een verklaring moeten ondertekenen dat hij, op straffe van zware economische sancties, geen 'onderdak, hulp of steun' zou geven aan gevluchte katholieken.[24] Na moeizaam overleg met de *Reichsdevisenzentrale* en de betrokken ministeries in Berlijn en Den Haag mocht er nog op beperkte schaal met Duits papier en materiaal in Steyl gedrukt worden. De export naar Duitsland was echter haast onmogelijk, vanwege gebrek aan contanten. Via een kantoortje net over de grens in Kaldenkirchen bleef beperkt zakelijk verkeer mogelijk.[25]

Zo kwamen de meeste Duitse ordes aan de Nederlandse grens steeds verder in de knel. Slechts een enkel grensklooster stond positief tegenover het Derde Rijk. In het buurtschap Mamelis in Vaals, op een steenworp van de grens, hield de Nederlandse politie de Abdij St. Benedictusberg van de Duitse tak van de benedictijner orde nauwlettend in de gaten. De Duitse abt Romualdus Wolters dweepte openlijk met het nationaalsocialisme en had warme contacten met de Limburgse NSB-leider, Max graaf de Marchant et d'Ansembourg. Abt Wolters ontving ook NSB-leider Anton Mussert en diens plaatsvervanger Kees van Geelkerken in zijn klooster. In deze abdij konden katholieke NSB-ers, nadat de bisschoppen in mei 1936 NSB-leden hadden uitgesloten van de sacramenten, ongestoord ter communie gaan. Ze konden er zelfs in NSB-ornaat trouwen. De Vaalser politie nam in deze abdij stapels nazidrukwerk in beslag en in november 1938 werd pater Thomas als nazipropagandist op last van de burgemeester uitgewezen naar Duitsland.[26]

6.2 Katholieke vluchtelingen – pater Muckermann en tijdschrift *Der Deutsche Weg*

Er vluchtten steeds meer katholieke functionarissen en politici naar Nederland, echter niet in de aantallen die kenmerkend waren voor de linkse oppositie en de joodse gemeenschap. De katholieken konden terecht bij het centrale *RK Comité voor slachtoffers van geloofsvervolging*, dat werd geleid door Josef Schmutzer, hoogleraar mineralogie aan de Utrechtse Universiteit. Op het Utrechtse bureau regelden zo'n twintig vrijwilligers – voornamelijk Duitsers – allerlei praktische zaken. In het oprichtingsjaar 1936 werden zo'n 130 mensen geholpen.

23 Klaus Schatz, *Geschichte der deutschen Jesuiten (1814-1983), Bd III, 1917-1945* (Münster 2013) 122.
24 Erasmus aan PG Den Bosch, 9 december 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 180.
25 Missiehuis Steyl aan RVD, 14 maart 1940, in: NA, 2.09.45 RVD, inv.nr. 652. Steyl drukte het populaire missietijdschrift *Stadt Gottes* en de *St-Michaëls Almanak* in oplages van vele honderdduizenden exemplaren.
26 Brauer, 'Grenskloosters', 2016, 51. Lambertus Moonen OSB, 'Abdij St. Benedictusberg', in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Jaarboek 2004* (Valkenburg aan de Geul 2004) 250-345. Friedrich Muckermann (N. Junk ed.), *Im Kampf zwischen zwei Epochen. Lebenserinnerungen* (Mainz 1973) 612 en De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 1, 353 e.v.

DDW
KATH. WOCHENZEITUNG
In 30 Ländern erscheint:
DER DEUTSCHE WEG
FÜR WAHRHEIT FREIHEIT RECHT
ARMA VERITATIS
Es ist so weit!

Brochure uitgegeven in Oldenzaal 1934

DER DEUTSCHE WEG
Ein Blatt für deutschsprechende Katholiken.
Tragikomische Enthüllungen

Covers 1934 en 1937

Deutschland..
Wohin?
der Nationalsozialismus
eine religiöse Erscheinung

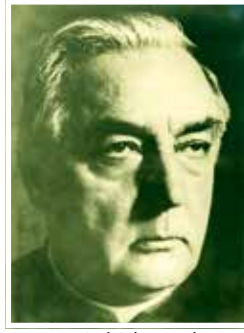

Pater Friedrich Muckermann sj (1883-1946)
(Archiv der Deutschen Provinz der Jesuiten)

In de eerste helft van 1939 kwamen er al bijna tweeduizend nieuwe hulpverzoeken binnen; het comité had toen in totaal zo'n vijfduizend Duitse en Oostenrijkse katholieke vluchtelingen geholpen. Er werd informatie verstrekt, onderdak geregeld en bemiddeld bij de emigratie naar elders. In april 1939 kwam er een opvangplek speciaal voor katholiek gedoopte joodse vluchtelingen in een klooster in het Zeeuwse Sluis.[27] Ook de grenskloosters vingen regelmatig katholieke vluchtelingen op. Bedreigde Duitse ordegenoten, zoals de bekeerde, *konvertierte,* joodse kloosterlingen, weken uit naar een nederzetting van hun orde in Nederland. Onder hen was de filosofe, zuster Edith Stein, die na de *Kristallnacht* in 1938 uit Keulen vluchtte naar het karmelietessenklooster in Echt.[28]

27 Jaarverslag RK Vluchtelingencomité, juli 1939, in: NA 2.09.45 RVD, inv.nr. 528. Mei 1940 waren er nog 115 vluchtelingen, die via omwegen in Westerbork terecht kwamen.
28 Filosofe Edith Stein (1891-1942) uit Breslau, katholiek gedoopt in 1922, trad in 1933 in bij de karmelietessen in Keulen als Teresa Benedicta van het Kruis. Zij werd in Echt met haar zus Rosa op 2 augustus 1942 opgepakt en een week later in Auschwitz vermoord. https://www.deutsche-biographie.de/sfz114175.html (Gezien 9 augustus 2021).

Muckermann en de brochure *Deutschland wohin?*

De *Gestapo* had het vooral gemunt op de gevluchte katholieken die politiek actief bleven langs de Nederlandse grens. De bekendste was pater Friedrich Muckermann, die in de zomer van 1934 uit Münster naar Twente was gevlucht. Kort na aankomst publiceerde hij in Oldenzaal de kritische brochure *Deutschland wohin?* en startte daar het weekblad *Der Deutsche Weg*. Dit oppositieblad bleef tot mei 1940 een ware kwelgeest voor het Duitse regime. Door de scherpe pen en zijn gezag werd de pater een geducht tegenstander van het regime. Veelzeggend voor zijn pioniersrol is dat in nazi-jargon oppositionele katholieken steevast werden aangeduid met de term 'Muckermänner'. De *Gestapo* volgde deze 'fanatischer Hetzer gegen Deutschland' in Nederland dan ook op de voet.[29] De pater verbleef onder andere in kloosters in Glanerbrug, Oldenzaal, Nijmegen en Valkenburg, waar hij had gestudeerd. De gastvrijheid die hij genoot in de Nederlandse kloosters werd gedoogd door de Nederlandse overheid, maar zat Berlijn behoorlijk dwars. Zo sterk zelfs, dat negen jaar later rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart – op 19 mei 1943 in Hengelo – in een publieke toespraak nog refereerde aan Muckermanns verblijf in het Valkenburgse klooster. Hoezo was Nederland destijds neutraal geweest, hekelde de rijkscommissaris,

> 'wanneer men dat misbaksel van afgunst en duivelsch denken daarginds, dien pater Muckermann, die alles wat Duitsch en nationaal-socialistisch is, heeft belasterd, wanneer men dien hierheen haalt en hem in het vroegere klooster te Valkenburg, als in de centrale van een giffabriek en van propaganda laat doen wat hij wil?' [30]

Friedrich Muckermann had een warme band met Limburg: in 1899 was hij in Bleijenbeek ingetreden bij de jezuïeten. Later studeerde hij filosofie en theologie aan het St. Ignatiuscollege in Valkenburg.[31] Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij als veldaalmoezenier in bolsjewistische krijgsgevangenschap geraakt. In december 1919 kwam hij vrij en pakte de studie weer op in Valkenburg. Vanaf 1925 leidde Muckermann in Bonn, en later in Münster, het toonaangevende katholieke literair-culturele maandblad *Der Gral*. Ook startte hij de *Katholischen Korrespondenz*, een internationale persdienst. Als publicist en spreker bestreed hij eerst het bolsjewisme, maar al snel zag hij een acuter gevaar in het aanstormende fascisme in eigen land. Volgens Muckermann was er voor katholieken geen vrij leven meer mogelijk in de totalitaire nationaalsocialistische staat. Zo reageerde hij fel op *NSDAP*-'chef ideoloog' Alfred Rosenberg, die in 1934 in het boek *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* de beschaving en wereldgeschiedenis op racistische basis had verklaard. Muckermann noemde deze wereldbeschouwing een *Ersatzreligion*, een surrogaat religie, of *Neuheidentum,* dat de christelijke beschaving bedreigde. Hierover en over de repressie van de Duitse katholieken, schreef hij brochures en artikelen, vaak onder pseudoniem. De pater moest erg op zijn hoede zijn. Hij sprak en preekte vaak in Münster en omgeving, maar er was altijd wel een informant onder zijn gehoor.

29 'Der Jesuitenorden. Leitheft des Chefs des Sicherheitshauptamts des Reichsführers SS, nr. 10, augustus 1937', in: H. Boberach, *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944* (Mainz 1971) 260.

30 *De Graafschapsbode*, 21 mei 1943. Rede op een massabijeenkomst van arbeiders bij Stork-Hengelo op 19 mei 1943. De toespraak was een reactie op de landelijke april-mei stakingen en werd ook als brochure uitgegeven.

31 Hubert Gruber, *Friedrich Muckermann S.J. 1883-1946. Ein katholischer Publizist in der Auseinandersetzung mit dem Zeitgeist*, (Mainz 1993) en H. Gruber, 'Muckermann, Friedrich', in: *Neue Deutsche Biographie* 18 (1997) 258-260.

Op 30 juni 1934 rekende de *NSDAP*-top in de beruchte *Nacht der langen Messer* bloedig af met zo'n tweehonderd belangrijke interne en externe tegenstanders, onder wie enkele vooraanstaande katholieken.[32] Muckermann verwachtte daarna elk moment 'aan de beurt' te zijn, zeker toen een *Gestapo*-man uit Berlijn met enkele onnozele vragen voor zijn bureau in Münster stond. Hij besloot zo snel mogelijk te vertrekken. Toen hij een serie preken hield in de regio Gronau, kon hij ter plekke de grenssituatie verkennen. Op 14 juli 1934 vergezelde hij een priester op een visitatietocht in de buurt en stak op een landweggetje de grens over. Voor de 50-jarige pater was het een emotioneel afscheid van de *Heimat*, dat uiteindelijk definitief bleek te zijn. Muckermann woonde korte tijd in Glanerbrug in het grote redemptoristenklooster aan de oevers van de Glanerbeek, die op deze plek de Nederlands-Duitse grens vormt.[33] Zijn kloosterkamer zag uit op de grensovergang en Muckermann constateerde weemoedig hoe 'am nahen Schlagbaum die armen Reisenden auf Herz und Nieren untersucht wurden.'[34] Kort daarna verhuisde hij naar het franciscanessenklooster bij het ziekenhuis in Oldenzaal.

Weekblad *Der Deutsche Weg* uit Oldenzaal

In het klooster in Glanerbrug ontmoette Muckermann de 38-jarige Joseph Steinhage, een naar Nederland uitgeweken Duitse journalist. Steinhage was in Essen voorzitter geweest van de katholieke *Zentrumspartei* en was in Münster redacteur van het kerkblad van het bisdom. Hij voerde ook de redactie over de *Deutsche Post für Holland*, een informatieblad voor Duitse katholieken in Nederland. Daarvoor kwam hij regelmatig in Nederland, zeker toen in 1933 de firma J. Verhaag in Oldenzaal het blad ging drukken.[35] Tijdens hun ontmoeting besloten de twee emigranten tot samenwerking. Op de basis van de kwakkelende *Deutsche Post* en het bijbehorende adressenbestand ontstond het weekblad *Der Deutsche Weg* als nieuwe spreekbuis voor Muckermann. Al op 12 augustus 1934 verscheen het eerste nummer in Oldenzaal bij uitgeverij-drukkerij Verhaag. De pater leverde de hoofdartikelen en Steinhage deed de organisatie en eindredactie.[36] Muckermann hield aanvankelijk nog contact met *Gral*-medewerkster Nanda Herbermann in Münster. Zij kwam de grens over met kleren, boeken en informatie en de pater gaf haar opdrachten en teksten mee terug.[37]

Der Deutsche Weg opende de aanval op het *Neuheidentum*; voor de redactie was dat geen politieke strijd, maar een geloofsstrijd. Deze positionering moest problemen voorkomen met de Nederlandse overheid, die immers politieke activiteiten van vreemdelingen verbood. Van de ondertitel *Organ für die deutschsprechenden Katholiken Hollands* viel al snel 'Hollands'

32 Enkele katholieke slachtoffers van de moordpartij: Alexander Glaser, van de Katholischen Aktion, Adalbert Probst, leider katholieke sportbond en architect Kuno Kamphausen van de Zentrumspartei.

33 Ricus Herstenberg, *Klooster Glanerbrug, 'n brug over de grens – Kloster Glanerbrug, Brücke über die Grenze* (Oldenzaal 1988). In 1884 bouwden de redemptoristen 'op een goeden steenworp van de Westfaalsche grenzen', aan de Glanerbrug, een hospitium. In 2013 zijn de laatste historische gevelresten van het klooster gesloopt.

34 Muckermann, *Im Kampf*, 573.

35 Notitie C.J.F. Stuldreher, *Enige bijzonderheden over het RK Emigranten-tijdschrift 'Der Deutsche Weg'*, mei 1965, in: NIOD, Archief 785 Notities voor het geschiedwerk, inv.nr. 133. Steinhages vrouw en vijf kinderen volgden in september; ze woonden aan de Bentheimerweg.

36 Ibidem; en 249-0183A Deutsche Weg. Zie ook: Gruber, *Muckermann*, 278.

37 Nanda Herberman, *Der gesegnete Abgrund, Schutzhäftling Nr. 6582 im Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (Nürnberg 1948).

af. In de zeven jaargangen die het blad uitkwam, wijzigde de ondertitel nog enkele malen, onder andere in *Für Wahrheit, Freiheit und Recht*, het motto van de *Zentrumspartei*.[38] Elk nummer van vier, later acht pagina's, bood een kroniek van de aanvallen op de katholieken in Duitsland. Betrouwbare Duitse bronnen smokkelden informatie het land uit. Die kwam terecht in rubrieken als *Weg ins Reich, Kleine Kronik, Flüsterecke* en *Feldpost*.[39] De titels van hoofdartikelen illustreren de intenties van het blad*: Verfolgung der Kirchen in Deutschland – Katholische Märtyrer – Versöhnung zwischen Christentum und Nationalsozialismus möglich? – Adolf Hitler am Scheidewege? – Die Spinnen im braunen Netz*. Regelmatig werd bericht over het lot van de kloosters: *Barmherzige Schwester... und Zuchthaus?*

In Duitsland kwam *Der Deutsche Weg* meteen op de lijst van verboden bladen. De *Gestapo Aachen* rapporteerde in oktober 1934 aan Berlijn: 'Sie hat an Gehässigkeit der Schreibweise wohl von Nummer zu Nummer zugenommen.'[40] Ook een rapport van het *Sicherheitshauptamt* uit 1937 vermeldde de 'ausgesprochen gehässige Haltung und Tonart' van het blad, dat gezien de berichtgeving kennelijk nog steeds veel nieuwsbronnen in het *Reich* had.[41] De oplage van *Der Deutsche Weg* lag rond de drieduizend stuks, die per post naar abonnees in zo'n vijftig landen gingen. Een leveringslijst voor Nederland uit april 1940 gaf zo'n duizend stuks aan.[42] Aanvankelijk werden ook exemplaren in blanco enveloppen naar Duitsland gestuurd, steeds vanuit andere plaatsen. *Staatspolizeistelle Münster* probeerde die zendingen te onderscheppen. Dat lukte behoorlijk in Gronau en op de postkantoren op de stations in Rheine en Münster, waar in 1934 en 1935 van elke editie honderden stuks in beslag werden genomen.[43] De adressen van de abonnees waren overigens al snel bekend bij de *Gestapo,* die vervolgens ter plekke regelmatig binnenviel voor een intimiderende huiszoeking. Geregeld werden derhalve pakketjes vanuit Oldenzaal over de grens gesmokkeld. Het was zeer gevaarlijk om *Der Deutsche Weg* in huis te hebben en daarom waren er geheime plekken waar men het blad veilig kon lezen. In Limburg lag *Der Deutsche Weg* gewoon in de stationskiosken, zo constateerde de *Gestapo* in Aken. Die verzocht het Duitse consulaat in Heerlen om een abonnement te nemen en het blad door te sturen. De *Gestapo* probeerde ook in Oldenzaal in de redactie van het blad binnen te dringen.

38 Andere ondertitels: *Katholisches Wochenblatt gegen nationalsozialistische und bolschewistische Welterneuerung* en ook *Katholisches Wochenblatt gegen die Irrtümer der Zeit und für christliche Lebenserneuerung*. Een analyse in: Carel ter Haar, 'P. Friedrich Muckermann S.J. und "Der deutsche Weg"', in: W. Frühwald en H. Hürten ed., *Christliches Exil und christlicher Widerstand* (Regensburg 1987) 275-328. Digitaal in de verzameling Exilpresse van Deutsche National Bibliothek: *(www.dnb.de)*.

39 Steinhage deed het meeste redactionele en praktische werk, zeker nadat Muckermann in 1935 Nederland had verlaten. Steinhage kreeg hulp van zijn gezin. De pater bleef wel structureel (hoofd)artikelen aanleveren. De herinneringen *Im Kampf* en de brochure *Der Deutsche Weg* (Zürich 1946) suggereren ten onrechte dat de pater het blad al die jaren nagenoeg in zijn eentje volschreef. Gruber, *Muckermann* 278 en Notitie Stuldreher, in: NIOD 785, inv.nr. 133. Zie ook: 'Josef Steinhage zag profetie vervuld', in: *Dagblad van het Oosten,* 11 augustus 1984.

40 Lagebericht Gestapostelle Aachen für September 1934, in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 1.

41 Emigrantenpresse und Schriftum, Leitheft des Chefs des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS, nr. 9, maart 1937, in: Boberach, *Berichte des SD und der Gestapo* 239.

42 Notitie Stuldreher, in: NIOD 785, inv.nr. 133. De Nederlandse distributielijst in: Katholiek Documentatie Centrum (KDC), 1293 Weekblad Der Deutsche Weg (WDW), inv.nr. 14. Muckermann noemt in *Im Kampf* 5000 abonnees; dat is te veel gezien de informatie van Steinhage.

43 Meldingen Staatspolizeistelle Münster 1934 en 1935, in: LAV NR.W Westfalen, Oberpräsidium Münster, inv. nr. 5028.

Eenmaal bood een 'gevluchte priester' zijn diensten aan als medewerker, maar het bleek een *Gestapo*-infiltrant te zijn.[44]

De abonnees in het katholieke Oostenrijk werden na de *Anschluss* in maart 1938 onbereikbaar. Dat was een gevoelige klap voor de uitgevers. *Der Deutsche Weg* was immers afhankelijk van abonneegelden en giften. Zo had de aartsbisschop in Utrecht bij de start duizend gulden geschonken. Daarnaast genereerden de vele spreekbeurten van Muckermann inkomsten. Op 22 november 1934 sprak hij in het parochiehuis in Oldenzaal over het thema 'Die alte Kirche und die neue Welt'. Een *Gestapo*-informant uit Münster telde 28 aanwezigen en constateerde dat de pater zeer handig openlijke kritiek vermeed, maar impliciet zeer negatief over het nationaalsocialisme sprak.[45] Er volgden voordrachten in Nijmegen, Roermond, Heerlen, Eindhoven en voor het katholieke studentencorps *Sanctus Thomas Aquinas* in Amsterdam. Ook deze 'staatsfeindliche' optredens ontgingen de *Gestapo* niet, evenmin als de brochure *Warum dieser Klostersturm?,* die Muckermann in 1935 onder het pseudoniem Fidelis Günther bij uitgeverij Verhaag in Oldenzaal liet uitkomen.[46]

Katholieke netwerken in verzet

Muckermann beschikte over een groot internationaal netwerk. Vanaf de start kreeg *Der Deutsche Weg* bijdragen uit katholieke *Exil*-kringen, onder andere van de 30-jarige textielarbeider Theo Hespers. In Mönchengladbach was Hespers voor de sociaal-kritische katholieke jeugd betrokken bij politieke acties tegen de *NSDAP*. In april 1933 werd hij getipt dat zijn arrestatie op handen was. Hespers kon net op tijd in het Limburgse grensdorp Swalmen over de 'groene grens' glippen. Hij verbleef enige tijd bij de Duitse dominicanessen in het Venlose klooster Mariadal, dat werd geleid door zijn tante, zuster Christophora. Daarna vestigde hij zich met vrouw en kind in Roermond. Hij maakte kennis met Muckermann en schreef geregeld artikelen voor *Der Deutsche Weg*. Hespers is voor het *Exil*-verzet een boeiende figuur, omdat zijn arbeidershuisje in het afgelegen buurtschap Melick, op 5 km van de grens, in 1934 en 1935 een trefpunt werd voor Duitse grensgangers. Gevluchte katholieken, joden, socialisten en communisten liepen er in en uit.

Hespers raakte in Roermond bevriend met de 20-jarige pacifist en SDAP-er Max Behretz, een joodse radiotechnicus. Verwoed wandelaar Behretz kende het uitgestrekte groene grensgebied en de paden op zijn duimpje. Zo werd Hespers' adres een uitvalsbasis voor de smokkel van pamfletten het *Ruhrgebiet* in.[47] Er was ook contact met de communist Johan Zanders uit Heerlen, die grenswerk voor de *KPD* verrichtte, zoals hiervoor is beschreven. De *Gestapo* deed verschillende pogingen om in het netwerk in Roermond te infiltreren. Bij een poging hen in augustus 1933 over de grens te ontvoeren, konden zij maar ternauwernood ontsnappen. Een jaar later zette de *Gestapo* bij Vlodrop een 'omgedraaide' communist in om hen over de grens te lokken – tevergeefs. Het gevaar kwam echter van dichtbij, namelijk van Hespers'

44 Notitie Stuldreher, in: NIOD 785, inv.nr. 133.
45 Staatspolizeistelle Münster aan Gestapo Berlijn, 28 november 1934, in: LAV NR.W W, Oberpräsidium Münster, inv.nr. 5034.
46 De brochure kwam op de lijst verboden publicaties. Zie: http://verbrannte-und-verbannte.de/list/804 (Gezien 9 augustus 2021).
47 H. van der Bruggen, 'Max Behretz (1913-1942). Het verzet van een vredesactivist in Roermond', in: *Spiegel van Roermond* (2011) 65-97.

buurman die als koerier was ingezet. Deze stroper en gauwdief 'Pruusse Joep' ging vanaf 1936 als betaalde informant voor de *Gestapo* werken. Vele verzetsberichten en smokkelmateriaal bracht hij regelrecht naar de *Gestapo* in Mönchengladbach. Door zijn verraad zijn tientallen tegenstanders rond Mönchengladbach in handen van de *Gestapo* gevallen. In maart 1935 vaardigde de Duitse Justitie een arrestatiebevel uit voor Max Behretz en Theo Hespers werd de Duitse nationaliteit ontnomen.

Na officiële protesten van de Duitse regering over de smokkel van *Hetzschriften*, moest Hespers van de Nederlandse justitie verhuizen. Het verzetswerk werd voortgezet vanuit Helmond en later Eindhoven. Hespers richtte met de in 1934 naar Nederland gevluchte 36-jarige politieke publicist Hans Ebeling het verzetsblad *Kameradschaft - Schriften junger Deutscher* op. Vanuit het *Exil* wilden ze Duitse jongeren mobiliseren voor verzet tegen het naziregime. Het duo kreeg onder meer veel steun bij hun uitgaves van de Eindhovense Toos Verhagen, uit de links-pacifistische studentenbeweging en vooral van de socialiste Selma Meyer en haar Amsterdamse *Holland-Typing Office*, dat veel anti-nazi drukwerk leverde. Het lukte het netwerk *Kameradschaft* voortdurend materiaal Duitsland binnen te sluizen. De *Gestapo* deed verwoede pogingen het netwerk rond Hespers en Ebeling uit te schakelen.[48]

Een andere belangrijke nieuwsbron voor *Der Deutsche Weg* was het persbureau de *Katholieke Wereldpost* (KWP) uit Breda. Dit bureau was in 1927 opgericht door de jonge Nederlandse journalist Hein Hoeben, die een vriend en vertrouweling werd van Muckermann. Een informantennetwerk bracht de KWP allerlei nieuws over de vervolgingen in Duitsland. Het bureau was een belangrijke nieuwsbron voor katholieke bladen over de hele wereld. Hoeben werd in 1938 door de nazi's beschouwd als 'der Haupturheber der katholischen Auslandhetze gegen Deutschland'.[49]

6.3 Het netwerk van mgr Henri Poels

Der Deutsche Weg kreeg veel sympathie van de Nederlandse katholieke pers en had veel lezers in Nederlandse kloosters en pastorieën. De in 1936 in Utrecht aangetreden aartsbisschop mgr Jan de Jong beschouwde het als zijn lijfblad.[50] Op zijn beurt bewonderde Muckermann de stevige stellingname van het Nederlandse episcopaat tegen het nationaalsocialisme. In Heerlen lag *Der Deutsche Weg* op de leestafel van mgr Henri Poels in de Akerstraat, waar Muckermann vaak logeerde. Deze strijdmakker en vriend steunde het weekblad financieel en leverde artikelen. Ze hadden vijftien jaar eerder kennis gemaakt, toen Muckermann in Valkenburg studeerde.[51]

48 Ibidem. Zie ook: https://theo-hespers-stiftung.de/index.php/theo-hespers/kurzbiografie-theo-hespers (Gezien 9 augustus 2021). Een blog van kleindochter Nora Hespers over de familiegeschiedenis. https://www.die-anachronistin.de/ (Gezien 9 augustus 2021).

49 Hein Hoeben werkte als journalist in Duitsland voordat hij de KWP startte. Zie: Frank van Vree, 'Hoeben, Henricus Johannes Gerardus (1899-1942)', in: BWN http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/hoeben (Gezien 9 augustus 2021).

50 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 1, 557.

51 Muckermann, *Im Kampf*, 193.

Als hoofdaalmoezenier van sociale werken in Limburg was dr. Henri Poels van meet af aan een fel bestrijder van de 'Hollandse' NSB van Mussert. Maar hij zag al snel dat de brallerige Duitse nazipropaganda die na 1933 de Limburgse samenleving binnen drong een groter gevaar vormde. Van Muckermann kreeg hij informatie uit de eerste hand uit Duitsland en hij sprak daar vaak publiekelijk over. Op zondag 29 oktober 1933 waren in de afgeladen veilinghallen in Venlo achtduizend katholieken bijeen op de Katholieke Landdag. Poels sprak tot hen over de NSB en het lot van de katholieken in Duitsland. Hij vroeg zich af: 'Hoe is het bij God mogelijk dat katholieken dan naar zoo iets kunnen verlangen, (...) hoe er nog arbeiders zijn, die verlangen naar den knoet?' Hij sloot af met: 'Blijft trouwe katholieken en trouwe vaderlanders.'[52] Al sinds 1910 waakte Poels over de katholieke arbeiders en hij had gezien dat de snelle industrialisatie, in het bijzonder in de mijnbouw, de traditionele Limburgse rurale samenleving in een stroomversnelling had gebracht. Met de grote economische veranderingen kwamen ook nieuwe 'vreemde' mensen met andere gedachten de tamelijk gesloten katholieke gemeenschap binnen. Dat werkte ontwrichtend op de heersende katholieke waarden en normen en maakte de parochianen ontvankelijk voor nieuwe geluiden. Eerst streed Poels tegen het socialisme, maar toen de economische crisis in Limburg doorwerkte en de NSB in 1935 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten plotsklaps bijna 12% van de stemmen haalde – landelijk was het 7,9% – kwam hij in actie. 'Zijn' katholieke vakbonden en organisaties besloten al snel NSB-ers voortaan te weren.[53]

Poels mobiliseerde toen ook een groep jonge medewerkers, bestaande uit vrienden en vakbondsleiders die in woord én geschrift de NSB en de *NSDAP*-propaganda gingen bestrijden. Er waren genoeg podia beschikbaar: katholieke bladen, regionale kranten, vakbondsavonden, Poels' eigen Praatavonden en de Sociale Studieweken in Rolduc. Poels, in de pers vaak getypeerd als 'houwdegen in priestergewaad', nam zelf ook geen blad voor de mond. Geregeld riep hij Den Haag publiekelijk op tot steviger optreden tegen het Duitse 'nazigewroet' in de Limburgse grensregio. Hij had korte lijntjes naar katholieke ministers en Kamerleden. Met de bekende katholieke intellectuelen Anton van Duinkerken en Titus Brandsma zat hij korte tijd in het landelijk Comité van Waakzaamheid. Als adviseur van bisschop Guillaume Lemmens in Roermond had hij bovendien invloed op het bisschoppelijk beleid. Zo klonk Poels' stem duidelijk door in de stevige afwijzing van de NSB in de diverse herderlijke schrijvens die in alle Limburgse parochiekerken werden voorgelezen. In mei 1936 besloot het Nederlandse episcopaat NSB-ers uit te sluiten van de sacramenten.[54]

Bij de eerstvolgende verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1937 bleek de NSB-aanhang in Limburg ruim gehalveerd tot 5,3%. Historicus Vellinga concludeert in zijn onderzoek dat het 'fascistoïde gevaar was bezworen', dat Limburg in alle opzichten katholiek bleef en dat dit mede aan Poels te danken was.[55] Maar die zag inmiddels een groter gevaar opdoe-

52 *Limburger Koerier*, 30 oktober 1933. Biografische gegevens: J. Colsen, *Poels* (Roermond 1955) en M. Spiertz, 'Poels, Hendrikus Andreas (1868-1948)' http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/poels (Gezien 9 augustus 2021).

53 S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975) Vellinga stelt o.m. dat mensen vooral tot het fascisme werden aangetrokken door charismatische leiders, daar tegenover stonden volgens hem even charismatische bestrijders, zoals Poels.

54 Colsen, *Poels*, 582-588 en Vellinga, *Katholiek Zuid-Limburg*.

55 Conclusie onderzoek Vellinga, *Katholiek Zuid-Limburg*, 148.

men. De duizenden Duitsers die in het Limburgse mijngebied woonden en werkten, werden overladen met *NSDAP*-propaganda, onder druk gezet om politieke avonden bij te wonen en om zich aan te sluiten. Zo zag Poels hoe arbeiders handig naar talloze nationale vieringen werden gelokt met gemeenschappelijk *Eintopfessen*; dat klonk 'gemütlich', maar die stamppot was steevast omlijst met vaandels en opruiende strijdliederen. Deze Duitse arbeiders waren volgens Poels inmiddels ook geen stevige katholieken meer: 'In hun hart zijn ze al half socialist!'[56] Daarin zag hij een groot risico; als zij overstag gingen, zouden ook de Limburgse collega's en buren besmet raken.

Gestapo-agenten in Limburg, ergernis in Den Haag

Pater Muckermann was vaak in Heerlen en Poels vroeg hem te spreken op de Sociale Week, pal op de grens in Kerkrade. Daar, in de oude abdij Rolduc, nodigde Poels sinds 1925 elk jaar in augustus zo'n vierhonderd prominenten uit voor een katholieke reflectie op actuele politiek-maatschappelijke kwesties. Na lezingen door wetenschappers, politici en geestelijk leiders werd er druk gedebatteerd. Het katholieke antwoord op het opkomende fascisme, nationaalsocialisme en communisme stond geregeld op de agenda in Rolduc. De pers schreef uitvoerig over deze conferenties. Onder de deelnemers was altijd ook wel een katholieke minister, een parlementslid of een bisschop te vinden. Ook waren er Duitse gasten: prominente katholieke *Zentrums*-politici en vakbondsleiders en na 1933 vrijwel zeker ook een *Gestapo*-informant. Om niet met Den Haag en het gevoerde buitenlandbeleid in conflict te komen, kon Poels in Rolduc geen al te directe kritiek uiten op het bevriende buurland. Daarom sprak hij bij de opening van de IIe Sociale Studieweek in 1935 cynisch verhullend over het uitgebroken delirium van *Blut und Erde* 'in een machtig, op zijn grootsch en schoon verleden met recht nog trotsch naburig land'.[57] Volgens hem was het daar een ware hel voor miljoenen arme werklozen. Op deze IIe editie sprak ook pater Muckermann over *Soziale Aktion und religiöse Wirklichkeit*. 'Nur im Katholizismus (...) gibt es wahre Totalität', hield hij zijn gehoor voor, aldus het verslag van de conferentie in *Der Deutsche Weg*.[58]

In de media trok echter vooral de speech van vakbondsman Jos Maenen de aandacht. Hij sprak over de zeer actieve 'NSB-spionnen' in Limburg. Voorzitter Poels wees daarop ook nog op de infiltratie door *Gestapo*-agenten en hekelde het lakse optreden van de katholieke minister van Justitie Van Schaik tegen dit dreigende gevaar. Poels' uitspraak kwam breeduit in de pers. Dat was vervelend voor de minister. Procureur-generaal Speyart van Woerden vroeg Poels daarom om nadere feiten en namen, zodat actie kon worden ondernomen. Poels weigerde, omdat daarmee personen in gevaar zouden komen. Het was volgens Poels voor iedereen overduidelijk dat in Limburg een ware tirannie werd uitgeoefend op Duitse katholieken door de plaatselijke *Reichsdeutsche Gemeinschaft,* die daar optrad 'als was Nederland een stuk van Duitschland'.[59]

56 R. Dieteren ed., 'Dr. H.A. Poels. Een stuk leven. Beschouwingen van een oud-aalmoezenier van sociale werken', in: *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (SHCL), 10 (1965) 44.
57 Verslag IIe Sociale Week 1935, geciteerd Colsen, *Poels,* 585, 586.
58 *Der Deutsche Weg,* 25 augustus 1935.
59 Briefwisseling Poels en PG Den Bosch, september-oktober 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 112.

Poels had korte lijntjes naar de katholieke politici in Den Haag en zijn standpunten beïnvloedden zeker de opstelling van minister Van Schaik en van Kamerlid Carel Goseling – die in juni 1937 de ministerspost overnam.[60] Deze katholieke bewindslieden pleitten voor strenger optreden tegen de Duitse nationaalsocialisten, maar zij hadden te maken met de meer pragmatische en afwachtende houding van liberale collega's, en zeker die van de partijloze De Graeff op Buitenlandse Zaken. Volgens De Graeff werd Van Schaik te zeer gedreven door de 'zweep van Poels'. Ook de gezant in Berlijn vond dat Poels door zijn opzwepende toon de Duits-Nederlandse verhoudingen verscherpte. In Den Haag stak minister De Graeff veel tijd in het overleg met de Duitse gezant Zech om verdere escalatie met Duitsland te voorkomen. Daarbij kwam ook de rol van Poels, de 'ongekroonde koning van Limburg', ter sprake.[61]

De regering in Den Haag moest zich in de zomer van 1936 nogmaals buigen over een politiek vuurtje rond de Sociale Week in Rolduc, dat deze keer door de NSB was aangestoken. Muckermann stond weer op de sprekerslijst en juist daarover stelde de Limburgse NSB-leider en Eerste-Kamerlid, Max graaf de Marchant et d'Ansembourg, enkele Kamervragen. Gezien de reputatie van Muckermann 'als bestrijder van zijn eigen regering' en de aanwezigheid van hoge, internationale gasten zo dicht op de grens, vreesde de graaf dat de relatie met Duitsland schade zou oplopen door dit optreden. Andere Duitsers mochten ook geen politiek bedrijven in ons land en daarom vroeg hij om een spreekverbod. En als er geen garantie was dat provocaties richting Duitsland zouden uitblijven, moest de bijeenkomst worden verboden, zo meende de graaf.[62] Toen d'Ansembourg de Kamervragen stelde, was al duidelijk dat Muckermann niet zou spreken. In zijn openingsrede refereerde Poels daaraan en hij sprak geruststellende woorden tot de aanwezige ministers, politici en bestuurders. Er zou heus geen wereldoorlog uitbreken naar aanleiding van wat in Rolduc zou worden gezegd. Hij bleef erbij dat als de Duitsers zo openlijk propaganda konden bedrijven in Limburg, de Hollanders toch zeker ook klare taal mochten spreken. De teneur was duidelijk, ook voor de toenmalige Duitse consul Kreutzwald. Deze berichtte er uitvoerig over aan Berlijn en de *Gestapo* in Aken. Hij wees op bisschop Lemmens' stevige uitspraak in Rolduc, dat 'wer sich gegen Poels wende, sich gegen den Bisschof wende'. Lemmens had ook gezegd dat over dit thema binnenkort de stormklokken van de kansel zouden luiden. Nogal ongebruikelijk ferme politieke uitspraken voor een geestelijk leider, zo meende Kreutzwald. In Berlijn werd de politieke opstelling van de Limburgse clerus zorgvuldig gevolgd.[63]

Muckermann naar Rome, Brüning komt

Muckermann had afgezegd als spreker, overigens vooral onder druk van zijn eigen orde. De leiding van de Duitse jezuïeten constateerde namelijk dat de pater veilig vanuit Nederland vrij kon schieten op het regime, maar dat dit resulteerde in hardere repressie ìn Duitsland; zijn ordebroeders vingen er de klappen voor op. Daarom moest hij alle formele banden met

60 Goseling overleed in april 1941 in KZ Buchenwald, zie: Roes, 'Goseling', BWN.
61 Minister De Graeff aan gezant Berlijn, 2 en 26 januari 1936, in: Klaassen, *'Voor u persoonlijk'*, 119-123.
62 *Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, 7 en 21 augustus 1936 en *De Tijd*, 12 en 15 augustus 1936. Antwoord minister op de Kamervragen: geen reden tot ongerustheid, ruim tevoren was bekend dat Muckermann niet zou spreken.
63 Consul Heerlen aan AA, 4 en 5 augustus 1936, in: PA AA RAV Konsulat Maastricht (Heerlen), Bd 15.

Der Deutsche Weg verbreken. Muckermann interpreteerde deze oekaze – gemakshalve en eigenzinnig – zodanig dat hij officieel brak met zijn blad, terwijl hij het redactionele werk heimelijk voortzette.[64] Ook vanwege klachten uit Berlijn was men in Oldenzaal genoopt de organisatie van *Der Deutsche Weg* aan te passen. In Den Haag deed gezant Zech voortdurend zijn beklag over de aanhoudende aanvallen op de Duitse regering. Minister De Graeff verzocht zijn ambtgenoot van Justitie op te treden. Om orde en rust in Nederland te kunnen handhaven, gold er immers een verbod voor vreemdelingen om politiek te bedrijven. Daar viel in De Graeffs optiek ook onder het uitgeven van een blad 'waarvan de gehele tendens is een bestrijding van het Duitse nationaal-socialisme'.[65] Justitie draalde met optreden en gaf als reden dat het een puur Nederlandse uitgave betrof. Inmiddels waren in er Oldenzaal organisatorische wijzigingen doorgevoerd. *Neerlandia* was voortaan de uitgever en op papier voerde de pastoor van Oldenzaal, Frans Stokman, de hoofdredactie. Die heeft overigens nimmer een bijdrage geschreven. De vaste eindredacteur Steinhage bleef op de achtergrond de spil van het blad en stond als zetter op de loonlijst van firma Verhaag. Deze ingreep moest de diplomatieke klacht van de Duitse gezant in Den Haag over betrokkenheid van Duitse emigranten bij het blad pareren. Muckermann was intussen door zijn generaal-overste naar Rome geroepen om professor Russische literatuur te worden aan het pauselijk Oriëntaals Instituut. Deze benoeming moest de pater niet alleen uit de wind houden, maar ook enigszins aan banden leggen. Het regime in Berlijn ontnam hem in 1938 de Duitse nationaliteit. Vanuit Rome bleef Muckermann echter zijn stukken naar Oldenzaal sturen en corresponderen met Poels.[66]

De *Gestapo* had intussen ook veel aandacht besteed aan een andere prominente Duitser die zich in de zomer van 1934 bij het katholieke *Exil*-netwerk rond Muckermann en Poels had gevoegd. Dat was Heinrich Brüning, politiek leider van de *Zentrumspartei*, die van maart 1930 tot mei 1932 de twaalfde rijkskanselier van de Weimar-republiek was geweest. Na een conflict met president Von Hindenburg diende hij het ontslag van zijn kabinet in. Brüning kreeg in mei 1934 het dringende advies het land zo snel mogelijk te verlaten omdat hij op een executielijstje van de *SS* stond.[67] Op pinkstermaandag 21 mei reed hij met vriend Hermann Muckermann, de broer van Friedrich, uit Berlijn via zijn geboorteplaats Münster naar Emmerich. Daar sluisde de Nederlander Johann Heister, organist en koster van de lokale St. Aldegundis-parochie, hem 's avonds over de grens. Heister woonde in Nederland en kon als bekende van de grensposten zoals gewoonlijk zonder problemen doorrijden. In die jaren wist Heister op deze manier de nodige mensen over de grens te brengen. Brüning reisde door naar Limburg en overnachtte in Valkenburg in het St. Ignatiuscollege.[68]

64 Over de pogingen om Muckermann aan banden te leggen, zie: Schatz, *Geschichte der deutschen Jesuiten,* Bd III 427-437.
65 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 1, 557.
66 Schatz, *Geschichte der deutschen Jesuiten,* Bd III 427-437. Muckermann overwoog de uitgave van het blad naar Rome te verplaatsen.
67 Herbert Hömig, *Brüning. Politiker ohne Auftrag. Zwischen Weimarer und Bonner Republik* (Paderborn 2005) 139-141. Een betrouwbare politiebron en militaire kringen gaven door dat de Gestapo op het punt stonden hem te arresteren.
68 Ibidem.

De oud-rijkskanselier kwam met slechts 40 RM op zak over de grens en was dus afhankelijk van politieke vrienden. In diverse kloosters vond hij in de eerste maanden onderdak. Vaak overnachtte hij ook in Heerlen bij Poels, die hij bewonderde vanwege diens internationale werk voor de katholieke arbeidersbeweging. Met Muckermann en andere gasten werd druk gediscussieerd over de toekomst van Duitsland. In zijn dagboek noteerde Brüning op 6 november 1934: 'Mit Dr. P[oels] an der deutschen Grenze am Abend. Sah in die Heimat in der Dunkelheit...'[69] Het heimwee was kennelijk groot. Nadat hij in de buurt in een huis, precies op de grens, door een deur op Duits gebied kon stappen, noteerde Brüning weemoedig: 'wenigstens eine Minute auf heimischem Boden'.[70]

Het regime bleef hem in het buitenland op de voet volgen, vooral omdat Brüning door heel Europa reisde en contact had met leidende politici. Berlijn vreesde een internationale samenzwering. Brüning bezocht premier Ramsey MacDonald in London en ook Winston Churchill thuis in *Chartwell House* om de politieke ontwikkelingen in Duitsland te bespreken. Zijn eigen politieke rol was uitgespeeld, zo noteerde hij al in mei 1935 in Nederland, maar hij hoopte dat het leger Hitler nog zou kunnen stoppen.[71] In Nederland ontmoette hij RKSP-leiders, onder wie fractieleider Piet Aalberse en oud-premier Charles Ruijs de Beerenbrouck. Regelmatig verbleef hij onder de naam 'dr. Anderson' enkele weken in Nijmegen bij de rector van de St. Anna Stichting, een tehuis waar altijd wel een kamer beschikbaar was. Ook was hij vaak te gast bij dr. Ton Cornelissen, de bibliothecaris van de Katholieke Universiteit; ze maakten lange wandelingen. Beiden waren goede bekenden van Poels en trouwe deelnemers aan de Sociale Week in Rolduc.[72] In Nijmegen en Heerlen, dichtbij de grens, werden voor Brüning geheime ontmoetingen gearrangeerd met landgenoten die stiekem over de grens kwamen, onder wie de *Zentrums*-politicus Joseph Joos en de katholieke vakbondsman en politicus Bernhard Letterhaus.[73]

De *Gestapo* en *SD* infiltreerden in het *Exil*-netwerk rond Brüning en deden zelfs serieuze pogingen om hem te ontvoeren. De affaire biedt genoeg stof voor een klassieke spionageroman. Bij de arrestatie in Nijmegen van de Duitse spion Heinrich Müller in mei 1936, kwam namelijk aan het licht dat deze als katholiek, onder de naam Hugo Annaert in het netwerk rond Brüning was binnendrongen en aanvankelijk het vertrouwen wist te winnen van de oud-kanselier. De spion gaf aan dat hij Brüning in contact wilde brengen met oppositionele kringen uit het Duitse leger en andere Duitse politieke anti-nazi krachten. Het eigenlijke doel was om Brüning met gedrogeerde sigaren te bedwelmen en hem bij Nijmegen over de grens te slepen. Er zou een grote *SS*-eenheid aan de grens bij Nijmegen gereed hebben gestaan voor de operatie, zo vertelde de spion achteraf, nadat hij was opgepakt. Bij die arrestatie had bibliothecaris Cornelissen een heldenrol gespeeld, omdat hij de spion dronken

69 Claire Nix e.a. ed., *Heinr.ich Brüning. Briefe und Gespräche 1934-1945* (Stuttgart 1974) 40.
70 Geciteerd uit Hömig, *Brüning*, 157.
71 Hömig, *Brüning*, 143-173.
72 Over dit netwerk: Christoph Weber, *Zwischen Hitler und Pius XII. Heinr.ich Brüning und seine niederländische Freunde Mgr. Henr.i Poels, Rector Piet Mommersteeg und Dr. A.J.M. Cornelissen. Briefe und Dokumente, 1936-1958* (Hamburg 2007).
73 Joseph Joos (1878-1965), journalist *Westdeutsche Arbeiterzeitung* en *Zentrums*-politicus. Bernhard Letterhaus (1894-1944), katholiek vakbondsleider en *Zentrums*-politicus, lid verzetsgroep Kölner Kreis; in 1944 in Berlijn geëxecuteerd.

had gevoerd en tot bekentenissen had gebracht. In Zürich, waar Brüning in een kliniek een kuur volgde, was een collega-spion opgepakt, de *Gestapo*-commissaris van Dortmund Hugo Römer, die als 'gevluchte katholiek' betrokken was bij het complot. De Nederlandse pers smulde van zoveel intriges. Justitie en de Haagse inlichtingendiensten waren druk met deze politiek explosieve kwestie. De regering wilde zeker – zij het niet te opzichtig – paal en perk stellen aan het *Gestapo*-gewroet op Nederlandse bodem. Het kwam echter niet tot een rechtszaak tegen de in Nijmegen gearresteerde spion, omdat de regering te veel ophef vreesde. De spion werd eind 1936 uitgeleid naar België.[74] Kort na de affaire emigreerde Brüning wijselijk naar de Verenigde Staten. Hij kon politieke wetenschappen gaan doceren aan Harvard University en verbleef tot zijn overlijden in 1970 in de VS; hij speelde dan ook geen politieke rol in het naoorlogse Duitsland.[75]

6.4 *Kirchenpolitik* in de praktijk in Nederland

De *Gestapo*-archieven bevatten veel aanwijzingen over het intensieve speurwerk onder de katholieken in de Nederlandse grensregio. Uiteraard lag er een dik dossier over Poels. Informanten zaten hem zeer dicht op de huid, zo bleek bijvoorbeeld uit een *Lagebericht* dat *Katholikenführer* Poels op 15 juli 1935 was getroffen door een beroerte op een borrel na een feestelijke kerkwijding in Heerlen-Molenberg. De rapporteur meldde ook: 'Man fand keinerlei Notizen in den Blättern, Telefongespräche werden umgeleitet'.[76] Het incident werd kennelijk voor de Nederlandse pers stilgehouden, maar de *Gestapo* wist er van! Ook thuis werden Poels en zijn Duitse logees in de gaten gehouden. Het *Deutsches Konsulat* lag op tweehonderd meter van Poels' woning en de secretaresse van de consul werd er opvallend vaak op straat gesignaleerd. Zij hield kennelijk in de gaten wie er bij Poels in en uit ging. Deze mejuffrouw Maria Piret sprak goed Nederlands, omdat zij enkele jaren bij de Kamer van Koophandel in Heerlen had gewerkt. Eens een braaf katholiek meisje, was zij nu het liefje van de eerder beschreven, uitgewezen *NSDAP*-er Konrad Tykfer, zo rapporteerde de rijksrecherche in Maastricht. Ze reisde geregeld naar Aken om verslag uit te brengen.[77]

Ook de Duitse collega van Poels, kapelaan Wilhelm Westkamp, werd door het consulaat gevolgd en tegengewerkt. Akerstraat 69 was het adres van Poels en op nummer 136 woonde de destijds 30-jarige Westkamp, die in januari 1934 door de bisschop van Keulen was benoemd als zielzorger van de Duitstalige katholieken in de Mijnstreek. Westkamp was ook rector van de katholieke Duitse lagere school in Heerlen en gaf er godsdienstles. De jonge kapelaan ging voor in de populaire tweemaandelijkse Duitstalige *Singmessen* in de kapel van het Heerlense ziekenhuis. Verder organiseerde hij processies en tochten naar

74 Jan Brauer, 'Spionage in Nijmegen. Oud-kanselier Brüning, de Gestapo en de bibliothecaris', in: *Impressie. Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed*, 28 (2021) 4-7. Zie onder meer: *De Telegraaf* en *Limburgsch Dagblad*, 12 juni 1936 en *PGNC*, 13 juni 1936. Over de ontvoeringspogingen: Hömig, *Brüning*, 179-191 en Nix, *Briefe, Anhang IV*.

75 Van 1951-1955 doceerde Brüning nog aan de Keulse universiteit, maar keerde terug naar de VS. Hij overleed in 1970 in Norwich (Vermont) en werd begraven in zijn geboorteplaats Münster; zie: Hömig, *Brüning*.

76 Lagebericht Gestapostelle Aachen für Juli 1935, in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 2.

77 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 19 december 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 44.

het Duitse bedevaartsoord Kevelaer. Hij werkte nauw samen met de plaatselijke afdeling St. Bonifatius van de *Kettelerbund*, een oude organisatie voor sociaal en cultureel werk onder Duitse katholieke arbeiders.[78] De *Kettelerbund* nam jarenlang met muziekkorps en vaandels deel aan katholieke evenementen in de Mijnstreek, totdat Berlijn dat verbood. Limburgse *Volksgenossen* werden aangespoord om de katholieke organisaties te verlaten en voortaan deel te nemen aan de nieuwe nationale verbanden in de Duitse kolonie.[79] De sociale activiteiten van de Limburgse *Kettelerbund* werden begin 1935 onder de *RDG-Berufsgruppen* geschaard, functionerend onder het *Deutsche Arbeitsfront*.[80]

Kapelaan Wilhelm Westkamp moet weg

De werkwijze van intimidatie en tegenwerking komt treffend naar voren in de behandeling die kapelaan Westkamp in Heerlen kreeg. De Duitse consul en de plaatselijke *RDG*-leiders rapporteerden systematisch aan de *Gestapostelle* in Aken over de lokale katholieke functionarissen in Zuid-Limburg. Extra pijnlijk voor het regime was dat een deel van Westkamps werk vergoed werd uit het kerkelijk-culturele programma voor het *Auslandsdeutschtum* van het *Auswärtige Amt*. Daarom kreeg Westkamp eerst de opdracht met een plan te komen voor *Deutschtumsarbeit* in de nieuwe geest onder de Duitse katholieken in Limburg. Maar kapelaan Westkamp bleef zich toch vooral gedragen als een goed katholiek. Steevast kregen de kanselier van het consulaat en diens vrouw van hem een uitnodiging voor het bijwonen van vieringen en communiefeesten in Heerlen.

In augustus 1937 kwam het *Gestapa* in Berlijn met een uitvoerig rapport voor Himmler over het 'deutschfeindliche' gedrag van de kapelaan. De conclusie was duidelijk; sinds zijn overplaatsing naar Heerlen kende 'seine masslose Hetze gegen Deutschland keine Grenzen mehr'. Westkamp riep ouders op hun kinderen niet naar de *Hitlerjugend* te sturen en niet de nieuwe jeugdlectuur te laten lezen. Bovendien werkte hij samen met pater Muckermann. Westkamp zou tendentieuze berichten doorgeven aan *Der Deutsche Weg*. In preken riep hij volgens *RDG*-informanten de kerkgangers op om politieke bijeenkomsten te mijden, zelfs de nationale *Heldengedenktag*. De rapporteurs concludeerden: 'Durch die skrupelose Hetze Westkamps wird nicht nur der nationalsozialistische Staat geschädigt sondern in der Hauptsache die in Holland lebenden Auslandsdeutschen.'[81] Dit 'landesverräterische Treiben' vroeg om verwijdering uit de Duitse school, plaatsing op de *Ausbürgerungsliste* en tevens inbeslagname van zijn bezit in de *Heimat*, aldus de rapporteurs. Zover kwam het niet, want er werd zware druk uitgeoefend op de bisschop van Keulen om een vervanger te sturen die voldeed aan de eisen die het Derde Rijk op dat moment van een 'nationale opbouwwerker' vroeg.[82]

78 Vernoemd naar bisschop van Mainz, Wilhelm von Ketteler (1811-1877), voor sociaal werk onder arbeiders die proletariseerden door de industrialisatie. De Kettelerbund viel onder de RK arbeidersbeweging, had lokale afdelingen, ook in het buitenland.

79 CvP Kerkrade aan PG Den Bosch, 9 februari 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 16.

80 Lagebericht Gestapostelle Aachen für Februar 1935, in: Faust etc., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936* deel 2.

81 Gestapa aan Himmler, Reichsführer SS- und Chef der Deutschen Polizei, 11 augustus 1937, in: AA PA RAV Konsulat Maastricht (Heerlen), Bd 59.

82 Gezant Zech aan AA en Reichsverband katholischen Auslandsdeutschen, (z.d. eind 1937), in: AA PA RAV Maastricht (Heerlen), Bd. 59.

Op 13 maart 1938 droeg kapelaan Westkamp in Maastricht voor zestig kerkgangers nog een mis op bij de herdenking van gevallen Duitse soldaten in 1914-1918. Westkamp ontbrak echter na afloop op het kerkhof waar vierhonderd Duitsers uit heel Limburg met veel vlagvertoon waren verzameld. Volgens het verslag van de politie Maastricht zongen de aanwezigen het *Horst Wessellied* en 'Deutschland über alles' en zwoeren trouw aan Hitler: 'wij gaan, waar onze Führer ons zenden zal'.[83] Misschien maar goed ook dat de kapelaan Westkamp daar niet meer bij was. Hij miste zo de voor hem ongetwijfeld pijnlijke voordracht door een leerling van 'zijn' *Deutsche Schule* in Heerlen. Dit kind declameerde dat er geen geestelijken meer nodig waren bij zulke vieringen; het Duitse volk kende voortaan immers maar één geloof, het Duitse geloof van ras en bodem. Na afloop was er gezellig stamppot-eten in hotel Suisse in Maastricht.

Van alle machinaties rond Westkamp was het grote publiek niet op de hoogte. In katholieke kring wist men wel van de steeds zwaardere druk op de zielzorger en andere trouwe katholieken. In juni 1938 berichtten Limburgse kranten dat Westkamp door de bisschop was teruggeroepen naar Keulen.[84] Zijn vertrek betekende het einde van de *Singmessen*. Het Heerlense katholieke schoolbestuur werd aan de kant geschoven, net zoals dat in Venlo gebeurde bij de *Deutsche Schule*. In Heerlen werd een *RDG*-leider benoemd tot schoolhoofd en er was voortaan sprake van een interconfessionele school 'waarin de jeugd zal worden opgevoed in nationaal-socialistischen zin', aldus de katholieke pers.[85] De *Nieuwe Venlosche Courant* concludeerde treffend: 'De gelijkschakeling van de in de Mijnstreek wonende Duitschers heeft zich voltrokken.'[86]

6.5 Vervolgd na mei 1940

'Het gevreesde gebeurt', vermeldde het dagboek van het St. Bonifatiushuis aan de grensovergang in 's-Heerenberg op 10 mei 1940: 'Overal trekken Duitsche troepen ons land binnen. 's-Heerenberg betreurt een mensenleven van een goed gezien burger. St. Bonifatius kan betrekkelijk rustig zijn werk voortzetten.'[87] Het zou niet lang rustig blijven, want de bezetter liet ook dit klooster niet ongemoeid. In Duitsland waren tal van kloosters vanaf september 1939 opgeëist voor 'kriegsbedingten Notwendigkeiten'. In een propagandistische *Klostersturm* werden honderden kloostercomplexen gevorderd voor inkwartiering van soldaten of als lazaret.[88] Dat begon uiteraard dichtbij de grenzen van het Derde Rijk, want daar waren

83 BHIC 1862 PG Den Bosch, nr. 64, Rapport Politie Maastricht aan PG Den Bosch, 23 maart 1938.
84 *Limburger Koerier,* 7 juni 1938.
85 *De Tijd,* 25 juni 1938. Wilhem Westkamp (1903-1965) overleed in 1965 als pastoor van Wermelskirchen NR.W.
86 *Nieuwe Venlosche Courant,* 29 juni 1938.
87 Dagboek St. Bonifatiushuis, in: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven (ENK), P024 Missionarissen van Afrika, inv.nr. 358.
88 Mertens *Himmlers Klostersturm*. *Klostersturm* kwam in de 19e eeuw op als term voor de vervolging, plundering en verwoesting van kloosters door heersers of rovers vanaf de middeleeuwen in de geloofsstrijd. Zowel door voor- als tegenstanders gebruikt tijdens de *Kulturkampf*. De nazi's gebruikten de term voor confiscatie van bezit en gebouwen voor de nationale oorlogsinspanningen. Tussen 1933 en 1945 werden zo'n 750 katholieke instellingen gevorderd als kazerne, lazaret of school.

pleisterplaatsen nodig voor de militaire opmars. Na mei 1940 breidde deze 'storm' zich ook uit over de grenskloosters in Nederland, zoals bijvoorbeeld de gebeurtenissen in Tegelen en Steyl aantonen. De grote trappistenabdij Ulingsheide in Tegelen op de grens, kreeg eind 1940 inkwartiering, omdat dichtbij op de hei in Venlo de *Luftwaffe* begon met de aanleg van een groot vliegveld – *Fliegerhorst Venlo*. Er was huisvesting nodig voor arbeiders en militairen. De abdij kreeg eerst zo'n tachtig arbeiders te gast, gevolgd door vierhonderd soldaten. Voor deze inkwartiering werd overigens een vergoeding betaald. Toen de Duitse oorlogsmachine vanaf 1942 begon te haperen, werd er druk op kloosterbewoners uitgeoefend om hun nationale plicht te vervullen en de wapenen op de pakken. Tientallen Duitse paters en broeders gingen naar het front en nonnen lapten in de lazaretten gewonde soldaten op. Van de trappisten van abdij Ulingsheide gingen acht Duitse broeders onder de wapenen.[89]

In Steyl klopte de bezetter in februari 1941 aan om het Missiehuis te vorderen en de drukkerij in beslag te nemen. Binnen drie uur moest men vertrekken. Omdat geweigerd werd drukwerk voor de bezetter te verrichten, ontmantelde de bezetter de complete drukkerij en voerde de machines af.[90] Het St. Ignatiuscollege in Valkenburg werd in juli 1942 gevorderd voor de *Reichsschule* van de *Nationalpolitische Erziehungsanstalten*, die raszuivere Nederlandse knapen moest klaarstomen voor topfuncties in het Derde Rijk. De tegenpool, de *Reichsschule für Mädel,* ging in dezelfde periode van start in meisjespensionaat St. Elisabeth van de Franciscanessen in Heythuysen, bij Roermond. De kloosterlingen kregen slechts enkele uren om het veld te ruimen.[91] Na de grenskloosters werden door heel Nederland tientallen kloosters getroffen door maatregelen van de bezetter. Toch lukte het op veel plaatsen om in de onoverzichtelijke kloostercomplexen naast ingekwartierde Duitse troepen tegelijkertijd ook onderduikers en deserteurs te verstoppen. Ook raakten paters betrokken bij de pilotenhulp en bij verzetsactiviteiten.[92]

Katholieken opgepakt en *Der Deutsche Weg* opgerold

Al op 10 mei 1940 probeerde de bezetter het netwerk rond Muckermann op te rollen. Eerst volgen de lotgevallen van persbureau KWP en het netwerk rond Theo Hespers. Mede door het verraad van een Nederlandse buurman, had de *Gestapo* een goed beeld gekregen van het netwerk *Kameradschaft,* ook nadat het trefpunt bij Roermond aan de grens in 1935 was verlaten. Door heel Nederland werd door de bezetter op Theo Hespers en Max Behretz gejaagd; Hans Ebeling zat sinds eind 1939 veilig in Londen. In augustus 1940 werd Behretz in Eindhoven gearresteerd. In juli 1942 werd hij in Berlijn door het *Volksgerichtshof* ter dood veroordeeld wegens spionage, *Wehrkraftzersetzung* en hoogverraad. Hij werd op 24 september 1942 onthoofd in gevangenis Plötzensee. Zijn kameraad Theo Hespers werd een jaar later

89 Abdij Ulingsheide werd in 1884 opgericht vanuit het Belgische Westmalle, vooral om Duitse novicen aan te trekken. In 2002 opgeheven. Wim Rhebergen, *Dom Amandus Prick. Een sprekende trappist. Een geschiedenis van trappistenklooster Ulingsheide* (Nijmegen 2012).

90 J. Holman, *Missiehuis Teteringen 90 jaar. Een sterk verhaal* (Oosterhout 2006) 26. De rotatiepers van ruim honderd ton ging in 1944 in elf transporten naar Tsjecho-Slowakije, maar werd in 1948 teruggehaald. Zie: *Drukkerij Steyl 1876-1976* (Tegelen 1976).

91 Paul van der Steen, *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland* (Amsterdam 2009).

92 Een overzicht biedt: Chris Dols, Joep van Gennep, Lennert Savenije ed., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog - Metamorfosen: Studies in Religieuze Geschiedenis XII* (Hilversum 2016).

op dezelfde plek opgehangen; hij was in februari 1942 in Antwerpen gearresteerd en in juli 1943 *abgeurteilt* door het *Volksgerichtshof*.[93] Selma Meyer werd in oktober 1940 gearresteerd en stierf in het joodse ziekenhuis in Berlijn. Hespers' vriendin Toos Verhagen werd door het *Volksgerichtshof* tot vier jaar tuchthuis veroordeeld en kon na gevangenschap in Anrath terugkeren naar Eindhoven.[94] Ook Muckermanns vriend Hein Hoeben werd meteen vervolgd door de bezetter. In mei 1940 overviel een *Sonderkommando* het KWP-bureau in Breda. Tientallen mensen uit het informantennetwerk werden opgepakt. In augustus 1940 werd Hoeben gearresteerd. Via kamp Vught kwam hij in *Einzelhaft* in de gevangenis aan de Alexanderplatz in Berlijn, waar hij in februari 1942 overleed.[95]

In Oldenzaal lag op 10 mei 1940 het nieuwste nummer van *Der Deutsche Weg* klaar voor verzending. De abonnee-cartotheek kon nog net op tijd dichtbij in een tuin worden begraven. Al luttele uren na het binnentrekken van de Duitse troepen klopte een *Sonderkommando* aan bij de familie Steinhage. Jos Steinhage was elders in de stad en vond uiteindelijk een onderduikplek bij een arts in Amsterdam, waar hij de hele bezettingstijd zou blijven. In Oldenzaal werden zijn vrouw en kinderen enkele malen opgehaald en verhoord. Steinhages oudste dochter en zoon werden in juni 1940 als gijzelaar voor hun vader opgepakt en kwamen in Duitse kampen terecht. Zij keerden pas na de bevrijding terug in Nederland.[96] Ook pastoor Stokman kon net op tijd onderduiken. Pater Muckermann was na zijn verblijf in Rome via Oostenrijk in Parijs beland, waar hij politiek radiowerk verrichtte. Na de Franse capitulatie trok hij naar het zuiden, waar hij doorging voor de Hollandse dorpspastoor 'Frederic de Ruyter'. Toen ook daar gevaar dreigde, vluchtte hij in maart 1943 over de bergen naar Zwitserland. Muckermann werkte daar vervolgens aan autobiografische teksten en publiceerde een brochure over zijn project *Der Deutsche Weg*. Hij verwachtte dat gezien de grote misdaden die waren begaan, na de bevrijding de toorn van velen over het Duitse volk zou neerdalen. Daarom wilde hij laten zien dat er ook Duits katholiek verzet tegen het Derde Rijk was geweest. Zijn vriend Poels was intussen ook in Zwitserland terecht gekomen. In december 1939 was hij naar Antwerpen verhuisd en na de Duitse inval in mei reisde hij via Frankrijk naar het Zwitserse plaatsje Schwyz. Poels kwam in juli 1945 weer terug in Nederland, nog vol plannen ondanks zijn broze gezondheid. 'Nach Rolduc musst du kommen!' schreef hij direct na de bevrijding aan Muckermann. Daar kwam het niet meer van, op 2 april 1946 stierf zijn boezemvriend in Montreux op 62-jarige leeftijd aan hartfalen.[97] Ook Poels' gezondheid ging achteruit; hij overleed in september 1948 op 77-jarige leeftijd.

93 Van der Bruggen, 'Max Behretz', 82-85.
94 Ibidem, 85-86.
95 Van Vree, 'Hoeben', BWN.
96 Vanaf maart 1941 verbleef dochter Mirzl in *KZ Ravenbrück*, zoon Hans belandde eind 1940 in *KZ Sachsenhausen*. Zie: NIOD 249-0183A Deutsche Weg en NIOD 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1300, kampdagboek Hans Steinhage. Josef Steinhage overleed in 1957; *De Tijd*, 27 juni 1957 en 'Josef Steinhage zag profetie vervuld', in: *Dagblad van het Oosten*, 11 augustus 1984.
97 Gruber, *Muckermann*, 367-387. De briefwisseling Muckermann-Poels wordt bewaard in het SHCL te Maastricht.

6.6 Balans – Druk op Duitse katholieken in Nederland

De *Kirchenpolitik* vanuit Berlijn had vanaf 1933 directe uitwerking op de Duitse katholieke organisaties in Nederland. Vooral in het overwegend katholieke Limburg was dat te merken. Meteen na de machtswisseling in 1933 kregen de Duitse katholieken in Nederland te maken met allerlei manipulaties en maatregelen uit Berlijn. In pakweg twee, drie jaren werden vrijwel alle katholieke organisaties in Nederland, net zoals in Duitsland, 'gelijkgeschakeld' onder de paraplu van de *RDG*. Geldkranen werden dichtgedraaid, katholieke besturen aan de kant geschoven en katholieke leiders weggepest, zoals de Duitse kapelaan Westkamp in Heerlen. De Gestapo controleerde en frustreerde niet alleen grensoverschrijdende contacten tussen Limburgse en Rijnlandse katholieken, maar stuurde ook spionnen op pad om Duitse katholieken in Nederland in de gaten te houden en te intimideren.

Dit proces werd gadegeslagen door het lokale Nederlandse gezag en de kerk en kon niet worden gestopt. In de Zuid-Limburgse grensregio nam mgr Henri Poels het openlijk op voor de bedreigde Duitse geloofsgenoten en trok over de *Gestapo*-infiltratie in Limburg voortdurend aan de bel bij de katholieke bewindslieden op het ministerie van Justitie, Van Schaik en diens opvolger Goseling. Poels zag dat het gevaar voor katholiek Limburg niet zozeer van de NSB kwam, maar over de grens vanuit Duitsland binnen drong. Bij Poels thuis in Heerlen waren katholieke vluchtelingen altijd welkom; de bekendste was zijn boezemvriend pater Friedrich Muckermann. Poels steunde de uitgave van het belangrijke tijdschrift *Der Deutsche Weg* en zette zijn medewerkers en middelen – geld, bladen, organisaties – massaal in voor de strijd tegen de nazi-infiltratie. Met zijn netwerk schudde hij Limburg én Den Haag wakker en beïnvloedde hij het regeringsbeleid. 'Hitler Duitsland' had eind jaren 1930 door al het politiek gestook een slecht imago gekregen onder de Limburgers. Antipathie overheerste en er was – mede door Poels en zijn netwerk – een fundament gelegd voor verzetswerk tijdens de bezetting.[98]

De kwesties rond nationaliteit en identiteit speelden bij uitstek voor de 'Duitse' kloosters langs de Nederlandse grens. Eind 19e eeuw, in de Von Bismarck-era, konden de Duitse ordes zonder problemen van de godsdienstvrijheid in het liberale Nederland gebruik maken en later van de wettelijke regelingen voor het bijzonder onderwijs, maar dat werd vanaf 1933 gedwarsboomd door het Derde Rijk. Berlijn beschouwde deze kloosters als puur Duitse instellingen en hun bewoners werden dan ook als zodanig behandeld en gedisciplineerd. Hoewel op Nederlandse bodem gevestigd, ondervonden deze kloosters ongefilterd de negatieve effecten van de *Kirchenpolitik*. Hun exploitatie werd belemmerd door de deviezenpolitiek: internaten, scholen en drukkerijen moesten worden gesloten. Een aantal grenskloosters bood echter toch nog een veilige plek aan katholieke vluchtelingen. Ook in de bezettingstijd waren grenskloosters vaak een veilige haven; deze grote, afgelegen gebouwencomplexen bleken ideale verstopplekken voor onderduikers, Duitse deserteurs, joden, neergehaalde geallieerde piloten, of uit Duitse kampen gevluchte militairen. Een aantal kloosters werd het centrum van een verzetsnetwerk, waarin vaak ook kloosterlingen participeerden.

98 De samenhang tussen de vooroorlogse bestrijding van het nationaalsocialisme door katholieken en het Limburgse verzet tijdens de bezetting is geanalyseerd door Cammaert, *Verborgen front,* 65-70.

Hoofdstuk 7 Nederlanders in het Derde Rijk – de regio Kleef na 1933

Er dient nog een perspectiefwisseling aan de orde te komen in dit onderzoek. Er is tot nu toe vooral vanuit Duitse actores in Nederland gekeken naar de grensdynamiek – vluchtelingen, Duitse instanties en de grote Duitse gemeenschap. Als spiegelbeeld wordt nu onderzocht hoe het de duizenden Nederlanders in het Derde Rijk verging. Die woonden en werkten overwegend in het westen van Duitsland en kregen dus direct te maken met de politieke dynamiek in de grensstreek. Relevant is ook om nader te onderzoeken hoe aan Duitse kant het Berlijnse grensbeleid doorwerkte aan de westgrens en hoe de signalen uit de regio doorklonken in het centrale beleid. Daartoe volgt een speciale detailstudie over de ontwikkelingen in de jaren 1930 rond Kleef, een oude Duitse grensstad met innige historische banden met 'Holland'. Omdat de stad veel Nederlandse inwoners telde, was er een Nederlands consulaat gevestigd. Hoe acteerde de Nederlandse consul in Kleef, die in de politieke turbulentie de grensoverschrijdende samenwerking moest blijven bevorderen? Ook is er aanleiding om het enthousiasme over het Derde Rijk onder de Nederlandse expats in Duitsland te inventariseren; enkele leiders van de NSB in Duitsland waren afkomstig uit Kleef.[1]

7.1 Oude grenscontacten rond Kleef-Nijmegen

Grensstad Kleef, in een uithoek van het Derde Rijk, had sterke banden met het westen die eeuwen teruggaan naar de roemruchte middeleeuwse hertogdommen Gelre en Kleve.[2] Vanaf midden 18e eeuw ontwikkelde zich in de stad rond de parken van het hof van prins Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) een kuuroord dat ook erg in trek was bij rijke Hollanders.[3] Die bouwden grote villa's in Kleef of vertoefden in luxe kuurhotels. Zo logeerden koningin-moeder Emma en dochter Wilhelmina geregeld in het vooraanstaande hotel Robbers, dat in 1909 zelfs twee bomen voor de deur plantte bij de geboorte van prinses Juliana. De hoogtijdagen van *Bad Cleve,* waar veel Nederlanders werk vonden, eindigden in 1914. Rond 1900

1 Delen van het onderzoek voor dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd in: Jan Brauer, 'Over de grens. Verzet en verraad in de grensregio Nijmegen-Kleef 1930-1940', in: *Jaarboek Numaga* 61 (2014) 40-69.

2 In 1816 waren nog de oude zogenoemde Kleefse enclaves Zevenaar, Duiven, Wehl en Huissen bij het Koninkrijk der Nederlanden gevoegd. Smit, *Sporen van moderniteit.*

3 Henning, *Wirtschaftsraum (...) Kleve,* 147-228. Na gouverneur-generaal van Brazilië te zijn geweest, kwam Maurits via het Haagse Binnenhof in 1647 naar Kleef om daar een vorstelijke ambiance te creëren.

telde Kleef meer dan tweeduizend Nederlandse inwoners, ruim 12% van de stadsbevolking.[4] Weinig kuurgasten, maar vooral arbeiders, want de grensstad werd eind 19e eeuw aantrekkelijk voor nieuwe bedrijven door betere wegen en spoorverbindingen. In 1865 opende de spoorverbinding Kleef-Nijmegen en vanaf in 1912 reed er een tram naar Nijmegen.[5]

De snelgroeiende Kleefse industrie was voor een groot deel in Nederlandse handen. Vanwege de reeds genoemde *Schutzzollpolitik* onder Von Bismarck stichtten Nederlandse bedrijven filialen op Duitse bodem – net zoals in de grensstreek in Twente en rond Venlo. In 1888 vestigde Sam van den Bergh uit Oss een boter- en margarinefabriek in Kleef, die in 1905 al 1300 werknemers telde.[6] Concurrent Anton Jurgens Hzn, ook uit Oss, begon tegelijkertijd een fabriek in Goch.[7] Hun bedrijven groeiden snel, want margarine, olie en vetten waren belangrijke voedingsmiddelen in de moderne industriële samenleving. In 1927 gingen de twee concurrenten samenwerken in de Margarine Unie, in Duitsland werd de naam *Margarine Union* gehanteerd. Dit kartel kreeg na overname van noodlijdende concurrenten in de crisisjaren zo'n 70% van de Duitse markt in handen. Met de Britse zeepfabrikant Lever Brothers werd vervolgens het wereldconcern *Unilever* gevormd. Hoe kon deze *Margarine Union*, de marktleider in de Duitse voedingsmiddelenindustrie, met Nederlandse – gedeeltelijk joodse – eigenaren, zich handhaven in nationaalsocialistisch Duitsland met zijn strak geleide economie en protectionisme? Evident was dat de Duitse economie zo'n belangrijke voedselproducent ook na 1933 niet kon missen. Vanuit deze machtspositie en met een zekere aanpassing aan de nieuwe tijden, lukte het de concernleiding om op het hoogste niveau in Berlijn – met Hitler en Goering persoonlijk – afspraken te maken om in het Derde Rijk te kunnen blijven opereren en tegelijk de banden over de grens redelijk intact te houden. Echter, de winsten mochten niet het land uit en dus werd er fors in Duitsland geïnvesteerd; ook werden joden uit het Duitse management overgeplaatst naar filialen in andere landen. In 1938 bepaalde Goering dat het bedrijf 'arisch' was en daarmee was de dreigende onteigening van de baan.[8]

'*Op de Botter*', zo werden de grote vestigingen in Kleef en Goch in de volksmond genoemd, werkten dus veel Nederlanders; zo was de vader van *KPD*-er Fritz Dagmar uit paragraaf 5.2 er vlak voor de eeuwwisseling uit Rotterdam naar toe getrokken. Ook de *Bensdorp Schokoladenfabrik* en de biscuitfabriek *Hollandia – XOX* waren grote 'Nederlandse' werkgevers in Kleef. Maar niet alleen arbeiders trokken over de grens, ook de smokkel floreerde in de regio, in de rivierpolders Ooij en Duffelt, rond Groesbeek en in het grote *Reichswald*. Er waren ook intensieve sociaal-culturele contacten tussen Nederlanders en Duitsers; dat verliep doorgaans prima in het dialect, het '*Klever Platt*'. Op 16 oktober 1910 zaten in Kleef tienduizend mensen

4 In 1938 woonden in de Kreis Kleve 2760 buitenlanders, onder wie 750 vrouwen; 96,7% was Nederlander. *Wirtschaft und Arbeitseinsatz im Arbeitsamtsbezirk Kleve* (Kleve 1938).

5 Totdat Nijmegen in 1879 een spoorbrug over de Waal kreeg, reisde men per trein over Kleef naar het westen van Nederland.

6 Pim Penders, *'Steeds voor alle arbeiders aanspreekbaar'. Sam van den Bergh (1864-1941) grootindustrieel* (Amsterdam 2016).

7 F.J.M. van de Ven, *Anton Jurgens Hzn 1867-1945. Europees ondernemer - bouwer van een wereldconcern* (Zwolle 2006).

8 Ben Wubs, *Unilever between Reich and Empire 1939-1945. International business and national war interests* (Rotterdam 2006).

op de tribune voor de eerste officiële voetbalinterland Duitsland-Nederland. Verder bezochten Nederlanders de fameuze Rijnlandse carnavalsbals, waar de 'Kleveraner' graag verkleed als 'Hollander' op klompen rondliepen. In oktober 1934 vierde de bloeiende vereniging *Nederland in Kleef* het 25-jarig bestaan tijdens een tweedaags feestcongres met 650 gasten.[9]

Vanwege de vele Nederlanders in de stad, de bedrijvigheid en het drukke grensverkeer besloot de Nederlandse regering in 1898 een honorair consulaat in Kleef op te richten.[10] De eerste consul was een lokale wijnhandelaar, die in 1920 werd opgevolgd door de 37-jarige Julius Herdtmann junior, zoon van de Nederlandse consul in Düsseldorf, een grote internationale ijzerhandelaar. Zijn huwelijk bracht de rijke Herdtmann jr ook nog eens dicht bij Nederlandse hofkringen, omdat schoonvader Von Schütz bevriend was met prins Hendrik, de echtgenoot van koningin Wilhelmina. De nieuwe consul maakte zich echter niet geliefd in Kleef. Herdtmann jr ging te gemoedelijk om met de door de burgers gehate, onhebbelijke Belgische militaire bezetter die Kleef december 1918 was binnengetrokken; bovendien had hij zich in 1924 laten naturaliseren tot Nederlander. In 1928 kreeg Herdtmann eervol ontslag. Hij keerde later terug op het toneel als NSB-leider in Duitsland.[11] De nieuwe honorair consul in Kleef was een telg uit de Jurgens-familie, de 31-jarige Nederlander Arnold Jurgens, directielid van de *Margarine Union* in Goch. Hij heeft – onderbroken door de oorlogsperiode – het Nederlandse consulaat in Kleef geleid tot aan zijn pensionering in 1963.[12]

Begin 1933 werden ook in Kleef de bakens verzet. Weliswaar had de katholieke *Zentrumspartei* bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1933 nog een absolute meerderheid behaald, maar het lukte de *NSDAP* om met intimidatie en terreur de macht te grijpen. De burgemeester werd 'met pensioen gestuurd', de gemeenteraad 'gelijkgeschakeld' en partijgenoten kregen sleutelposities in de ambtenarij. Niet erg succesvol was de *NSDAP* in de keuze van de nieuwe burgemeester, de *NSDAP Kreisleiter*, Alwin Görlich. Deze brutale 'Großschnauze' had met zijn aanhang in Kleef een waar schrikbewind gevoerd, maar moest al in november 1933 wegens corrupt handelen aftreden. Opvolger Karl Puff was even onbehouwen en had bovendien een drankprobleem.[13] Met deze Puff kreeg consul Jurgens direct te maken door een onverkwikkelijke zaak in de privé-sfeer. Burgemeester Puff had in januari 1936 aan het slot van het grote *Polizeifest* in straalbezopen toestand Jurgens' kindermeisje in

9 *De Tijd*, 23 oktober 1934. De vereniging was aangesloten bij de koepel *Nederlandsche Bond in Duitsland* (1921). Voor de Gelderse grensinteractie in de Liemers en Groesbeek, zie: Smit, *Sporen van moderniteit* en T. Bosch, 'Het dubbele gezicht van het interbellum. Groesbeek 1918-1940', in: *Jaarboek Numaga* 50 (2003) 75-97.

10 Jan Brauer, 'Aan de Hollands-Duitse stamtafel. Het Consulaat der Nederlanden in Kleef in roerige tijden 1920-1960', in: D. Verhoeven etc. ed., *Gelderland-Grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden* (Nijmegen 2016) 166-176. KB 6 april 1898, benoeming Th. Remy jr, (geboren Wesel 1866). Het honorair consulaat bestreek de Landkreise Kleve, Geldern en gedeeltelijk Moers en Rees; ressorteerde onder het consulaat-generaal Düsseldorf (zoals Aken, Dortmund, Duisburg, Essen, Keulen, Münster). In 1951 uitgebreid tot consulaat-generaal. Zie publicatie Ministerie Buitenlandse Zaken: H.J. de Muij-Fleurke, *Honderd jaar Consulaat der Nederlanden te Kleef / Hundert Jahre Konsulat der Niederlande zu Kleve* (Den Haag 1998).

11 J. Herdtmann jr. (1883-1951), Hij was in 1911 gehuwd met Marie Louise von Schütz, de naturalisatie volgde op 30 december 1924 *Staatsblad* 609. Hem werd in Kleef kwalijk genomen dat hij vlagde op de verjaardag van de Belgische koning, terwijl de burgers een bloedhekel hadden gekregen aan de bruut plunderende Belgische militairen. J. Brauer, 'Over de grens. Verzet en verraad in de grensregio Nijmegen-Kleef 1930-1940', in: *Jaarboek Numaga* 61 (2014) 40-69.

12 Over Arnoldus Johannes Jurgens (1897-1971): Brauer, 'Aan de Hollands-Duitse stamtafel'.

13 Eilers, *Politische Geschichte Kleves*, 63-68. In april 1936 werd Puff 'weggepromoveerd'; opvolger NSDAP-er Kurt Ebel was een iets evenwichtigere bestuurder.

de garderobe van de feestzaal aangerand en omver geduwd. Het meisje eiste daarna schriftelijk excuus van de dronkenlap. Weer nuchter wilden Puff en de lokale partijtop het incident graag onder het tapijt vegen. Op vasthoudende en uiterst diplomatieke toon wist de consul voor het meisje op te komen en de juiste Duitse contacten aan te boren, die de burgemeester konden aanpakken. Kort na dit incident – het zoveelste – moest ook Puff het veld ruimen.[14]

In Kleef was inmiddels de pers gemuilkorfd, zodat dergelijke schandalen niet in de krant kwamen. Wel werd uitvoerig geschreven over de successen van het nieuwe bewind, de talrijke uitbundige manifestaties en de zestig politieke tegenstanders die in het voorjaar 1933 in *Schutzhaft* zaten. Het Nederlands consulaat kreeg het druk met uitreispapieren voor joodse burgers uit de regio. Een vijftigtal kon op tijd emigreren, daarin bijgestaan door het bureauhoofd van het consulaat, de Duitser Wilhelm Frede. De katholieke Frede kreeg het stempel *Judenfreund* en zou vanwege zijn loyaliteit aan Nederland in 1942 in het concentratiekamp sterven.[15]

Consul Jurgens' taak was het bevorderen van goede zakelijke en culturele relaties, ook toen het politieke klimaat gaandeweg verscherpte. De 'Zaak Spansier' in de zomer van 1933 in zijn ressort aan de grensovergang Beek-Wyler, was een eerste teken aan de wand. Deze politieke kwestie kwam niet op zijn bureau, maar werd door het departement in Den Haag behandeld. De politieke onrust leek de regionale bestuurlijke en economische samenwerking over de grens heen aanvankelijk nog niet te verstoren. Zo was de consul in februari 1934 bij de feestelijke ingebruikname van het Hollandsch-Duitsch Gemaal in Nijmegen. Water houdt zich immers niet aan grenzen en daarom werkten het waterschap en het *Deichverband* gezamenlijk aan de waterbeheersing in de rivierpolders, de Nederlandse Ooij en de Duitse Duffelt. Een jaar later werd de Stamtafel van Hollandsche en Duitsche Vrienden opgericht, een platform voor bestuurders, notabelen en ondernemers uit de grensstreek. Naast zakendiners waren er concerten of een traditionele Sinterklaasavond. 'De politieke grenzen tusschen de landen, moeten op de kaart niet al te dik worden geteekend', aldus de Kleefse *Landrat* dr. Hermann Eich aan de Stamtafel in 1937:

> 'In het Neder Rijn-gebied heeft men leeren inzien, dat de politieke grens, die Nederland van Duitschland scheidt, zoo min mogelijk economische grens dient te zijn. (...) een hooge economische scheidingsmuur tusschen beide landen, schaadt vooral de levensbelangen van de grensbewoners.' [Hier wist men maar al te goed dat] 'wanneer in het eene land melk en honing vloeien, het ook het andere land niet slecht gaat' [en dat] 'ellende in het ene land ook steeds narigheid in het andere land veroorzaakt.' [16]

14 Documentatie Familie A.J. Jurgens.

15 Wilhelm Frede was in 1938 al 40 jaar in dienst als bureauhoofd. Nadat Jurgens op 9 mei 1940 naar Nederland vertrok, beheerde hij het consulaat tot aan zijn arrestatie in november 1941. Frede werd beticht van onregelmatigheden, maar zijn anti-houding en loyaliteit aan zijn werkgever, de Nederlandse staat, waren de werkelijke redenen. Uit het Gestapo-dossier over Frede: 'ein katholischer Fanatiker', 'deutschfeindlich', 'judenfreundlich' en: 'Er hat sich in den letzten neun Jahren mehr als Hollander gefühlt denn als Deutscher... und danach gehandelt'. Geciteerd uit: F. Kloidt, *Gestapo-Akten III/4-F3/41g: Martyrer-Akten Wilhelm Frede* (Krefeld 1966).
Na mishandelingen overleed de 66-jarige Frede in maart 1942 in KZ Sachsenhausen. Bij zijn 40-jarig dienstjubileum in 1938 was Frede door Nederland geridderd voor zijn verdiensten. Na 1945 regelde consul Jurgens een Nederlands pensioen voor Fredes weduwe; het was in de eerste naoorlogse jaren geen sinecure om dit voor een Duitse staatsburger te regelen.

16 Verslag in: *Het Vaderland,* 19 april 1937.

Opening Hollandsch-Duitsch Gemaal met Nederlandse en Duitse genodigden 22 februari 1934 (collectie RAN)

Juist de grensbewoner kan bijdragen aan een goed begrip voor elkaar, vond Eich. De burgemeester van Goch, dr. Kaut, stelde aansluitend: 'Nederlanders en Duitsers waren hier steeds dikke vrienden'. Consul Jurgens vulde aan dat de verstandhouding in het grensgebied op het 'oogenblik in ieder geval perfect is'.[17] Niets aan de hand, is het beeld dat deze notabelen toen nog nadrukkelijk wilden schetsen.

Intussen bleef Kleef in de jaren 1930 ook een trekpleister voor dagjesmensen die profiteerden van de sterk fluctuerende wisselkoersen. Een zeer populaire toeristische trekpleister op de grens was de destijds nog Duitse Wylerberg, waar op zomerse dagen bijna zeshonderd Nederlanders de natuur opzochten.[18] Overigens werd toen ook nog het Duitse toerisme naar Nederland volop gepromoot. In de zomer van 1938 werd de eerste van een reeks ANWB-informatiekiosken langs de grens geplaatst bij de grensovergang Beek-Wyler. Hoofdtaak van deze 'verkeers-ambassadeurs' was 'den vreemdeling den toegang tot het land te vergemak-

17 Ibidem.

18 Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg*, 161. Na 1945 werd op deze plek een grenscorrectie doorgevoerd, die gedeeltelijk werd teruggedraaid in 1963. De toeristische Wylerberg, of Duivelsberg bleef toen door persoonlijke bemoeienis van politicus Van der Goes van Naters bij Nederland. Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 192, 193.

kelijken, hem een „welkom" toe te roepen, te assisteeren bij de vervulling van formaliteiten en inlichtingen van toeristischen aard te verstrekken.'[19] Bij de feestelijke opening op 20 juli 1938 aan de grens in Beek bij Nijmegen, sprak ANWB-voorzitter Henri Bloemers voor Nederlandse en Duitse genodigden over de intentie tot een hoffelijke bejegening van Duitse toeristen en de 'verbroederenden' werking van de nieuwe kiosk.[20] Een wrang beeld in een tijd waarin de reiziger uit Duitsland steeds vaker een joodse vluchteling was, die aan de slagboom doorgaans niet op een warm onthaal kon rekenen.

Treinen met stemmers over de grens

De Duitse nationale verkiezingen op 5 maart 1933 en de verkiezingen en volksreferenda in de jaren daarna, brachten telkens bijzonder politiek grensverkeer naar Kleef en omgeving. Ook alle rijksduitsers vanaf 20 jaar die in Nederland woonden, waren namelijk stemgerechtigd. Zij werden opgeroepen om hun nationale plicht te vervullen in verschillende Duitse grensplaatsen. Behalve in Kleef kon bijvoorbeeld gestemd worden in Bentheim, Emmerich, Kranenburg en Aken, waar op de stations speciale stemlokalen waren ingericht. De Duitse consulaten in Nederland verstrekten de stembewijzen, maar die kon men van tevoren ook in de betreffende grensplaats ophalen. In maart 1933 werden op station Kleef wel tienduizend stemmers uit Nederland verwelkomd met spandoeken 'Willkommen in der Deutschen Heimat!' en 'Wählt Liste 1, Adolf Hitler', zo schreef de verslaggever van *De Tijd*.[21] Dat aantal was overdreven, maar toch kwamen 2615 Duitsers uit Nederland die dag in Kleef hun stem uitbrengen. Als katholieke krant toonde *De Tijd* vooral interesse voor de katholieken die vanaf Rotterdam, Den Haag en Amsterdam reisden met drie door de vereniging van Duitse katholieken in Nederland georganiseerde treinen. Hierdoor kon het katholieke *Zentrum* met 50,6% toen nog de absolute meerderheid in Kleef halen, terwijl de *NSDAP* op 27,5% kwam.[22] Opvallend waren de tweehonderd Duitse nonnen van Nederlandse kloosters die demonstratief, groepsgewijs een katholieke tegenstem kwamen uitbrengen op deze laatste vrije verkiezingen. Naast de roep 'Heil Hitler' klonk ook nog af toe 'Heil Brüning' of 'Heil Thälmann'. Ook kwamen er kiezers met auto's en bussen bij Beek-Wyler over de grens, waar ze door *NSDAP*-ers met vaandels en gezang werden begroet en uiteraard ook een bruin stemadvies kregen aangereikt.[23]

De volgende verkiezingen en referenda rond Kleef werden pure *NSDAP*-evenementen, die ook de volksgenoten uit de Nederlandse grensregio moesten aantrekken. Weken van tevoren hingen er langs de wegen banieren en grote plakkaten die de grenspendelaars en ook de argeloze reiziger niet konden ontgaan. Een hoogtepunt vormde het referendum over de *Anschluss* van Oostenrijk en de verkiezing van de eerste *Großdeutsche Reichstag* op zondag 10 april 1938. Ook de Oostenrijkers uit Nederland mochten nu als nieuwe staatsburgers komen stemmen. De *Landesgruppe Holland der NSDAP*, oftewel de *RDG*-leiding, had

19 *Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1938.
20 *Gooi- en Eemlander*, 21 juli 1938. In februari 1940 kregen de burgemeesters in de grensplaatsen de opdracht alle ANWB-wegwijzers te overschilderen om het Duitse troepen niet te makkelijk te maken. De ANWB-grenskiosk uit 1938 in Beek (gemeente Berg en Dal) staat er noch steeds als architectuurhistorisch monument.
21 *De Tijd* en *Het Volk*, 6 maart 1933.
22 Eilers, *Politische Geschichte Kleves*, 58-60. De opkomst was 88.9%, er werden ruim 1.100 stemmen meer afgegeven dan het aantal kiesgerechtigden in Kleef, vanwege de buitenlandse stemmers.
23 *Het Volk*, 6 maart 1933.

via de *Reichsbahn* dertien extra treinen naar Kleef geregeld.[24] Nederlandse kranten berichtten over volle treinen met uitgelaten, zingende en 'Heil Hitler' scanderende stemmers die de verschillende Nederlandse stations passeerden. Het Duits consulaat verstrekte voor twee gulden een retour-treinkaartje, inclusief een warme maaltijd – een bordje en bestek moest men zelf meenemen.[25] Het was die dag druk bij de grensovergangen in de regio en op station Kleef. Ook grensplaats Kranenburg trok veel stemmers, bijvoorbeeld enkele speciale *RDG*-bussen uit Arnhem. Voor de burgemeester namen de Arnhemse *RDG*-ers ruim 4000 kilo tin mee, dat was verzameld uit oud ijzer. Het tin werd symbolisch ter plekke geveild; de opbrengst was bestemd voor het Vierjarenplan van het Derde Rijk en voor de aanschaf van een grote hakenkruisvlag voor de *Ortsgruppe Arnheim*.[26]

In de lente van 1937 hadden de Duitse en Nederlandse notabelen aan de Stamtafel nog een harmonieus beeld van de grenssamenleving geschetst, maar na vijf jaar nationaalsocialistisch bewind waren de onderlinge verhoudingen duidelijk killer geworden en gepolariseerd. De situatie aan de grens werd nog grimmiger, nadat in november 1938 tijdens de *Kristallnacht* de synagogen in Kleef, Goch en Emmerich in brand waren gestoken. En na de Nederlandse en de Duitse mobilisatie in augustus 1939 ging de grens dicht: dat betekende pasjes, hekken, controleposten, soldaten en veel spionnen aan de grens. Consul Jurgens had zijn gezin tegen die tijd alvast naar Nijmegen gestuurd.[27]

7.2 NSB en NSNAP in het Derde Rijk

Het nationaalsocialisme en de daden van het nieuwe regime hadden onmiskenbaar een aantrekkingsrecht onder de circa 75.000 Nederlanders die in Duitsland woonden en werkten.[28] Zo telde de NSB in 1937 twaalfhonderd leden in Duitsland, in 1939 al circa vierduizend.[29] In 1934 waren er veertien lokale NSB-groepen met Hollandse heldennamen, zoals 'Kring Willem de Zwijger' (Düsseldorf), 'Kring Piet Hein' (Hamburg) en 'Kring Prins Maurits' (Kleef). Het aantal kringen zou nog stijgen naar circa 75, vooral geconcentreerd in de grensstreek van het Rijnland en rond Hamburg. Al op zaterdag 13 mei 1933 sprak Anton Mussert in grensplaats Goch in een bomvolle zaal voor landgenoten; de regio Kleef-Goch telde circa tweehonderd NSB-aanhangers.[30] Aanvankelijk wilde men Mussert met een *SA*-

24 Fahrplananordnung nr. 1157 13 Verwaltungssonderzüge Reichsbahn, is afgedrukt in Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg*, 170.
25 *De Telegraaf*, 11 april 1938, zie ook dezelfde datum *De Maasbode*, *Algemeen Handelsblad* en *De Graafschapsbode*.
26 Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg*, 169-170.
27 Arnold Jurgens vertrok op 9 mei 1940 met de laatste tram naar Nijmegen en kwam in 1945 terug op zijn post.
28 Van Eijl, 222, in 1933 74.300 (in 1925 nog 82.300).
29 *Rapport Nieuwe Neven-Organisaties van de N.S.B., C.I. 1923/'40*, 24 januari 1940, http://resources.huygens.knaw.nl/pdf/cid/1600-1699/1654.pdf (Gezien 9 augustus 2021). De CID zag januari 1940 een snelle groei, mogelijk tot 6.000 leden. NSB-blad *Hou en Trou* meldde in december 1940 dat de 10.000 bijna was bereikt; dat lijkt (propagandistisch) enigszins overdreven. Zie: Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) 395 e.v.
30 De Kreis Kleve telde in 1938 zo'n 2.500 Nederlanders; *Wirtschaft und Arbeitseinsatz im Arbeitsamtsbezirk Kleve* (Kleve 1938). De jonge NSB-propagandaleider Rijnland, J. Boumans, was een van de organisatoren. Hij kwam uit Goch, studeerde rechten in Leiden.

muziekkorps dichtbij, aan de grensovergang in het Limburgse Siebengewald, feestelijk het Derde Rijk binnenloodsen, maar dat werd te provocerend geacht. Ook *NSDAP-Kreisleiter* Görlich en *Gauleiter* Josef Terboven luisterden aandachtig naar Musserts toespraak 'Wij en de Duitsche Revolutie'. Spreker Mussert werd na drie kwartier onderbroken door een gast in uniform die het podium opklom en het woord vroeg. Deze 22-jarige Arnold Peeters zei dat hij helemaal uit Amsterdam was komen fietsen om een boekje open te doen over de NSB. Hij riep dat Mussert een verrader van de nationaalsocialistische zaak was, een bedrieger en een 'jodenschurk', leider van een partij die niet eens het hakenkruis voerde. Peeters zweepte het publiek flink op en een door hem gecharterde Duitse *SA*-groep zette luidkeels het *Horst Wessellied* in. In alle tumult koos Mussert met zijn gevolg het hazenpad. 'Ir. Mussert uit Goch weggejouwd', luidde een krantenkop; de Nederlandse pers schreef breeduit over Musserts mislukte uitstapje over de grens.[31]

Deze smadelijk aftocht had Mussert te danken aan de NSNAP, die vooral in de grensstreek van zich deed spreken.[32] De in 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij was een bonte verzameling van radicale splintergroepjes die elkaar fel bestreden. Ze hadden gemeen dat ze fel anti-semitisch en pro-Duits waren. Voortdurend gingen ze op de vuist met tegenstanders en vooral met de 'grote broer' NSB. Deze NSNAP manifesteerde zich in 1933 in kleine groepjes nogal luidruchtig in uniform in het Duitse grensgebied. In Duitsland wonende NSNAP-ers togen geregeld de grens over naar Nederlandse plaatsen om kameraden te ondersteunen en om te vechten met tegenstanders. De groep uit Bocholt zat bijvoorbeeld achter de eerder beschreven overval op de joodse leraar Mozes Kan in 1936 in Dinxperlo. Ook in Krefeld was een actieve groep, die geregeld in Venlo rotzooi kwam trappen en daar leuzen en hakenkruizen op muren kalkte. Dergelijke kladacties kwamen ook geregeld in Kerkrade voor. Op zaterdag 12 augustus – nota bene bijna tegelijkertijd met de arrestatie van de Nijmeegse socialist Henk Spansier in de tram in Kleef – zorgde NSNAP-leider Ernst Herman ridder van Rappard in het centrum van Nijmegen voor relletjes. Met zo'n tachtig partijgenoten en Duitse kameraden uit Kleef, marcheerde hij in uniform en met hakenkruisband om, vanaf de grens, begeleid door Nederlandse politie, naar zaal De Harmonie in het Nijmeegse centrum. Daar moest de politie meer dan duizend opgetrommelde politieke tegenstanders en nieuwsgierigen op afstand houden. Binnen hield behalve Van Rappard ook NSNAP-gouwleider Voltke uit Goch een 'Hitleriaansche scheldtirade' en er ontstond groot tumult tijdens het debat. Na afloop moesten de bruinhemden onder politiecordon langs de joelende tegenstanders. De agenten schoten in de lucht om het publiek op afstand te houden. Onder een stenenregen bracht een speciale tram de NSNAP-ers richting grens.[33]

De chaos rond de demonstratie van de bruinhemden in Nijmegen kreeg een politiek staartje. Terwijl Duitse kranten verontwaardigd schreven dat de Duitse gasten als gevangenen waren omsingeld en werden bedreigd door joden en communisten, vroeg de Nederlandse pers zich af hoe deze invasie van 'pseudo-Nederlanders' mogelijk was geweest onder het oog van de autoriteiten. De Nijmeegse burgemeester moest zich verantwoorden voor de

31 Verslag in *Het Volk*, 15 mei 1933, zie ook: *De Telegraaf*, 15 mei 1933, *De Tijd*, 15 mei 1933 en NSB-krant *Volk en Vaderland*, 20 mei 1933.
32 Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017) 109-115.
33 *Het Volk*, 14 augustus 1933.

gemeenteraad.[34] In Den Haag vroeg de minister van Binnenlandse Zaken zich af waarom de burgemeester van Ubbergen deze politieke mars niet bij de grens had tegengehouden, gezien het sinds 1932 geldende uniformverbod? De burgemeester en de betrokken wethouder rapporteerden dat ze een dag tevoren een verzoek hadden gekregen voor de doortocht naar Nijmegen van de Nederlanders uit Kleef. Voor deze zich als vreedzaam presenterende wandelgroep op doortocht hadden zij geen vergunning nodig geacht. Zij beoordeelden het niet als een politieke optocht, ook niet toen er zeker 65 man in gelid in uniform verschenen. Gezien de boze reacties van omstanders was er alleen een politie-escorte toegevoegd om de orde en rust te bewaren tijdens de tocht naar Nijmegen. De commissaris der koningin wees de burgemeester op de gevolgen van deze foute inschatting.[35] De grensgemeente had de komende jaren nog veel te stellen met wandelende groepjes *Hitlerjugend* en met vechtpartijen tijdens de door Duitsers en Nederlanders drukbezochte kermissen.

Van Rappard bleef voorlopig zeer actief in de grensstreek met zijn NSNAP-splinter van zo'n vijfhonderd aanhangers, die hoofdzakelijk woonden aan zowel de Duitse als de Nederlandse kant van de grens in Gelderland en Limburg. Hij opereerde eerst vanuit Arnhem, later vestigde hij zich in Duitsland. Hij propageerde openlijk de *Anschluss* van Nederland bij het Groot-Germaanse Rijk en hij voerde een tijdlang de naam 'NSNAP-Hitlerbeweging', totdat dit door de Duitsers werd verboden.[36] De *Gestapo* vond elke partijpolitieke oppositie van buitenlanders tegen hun eigen regering op Duitse bodem in principe bedenkelijk, omdat dit de 'aussenpolitische Belangen des Reiches' aantastte.[37] Het ongeregelde gestook in de periferie werkte contraproductief. Het *Reichsministerium des Innern* kwam daarom in december 1934 met een verbod op politieke bijeenkomsten en met een uniformverbod voor Nederlandse nationaalsocialisten. Omdat de geregelde 'Misshelligkeiten' de betrekkingen met Nederland zwaar belastten, moest er afstand worden gehouden tot de relschoppers:

> 'Der Niederländischen Regierung darf nicht Anlass zu der Behauptung geliefert werden, dass die NSDAP, die holländischen Nationalsozialisten unterstützte.' (...) 'Der Stellvertreter des Führers hat den Parteidienststellen jegliche Unterstützung holländischer Nationalsozialisten verboten.'[38]

Gestapochef Diels voegde er voor de regionale besturen aan toe dat het uniformverbod alleen gold voor de *Rheinprovinz*, Hannover en Westfalen, die grensden aan Nederland.[39] Later werden besloten bijeenkomsten enkel bestemd voor buitenlanders, toegestaan onder toezicht van de *Gestapo*; in feite analoog aan de voorwaarden die Den Haag aan *NSDAP* en *RDG* in Nederland stelde.

34 *De Gelderlander*, 14 augustus 1933; *PGNC* 14, 15, 17 augustus. Zie ook: Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet,* 71-72. Zie voor de Duitse verslaggeving: Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg,* 156-157

35 Briefwisseling Burgemeester Ubbergen en CdK Gelderland, augustus-september 1933, in: RAN, nr. 747A Gemeente Ubbergen 1811-1945, inv.nr. 1447.

36 Huberts, *In de ban,* 109-115 en G.R. Zondergeld, 'Rappard, Ernst Herman ridder van (1899-1953)' in: BWN. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/rappard (Gezien 9 augustus 2021). In juni 1939 hief Van Rappard zijn partij op, maar mocht deze van de bezetter in de zomer van 1940 weer voortzetten. Hij vocht later als SS-er aan het Oostfront.

37 Rondschrijven Gestapa, 11 augustus 1934, in: LAV NR.W R RW 36 inv.nr. 60.

38 Besluit Reichsminister des Innern, 13 december 1933, in: LAV NR.W R RW 36 inv.nr. 60.

39 Diels Gestapa, rondschrijven aan Oberpräsidenten Regierungsbezirke, 18 januari 1934, in: LAV NR.W R RW 36 inv.nr. 60.

Bladen voor de NSB in Duitsland, ex 1938 en 1940 (collectie NIOD)

Met deze maatregelen waren de wilde Nederlandse splintergroepjes in het Derde Rijk redelijk aan banden gelegd. Het regime in Berlijn bleef voorlopig gereserveerd staan tegenover de Nederlandse nationaalsocialisten, ook nadat de NSB bij de verkiezingen in april 1935 met 8% van alle stemmen een stevige factor in de Nederlandse politiek leek te zijn geworden. Een 'freundlich gesinntes Abwarten' was voorlopig de beste houding, zo adviseerde de *Gestapo* in mei in een rapport over de NSB.[40] In 1936 was er een eerste officiële ontmoeting van Mussert met Hitler, die eveneens nogal afstandelijk bleef.[41] Toch leek die NSB enkele jaren later een nuttige bijdrage te kunnen leveren aan de imperialistische plannen van Berlijn. Begin 1940 wist de sabotage-afdeling van de *Abwehr* heel handig een groepje NSB-ers uit Duitse grensregio te rekruteren voor een actieve bijdrage aan de militaire overval op Nederland; daarin had Herdtmann jr – van 1920 tot 1928 Nederlandse consul in Kleef – een sleutelrol.

40 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 1, 337.
41 Ibidem, 337-340.

7.3 De Nationaal-Socialistischen Bond van Nederlanders in Duitschland

In 1935 gaf Mussert aan Julius Herdtmann jr de opdracht om de NSB in Duitsland te organiseren en om leden te werven voor de geüniformeerde ordedienst Weer-Afdeeling (WA).[42] In het kader van de neutraliteitspolitiek kwam er in mei 1939 echter een wettelijk verbod op afdelingen en betalende leden in het buitenland voor Nederlandse politieke partijen.[43] De NSB in Duitsland werd daarom formeel opgeheven, waarna Herdtmann in Düsseldorf de 'Nationaal-Socialistischen Bond van Nederlanders in Duitschland' oprichtte. In het geheim bleef hij echter met het Utrechtse NSB-hoofdkwartier in contact. De naam van hun clubblad *De NSB-er* veranderde in *Hou en Trou* en de WA-activiteiten gingen verder onder de naam 'Sport en Spel', als betrof het een onschuldige club voor lichamelijke oefening.

In Kleef had de NSB al redelijk vaste voet aan de grond gekregen door de inspanningen van kringleider en WA-leider Auke Damhof, die nauw samenwerkte met Herdtmann. De politieke loopbaan tot 1945 van deze avontuurlijke Nederlander uit Kleef verdient hier bijzondere aandacht vanwege zijn behoorlijk 'grensverleggende' optreden ten dienste van het nationaalsocialisme. Auke Damhof werd op 22 januari 1891 in Landsberg an der Warthe, zo'n 140 km ten oosten van Berlijn, geboren in een Nederlands gezin. De familie vestigde zich in 1897 in Foxhol bij Hoogeveen.[44] In december 1923 trouwde Auke in Hoogeveen met de Duitse bankiersdochter Irmgard Hoffmann. Hij leidde daar enige tijd met weinig succes de vermicelli-fabriek *De Adelaar* en was verder actief in de paardensport. In 1931 verhuisde het gezin Damhof naar Nijmegen, waar Auke een mosterdfabriek exploiteerde. Toen ook dit bedrijf mislukte, wilde zijn vrouw terug naar Duitsland en zo belandde het gezin in Kleef. Door zijn rijke partner leefde Damhof op grote voet, vertoefde veel in kroegen of was aan het jagen. Omdat hij nogal vaak de grens passeerde, verdacht de *Gestapo* hem van deviezensmokkel. Damhof kwam vaak in een smokkelaarscafé bij de grensovergang Wyler, waar hij enveloppen overhandigde aan andere bezoekers. Ook zag een informant dat hij 8000 RM afleverde in een verdachte Nijmeegse sigarenzaak.[45]

De interesse van de *Gestapo* voor Damhof nam af toen hij zich ontpopte als NSB-er en veel optrok met Herdtmann. Damhof maakte snel carrière: hij werd benoemd tot kringleider van NSB-Kring 8, Prins Maurits in Kleef en omgeving. Op propaganda-avonden in de regio was hij een gewild en bevlogen spreker. 'Ruw in doen en laten', zo kenschetste hij zichzelf, 'zeker in mijn spreken'. [46] Bij Damhof thuis was de NSB-krant *Volk en Vaderland* verkrijgbaar en er werd geregeld vergaderd en gefeest: 'Ik ben een goed gastheer' (...) 'een borrel was bij mij thuis altijd in overvloedige voorraad aanwezig', verklaarde hij achteraf.[47] De bevriende

42 Brauer, 'Over de grens. Verzet en verraad', 2014 en De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 343-348.
43 Het betreft de wijziging van de wet op het recht van vereniging en vergadering, *Staatsblad*, 13 mei 1939, nr. 200.
44 Vader Damhof werd directeur van een aardappelmeelfabriek. Auke verbleef enige tijd in de Verenigde Staten, wat hem later de bijnaam 'Bill' opleverde. Brauer, 'Over de grens. Verzet en verraad', 2014, 57-67.
45 Ook verhoorde de Gestapo hem voor het stelen van geld uit kassa's en garderobes in cafés en hotels volgens getuigen. Damhof ontkende. Gestapo dossier Damhof, LAV NR.W R, Gestapo Düsseldorf-RW 58, inv.nr. 74781.
46 Verhoor Auke Damhof, 19 april 1949, in: NA Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv. nr. 64545.
47 Ibidem.

NSB-propagandaleider Ernst Voorhoeve, afkomstig uit Groesbeek, schetste hem als 'paradepaardje dat zijn uniform zeer goed wist te dragen en [die] als een gezellig causeur, een goed jager en goed paardrijder bekend stond.'[48] Overigens maakte Damhof ook flink jacht op vrouwelijk schoon, zo bleek uit de liefdesbriefjes aan Nijmeegse dames, die de *Gestapo* onderschepte. Als commandant van Sport en Spel, gaf hij circa dertig mannen sporttrainingen in de bossen. Ook waren er groepjes in Goch en Emmerich actief, waarvoor Damhof nieuwe leden onder Nederlanders in Duitsland wierf. Er werden snode plannen ontwikkeld voor deze mannen toen eind 1939 de oorlogsdreiging in de lucht hing, die nadrukkelijk ook aan de grens tastbaar werd.

Na de mobilisatie in augustus 1939 bepaalden in het drukke Beek-Wyler en ook bij andere grensovergangen in de buurt de militairen de dagelijkse orde. Er werd een hek gebouwd en het wemelde er van de Nederlandse en Duitse informanten, *V-Leute,* die voor de diverse diensten op pad waren en die zich onder het reguliere grensverkeer mengden. De *Zoll, Grenzpolizei, Gestapo* en de *Abwehr* hadden grote moeite om alle spionnen uit het eigen kamp uit elkaar te houden.[49] Het *Grenzpolizeikommissariat* in Kleef stuurde lijsten van personen, die zoveel mogelijk ongehinderd mochten doorreizen, overigens zonder dat dit argwaan zou wekken bij de Nederlandse grensbewaking. Spionnen reisden zonder visum en wilden geen stempels in hun paspoort. Immers, als uit de papieren zou blijken dat ze heel vaak de grens passeerden, waren ze verdacht. Ook werkten er Nederlandse informanten voor Duitse instanties. *Gestapo Düsseldorf* verstrekte in februari 1940 een lijst van veertien Nederlandse informanten van de *Abwehrstelle Köln*, die vrijwel dagelijks in Beek-Wyler per auto de grens passeerden.[50] Erg onoverzichtelijk voor de grensbewakers was de dagelijkse stroom grenspendelaars die voorbijtrok. Onder de grensbewoners waren immers tientallen informanten gerekruteerd, aan beide zijden. Nederlandse grenspendelaars waren voor de Nederlandse inlichtingendiensten op pad, terwijl Duitse *Grensläufern* missies voor de *Abwehr* uitvoerden. Dat waren boeren, landarbeiders, kroegbazen in Wyler, maar ook een Duitse automonteur van een Nijmeegse garage.[51] De *Gestapo* in Düsseldorf stuurde vanaf eind 1939 voortdurend nieuwe instructies en bijgewerkte namenlijsten naar de grensposten. Er liepen ook wel eens spionnen tegen de lamp. In februari 1940 schreven de kranten dat er in een Nijmeegs café twee spionnen waren opgepakt. Zij brachten voor de *Abwehr* de Nederlandse stellingen in kaart en rapporteerden over de bewaking van de bruggen over de Waal en het Maas-Waalkanaal, die zeer strategisch waren voor de militaire opmars die inmiddels op stapel stond.[52]

48 Verhoor Ernst Voorhoeve, 12 februari 1947, in: NA CABR inv.nr. 64545. Voorhoeve vluchtte na Dolle Dinsdag met Damhofs vrouw naar Duitsland; beiden werden op 23 juli 1945 gearresteerd in Fischerhude. Biografie in: *Jaarboek Numaga* 60 (2013) 140-141.

49 Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg,* 265-267.

50 Greko Kleve aan Gestapo Düsseldorf, 7 februari 1940, in: LAV NR.W R, RW 36, inv.nr. 44.

51 Lijsten met informanten uit deze regio, zie onder meer: Greko Kleve aan Gestapo Düsseldorf, 7 september 1939 en Gestapo Düsseldorf aan Grekos en Aussendienststellen, 21 maart 1940, in: LAV NR.W R, RW 36, inv. nr. 44.

52 *De Gelderlander,* 3 februari 1940; zie ook Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet,* 115 en in dezelfde studie voor het Nijmeegse perspectief in mobilisatietijd 96-130 ('Gemobiliseerde grensstad').

7.4 'Sport en Spel' en het verraad van 10 mei 1940

Begin maart 1940 werden de Sport en Spel-mannen uit Kleef bij elkaar geroepen in de tuin van Damhofs villa aan de *Hermann Göringstraße*. Na een inspectie bood Herdtmanns assistent, de Sport en Spel-leider Hubert Koehler, een door de Duitse staat verzorgde politietraining aan in speciale kampen, waarvoor men ook nog eens een vergoeding van twee RM per dag kreeg.[53] Na zo'n training kon men straks in eigen land worden ingezet voor politietaken om de orde te handhaven als het Duitse leger Nederland 'onverhoopt zou moeten bezetten' bij een Engelse aanval, waarover inmiddels wilde geruchten de ronde deden. Damhof wilde zelf niet deelnemen, maar spoorde wel zeven leden uit zijn groep aan om mee te doen. Koehler en Herdtmann ronselden in die dagen op deze manier ruim honderd 'Duitse' Nederlanders uit NSB-kringen in het Rijnland. Misleid of gelokt door avontuur en mooie baantjes, werden dit de acteurs in een van de meest opzienbarende Nederlandse verraaddrama's in de Tweede Wereldoorlog. Herdtmann had namelijk buiten Mussert om al vanaf eind 1939 contacten gelegd met hoge Duitse officieren om zijn eigen carrièrekansen te vergroten. Daarbij bood hij de Sport en Spel-groepen aan voor de Duitse luchtbescherming als de strijd zou losbarsten. De *Abwehr* zag echter meer in een rol als gids en tolk voor de stoottroepen van de *Wehrmacht* bij een militaire inval. In februari 1940 antwoordde Herdtmann op het *Abwehr*-verzoek, dat alle mannen ter beschikking van Hitler stonden. De praktische uitwerking liet hij over aan zijn gewillige 'werktuig' Koehler, die hij ten onterechte voorhield dat Mussert er van wist.[54]

Geheim kamp Asperden, training voor 'de inzet'

Op 17 maart 1940 begon het serieuze werk voor deze Sport en Spel-cursisten. In een cafézaaltje in Düsseldorf legden in aanwezigheid van enkele Duitse officieren, Herdtmann, Damhof en Koehler, circa tachtig mannen een nogal curieuze eed af: 'Ik beloof, mijn volk, mijne koningin, mijn vaderland steeds te dienen', tegelijkertijd beloofde men trouw aan de NSB en gehoorzaamheid aan leider Mussert. Verder zou men 'stipte geheimhouding' betrachten over de komende activiteiten.[55] Meteen daarna gingen de mannen met een aantal Duitsers naar een viertal geheime kampen dicht bij de grens.[56] Al snel was duidelijk dat

53 Verhoren H. Koehler 302/13, 14, 15 en 16, tussen 5 januari en 5 september 1949; verhoor mevr. Koehler-Geurts, 27 december 1948, in: NA CABR, inv.nr. 64545. Nederlandse huisschilder Hubert Köhler, vaak gespeld als Koehler, geboren in 1887 in Den Haag, had een Duitse vader en een Nederlandse moeder. Zijn zaak in Limburg ging failliet, hetgeen hij weet aan zijn NSB-lidmaatschap (sinds 1933). Hij zocht daarop werk in Duitsland, was NSB-kringleider in Aken tot Herdtmann hem aanzocht voor Sport en Spel; zijn vrouw deed de administratie.

54 NIOD, 249-A0358 Inval 1940 en 249-0765A Sport en Spel. Verder: De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 343-349 en 480 e.v. Zie ook *Verweerschrift H. Koehler*, 5 augustus 1941, in: *Het Proces Mussert* (Den Haag 1948) 332-337. Het luchtbeschermings-idee zou Herdtmann hebben gekregen van Edgar Schmid-Burgk uit Aken.

55 Geciteerd uit *Het Proces Mussert*, 334. Verder Rapport rechercheur Van Buren 302/38, 3 oktober 1949, in: NA CABR, inv.nr. 64545. Dit CABR-dossier bevat o.a. verhoren door Van Buren van Damhof en echtpaar Koehler-Geurts. Circa 150 tot 200 Sport en Spel-leden gingen naar trainingskampen; Koehler gaf aan 190 mannen. Het aantal 'inzetters' bij de aanval op de bruggen op 10 mei 1940 lag tussen de 60 en 100. Zeker drie van hen sneuvelden, vier 'inzetters' raakten gewond en twee kregen een Duitse militaire onderscheiding. Ook werden trainees uit de kampen aan diverse *Wehrmacht*-eenheden toegevoegd als tolk, de zogenoemde *Landeskundige* of *Sprachkundige*.

56 Asperden bij Goch voor de brug bij Gennep en het Maas-Waalkanaal, Arsbeck voor de bruggen bij Roermond en over het Julianakanaal; in Linnich voor de Maastrichtse brug; in Wahn of Wahnerheide voor de opleiding van parachutisten.

dit geen onschuldige politiecursus was, maar een militaire training. De *Abwehr* had met de *Wehrmacht* bedacht dat Nederlandstalige gidsen handig zouden zijn voor de speciale stoottroepen die bij de invasie moesten voorkomen dat de strategische bruggen over de IJssel, Waal, Maas-Waalkanaal, Maas en Julianakanaal door het Nederlandse leger zouden worden opgeblazen. Over intacte bruggen was een snelle opmars van de reguliere troepen met zwaar materieel mogelijk richting Grebbelinie en het westen, voor de aansluiting bij de luchtlandingstroepen.

Dicht bij Kleef lag een trainingskamp in de barakken van de Duitse werkverschaffing in Asperden, in het Reichswald op de grens. Dat was een goede uitvalsbasis voor de bruggen over het Maas-Waalkanaal en over de Maas bij Gennep. Zo'n tachtig Duitsers en dertig Nederlanders, onder wie Damhofs Kleefse kameraden, oefenden daar vanaf medio maart in legerkleding met wapens en explosieven voor nachtelijke operaties. Het kamp was gecamoufleerd en hermetisch van de buitenwereld afgesloten. De *Abwehr* regelde vervalste identiteitsbewijzen, Nederlandse karabijnen en nagemaakte marechaussee-uniformen. Het zou immers niet bij tolken en gidsen blijven. Het plan was om de bruggen met een krijgslist te veroveren. De Nederlandse assistenten moesten namelijk in de ochtendschemering de Nederlandse militaire posten in verwarring brengen. De brugbewaking zou worden misleid door twee of drie in Nederlandse uniformen gestoken Sport en Spel-lieden, die een groepje Duitse 'krijgsgevangenen' voor zich uit dreven. Bij de brug zou na een ochtendgroet en het wachtwoord – dat kennelijk bekend was – worden gemeld dat een groep Duitse deserteurs moest worden afgeleverd bij de commandopost achter de linies. Op de brug zou dan direct de overrompeling door deze zwaarbewapende 'krijgsgevangenen' volgen en zou de ontsteking onklaar worden gemaakt. Op 9 mei werd deze tactiek aan de 'inzetters' toegelicht. Zij konden zich nog bedenken. Een enkeling trok zich terug, de rest nam een borrel van opwinding en voor de spanning, 'bereit zum Opfer für meinen Führer und mein Vaterland', zoals een Nederlandse *SS*-er achteraf in een ronkend verslag schreef.[57]

Naar de bruggen

Op 10 mei, kort na middernacht, werden de *Sondertrupps* van kamp Asperden per vrachtauto naar de grens in het gehucht Hommersum gebracht, waar ze de Nederlandse grens overschreden. In verschillende groepjes ging het te voet over de Genneperheide richting Maasoever, een tocht van zo'n vijf km. Op 'uur-X', 03.55 uur – Duitse tijd 05.35 – begon de actie. De operatie slaagde bij de strategische spoorbrug in Gennep. Daar kon een Duitse pantseren goederentrein met een compleet infanteriebataljon ongehinderd doordringen tot aan Mill, bij de Peel-Raamstelling, de belangrijke verdedigingslinie tegen een Duitse opmars. Deze spoorbrug werd vervolgens nog als verkeersbrug gebruikt door een Duitse pantserdivisie. Ook de bruggen over het Maas-Waalkanaal bij Hatert en Heumen werden met behulp van 'inzetters' in Nederlandse uniformen genomen. In Malden echter werd de brug door Nederlandse soldaten heroverd en opgeblazen. Ook in Mook, Grave en Westervoort mislukte het plan, evenals in Roermond en Buggenum waar het Nederlandse leger de bruggen

57 Verslag Martin van Haalem, later *SS Westland*, over de actie op brug bij Gennep, in: *Het proces Mussert,* 337-338.

liet springen.[58] In Maastricht mislukte het plan omdat de ´inzetters' de avond ervoor aan het drinken waren geslagen; voor deze laatste actie was overigens ook NSNAP-er Ernst van Rappard in training gegaan, maar hij trok zich op het laatste moment terug.[59] De vijf bruggen over het Julianakanaal kwamen ongeschonden in Duitse handen. Al met al waren de operaties geen klinkend succes, maar de geslaagde actie bij Gennep bleek zeer waardevol voor de *Wehrmacht*.

De strijd rond het onoverzichtelijke sluiscomplex in Heumen, waaraan Kleefse NSB-ers deelnamen, verliep verwarrend en duurde door felle Nederlandse tegenstand tot laat in de middag. Er werden diverse Duitse hulptroepen aangevoerd. Uiteindelijk zijn hier minstens 17 Nederlanders gesneuveld. Zeker 11 Duitse aanvallers zijn gesneuveld. Ook de 41-jarige Kleefse Sport en Spel-man in marechaussee-vermomming Toon Lukassen. Op diezelfde 10de mei, in de loop van de dag, vernam Damhof in Kleef naar eigen zeggen voor het eerst over operatie. In het lazaret in Bedburg-Hau hoorde hij de details en vernam dat zijn goede vriend Lukassen was gesneuveld. Lukassen lag in een veldgraf in Heumen en zorgde ná zijn dood nog voor verwarring. Gezien zijn marechaussee-outfit – weliswaar met nep-tressen aan de verkeerde kant en met valse schouderstrepen – werd zijn lijk afgeleverd bij een begraafplaats in zijn geboorteplaats Nijmegen. De Duitse weduwe Lukassen wilde hem echter begraven in zijn gedroomde *Vaterland* in Kleef, hetgeen door Damhof werd geregeld.[60] De marechaussee-kepie die Lukassen tijdens de actie in Heumen droeg, kwam later terecht in het Nederlands Legermuseum.[61]

De Nederlandse 'inzetters' kregen enkele dagen later op het kantoor in Düsseldorf de felicitaties van Herdtmann en Koehler. De *Abwehr* vond het verstandig hen voorlopig buiten beeld te houden; vervolgens werd er bij hen op aangedrongen om tot de *SS* toe te treden – dus geen politiebaantje, zoals beloofd. Enkelen voelden zich bedrogen en gingen klagen. Toen Koehler ook nog eens op NSB-bijeenkomsten ging rondbazuinen dat zonder 'zijn jongens' de *Wehrmacht* er waarschijnlijk tien dagen over had gedaan om Nederland te bezetten, kreeg het NSB-hoofdkwartier kritische berichten. Zelfs fanatieke NSB-ers spraken over laag landverraad door Hollandse jongens. Mussert zat met de kwestie in z'n maag. Hij wilde graag een onafhankelijke positie tegenover de bezetter verwerven en had daarvoor brede steun van het Nederlandse volk nodig. Dit verhaal hielp daar niet bij, integendeel. Na de snelle capitulatie in mei gonsde het immers van geruchten over de vijfde colonne aan de grens, spionage, uniformensmokkel en hulp van NSB-ers aan het Duitse leger. De Sport en Spel-affaire leverde daarvoor het bewijs. Mussert sprak over 'zwijnerij' en een zwarte bladzijde in de NSB-geschiedenis. Toen het gerommel in eigen gelederen bleef doorzeuren, riep

58 Strijd om de bruggen: Herman Amersfoort, Piet Kamphuis, *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2012[4]) en De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 480-499; Getuigenissen van de bij de strijd in Gennep en Heumen betrokken Nederlandse soldaten in: Ernst P. Weber, *De vuurproef van het Grensbataljon. Belevenissen van het 1e Bataljon 26e Regiment Infanterie tijdens den Nederlandsch-Duitschen oorlog van 10-15 mei 1940* (Arnhem 1945).
59 Zondergeld, *Van Rappard* BWN.
60 Verhoor Damhof, 25 september 1948 en rapport Van Buren 302/38, 3 oktober 1949, in: NA CABR, inv.nr. 64545. In Heumen kwamen circa tien Sport en Spel-leden in actie, drie droegen een nep-marechaussee-uniform. Damhof zorgde dat weduwe Lukassen een uitkering kreeg. Van den Hurck uit Kleef sneuvelde bij Hatert. Zie: Brauer, 'Over de grens. Verzet en verraad', 2014 en Weber, *De vuurproef*, 110-143.
61 Thans Nationaal Militair Museum te Soest, collectie-item 050970.

hij de hoofdrolspelers naar Utrecht. Op erewoord loog Herdtmann dat hij er niets van wist. Mussert liet het grondig onderzoeken. De uitkomst: Herdtmann en Koehler werden aan de kant gezet en de pijnlijke kwestie ging de doofpot in.[62]

NSB in Duitsland na 1940 met Opperheerbanleider Damhof

Hoe verging het de NSB-gelederen in het Derde Rijk na 1940? Daarvoor kreeg Auke Damhof uit Kleef belangrijke taken toebedeeld door het NSB-hoofdkwartier in Utrecht. Damhof had in juni 1940 heel tactisch zijn ontslag aan Mussert aangeboden en hij had met allerlei intriges bijgedragen aan de val van Koehler en Herdtmann.[63] Mussert verzocht hem echter te blijven en benoemde hem tot Heerbanleider voor de WA-activiteiten in Duitsland. De naam NSB werd weer gevoerd en Sport en Spel werd weer de WA, die onder Damhofs leiding groeide tot tweeduizend man.[64] Op zondag 3 augustus 1941 bezocht Mussert Kleef, waar hij in huize Damhof werd verwelkomd. Tijdens de lunch in hotel *Maywald* werd getoost op Hitler en daarna inspecteerde Mussert de zeshonderd 'politieke soldaten' die door Damhof in carré buiten waren opgesteld. Het WA-muziekkorps gaf een concert in het Moritzpark en in de met 1800 mensen tot de nok gevulde *Rheingold*-zaal kon Mussert nu ongestoord spreken over de sterke NSB-groei, ook onder 'de vele Nederlanders, die in Duitschland, in het bijzonder in het grensgebied, wonen en werken'.[65]

In het NSB-Heerban hoofdkwartier in Düsseldorf was het vaak een vrolijke boel met excessief drankgebruik. Damhof pochte aan de borrel regelmatig over zijn rol in de meidagen. Ook beweerde hij dat hij voor de *Abwehr* in februari-maart 1940 met zijn op 10 mei gesneuvelde vriend Lukassen vier keer koffers met tijdbommen vanuit Kleef over de grens had gesmokkeld naar het Nijmeegse station. Hiermee moesten Engelse schepen die de Rotterdamse haven aandeden, tot zinken worden gebracht.[66] Damhof toonde zich een ongegeneerd opportunist. Toch merkte zijn baas, WA-commandant Zondervan, achteraf op dat Damhof 'door zijn ruwe optreden en daarnaast zijn grote gemoedelijkheid' zich kon permitteren de Duitsers dingen te zeggen waarvoor anderen zeker in een concentratiekamp zouden zijn beland. Vanuit zijn huis in Kleef coördineerde zijn vrouw, *Kameraadske* Damhof voor *Frontzorg* de hulpverlening aan families van Nederlanders in Duitse krijgsdienst die ergens in Europa gewond in een lazaret lagen. Damhof zelf spoorde zijn WA-mannen aan om zich als *SS*-vrijwilliger te melden voor het Oostfront.

Mussert deed in september 1944 nog een laatste beroep op Damhof, toen na Dolle Dinsdag tienduizenden NSB-ers met hun gezinnen uit angst voor een geallieerde invasie naar Duitsland waren gevlucht. Met een kleine staf leidde Opperheerbanleider Damhof de eva-

62 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 5a, 61-63; *Het Proces Mussert,* 132-133 en 332-337 (Verweerschrift H. Koehler, 5 augustus 1941).

63 Als een vos 'die met zijn staart zijn eigen sporen uitwist', aldus rechercheur Van Buren. Damhof liet documenten verdwijnen en trachtte Koehler, die hem in de weg stond, krankzinnig te laten verklaren. E. Verkade, 'De nasleep van de "Sport en Spel-affaire" ', in*: Nederland in Oorlogstijd - Orgaan RIOD* 5 (1950) 33.

64 Deze WA-cijfers zijn zeer waarschijnlijk propagandistisch te hoog geschat. Een reportage over de WA-Duitsland: *De Zwarte Soldaat, Strijdblad voor de WA,* 7 oktober 1943.

65 *De Courant/Nieuws van den Dag* en *De Graafschapsbode,* 4 augustus 1941, *Volk en Vaderland,* 8 augustus 1941.

66 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 2, 350. Begin maart 1940 was op deze wijze een tiental Engelse schepen (totaal 30.000 ton) tot zinken gebracht; zie *Het Vaderland* en *De Maasbode,* 11 maart 1940.

cuatie vanuit een schoolgebouw in Lüneburg, als hoofd van de *Betreuungsstelle für die Niederländer*. In barakken werden daar duizenden NSB-ers gehuisvest. Er heerste chaos en de moraal was laag, zo schreef Damhof december 1944 in een nieuwjaarsgroet aan Mussert. Hij verzekerde de Leider – 'de uitverkoren redder van het Nederlandse volk' – dat hij juist in deze zware tijd op de steun kon rekenen van zijn trouwe volgeling in Lüneburg.[67] In deze plaats werd Damhof op 27 juli 1945 door Engelse militairen gearresteerd. Hij kwam uiteindelijk in kamp Vught terecht.

7.5 Balans - Verantwoording afleggen na 1945

Deze schets van de ontwikkelingen in grensstad Kleef geeft een indruk van de radicale politieke omwenteling die veel Duitse provinciestadjes, ver van Berlijn gelegen, in de lente van 1933 doormaakten. In grensstad Kleef probeerde de Nederlandse consul Jurgens de bestaande overlegstructuren voor de regionale grensoverschrijdende samenwerking van bestuurders en bedrijfsleven in stand te houden. Hij moest gaan samenwerken met een nieuwe lichting bestuurders en *Führer*-tjes; de onderlinge verhoudingen werden allengs killer. Het consulaat was druk met joden en anderen die Duitsland wilden verlaten, vooral ook veel Nederlandse joodse werknemers uit de Kleefse industrie trokken weg. Een aantal Nederlanders kreeg in Kleef al in de zomer van 1933 te maken met de Duitse justitie: Henk Spansier werd gearresteerd en Frits Dagmar werd opgepakt en uitgewezen. De gedaantewisseling die de stad onderging was voor de grote Nederlandse kolonie en de grenspendelaars door de vele optochten en manifestaties, de straatpropaganda met vlaggen en banieren meteen duidelijk. Dat gold vooral tijdens nationale evenementen als verkiezingen en referenda. Grensplaatsen als Kleef en Kranenburg werden door het regime ingezet om *Auslandsdeutschen* per trein uit Nederland te lokken om hun stem te komen uitbrengen. Op dorpsfeesten dicht bij de grens in Kranenburg en Beek gingen geregeld voor- en tegenstanders van het regime op de vuist. Nazi's uit Kleef trokken naar Nijmegen om onrust te stoken en de *Hitlerjugend* nam deel aan de Nijmeegse vierdaagse van 1938 en 1939. De *Gestapo* had al meteen een stevige greep op het in- en uitgaande grensverkeer en vestigde er een speciaal *Grenzpolizeikommissariat* met buitenposten in Kranenburg en Goch. In de aanloop naar de oorlog nam het aantal spionnen onder de dagelijkse grensgangers flink toe. De grenscontrole werd strenger, ook voor de pendelaars.

In het tweede hoofdstuk werd geschetst hoe het regime in Berlijn een gericht programma voerde om de volksgenoten in Nederland te mobiliseren voor de politieke doelen van het Derde Rijk. Daarbij werden intimiderende en grensoverschrijdende methoden niet geschuwd. De houding van Den Haag inzake de Nederlanders in Duitsland daarentegen paste helemaal in de strikte neutraliteitspolitiek. Den Haag hield zich volstrekt afzijdig van de ontwikkelingen binnen het Derde Rijk om te voorkomen dat men in conflict kwam met

67 De brief in een Duitse vertaling voor Rauter, in: In 't Veld, *SS en Nederland,* nr. 614, 1454. Over de NSB-evacuatie: Frits Waldenier, 'Houd op met ontevredenheid en gezeur'. Het lot van naar Duitsland gevluchte NSB'ers', in: *Historisch Nieuwsblad* (2004) nr. 8. Zie http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6451/het-lot-van-naar-duitsland-gevluchte-nsb-ers.html (Gezien op 9 augustus 2021).

Berlijn – Nederlanders in Duitsland moesten zich vooral rustig houden. Daarom kwam er een wettelijk verbod voor alle Nederlandse politieke partijen om afdelingen in het buitenland te hebben. Dat was wederkerig aan het beleid dat gold voor de Duitse burgers in Nederland: vreemdelingen mochten niet openlijk politiek actief zijn, al bleek de handhaving daarvan voor de nodige hoofdbrekens te zorgen, zoals geschetst. De NSB-ers in Duitsland, met oud-consul Herdtmann en zijn Kleefse kompaan Damhof, wisten het verbod handig te omzeilen. Overigens stond Berlijn niet erg positief tegenover deze Nederlandse sympathisanten. Het mislukte en rumoerige optreden van Anton Mussert in Goch in 1933 droeg bij aan de gereserveerde opstelling van het Duitse regime tegenover Nederlandse nationaalsocialisten. Dat waren oproerkraaiers die vooral in de weg liepen en die voor onnodige onrust in de Nederlands-Duitse grensstreek zorgden. Dat kwam zeer ongelegen en paste niet in de politiek-strategische agenda van Berlijn. Dat nam niet weg dat de Duitse *Abwehr* uit deze groep NSB-ers rond Kleef en uit het Rijnland nuttige medestrijders rekruteerde voor de militaire overval op Nederland.

Op 10 mei 1940 in de vroege ochtend kwamen aan de Gelderse en Limburgse grens zeker 150 Nederlandse nationaalsocialisten letterlijk en figuurlijk tot verraderlijk grensoverschrijdend gedrag als hulpjes van de Duitse troepen die Nederland binnentrokken. Deze zogenoemde Sport en Spel-inzet voor het Duitse leger op 10 mei is niet alleen meteen door de NSB onderzocht. Ook Hitler en Himmler wilden direct weten of het blazoen van de *Wehrmacht* niet was bezoedeld met laag verraad door de inzet van burgers. En de Nederlandse legerleiding deed al kort na de capitulatie zelfonderzoek naar de pijnlijke, snelle nederlaag en dat werd na de bevrijding uitvoerig voortgezet. Na 1945 boog in Den Haag de parlementaire *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* zich over het verraad in de meidagen.[68] Voor deze commissie deed *Oberleutnant* Wilhelm Walther, de leider van kamp Asperden en van de actie bij Gennep, met militaire trots en zonder schaamte zijn verhaal over de operatie op 10 mei.[69]

Verder moesten de deelnemers aan het Sport en Spel-verraad zich na de bevrijding verantwoorden voor de rechters van de Bijzondere Rechtspleging. Justitie kwam tot de slotsom dat tussen 150 en 200 Nederlanders op 10 mei 1940 aan de grens in actie waren gekomen voor de *Wehrmacht*: voor de krijgslist bij de bruggen, of elders als gids of tolk. De meesten bleven in Duitsland, ook na 1945; een aantal stierf als *SS*-vrijwilliger aan het Oostfront. Na 1945 kon men veertig namen achterhalen. Twaalf van hen kregen onder de Bijzondere Rechtspleging straffen van acht tot twintig jaar. In december 1949 kreeg de eindverantwoordelijke, Julius Herdtmann jr, de doodstraf wegens hoogverraad en hulp aan de vijand. Volgens de aanklager was Herdtmann een eerzuchtige opportunist en intrigant die voor zijn eigen loopbaan anderen tot landverraad had aangezet. Ook Koehler, een verdwaasde idealist en bezeten uitvoerder van Herdtmanns plan, aldus de aanklager, kreeg de doodstraf. Beide vonnissen werden in hoger beroep bevestigd. Koehler kreeg uiteindelijk gratie, het vonnis

68 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek (*'s-Gravenhage 1949-1956) *deel 1a, b en c, Algemene Inleiding/Militair Beleid*. Zie ook: Amersfoort/Kamphuis, *Mei 1940*.
69 Verklaring Wilhelm Walther te Vught aan Tribunaal 's-Hertogenbosch, 5 november 1947, in: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid, deel 1A en B*, bijlage 85.

over Herdtmann werd op 26 januari 1951 voltrokken.[70]

Hoe werd er geoordeeld over Auke Damhof, de vertrouweling van Mussert in Duitsland? Damhof had in de vele verhoren tegenstrijdige verklaringen afgelegd, zijn eigen rol kleiner gemaakt en anderen beschuldigd. Daarnaast merkten de rechercheurs dat verdachten en getuigen, die allen vertoefden in het Huis van Bewaring II in Amsterdam, hun verklaringen onderling afstemden en elkaar dekten. De dominante Damhof schrok er ook niet voor terug medeverdachten te bedreigen en te intimideren. Zo had hij Koehler 'het hoofd ziek gepraat' en verklaringen laten ondertekenen.[71] Damhof kon aantonen dat hij zelf niet aanwezig was bij de cruciale overleggen van Herdtmann met de *Abwehr*-officieren. Herdtmann en Koehler waren volgens hem dan ook verantwoordelijk voor de militaire inzet van de NSB-ers bij de Duitse inval; hij had er pas op 10 mei van gehoord, zo hield hij vol. Dat werd gezien zijn NSB-positie nogal ongeloofwaardig geacht, net zoals zijn bewering dat hij de WA-leiding na 1940 in Duitsland op zich nam om te voorkomen dat Nederlandse jongens door de *SS* werden ingelijfd. Over de opvang van NSB-ers in Lüneburg na Dolle Dinsdag verklaarde hij: 'Ik heb uit liefde tegenover Nederland en als Nederlander mijn harde plicht vervuld.'[72]

Ook de zaak Damhof kwam in december 1949 voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Zijn verdediger presenteerde hem als een maatschappelijk mislukt figuur, die 'ontdaan van alle franje' als een onbeduidende partijfunctionaris moest worden beschouwd. De aanklager bestempelde Damhof echter als een leidende figuur die bovendien voor de *SS* had geronseld onder Nederlanders in Duitsland. Wegens hulpverlening aan de vijand kwam hij tot een eis van acht jaar, hetgeen in de uitspraak van 22 december 1949 werd bekrachtigd. Damhof zat zijn straf uit in Veenhuizen. Op grond van een algehele amnestieregeling kwam hij in april 1950 vervroegd vrij.[73] In juli van dat jaar woonde Auke Damhof weer in Kleef, waar de controversiële grensganger in 1972 is overleden.[74]

70 NIOD 248-0673 Julius Herdtmann jr (1883-1950). Verslag van het proces in *De Telegraaf,* 2 december 1949. Het requisitoir van procureur-fiscaal mr. L. Drabbe in de zaak tegen Herdtmann en Koehler, zitting Bijzonder Gerechtshof, 15 december 1949, in*: Nederland in Oorlogstijd* 5 (1950) 22-32.

71 Verhoor Koehler 302/15, 8 april 1949, en Damhof aan Bijzonder Gerechtshof Den Bosch, 25 februari 1946, in: NA CABR inv.nr. 64545. Damhof liet Koehler een verklaring overschrijven en indienen.

72 Verklaring Damhof aan procureur-fiscaal Bijzonder Gerechtshof Den Bosch, 25 februari 1946, in: NA CABR, inv.nr. 64545.

73 De aanklager was overtuigd van de directe betrokkenheid aan het verraad op 10 mei, maar had onvoldoende hard bewijs. Uitspraak Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 22 december 1949, in: NA CABR inv.nr. 64545. *De Courant/Nieuws van den Dag* 16 december 1949.

74 Na een scheiding woonde Damhof tussen mei 1952 en februari 1955 in Nijmegen. RAN, persoonskaart A.H. Damhof, en Stadtarchiv Kleve, Einwohnermeldekartei en Standesamt Kleve, Sterben 1972, nr. 413.

Conclusies en epiloog

1 Sociaal-politieke dynamiek tussen periferie en centrum 1933-1940 – Den Haag, Berlijn en aan de grens

Grenskwesties op de agenda in Den Haag

Aan de staatsgrenzen klonteren internationale spanningen en tegenstellingen samen, zo toont de geschiedenis van de laatste twee eeuwen ons. De internationale politieke en sociale fricties zijn daar altijd meteen af te lezen aan het dagelijks grensverkeer. Grensbewoners ervaren die meteen, ze zitten er middenin en met de neus bovenop, zo laat ook het leven aan de Nederlands-Duitse grens in het interbellum zien. De directe interventies door de Duitse nationaalsocialisten in de Nederlandse samenleving kwamen al begin 1933 op gang in de oostelijke grensstreken. De grenssamenleving politiseerde in snel tempo en de grensbewoners werden in veel opzichten aanmerkelijk eerder dan de rest van Nederland geconfronteerd met de nieuwe, nogal ruwe en bedreigende realiteit van het Derde Rijk. Het politiek-bestuurlijke centrum in Den Haag moest zich direct over grenszaken gaan buigen, zoals Duitse joodse en politieke vluchtelingen, het optreden van *NSDAP*-groepen en de eerste ernstige grensincidenten: schiet- en knokpartijen en mensenroof. Ook zevenhonderd km oostelijk van Den Haag, in het machtscentrum in Berlijn, kwam de focus in 1933 al snel op de grenzen te liggen. Duitsland grensde aan maar liefst acht landen, maar besteedde direct veel aandacht en energie aan de westelijke grenzen en ook aan de noordelijke 580 km van de westgrens met Nederland, uiteraard met duidelijk andere intenties.

In Den Haag worstelden de vier opeenvolgende kabinetten Colijn – tussen 1933 en augustus 1939 – met de sociaal-politieke dynamiek en de politieke onrust in de oostelijke grensregio, zeker toen de politieke spanningen in Europa flink opliepen. Ook met een nationaalsocialistische overheid was Duitsland voor Nederland een belangrijke handelspartner en dat moest vooral zo blijven in de crisisjaren. De handelsstromen en het gewone personenverkeer met de oosterburen moesten ongestoord kunnen doorgaan. Dat vroeg om een open grens, terwijl anderzijds het inkomende, ongewenste 'politieke verkeer' er toch uit gefilterd moest worden en tegengehouden. Nederland wilde namelijk geen import van nazi-ideeën, Duitse straatterreur en onruststokers. Daarom moesten politieke activisten van links en rechts worden geweerd. En Duitse joodse vluchtelingen werden slechts mondjesmaat toegelaten, met als argument dat ze de arbeidsmarkt te zeer belastten.

Vluchtelingen bleven vooralsnog 'vreemdelingen', gewenst of ongewenst. Het restrictieve beleid botste met de traditionele Hollandse gastvrijheid voor politiek vervolgden en leidde in de praktijk aan de grens geregeld tot dramatische taferelen als de slagboom dicht bleef. De overheid hield zich verder afzijdig van de opvang die door de joodse gemeenschap of door politieke kameraden zelf werd verzorgd en betaald. In de grensplaatsen en op de belangrijke stations als Oldenzaal, Zevenaar en Nijmegen stonden voor de stroom joodse vluchtelingen vanaf maart 1933 meteen al hulpcomités klaar, met sleutelfiguren zoals de moedige Nijmeegse rabbijn Salomons. Te actieve assistentie van deze helpers aan de slagboom leidde tot frictie met de Rijksvreemdelingendienst in Den Haag. Daarom moest bijvoorbeeld burgemeester Verbeek in Dinxperlo, die was afgeweken van de centrale strenge regels, in 1939 zelfs voor de rechter verschijnen. De vluchtelingen kwamen in golven, afhankelijk van de mate van repressie. Aan de oostgrens vingen lokale joodse gemeenschappen Duitse geloofsgenoten uit de aanpalende grensregio op. De meesten reisden door naar de grote steden in het westen en probeerden daar een nieuw bestaan op te bouwen of verder te reizen. Het strenge Nederlandse toelatingsbeleid bevorderde de onofficiële of illegale grenspassage over de 'groene grens', waardoor de mensensmokkel floreerde en er veel geld werd verdiend. In de stukken komen ook enkele gevallen voor van corrupte ambtenaren, die zich lieten betalen voor verblijfspapieren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1934 op de gemeentesecretarie in Borgharen, maar schokkend was dat in Nijmegen de veelbelovende politiecommissaris Van der Mark zich liet betalen voor verblijfspapieren – hij werd in juli 1936 veroordeeld en kreeg ontslag.

Deze studie laat ook zien dat de grens nooit volledig gesloten kan zijn, ook al zegt de staat – of de pers – dat 'de grens dicht zit.' Mogelijk waren alle slagbomen bij de grote grenskantoren dicht, maar de hele fysieke, 'groene' grens was nimmer hermetisch gesloten, ook niet toen met de mobilisatie eind 1939 op drukke grensposten hoge hekken werden geplaatst. De Nederlandse grensbewaking was structureel te grofmazig. Bovendien werd aan de andere zijde, richting Nederland, door de Duitse autoriteiten de deur juist wagenwijd open gezet voor de joden, die uit het land werden gejaagd. Zij werden vanaf 1933 – zonder hun bezittingen – massaal doorgelaten en mochten niet meer terug; ze werden 'ausgebürgert', want het Derde Rijk moest 'Judenfrei' worden.

Onder druk van de publieke opinie, de pers en de algemene internationale verontwaardiging over de geweldsorgie van de *Kristallnacht* in november 1938, werden de reeds hier verblijvende vluchtelingen doorgaans beperkt gedoogd en niet teruggestuurd. Illegaal binnengekomen vluchtelingen werden voortaan opgevangen in gesloten verblijfsplaatsen, zoals in het Centrale Vluchtelingenkamp Westerbork waarvan de bouw medio 1939 startte. Van de circa 40.000 Duitse vluchtelingen die over de grens kwamen, wist bijna eenderde tijdig verder te reizen naar veiliger oorden op de wereld. De gegevens en adressen van vluchtelingen waren gedurende hun verblijf in Nederland op diverse plekken in de Nederlandse administratie opgeslagen. Die gegevens uit de Nederlandse bureaucratie vormden een belangrijke basis voor de Duitse bezetter, die vanaf mei 1940 meteen op zoek ging naar joden en politieke tegenstanders onder de vluchtelingen.

Na 1933 was het voor de kabinetten-Colijn zaak om de verhoudingen met Duitsland stabiel en goed te houden en voorzichtig neutraal te blijven in het Europese machtsspel. Dus

werd niet, of slechts op milde toon, gereageerd op de excessen in het Derde Rijk en de impact daarvan aan de Nederlandse grens. Alle aandacht in de pers en de politiek in augustus 1933 over de arrestatie van SDAP-er Henk Spansier in Kleef, kwam Den Haag dus bepaald niet gelegen. Voor verspreiding van het Duitse oppositieblad *Freie Presse* aan de grens bij Nijmegen werd deze Nederlandse staatsburger beschuldigd van 'Hochverrat' en stond in augustus 1934 voor het *Volksgerichtshof* in Berlijn. Deze zaak zette meteen scherp neer hoe de rechters in het Derde Rijk aankeken tegen de grens en buitenlanders die de oppositie steunden – hier werd jurisprudentie gevormd voor tientallen Nederlanders die tot 1945 voor hun hulp aan het Duitse verzet voor de nazirechter zouden komen.

Dergelijke incidenten werden door Den Haag liever met stille diplomatie gladgestreken en niet sterk politiek of publicitair opgespeeld; dat zou de regering in Berlijn immers onnodig irriteren. Maar wel werden rellerige nazi-activisten in grenssteden als Venlo en Heerlen al vanaf de zomer van 1933 uitgewezen, omdat ze voor onrust zorgden of het uniformverbod overtraden. In 1934 trachtte Den Haag op centraal niveau met Berlijn afspraken te maken over de *NSDAP*-activiteiten in Nederland. Door alle Duitse verenigingen in Nederland onder te brengen in de nieuwe *Reichsdeutsche Gemeinschaft* hoopte het kabinet de propaganda te kunnen intomen. Maar deze *RDG* ontpopte zich als pure *NSDAP*-mantelorganisatie en regisseerde in nauwelijks twee jaar tijd de volledige 'gelijkschakeling' van de hele Duitse gemeenschap in Nederland in de geest van het Derde Rijk. Het ging om bijna honderdduizend Duitsers; vooral in de industriële, verstedelijkte Limburgse grensregio woonden er tienduizenden, die voor een belangrijk deel 'gemengd' waren gehuwd. Daar spitsten de spanningen zich toe.

De *NSDAP*- en *RDG*-propaganda, de politieke onrust in de grensstreken en de politieke dreiging kregen al vanaf begin 1933 de volle aandacht van de regionale en landelijke pers. De ministers moesten lastige vragen beantwoorden, niet alleen van de linkse Kamerfracties van CPN en SDAP, maar ook van de confessionelen en de liberalen met een achterban in de grensregio. De katholieke Kamerfractie en bewindslieden – met name de katholieke ministers van Justitie Van Schaijk en diens opvolger Goseling – werden bestookt door mgr Henri Poels die in Limburg 'zijn' katholieke arbeiders wilde beschermen tegen de nazipropaganda. Ernstige grensincidenten of mensenroof door de Duitse politie zorgden voor veel ophef in Nederlandse publieke opinie en noopten de Nederlandse regering, vaak na Kamervragen, tot fermer diplomatiek protest. Dat gebeurde voor het eerst na een opzienbarende mensenroof bij grensovergang Glanerbrug in februari 1935. Daar was de Duitse beeldhouwer Gutzeit over de grens ontvoerd door Duitse agenten. De zaak werd breed uitgemeten in de Nederlandse en de internationale pers. Berlijn bond na de Nederlandse protesten onverwacht snel in, uit vrees voor reputatieschade in de aanloop naar de Berlijnse Olympische Spelen van 1936 en wilde Gutzeit laten gaan. Het werd echter een Pyrrusoverwinning voor Den Haag toen de beeldhouwer aan de slagboom aangaf liever in het Derde Rijk te willen blijven. Daarentegen werd na Nederlands protest een jaar later een schietgrage Duitse politiecommissaris, die in de Nieuwstraat in Kerkrade herhaaldelijk gewelddadig over de schreef ging, door de Duitse politieleiding overgeplaatst, een stuk verder weg van de grens.

De regering in Den Haag werd structureel geïnformeerd over de politieke ontwikkelingen aan de oostgrens. Zo kwam vanaf de zomer van 1933 via het communicatiekanaal van

procureur-generaal Speyart van Woerden in Den Bosch, fungerend als directeur van politie in Zuid-Nederland, een stroom van verontrustende rapportages van de Limburgse politiecommissarissen over de sociaal-politieke onrust in de grensstreek naar Den Haag. Dat leidde meteen al tot aanscherping van het Nederlandse grens- en vreemdelingenbeleid. Per circulaire gingen instructies naar de lokale gezagsdragers om bijvoorbeeld het uniformverbod streng te handhaven. Om orde en rust te kunnen bewaren, werden er vanaf 1934 stevige eisen gesteld aan politieke *RDG*-bijeenkomsten in de Duitse kolonies. Slechts besloten bijeenkomsten werden toegestaan; wat er in de zaal gebeurde kon niet worden bepaald, maar werd wel gerapporteerd. Op straat kon niet worden verhinderd dat op Duitse nationale feestdagen de hakenkruisvlag als officiële Duitse nationale vlag aan gebouwen en huizen van Duitse instanties of particulieren wapperde. De gedreven en vasthoudende Speyart van Woerden functioneerde als intermediair en het ambtelijk-bestuurlijk geweten tussen periferie en centrum. Onder zijn regie werden vanaf de zomer van 1933 de grootste raddraaiers en nazi-activisten in Heerlen, Kerkrade en Venlo, te weten de *NSDAP*-leiders Tykfer, Nacken en Ridder met hun assistenten uitgewezen. In mei 1936 voorkwam Justitie op het nippertje dat de naar Nederland gevluchte katholieke oud-premier, Heinrich Brüning, in Nijmegen aan de grens door de *Gestapo* werd gekidnapt.

Ook tientallen ontmaskerde *Gestapo*-informanten – in 1938 kwam er een spionageverbod – werden resoluut uitgezet. Maar het bleef dweilen met de kraan open. De grensbewaking en de politiediensten in grote grensplaatsen als Enschede, Heerlen, Venlo, Vaals en Kerkrade leken na 1933 overvraagd met de vele grens- en vreemdelingenkwesties die op hun bureau lagen en de aandacht die alle politieke activisten – van links en van rechts vroegen; de in dit onderzoek gepresenteerde incidenten laten slechts een topje van de ijsberg zien. Dat alleen al vergde enorm veel van de beschikbare capaciteit van politie en grensbewaking, die in crisistijd nauwelijks werd uitgebreid. Aan Duitse kant was er veel meer capaciteit aan grenspersoneel beschikbaar, ook voor grensoverschrijdende operaties. Daarvoor werden veel informanten gerekruteerd binnen de *RDG*-gemeenschap. Vooral dankzij deze infiltratiemethodes kon het Duitse politieke vervolgingsapparaat al vanaf 1934 volop actief opereren op Nederlandse bodem. Er werd systematisch basisinformatie verzameld over de Duitse emigranten en over voor- en tegenstanders onder de Nederlanders.

Op aanwijzing van Speyart van Woerden hielden de Nederlandse ambtenaren in de grensregio meer afstand tot Duitse collega's en de *Gestapo*, want de tijden van collegiale samenwerking van Duitse en Nederlandse grens- en politiefunctionarissen langs de oostgrens waren na 1934 echt wel voorbij. De *Gestapo*-chef in Aken, die net als voor 1933 wilde samenwerken om communisten te achtervolgen, werd november 1934 vriendelijk de deur gewezen door commissaris Offermans van Heerlen. Terwijl daarentegen in Amsterdam politiecommissaris Broekhoff vanaf 1933 juist structureel informatie uitwisselde met het *Gestapo*-hoofdkwartier in Berlijn over het *KPD*-netwerk in Nederland, waardoor de koerierslijnen over de grens voortdurend konden worden opgerold. Deze contacten leidden ertoe dat op centraal niveau de Nederlandse Justitie zich in maart 1935 voor het karretje van Berlijn liet spannen toen op advies van de *Gestapo* in fort Honswijk een 'depot' werd geopend voor opgepakte Duitse communisten. De *Gestapo* wilde hiermee deze *KPD*-ers in ieder geval tijdelijk uitschakelen voor het *Exil*-verzetswerk. Na zware kritiek in de linkse pers en in de Tweede Kamer over fort

Honswijk en het werk van Broekhoff werd het 'interneeringdepot' al binnen een half jaar opgeheven. Broekhoff bleef zeker tot 1939 samenwerken met de Duitse collega's, waardoor ook veel gegevens over Nederlandse communisten in *Gestapo*-handen kwamen.

De ambtenaren in de grensregio's werden toch wel geraakt door de vreselijke verhalen over de repressie in het Derde Rijk en de onaangename ervaringen met de nieuwe Duitse 'collega's' aan de grens. Dat leidde ertoe dat het restrictieve vreemdelingbeleid in de praktijk gaandeweg lokaal aan de grens niet zo hardvochtig werd uitgevoerd. Opgepakte Duitse communisten en socialisten werden vanaf 1935 niet meer klakkeloos aan de Duitse autoriteiten uitgeleverd, zoals voordien nog wel eens gebeurde. Zij kregen gelegenheid om via de Belgische grens het land te verlaten.

Tegen openlijke Duitse politieke infiltratie wilde de regering wel optreden, op aandringen van de minister van Justitie. Maar het moest niet te opzichtig gebeuren, omdat openlijk publicitair protest Berlijn zou kunnen irriteren. De Nederlandse regering bleef een pragmatische, voorzichtige politieke koers volgen tegenover het Derde Rijk, ook wel getypeerd als 'publicitaire neutraliteit'. Vooral de ministers van Buitenlandse Zaken pleitten tot eind 1939 voor dit milde beleid uit staatsbelang en economische noodzaak. Over de terreur, de vervolgingen en afbraak van de rechtsstaat in het Derde Rijk werd door de regering slechts binnenskamers met afschuw gesproken.

De blik van Berlijn op de Nederlands-Duitse grens

Hoe keken de nieuwe machthebbers in Berlijn in 1933 naar de landsgrenzen? In de Duitse buitenlandse politiek hadden revanche op aartsvijanden Frankrijk en Engeland én revisie van Versailles met het terugwinnen van verloren grondgebied en volksgenoten absolute prioriteit. Toch had ook de Duits-Nederlandse grens de volle aandacht. De kleine, tamme Nederlandse staat vormde weliswaar zeker geen grote bedreiging, maar begin 1933, in de prille consolidatiefase, gaf het regime voorrang aan het bestrijden van elke vorm van oppositie, ook van het verzet dat uit het buitenland de grens overkwam. Niet alleen veranderde de aanblik van de drukke grensovergangen snel door de met vlaggen en banieren opgesmukte Duitse grenskantoren, meteen kwam er verscherpte controle op alle personenverkeer met de buurlanden. Het *Gestapo*-hoofdkwartier in Berlijn liet de douane aan de westgrens voortaan aansturen via de grote bureaus in Aken, Düsseldorf en Münster. Bij de drukste grensplaatsen werden vanaf 1934 *Gestapo*-filialen geopend – in Gronau, Emmerich, Kleve, Kaldenkirchen en het meest zuidelijk in Herzogenrath in de Nieuwstraat, pal tegen Kerkrade aan.

Voor de aangeslagen, grote Duitse linkse partijen *SPD* en *KPD* bleek Nederland in het voorjaar van 1933 zeer geschikt als nieuwe uitvalsbasis om het verzet tegen het nieuwe bewind in Berlijn te continueren. Zo'n vijfduizend politieke vluchtelingen uit de linkse arbeidersbeweging kwamen na 1933 over de Nederlandse grens. Over de grens heen werden contacten met partijleden in de *Heimat* onderhouden. Dat moest clandestien gebeuren, omdat de Nederlandse regering vanwege de neutraliteitspolitiek elke politieke activiteit van vreemdelingen had verboden. Steun, kost en inwoning van linkse Nederlandse kameraden waren daarom essentieel voor het praktische ondergrondse werk, zeker ter plekke aan de grens. Naar schatting waren tussen de duizend en vijftienhonderd Duitse emigranten vanaf 1933 in Nederland permanent actief in het verzetswerk; eind 1937 schatte de *Gestapo* het aan-

tal *KPD*-ers op duizend á twaalfhonderd, de Nederlandse politie hield het op de helft. Rond de vijfhonderd *SPD*-ers opereerden permanent in het *Exil*-verzet. Vanaf 1933 functioneerden er in de grensstreek netwerken van Duitse socialisten, communisten, vakbonden en katholieken die continu materiaal en mensen over de grens brachten. Het meest geprepareerd op het ondergrondse werk was de *KPD*, die *Grenzstützpunkte* inrichtte langs de hele oostgrens. De drukke Limburgse Mijnstreek gold als het zenuwcentrum, gericht op acties in het industriële, dichtbevolkte Rijnland. Door diepe infiltratie in de grensorganisatie en zelfs tot in de centrale Amsterdamse *KPD*-leiding, waren nieuwe koerierslijnen vaak binnen enkele maanden bekend bij de *Gestapo,* zodat aan Duitse kant telkens arrestaties volgden. Dat gold bijvoorbeeld voor de drukke *KPD*-verbinding tussen Kleef en Nijmegen, die in augustus 1935 werd opgerold. Nabij Venlo werd in februari 1936 een belangrijke koerierslijn naar het *Ruhrgebiet* opgerold, waarbij de Nederlandse 18-jarige Hein Feller werd opgepakt.

Noodgedwongen moesten de *SPD*- en *KPD*-emigranten hun strategie door de aanhoudende arrestaties al na 1935 voortdurend aanpassen; vanaf 1937 concentreerden ze zich vooral nog op de drukwerksmokkel. Ondanks de vele tegenslagen, lukte het om tot 1940 vanuit Nederland grote hoeveelheden drukwerk over de grens te brengen. Dat was voor de verdrukten in Duitsland een welkom tegengeluid voor de propagandapers, ook al bereikte deze informatie de bestemming slechts druppelsgewijs. De *Freie Presse*, dat door *SPD*-emigranten al in juli 1933 in Amsterdam door NV de Arbeiderspers werd gedrukt, stopte na een half jaar om financiële en politieke redenen. Voor het uitdelen van dit blad aan de grens kwam de Nijmeegse SDAP-er Henk Spansier in een Duitse cel terecht. Het in Oldenzaal door de gevluchte publicist pater Friedrich Muckermann uitgegeven katholieke blad *Der Deutsche Weg* bleef tot mei 1940 uitkomen en vormde zo een permanent hoofdpijndossier voor de *Gestapo,* die het blad in eigen woorden dan ook aanduidde met 'eine Nervensäge'.

Tot 1940 bleef het tegenhouden van *Exil*-verzet en de smokkel van verzetslectuur een belangrijke opdracht voor de Duitse grensbewaking. Het 'grens-membraan' werkte goed om het *NSDAP*-nieuwsmonopolie in het Derde Rijk te kunnen handhaven; de grens ging namelijk ook dicht voor internationale kranten, boeken, films en dergelijke. Die werden er door de Duitse douane en grenspolitie uitgefilterd en in beslag genomen. Ook alle postverkeer uit het buitenland werd aan de grens gecontroleerd en gecensureerd. Maar vanuit economisch belang was Duitsland eigenlijk sterk gebaat bij een open grens, evenals Nederland trouwens. Duitsland kende weinig vrienden in de wereld en had de in- en exportlijnen via het neutrale en koloniale Nederland voorlopig hard nodig. Het gewone handelsverkeer en vooral de Rijnvaart naar de Rotterdamse haven moesten doorgaan voor transport van grondstoffen naar de industrie in het *Ruhrgebiet* en voor de export van Duitse producten. In die zin was er een gedeeld Nederlands-Duits belang in een open en vriendelijk klimaat aan de grens. Dat werd dan ook door beide landen nagestreefd, ook al verscherpte Berlijn de verhoudingen vanaf de zomer van 1934 met strakke deviezenregulering en protectionistische maatregelen. Het portret van grensstad Kleef illustreert hoe de Nederlandse consul Jurgens na de politieke omwenteling, het regionale economische grensverkeer en de bestuurlijke verhoudingen harmonieus trachtte te houden. Dat lukte in februari 1934 nog met de opening in Nijmegen van het Hollandsch-Duitsch Gemaal voor de waterbeheersing in de polders van het Rijn-Waal gebied, maar hij kreeg al snel te maken met polariserende lokale *NSDAP*-leiders en bestuurders.

De politieke tegenstellingen werden gaandeweg groter. Naarmate het Duitse regime steviger in het zadel zat, trad het meer zelfverzekerd en agressiever naar buiten. Daardoor kreeg de grenspolitiek meer agressieve en zelfs invasieve trekken, zeker nadat het internationale Duitse charmeoffensief rond de Olympische Spelen van Berlijn 1936 was beëindigd. Zo werden vanaf 1935 de *Gestapo*-buitenposten aan de grens nadrukkelijk uitvalsbases voor politieke rechercheacties en infiltratie op Nederlandse bodem. Het vervolgingsapparaat, aangestuurd door Berlijn, had zich toen al stevig in de grensregio genesteld en ging steeds vaker en verder over de grens heen om tegenstanders in Nederland te bestrijden, zo kon Den Haag afleiden uit de rapportages uit de grensstreek.

De betekenis van de grens en de grensregio in het westen werd voor Berlijn nog groter toen Duitsers aan weerszijden van de grens werden gemobiliseerd voor de grotere politieke doelen van het Derde Rijk, met als eerste streven het ondermijnen en uitvlakken en uiteindelijk het militair overschrijden en opheffen van de Duits-Nederlandse grens. Vanaf 1934 werden de duizenden *Auslandsdeutschen* in Nederland met propaganda bestookt, met name in de grensregio. Sterker nog, ze werden door bestuurlijke maatregelen en richtlijnen uit Berlijn, door intimidatie en onder druk gedisciplineerd en in het nationaalsocialistisch keurslijf gedwongen. Ook in den vreemde werden zij beschouwd en behandeld als volksgenoten. De beïnvloeding van deze Duitse kolonies gebeurde programmatisch vanuit de Duitse grensregio's door *NSDAP*-functionarissen, gebruikmakend van het *RDG*-vehicle. Ook waren de Duitse instanties, zoals de consulaire kantoren in Heerlen, Maastricht en Venlo als vooruitgeschoven posten volop betrokken bij de administratieve kant van de in- en uitsluitingsprocessen van de nationale volksgemeenschap. De consulaten verstrekten (of weigerden) paspoorten, reisdocumenten, werkvergunningen en dergelijke voor Duitsers in Nederland. De consuls regisseerden de vele nationale vieringen in de Duitse kolonies, verspreidden propaganda uit Berlijn en schrokken er niet voor terug druk uit te oefenen op Duitse en Nederlandse ondernemers die zich anti-nationaalsocialistisch opstelden. Mijndirecties die tegen *NSDAP*-ers optraden, werden bedreigd met boycots en in Heerlen probeerde de Duitse consul in januari 1935 de vertoning in de bioscoop van de in Duitsland verboden populaire anti-oorlogsfilm *Im Westen nichts Neues* te dwarsbomen. In grensplaats Venlo speelde het management van het grote gecamoufleerde Duitse bedrijf Nedinsco, dat nota bene volop produceerde voor de Duitse herbewapening, een centrale rol in het politieke vormingswerk in de Venlose Duitse kolonie. De 'gelijkschakeling' van de volksgenoten en hun organisaties, zoals de circa twintig *Deutsche Schulen* in de Nederlandse steden, verliep vrijwel overeenkomstig het proces in de *Heimat*. Ook de grote groep Duitse katholieken in Nederland werd onder druk gezet. De tientallen 'Duitse' kloosters uit de Von Bismarck-era in de Nederlandse grensstreek werden direct hard getroffen door het deviezenbeleid en de antikatholieke maatregelen uit Berlijn. In augustus 1938 werden namelijk de scholen met pensionaten in Nederland waar katholieke Duitse ouders hun kinderen naar toestuurden, niet meer erkend als Duits onderwijs, waardoor de voornaamste inkomstenbron voor de ordes wegviel. Duitse bisschoppen werden gemaand om 'niet-coöperatieve' Duitse priesters die in Limburg werkten, terug te roepen.

Dit brede proces van 'gelijkschakeling' van de Duitse gemeenschap op Nederlands territorium voltrok zich onder het oog van de machteloos toekijkende Nederlandse regering, die er

niet eens openlijk tegen protesteerde. De politie in de grensplaatsen rapporteerde uitgebreid over dit proces, maar Justitie greep alleen in als de orde en rust op straat in het geding was en als vreemdelingen over de schreef gingen met hun intimidatieacties. Tegen de politieke dril op de *Deutsche Schulen* door Duitse leraren cq *Volkserzieher*, waarvan de kosten conform de Nederlandse onderwijswetgeving grotendeels door de Nederlandse overheid werden vergoed en waarover kritische vragen werden gesteld in de pers en in de Tweede Kamer, werd geen actie ondernomen door de regering.

De grote *Gestapo*-kantoren in Aken, Düsseldorf en Münster brachten ondertussen vanaf begin 1935 systematisch politiek en maatschappelijk Nederland in kaart. Het betrof de gegevens over voor- en tegenstanders in besturen van land, provincie en grote steden, in politieke partijen, in kerkgenootschappen, in vakbonden, landelijke en lokale persorganen. Vooral werden de vooraanstaande joden, communisten, socialisten, katholieken en degenen die hulp boden aan de *Exil*-verzet genoteerd in het *Gestapo*-kaartsysteem. Een speciaal op Nederland gerichte informatiedienst van de *Gestapo* in Aken verschafte aan Berlijn gedegen analyses en strategische informatie over de Nederlandse politieke partijen en hun houding ten opzichte van het Derde Rijk. De maandrapportages van *Gestapo*-chef Nockeman, die overigens in mei 1940 op het rijkscommissariaat in Den Haag aan de slag kon, besteedden speciale aandacht aan de ontwikkelingen in de Mijnstreek. Zo werden er bijvoorbeeld lijstjes opgesteld met Duitse gasten die logeerden bij mgr Poels in Heerlen – waaronder oud-premier Brüning en pater Muckermann. Ook kwamen er lijvige rapporten over de CPN en de samenwerking met de *KPD*, soms tot op de werkvloer van de mijn. Vanaf eind 1939 werden vooral praktische namen- en adressenlijsten aangeleverd voor speciale eenheden die achter de *Wehrmacht* aan binnenvielen bij Nederlandse socialisten, communisten, partijbureaus, vakbondskantoren, vluchtelingencomités, krantenredacties etc.

Daarnaast werd de grenssamenleving structureel langs cultureel-wetenschappelijke kanalen stevig beïnvloed. Vanaf de vroege jaren 1930 opereerde er in het westen van Duitsland rond Aken, in het Rijnland en Westfalen een groot politiek geïnspireerd universitair en volkskundig netwerk van circa duizend 'wetenschappers' en *NSDAP*-ers in de *Westforschung*. Daarbij werd over veel schijven samengewerkt om de historische en culturele banden, zoals de verwantschappen qua taal, gebruiken, zeden en normen te onderzoeken, te gedenken en aan te halen. Dit netwerk zocht grensoverschrijdende toenadering en verzorgde culturele uitwisselingen. Met concerten, zangconcoursen, dialectavonden, kunstexposities werden vanaf medio jaren 1930 vooral de grensgenoten in Limburg, die tot het oude *Deutschtum* werden gerekend, warm gemaakt voor het samengaan in het Derde Rijk. Deze vriendelijke uitwisselingen stonden helemaal ten dienste van de imperialistische plannen.

Het perspectief van de grensbewoners

Kijkend naar de grens als historische plek, werden aan de slagboom in feite de in- en uitsluitingsprocessen van staten praktisch afgehandeld; ongewenste burgers en vreemden uitgestoten, er uit gejaagd of mensen geweigerd en niet (meer) toegelaten. De 'gewone' grensbewoners echter hadden alle belang bij een soepele en transparante grenspassage voor hun alledaagse besognes. Zij merkten dat het grensregime vanaf 1933 in rap tempo politiseerde, stroever en lastiger werd. Na de *Machtübernahme* van eind januari 1933 roer-

den *NSDAP*-actievoerders zich meteen al in de grensplaatsen, waarna ook de eerste vluchtelingen de grens passeerden. Sommige grensbewoners werden gids voor vluchtelingen en het Duitse *Exil*-verzet. Voor deze Duitse grensgangers was lokale kennis van het grenslandschap en de grensbewaking cruciaal. Welke impact had de sociaal-politieke dynamiek op de gemengde grenssamenleving? Historici en sociale wetenschappers wijzen er op dat in 'integrated borderlands' met veel interactie over de grens vaak een nieuw gedeeld regionaal grensbewustzijn ontstaat.[1] De katholieke Venlose arbeider heeft nu eenmaal meer raakvlakken met zijn – ook katholieke – collega uit Krefeld dan met de gereformeerde Zeeuwse visser; ook al omdat ze hetzelfde Rijnlandse dialect spreken. De grens vormde traditioneel geen belemmering of scheidslijn voor het met elkaar samenleven in deze regio. Er werd van beide kanten ook volop gebruik gemaakt van de extra mogelijkheden die de grens bood in het dagelijks leven – werk, handel, huwelijk, culturele uitwisseling en smokkel. Overigens is er aan de randen van Nederland ook sprake van een zekere traditionele distantie, waarmee men zich afzet tegen het centrale gezag in 'Holland' en Den Haag. Dat geldt zowel voor de Zeeuw, de Limburger als de Drent. Het is niet gemakkelijk deze mentale karakterisering van regionale identiteit over de grens heen exact te vatten. Wat wel opvalt, kijkend naar thema's nationaliteit, identiteit en grens, is dat wanneer politieke systemen botsen – zoals in de jaren 1930 het geval was – er in de gedeelde grenssamenleving met veel persoonlijke grensoverschrijdende verbanden een extra dynamiek ontstaat. Juist op deze plek manifesteren meningsverschillen, tegenstellingen, conflicten en confrontaties zich onvermijdelijk, zeker als van burgers loyaliteit aan de eigen nationale staat wordt verlangd. Duidelijk is dat de verhoudingen in de grensstreek in de jaren 1930 killer werden en ook binnen de gemengde Nederlands-Duitse families ontstonden politieke spanningen en loyaliteitskwesties. Niet elke Duitser wilde actief worden binnen de *RDG* en veel Duitse vrouwen en Duitse dienstmeisjes in Nederland waren afkerig van de druk om naar *Heimat* terug te keren om daar hun taak als Duitse moeder op te pakken.

Uit de stapels verslagen in lokale en regionale archieven, evenals uit de vele uitingen in de pers, blijkt dat er vanaf 1933 in de grensregio grote weerstand groeide tegenover Duitse nationaalsocialisten. Met de agressieve, intimiderende propaganda en de ongehoorde *Gestapo*-methoden op Nederlandse bodem heeft het nieuwe nationaalsocialistische Duitsland in de grenssamenleving veel van de traditionele sympathie voor de Duitsers verspeeld. De grensbewoners werden in mei 1940 dan ook niet verrast; in de grensregio waren de ware aard en de agressieve intenties van het buurland inmiddels wel duidelijk geworden. Ze waren al jarenlang gewaarschuwd, ook door de ervaringen van hun Duitse collega's, buren en familieleden. Niet bepaald een reden om te staan juichen langs de kant van de weg toen de *Wehrmacht* binnenmarcheerde. In de grensstreek had men al vanaf 1933 in het dagelijks leven kennisgemaakt met de mores en de praktijken van de nationaalsocialistische totalitaire staat. Die al voor de oorlog gegroeide aversie heeft onmiskenbaar ook zijn invloed gehad op de houding en het gedrag van de grensbewoners tegenover de Duitse bezetter na 10 mei 1940.

1 Zie onder meer voor de Nederlands-Duitse oostgrens in de jaren 1930: Demant *Verre buren*; Mulder *De grens getrokken*.

2 Bijdrage aan de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog

De ontwikkelingen van de jaren 1930 aan de oostgrens en de typische grensthema's als smokkel, spionage, vluchtelingenhulp, sabotage en verzetsacties – en na mei 1940 de hulp aan krijgsgevangenen, gestrande vliegers en onderduikers – en de rol daarin van de grensbewoners, vormen een wezenlijk part van het grote verhaal over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Deze studie toont met vele voorvallen vanaf de vroege jaren 1930 aan dat er diverse lijnen en thema's tot in de bezettingsperiode doorlopen. Duidelijk werd in het onderzoek dat de burgerlijk-invasieve interventies van de Duitse grenspolitiek in de Nederlandse samenleving in de oostelijke grensstreken van het Nederlandse territorium al heel vroeg op gang kwamen, veel vroeger dan 10 mei 1940, namelijk al in de zomer van 1933. Die Duitse inspanningen hebben evident gediend ter voorbereiding van de militaire bezetting van Nederland. Het voorbereidende werk vanuit het Rijnland om de stamverwante Nederlanders – de Limburgers voorop – 'völkisch' en cultuurpolitiek als verwante 'Duitse' volksgenoten in te palmen voor de idealen van het Germaanse Derde Rijk, kon na mei 1940 door het bezettingsbestuur in Den Haag worden voortgezet. En de volle *Gestapo*-kaartenbakken vormden een krachtig fundament om alle politieke tegenstanders op te pakken, met name ook de Nederlandse helpers van het *Exil*-verzet. Ook was goed in beeld gebracht met welke Nederlandse geestverwanten of sympathisanten door het bezettingsapparaat kon worden samengewerkt.

Uit het onderzoek blijkt dat het niet heeft geschort aan signalen en berichtgeving richting bestuurlijk en politiek Den Haag of het algemene publiek over de bedreigende sociaal-politieke ontwikkelingen in de oostelijke grensstreken. In de Nederlandse pers was er over de gehele linie vanaf het begin vrijwel dagelijks aandacht voor de gevaarlijke kanten van het radicale nationaalsocialisme bij de buren. Ook het nieuwe, meer intimiderende en onbehouwen gedrag van Duitse ambtenaren en partijfunctionarissen aan de grens en van Duitsers in de Nederlandse grensregio's hebben in de regio mensen wakker geschud. De regionale pers schreef natuurlijk uitputtend over alle narigheid aan de grens. De grensbewoners kregen het dagelijks op hun bord. Het in de populaire herinneringscultuur nogal vaak gepresenteerde beeld dat de lethargische Nederlanders al navelstarend in slaap zijn gesukkeld, terwijl ondertussen vlakbij bij de naaste buur het kwaadaardige bruine monster zich ontwikkelde, stemt helemaal niet overeen met het beeld dat uit de contemporaine bronnen naar voren komt. Dat beeld gaat in ieder geval niet op voor de bewoners van de grensregio, zeker niet in de verstedelijkte, geïntegreerde regio's langs de Nederlandse oostgrens.

De ernstige en gevaarlijke aspecten van de politieke ontwikkelingen aan de grens in de periferie zijn gezien door de Nederlandse regeringen en de ambtenaren in Den Haag. Er werd mondjesmaat op geacteerd, de economische belangen prevaleerden en er was ijdele hoop op de houdbaarheid van de neutrale koers waarmee Nederland afzijdig kon blijven van het nieuwe wereldconflict dat zich eind 1939 onmiskenbaar aankondigde.

Transnationale interactie werd invasief

Na het aan de macht komen van de *NSDAP* werkte de nationale grens als een katalysator in de verscherping van de grensoverschrijdende sociaal-politieke betrekkingen. De voor deze studie in het grensgebied ingebrachte 'historische thermometer' laat vanaf 1933 een flinke

verhoging van de temperatuur zien. Er waren genoeg nieuwe koortsachtige symptomen aan de grens te signaleren: schreeuwerige propaganda, grensschendingen, ontvoeringen en schietpartijen met dodelijke afloop. Het waren ongekende incidenten in een tot dan rustige en gemoedelijke grenssamenleving. De politieke en culturele interactie in de grensregio's werd na 1933 intensiever. Die interactie kreeg door de dadendrang van het Derde Rijk zelfs een invasief karakter, gericht op uitschakeling van politieke tegenstanders op Nederlands territorium en op het disciplineren en mobiliseren van de duizenden *Volksgenossen* die daar woonden en werkten. Ook de 'stamverwante' Nederlanders werden trouwens bewerkt, als voorbereiding op de ruimtelijke herindeling van Europa onder regie van het Derde Rijk, waardoor uiteindelijk ook de Nederlands-Duitse grens zou worden uitgevlakt. Het proces van beïnvloeding van de Nederlandse samenleving over de grens heen liep vanaf 1933, zoals geschetst, op drie niveaus, die naast elkaar liepen en die elkaar versterkten, terwijl parallel krampachtig rustig diplomatiek verkeer en kalme vriendelijke betrekkingen in stand werden gehouden. Ten eerste opereerde het vervolgingsapparaat van de *Gestapo* al vanaf 1933 intensief op Nederlandse bodem. Een tweede laag vormde het proces van 'gelijkschakeling' van de grote Duitse gemeenschap in Nederland naar Duits voorbeeld, vrijwel analoog aan en ook gelijktijdig met de ontwikkelingen in Duitsland. Of het nu ging om scholen, vakbonden, religieuze organisaties of muziek- en sportverenigingen, ze moesten allemaal in het bruine keurslijf en onder controle van Berlijn komen. De volksgenoten werden geïncorporeerd in het nationaalsocialistische programma en ze werden losgeweekt van Nederland. Hiervoor waren niet alleen partijorganen in touw, ook de Duitse consulaten functioneerden als vooruitgeschoven posten van het nieuwe regime. De Duitse consuls in Limburg stapten moeiteloos over van diplomatie naar politiek vormingswerk. Op een derde niveau werden de Nederlanders in de grensregio's flink bewerkt; er kwam een cultuurpolitiek programma op gang dat de oude cultuurhistorische banden moest aanhalen en dat vooral de afgedwaalde Limburgers weer terug moest voeren naar het *Deutschtum*. Deze processen, op de drie niveaus, begonnen al in 1933 en werden na mei 1940 onverbloemd gecontinueerd.

Vanuit verschillende perspectieven is gekeken naar de sociaal-politieke grensdynamiek, de politieke actie en reactie, niet uitputtend, maar verkennend. Het selecteren van microgeschiedenissen van de grensincidenten en de opgevoerde actoren was niet moeilijk: hier is slechts een kleine selectie gepresenteerd uit de honderden dossiers in nationale en regionale archieven. De grote aantallen onderstrepen dat het dagelijks leven in de grensregio's tussen 1930 en 1940 sterk gepolitiseerd en gepolariseerd raakte. In die zin maakte de grensregio een evident andere ontwikkeling door dan de rest van Nederland.[2] De 580 km-lange grensstrook van de Dollard tot aan Vaals was zeker geen homogeen gebied. De gebieden die grenzen aan het Rijnland kenden de meest intensieve interactie en dynamiek; vooral de dichtbevolkte Limburgse Mijnstreek, met veel Duitse bewoners was een brandpunt van politieke onrust. Verder was de sociaal-politieke grensdynamiek in de regio's Nijmegen-Kleef en Enschede-Gronau groter dan in de dunbevolkte grensstreken in de Drentse veenkoloniën en ook het vrijwel lege Oost-Groningen kende een andere en minder intensieve grensoverschrijdende interactie.

2 Knotter *Kulturraumforschung*.

De onderzoeksresultaten onderstrepen het belang van het bestuderen van regionale, perifere ontwikkelingen vanuit verschillende perspectieven, zowel voor de geschiedenis van Nederland als voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. De 'structural historiographical neglect', zoals historicus Bob de Graaff de bescheiden aandacht voor de grensregio typeert, was mede een aansporing voor dit onderzoek.[3] Deze studie is een eerste aanzet om die lacune aan te vullen. Zeker de 'Zaak Spansier', die niet voorkomt in het standaardwerk van Loe de Jong, verdient een meer prominente plek in de historiografie. Het was een belangrijk confrontatiepunt in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog, het eerste politieke grensincident na de *Machtübernahme*, waarbij de Nederlandse democratische rechtsstaat in aanvaring kwam met de dictatuur van het Derde Rijk. Honderden Nederlanders zouden tot 1945 voor de nazirechters verschijnen; ook hun lotgevallen zijn enigszins weggezakt in de geschiedschrijving en verdienen meer aandacht. Deze vroege grenskwesties en ook de meteen na de Eerste Wereldoorlog begonnen beïnvloeding door de *Westforschung* en de *Grenzpolitik* onderstrepen dat het nuttig is om een langere aanloop te nemen voor de geschiedschrijving van Nederland in de Tweede Wereldoorlog en dus zeker de spannende, lange jaren 1930 mee te nemen.

Methode en aanpak

Duits archiefmateriaal levert een belangrijke aanvulling op de Nederlandse bronnen. Er ontstaat een completer beeld van de aanloop naar de oorlog, bezetting en bevrijding in de grensregio. De *Gestapo* in Düsseldorf en Aachen, die zich intensief met Nederland bemoeiden, evenals van de centrale post in Berlijn, het *RSHA*, hebben documenten nagelaten in hun archieven, die een goed beeld geven van strategie en werking van het nazivervolgingsapparaat in Nederland vóór 1940. Onthutsend is hoe diep de *Gestapo* kon doordringen in de Nederlandse samenleving. Duizenden dossiers in Duitse archieven bevatten veel informatie over de politieke ontwikkelingen in Nederland en over de Nederlandse slachtoffers van het Derde Rijk. Een heel bevredigend nevenverschijnsel is dat de historicus die over de grens de archieven bestudeert, soms nabestaanden van vervolgden die zoeken naar informatie over de lotgevallen van hun dierbaren, van nuttige informatie kan voorzien. Dat was door deze studie in enkele zaken het geval (familie Dagmar, familie Feller).

Anderzijds bieden Nederlandse bronnen een waardevolle aanvulling voor de Duitse historici die na 1945 uitvoerig schreven over het *Exil*; er ontstaat zo een beter beeld van de Nederlandse component in het verzetswerk over de grens.[4] Internationale netwerken zijn voor de historicus boeiende studieobjecten. In het wetenschappelijke discours over *transnational resistance* in het twintigste-eeuwse Europa leveren de in deze studie geschetste ontwikkelingen rond *Exil*-verzet in de Nederlands-Duitse grensstreek na 1933 nieuwe inzichten; naast het al eerder onderzochte linkse verzet, geldt dat zeker ook voor de katholieke grensoverschrijdende netwerken. De integrale sociaal-politieke grensoverschrijdende geschiedschrijving vanuit wisselende perspectieven verheldert de historische ontwikkelingen en is voor

3 De Graaff *The Dutch Border Areas 1933-1945 (2009)* 194.

4 Bijvoorbeeld de studies van Herlemann en Peukert over de KPD m.n. in het *Ruhrgebiet*. Ook hebben SPD en KPD in hun partijgeschiedenissen veel aandacht besteed aan het *Exil*, vaak op basis van *oral history*.

de geschiedschrijving van de Nederlandse grensplaatsen haast noodzakelijk te noemen. De regionale sociaaleconomische ontwikkelingen worden namelijk niet alleen sterk gevormd door de aanwezigheid en de werking van de grens, maar vooral door de relatie met de mensen aan de andere kant. De geografische positie, de plek, in dit geval aan de grens, is sterk bepalend voor de lokale geschiedenis. Het zou interessant zijn te onderzoeken of er parallellen zijn met ontwikkelingen in grensregio's van andere grensregio's van het Derde Rijk, zoals rond het Belgische Eupen, Elzas-Lotharingen, het Saargebied in Frankrijk, Denemarken, Tsjecho-Slowakije en Polen, waar het regime in Berlijn na 1933 ook de 'volksgenossen-kaart' heeft uitgespeeld voor de imperialistische doelen. Daarbij zou er zeker aandacht moeten zijn voor de milde houding van het Derde Rijk ten aanzien van de 'stamverwante' Nederlanders – en Denen – terwijl het met de Franse aartsvijand uit de Romaanse cultuur wilde afrekenen en de volkenkundig minderwaardig geachte buren in het oosten wilde elimineren.

3 Van dicht naar open: de Nederlands-Duitse grens na mei 1940 én na 1945

Nadat Nederland in mei 1940 werd bezet, bleef de strenge controle op het grensverkeer van en naar Duitsland bestaan. Het in- en uitreizen van bezet Nederland was verboden volgens de *Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het in- en uitreizen* van 6 Juni 1940. Nederlanders konden alleen met toestemming van de rijkscommissaris naar Duitsland reizen. Voor deze reisvergunningen voor Duitsland en voor andere landen moest men voortaan naar de *Zentrale Ein- und Ausreisestelle* in Den Haag of zich melden bij een van de regionale kantoren in Amsterdam, Rotterdam, Enschede en Maastricht. Deze dienst ressorteerde rechtstreeks onder Hanns Albin Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer* in Nederland.[5]

Deze strenge Duitse grenscontrole bleef voornamelijk gehandhaafd uit vrees voor binnensluipende vijanden. Wel werd de bezetting van de grensposten aan Duitse kant verminderd. Een flink aantal ambtenaren was vanwege de opgedane ervaring aan de Nederlands-Duitse grens zeer geschikt voor politiediensten in bezet Nederland. Zo werden van het *Greko Kleve* zeven mannen ingezet bij *Einsatzkommandos* in Nederland en twee van hen gingen aan de slag bij de *Sicherheitspolizei* in Middelburg.[6] Grenspendelaars hadden toestemming nodig om in de grenszone te verblijven. Zo'n vergunning voor verblijf werd verstrekt door de politie van de plaats waar men werkte. In 1943 kwamen er speciale grenspassen voor de Nederlanders die in het kader van de verplichte *Arbeitseinsatz* dagelijks op weg naar Duitse fabrieken de grens moesten passeren. Ook het kleine grensverkeer werd scherp gecontroleerd; boeren die hun land aan de andere kant van de grens wilden bewerken, hadden een speciaal pasje nodig. Met de opmars van de geallieerde legers werd de controle nog strenger.

5 *Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Ein- und Ausreise 6/1940,* in: *Verordeningenblad voor bezet Nederland 1940 II* (07-06-1940).
6 Ullrich-Scheyda, *Grenzfeste Kranenburg,* 267.

Na 1945: daders en slachtoffers moeten samen verder

Het einde van de oorlog bracht aan de grens een zo mogelijk nog hardere scheiding: de bevrijde en weer zelfstandige 'slachtofferstaat' aan de ene kant en de verslagen en bezette 'daderstaat' met alle Duitsers als vijand en daders aan de andere kant. Het verslagen en door de geallieerden bezette Duitsland moest eerst rekenschap afleggen, gestraft en heropgevoed worden. Het zwaar beschadigde en verarmde Nederland likte zijn wonden, begon aan het materiële herstel en de verwerking van het verdriet over de ellende die de buren hadden aangericht: verwoestingen, roof, misdaden en vele slachtoffers. Er was een sterke roep om genoegdoening voor geleden leed en schade. Die beladen onevenwichtigheid domineerde de Nederlands-Duitse betrekkingen aanvankelijk en beheerste ook het dagelijks leven aan de grens. Afrekenen met de vijand betekende onder meer dat alle Duitsers in Nederland werden geïnterneerd en dreigden te worden onteigend en uitgezet, ook al woonden zij hier al jaren en hadden ze zich niet 'fout' gedragen. Dat gold ook voor de 'goede kennissen' in de grensstreek.[7] Toch was het onontkoombaar dat men op den duur ook weer normaal en gelijkwaardig met elkaar moest kunnen omgaan; er was een zeker arrangement nodig voor de herstart van de grenssamenleving. Tegen de achtergrond van afgrenzing en vijandschap is er hoe dan ook sprake van een aarzelend herstel van de interactie over de grens heen.[8] Hoe dat in grote lijnen verliep, is op te maken uit de naoorlogse grenspraktijk in de regio Nijmegen-Kleef.

Na de Duitse capitulatie trok consul Arnold Jurgens uit het verwoeste Nijmegen – na Rotterdam de zwaarst getroffen Nederlandse stad – weer naar het voor 80% verwoeste Kleef.[9] De Duitse gebieden die grensden aan Nederland lagen in de Britse zone. Ondanks de chaos werd in Kleef al in juli 1945 een provisorisch Bureau Hulpverlening Nederlanders geopend om landgenoten in Duitsland te ondersteunen. Onder de vlag van de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad kon Jurgens nadat hem de rang van majoor was toegekend, in juli 1946 weer aan de slag.[10] In de eerste naoorlogse jaren moesten vooral praktische grensproblemen worden opgelost. Veel mensen waren op drift geraakt en zaten in nood, waren dakloos of konden niet bij hun bezittingen. De grens zat namelijk potdicht en dat leverde veel problemen op, bijvoorbeeld voor de 'traktaatboeren' met grond aan beide zijden van de grens.[11] Oude afspraken uit het grenstraktaat van 1816, met soepele regels over bewerken van het land, het oogsten en het daaraan verbonden grensverkeer waren voor de Engelse autoriteiten ondoorgrondelijk. De geallieerden hadden dit traktaat opgeschort; *Law 161* verbood voortaan uitvoer van producten van de traktaatbedrijven. Voorheen kon men op heel veel punten de grens over, nu waren er slechts enkele centrale grensposten en dat betekende grote omwegen. Bovendien werden in principe alle Duitse bezittingen in Nederland

7 Marieke Oprel, *The Burden of Nationality: Dutch citizenship policies towards German nationals in the aftermath of the Second World War (1944-1967)* (proefschrift VU Amsterdam 2020) en de uitwijzing van Duitsers uit Nederland na 1945, Sophie Molema, *Wie is de vijand. Operatie Black Tulip* (Soesterberg 2018).

8 Demant, *Verre buren*.

9 Savenije, *Nijmegen*, 380-381.

10 Jurgens werd beroepsconsul, in 1952 consul-generaal (KB 8 november 1952). Consulaat-generaal Kleef bediende circa 40.000 landgenoten in de grensstrook van Emden tot Aken. In 1966 werd consulaat Kleef verkleind naar de vooroorlogse omvang, ressorterend onder het consulaat-generaal Düsseldorf, overigens onder protest van Kleefse en Nijmeegse politici, bestuurders, ondernemers.

11 Het Nederlands-Duitse Grenstractaat 1816 regelde praktische, kleine en lokale grenskwesties.

als vijandelijk vermogen beschouwd en in beslag genomen. Ook bestonden er grote plannen voor annexatie van aangrenzend Duits grondgebied als schadevergoeding. In een rapport van de Staatscommissie ter Bestudering van het Annexatievraagstuk stond ook Kleef op een annexatielijstje, maar uiteindelijk kwamen, naast wat kleinere grenscorrecties, in april 1949 alleen Elten en Tuddern bij Nederland: 65 km² en 9200 inwoners. Het consulaat in Kleef moest de paspoorten aan deze nieuwe staatsburgers verstrekken. Overigens werd de annexatie van deze gebieden in augustus 1963 alweer teruggedraaid.[12]

Consul Jurgens zette zich in om de grenscontacten rond Kleef weer enigszins te normaliseren. In september 1953 was er in Nordhorn weer een voorzichtig *Deutsch-niederländisches Freundschaftstreffen*.[13] Inmiddels had bovendien het Duitse *Wirtschaftswunder* ook de Nederlandse economie vooruit geholpen. Toch veranderde de 'grenseconomie' gaandeweg structureel. Het economische leven in de grensdorpen onderging vanaf de jaren 1960 een enorme schaalvergroting ten koste van de eerder vooral lokaal gerichte bedrijvigheid. Bedrijven trokken weg uit de grensdorpen en concentreerden zich in stedelijke industriecentra, waardoor ook de regionale grenspendel afnam. De agrarische sector aan beide kanten van de grens onderging een snelle schaalvergroting, gekenmerkt door mechanisatie en specialisatie. Boeren gingen niet langer met hun producten naar de lokale markten, maar leverden aan centrale regionale veilingen. In feite was er sprake van een nieuwe economische ontwikkeling van de Nederlandse en Duitse grensregio's, maar dit keer separaat, met de ruggen tegen elkaar. De vervlechting van familiebanden over de grens verminderde na 1945 en ook de infrastructuur veranderde: steeds minder grensverkeer kwam door de centra van de traditionele grensplaatsen en passeerde op afstand over grote snelwegen de landsgrens. Ook de grote 'maak-industrie' in de grenssteden, zoals de Twentse textielindustrie, mechaniseerde in de jaren 1960 sterk, waardoor er minder 'handen' nodig waren. Bovendien werd de productie steeds vaker verlegd naar lagelonenlanden. In 1965 kondigde minister van Economische Zaken, Joop den Uyl in de Heerlense schouwburg de sluiting van de Limburgse mijnen aan. Deze ontwikkelingen zorgden er voor dat de grensregio's sterker moesten integreren met de nationale Nederlandse samenleving; er kwam meer afstand tot de buren aan de andere zijde van de grens.

In Kleef ging consul-generaal Arnold Jurgens in januari 1963 na een 34-jarig dienstverband met pensioen. Een Duitse regionale krant schreef lovend: 'Er gehört zu uns'.[14] De beminnelijke bruggenbouwer ontving een Nederlandse ridderorde voor zijn bijdrage aan het herstel van de goede betrekkingen over de grens, terwijl de Bondsrepubliek hem het *Großes Verdienstkreuz* toekende voor zijn jarenlange inzet voor de *Völkerfreundschaft*.[15] Geleidelijk veranderde het beeld over de Duitse buren van verslagen en verarmde vijand naar sterke en welvarende economische grote broer en partner in het verenigde Europa.[16] Praktische

12 Ernest Verhees, 'Ineens Nederlander. Nationale identiteit in de Gelderse grens-correctiegebieden 1949-1963', in: Verhoeven T.H.G. ed., *Gelderland-Grensland verdeeld en verbonden* (Nijmegen 2016) 200-209.
13 *Der Grafschafter,* oktober 1953.
14 *Rheinische Post,* 26 mei 1962, in: Stadtarchiv Kleve, Knipselarchief, EK Dokumentation 2.5.
15 *De Maasbode,* 25 juli 1963.
16 Zie onder meer Friso Wielenga, *Vom Feind zum Partner. Die Niederlande und Deutschland seit 1945* (Münster 2000) en de expositie te Amsterdam en Bonn in 2000 en 2001 Petra Rösgen, Jet Baruch ed., *Zimmer frei. Nederland-Duitsland na 1945* (Amsterdam 2001).

grensproblemen werden veelal stapsgewijs en in goed overleg opgelost. Het Grensverdrag van april 1960 tussen Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland bood een regeling voor alle vraagstukken in relatie tot de grens. In de periode daarna bepaalde vooral het Europese integratieproces de agenda: het accent lag voortaan op samenwerking in de nieuwe grensoverschrijdende Euregio's op het terrein van economie, cultuur en onderwijs. Met het wegvallen van grenzen en slagbomen door de voortschrijdende Europese integratie verminderde de noodzaak tot directe bestuurlijke regionale afstemming over Nederlands-Duitse grenskwesties. In de geglobaliseerde samenleving zijn de menselijke contacten in het algemeen losser, individueler en 'marktgericht', zelfs is er sprake van 'denationalized citizenship'.[17] De sociale mobiliteit van burgers en ook van bewoners van de Nederlands-Duitse grensregio is veel groter dan voorheen; ook daardoor verminderden de dagelijkse arbeidspendel over de grens, de onderlinge contacten en evenementen, evenals de regionale huwelijksintegratie. Het gemeenschappelijk dialect is folklore geworden voor nostalgische avonden van *Heimatvereine* en het verdwijnt langzamerhand uit het dagelijks leven; jonge grensbewoners hebben de Engelse of Chinese taal nodig voor hun toekomst.

Na ruim 75 jaar vrede lijken de oorlogswonden uit de vorige eeuw redelijk geheeld. Duitsland en Nederland trekken in het Europese project gebroederlijk op. Voorzichtig wordt de oorlog gezamenlijk herdacht en komt het zelfs al af en toe tot het schrijven van integrale grensgeschiedenis. Zo vormden de gezamenlijke beraadslagingen door Nederlandse en Duitse historici de basis voor de herpositionering in 2019 van het Nationale Bevrijdingsmuseum in een nieuw ingericht en uitdrukkelijk grensoverschrijdend en transnationaal opgezet Vrijheidsmuseum op de grens in Groesbeek. Dit Vrijheidsmuseum verlegde de focus van militaire operaties naar de bredere thema's van oorlog en vrijheid over grenzen heen.[18] Ook bij de *Stolpersteine*-initiatieven voor slachtoffers van het naziregime wordt steeds vaker grensoverschrijdend samengewerkt.

Alledaags sociaal verkeer over de grens is er altijd wel gebleven, het werd zelfs gemakkelijker, maar na de laatste eeuwwisseling is het contact gaandeweg wel sterk veranderd en oppervlakkiger geworden. De institutionele sociaal-culturele ontmoetingen van Nederlandse en Duitse verenigingen en organisaties hebben plaats gemaakt voor meer individueel dagtoerisme, gecombineerd met een *Einkaufsbummel*. Zo gaan Kleefse burgers graag naar de Nijmeegse markt en de Vierdaagsefeesten. De Vereniging Nederland in Kleef uit 1909 is inmiddels opgeheven, maar Nederlanders blijven naar de *Schwanenturm* en omgeving trekken. Of ze bezoeken de Vlaggetjesdag van de vereniging Liemers-Niederrhein op de *Rheinpromenade* in Emmerich, om met de Duitsers oer-Hollandse poffertjes en zoute haring te nuttigen. In grensdorp Dinxperlo, in de Achterhoek, is het elke vrijdag erg druk op de traditionele weekmarkt, waar de Duitse grensbewoners een Hollands visje komen eten of kaas kopen. Glanerbrug ontwikkelde zich na 1950 tot een grote grensovergang met druk zakelijk en toeristisch autoverkeer, dat over de snelweg voorbij raast.

17 Saskia Sassen, *Territory-Authority-Rights. From Medieval to Global Assemblages* (Princeton, Oxford 2006).
18 De herpositionering blijkt uit exposities onder het motto Oorlog en Vrijheid zonder Grenzen: 'Je begrijpt het beter als je het van meerdere kanten bekijkt', https://vrijheidsmuseum.nl/ (Gezien 9 augustus 2021).

En hoe verging het de grensbewoners in Kerkrade, waarmee deze studie begon? Daar, in de Nieuwstraat of *Neustrasse*, die legendarische grensstraat, bleef na de oorlog de grensversperring eerst nog even staan. Maar het obstakel werd wel geleidelijk lager al naar gelang de relatie met de oosterburen verbeterde. Het laatste opstaande betonrandje in het wegdek uit 1968 verdween uiteindelijk rond 1990 in het grenzeloze en optimistische Europa van na de *Wende*.

Nieuwstraat - Neustrasse 1970
(bron: www.eurode.eu)

Samenvatting

Over de grens. *De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940*

Al meteen nadat de nationaalsocialisten in 1933 in Berlijn aan de macht kwamen, werd Nederland aan de oostgrens geconfronteerd met Duitse vluchtelingen, schreeuwerige propaganda, grensschendingen, ontvoeringen en schietpartijen. Deze taferelen – het politiek activisme en de grensincidenten – waren onbekende verschijnselen in een tot dan toe rustige en gemoedelijke grenssamenleving. De Nederlandse grensbewoners zaten er niet alleen met de neus bovenop, de politieke onrust greep stevig in op hun dagelijkse beslommeringen. Die toenemende sociaal-politieke dynamiek langs de 580 km-lange Nederlands-Duitse grens in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog is in deze studie in kaart gebracht op basis van Nederlandse en Duitse bronnen. Ook het Nederlandse en het Duitse grensbeleid zijn geschetst en duidelijk wordt hoe de politiek-bestuurlijke machtscentra in Den Haag en Berlijn acteerden in de grensdynamiek; daarbij worden duidelijke lijnen naar de bezettingsjaren zichtbaar.

Een sociaal-politieke grensverkenning met verschillende perspectieven

De oplopende sociaal-politieke spanningen in de oostelijke grensregio's voor 1940 zijn in zeven hoofdstukken thematisch-ruimtelijk verkend, vanuit verschillende perspectieven. Vooraf wordt eerst het speelveld geschetst: de Nederlands-Duitse grensstreek en de vaststelling en betekenis van de grens in de opkomende natiestaat na 1815. De jaren 1930 zijn ingeleid met een blik op het dagelijks werk aan de slagboom van de vertegenwoordigers van het staatsgezag: douane, grensbewakers, politie en marechaussee (hoofdstuk 1). Daarvoor zijn ook de agenda's van de burgemeesters en de politiecommissarissen in drukke grensplaatsen zoals Kerkrade, Heerlen, Venlo, Nijmegen en Enschede onderzocht, evenals hun rapportages aan Den Haag over grenskwesties en over de politieke onrust. De reactie daarop van het centrale bestuur en de beleidsmakers komt uitvoerig aan de orde; deze voortdurende interactie tussen periferie en machtscentra – zowel in Den Haag als Berlijn – loopt immers als een rode draad door het onderzoek. Vandaar ook ruime aandacht voor het Duitse grensbeleid, de grensbewakers en de contacten met Nederlandse collega's (hoofdstuk 2). Daarbij luidt de cruciale vraag, hoe men in het Derde Rijk vond dat Nederland – of beter gezegd het 'stamverwante' Nederlandse volk – in de Duitse toekomstplannen paste. Al snel werd overigens duidelijk dat Berlijn in de nieuwe grenspolitiek een heel actieve rol toedacht aan de honderdduizend 'gewone' Duitse arbeidsmigranten die al vele jaren in Nederland woonden en werkten, met name in de industriële Limburgse grensregio. Ronkende propaganda en

intimidatie moesten deze *Volksgenossen* mobiliseren voor het Derde Rijk; het daarvoor cruciale proces van de 'gelijkschakeling' van hun organisaties onder *NSDAP*-vlag op Nederlandse bodem wordt uitvoerig geschetst.

Grote aantallen joodse Duitsers en politieke tegenstanders van het naziregime arriveerden bij officiële grensposten of glipten stiekem door bossen en via landwegen over de zogenoemde 'groene grens' (hoofdstuk 3). Deze vluchtelingen kregen geen warm onthaal van de grensautoriteiten en van de Nederlandse regering, die een restrictief toelatingsbeleid voerde, net zoals andere buurlanden van Duitsland. Daarentegen boden grensbewoners hulp aan waar het kon. Gevluchte Duitse socialisten en communisten zetten de strijd vanuit Nederland voort. Deze zogenoemde *Exil Widerstand* smokkelde met steun van Nederlandse kameraden continu politiek drukwerk en koeriers het Derde Rijk binnen. Het Duitse politieapparaat kwam al meteen in 1933 in actie aan de grens en ging er zelfs structureel overheen, zoals blijkt uit casestudies over de verzetsacties van *SPD* en *KPD* langs de Nederlands-Duitse grens (hoofdstukken 4 en 5). Dit Duitse verzet en de bestrijding ervan door de *Gestapo* dwongen Den Haag op den duur tot optreden. De regering worstelde met de talloze *Gestapo*-agenten en de nazipropaganda aan en over de grens, omdat te strenge tegenmaatregelen de Nederlandse neutraliteitspolitiek in gevaar konden brengen.

Ook de katholieke grenscontacten droegen bij aan de sociaal-politieke grensdynamiek (hoofdstuk 6). De grote katholieke gemeenschappen langs de oostgrens kenden traditioneel intensief contact met het aanpalende Rijnland, Westfalen en het Münsterland. Het regime in Berlijn wilde vat krijgen op deze grensoverschrijdende netwerken in de periferie en op de tientallen kloosters van Duitse ordes op Nederlandse bodem. Verder werden uit Duitsland gevluchte katholieken gevolgd en bestreden, zoals de publicist pater Muckermann, die optrok met de monseigneur Henri Poels, de invloedrijke leidsman van de katholieke arbeiders in Limburg met vele lijntjes naar politiek Den Haag. Het beeld van de grensdynamiek is gecompleteerd met een bijzondere invalshoek: het portret van de Duitse grensstad Kleef werpt licht op de positie van de duizenden Nederlanders die in het Derde Rijk woonden (hoofdstuk 7). Een aantal van hen kreeg grote sympathie voor het nieuwe Duitsland en overschreed letterlijk en figuurlijk grenzen: NSB-ers hielpen op 10 mei 1940 de *Wehrmacht* bij de inval in Nederland. De afsluitende conclusie plaatst het onderzoek in de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog en de epiloog schetst kort hoe het na mei 1940 verder ging in de Nederlands-Duitse grenssamenleving.

Beeld van de sociaal-politiek dynamiek langs de Nederlands-Duitse grens

Over de intenties, de omvang en de impact van de politiek-ideologische beïnvloeding van de Nederlandse samenleving door het Derde Rijk vanaf 1933 bieden Duitse en Nederlandse nationale en vooral lokale archieven uitgebreid documentatiemateriaal. De stukken laten ook zien dat de nieuwe Duitse grenspolitiek zonder meer een invasief karakter had, was gericht op uitschakeling van politieke tegenstanders op Nederlands territorium en op het disciplineren van de duizenden *Volksgenossen* die daar woonden en werkten. Tegelijkertijd werden de 'stamverwante' Nederlanders structureel cultuurpolitiek bewerkt. Dat diende gaandeweg onmiskenbaar als voorbereiding op de ruimtelijke herindeling van Europa onder regie van het Derde Rijk, waarbij uiteindelijk ook de Nederlands-Duitse grens zou wegval-

len. Vanaf 1933 werkte die nationale grens aldus als een katalysator in de verscherping van de Nederlands-Duitse betrekkingen. De grensstrook van de Dollard tot aan Vaals was zeker geen homogeen gebied. De gebieden grenzend aan het Rijnland kenden de meest intensieve interactie; vooral de dichtbevolkte Limburgse Mijnstreek, met veel Duitse bewoners was een brandpunt van politieke onrust. Verder was de sociaal-politieke grensdynamiek sterker in de stedelijke regio's Nijmegen-Kleef en Enschede-Gronau dan in de dunbevolkte Drentse veenkoloniën en Oost-Groningen.

De belangrijkste resultaten van deze verkenning van de grensregio's op een rij:

- De bewoners van de Nederlands-Duitse grensstreken werden in veel opzichten aanmerkelijk eerder dan de rest van Nederland geconfronteerd met de nieuwe, nogal ruwe en bedreigende realiteit van het Derde Rijk. De directe interventies door de Duitse *Maßnahmenstaat* in de Nederlandse samenleving hadden vanaf 1933 hun uitwerking in de grensstreek en botsten met de rechtsstaat.

- In Den Haag, het politiek-bestuurlijk centrum, moest men zich vanaf begin 1933 buigen over het politiek activisme aan de oostgrens en over dringende grenskwesties, zoals de ongeregelde vluchtelingenstroom, *NSDAP*-onruststokers en grensincidenten met schietpartijen en mensenroof. Voor de vier opeenvolgende kabinetten Colijn – tussen 1933 en augustus 1939 – waren de spanningen met de buren ongemakkelijk omdat Duitsland ook met een nationaalsocialistische overheid een belangrijke handelspartner was. En dat moest vooral zo blijven in de economische crisis van de jaren dertig. De handelsbelangen vroegen om een open grens, hetgeen overigens net zo belangrijk was voor de nazi-economie. Nederland wilde echter geen import van nazi-propaganda en Duitse straatterreur. Daarom werden politieke activisten van rechts én links geweerd en, eenmaal binnenslands, aan banden gelegd, onder meer door een uniformverbod en een verbod op politieke acties. Joodse vluchtelingen werden slechts mondjesmaat toegelaten, vooral beargumenteerd door de ongekende werkloosheid in de crisisjaren.

- Het liefste wilde de Nederlandse regering wegkijken van de problemen en de verhoudingen met Duitsland goed houden, waardoor bij voorkeur terughoudend werd gereageerd op ernstig grensoverschrijdend gedrag van Duitse functionarissen en op grensincidenten. Die milde houding van Den Haag zien we al meteen in augustus 1933, na de opzienbarende arrestatie van de SDAP-er Henk Spansier in Kleef. Dat was een primeur, er volgden tientallen ernstige politieke grensincidenten. Het bleek een precedent voor de verscherping van de Nederlands-Duitse verhoudingen. Voor verspreiding van het Duitse socialistische oppositieblad *Freie Presse* aan de grens bij Nijmegen werd deze Nederlandse staatsburger in Berlijn in een politiek proces beschuldigd van 'Hochverrat'. Hij stond in augustus 1934 als eerste Nederlander en buitenlander terecht in het beruchte *Volksgerichtshof*. Deze zaak markeerde meteen zeer scherp hoe de rechters in het Derde Rijk keken naar grenskwesties en buitenlanders die de oppositie steunden. Hier werd jurisprudentie gevormd voor zaken tegen tientallen Nederlanders die tot 1945 vanwege

hulp aan het Duitse verzet voor de nazirechter kwamen. Spansier kreeg nog een betrekkelijk milde straf van twee jaar cel, later werden voor dergelijke activiteiten zelfs doodstraffen opgelegd. De impact van deze vroege Zaak Spansier, die destijds veel aandacht trok in de Nederlandse samenleving, was groot en is tot nog toe nogal onderbelicht in de historiografie. Tot 1940 koos Den Haag voor een tamelijk passieve houding tegenover de agressieve dadendrang van de oosterburen, zo laat dit onderzoek zien aan de hand van tal van grenskwesties.

- Het Derde Rijk grensde aan maar liefst acht landen en voerde meteen een strenge controle in op alle rijksgrenzen. De Duits-Nederlandse grens was vanaf 1933 voor de machthebbers in Berlijn meteen om militair-strategische en politieke redenen van belang. Het kleine, neutrale Nederland vormde weliswaar geen grote bedreiging, maar wel vreesde Berlijn de activiteiten van gevluchte politieke tegenstanders. In de prille consolidatiefase bestreed het nieuwe regime grondig elke vorm van oppositie, ook – en vooral – als die uit het naaste buitenland kwam. De grote *Gestapo*-bureaus in Aken, Düsseldorf en Münster kregen de controle over de douaneposten aan de westgrens. In de drukste grensplaatsen kwamen vanaf 1934 *Gestapo*-filialen – in Gronau, Emmerich, Kleve, Kaldenkirchen en het meest zuidelijk in Herzogenrath in de *Neustrasse*, oftewel de Nieuwstraat die in Kerkrade de grens vormt. Invoer van buitenlandse kranten, boeken, films en ook alle postverkeer werden door de Duitse douane gecontroleerd. Tot 1940 had de bestrijding van het *Exil*-verzet en van de smokkel van emigrantenbladen absolute prioriteit van de Duitse grensbewaking.

- De grote Duitse linkse partijen *SPD* en *KPD,* die in eigen land door zware repressie meteen waren lamgelegd, vonden in Nederland in het voorjaar van 1933 een geschikte uitvalsbasis voor de strijd tegen het nazibewind. Bijna vijfduizend politieke vluchtelingen uit de linkse Duitse arbeidersbeweging kwamen over de Nederlandse grens. Circa duizend á vijftienhonderd van hen werkten vanaf 1933 in Nederland permanent in het *Exil*-verzet. Geholpen door Nederlandse kameraden gingen continu materiaal en mensen over de grens. De drukke Limburgse Mijnstreek gold als het zenuwcentrum van het verzet, gericht op het industriële, dichtbevolkte *Ruhrgebiet*. Door diepe *Gestapo*-infiltratie – zelfs tot in de centrale *KPD*-leiding in Amsterdam – werd dit verzetswerk voortdurend ondermijnd. Toch lukte het de *KPD* en *SPD* om tot mei 1940 veel drukwerk over de grens te smokkelen; ook het in Oldenzaal uitgegeven katholieke *Exil*-blad *Der Deutsche Weg* bleef tot die tijd verschijnen. De inventarisatie van de illegale grensnetwerken van Duitse socialisten, communisten, vakbonden en katholieken op Nederlandse bodem uit dit onderzoek, is een aanvulling op de omvangrijke Duitse *Exil*-historiografie.

- Tegenover de strenge controle op het politieke grensverkeer, zette het Duitse bewind de grens richting Nederland juist wagenwijd open voor de joden, die vanaf 1933 – beroofd van hun bezittingen en rechten – massaal werden 'ausgebürgert' om aldus het Derde Rijk '*Judenfrei*' te maken. De Duitse vluchtelingen kwamen in golven, gelijk opgaand met de repressie in het Derde Rijk. In de grensplaatsen en op de belangrijke grensstations

als Oldenzaal, Zevenaar en Nijmegen stonden al vanaf maart 1933 particuliere hulpcomités klaar. Joodse gemeenschappen langs de oostgrens vingen honderden Duitse joden uit de aanpalende grensregio op. Het overgrote deel van de ruim dertigduizend joodse vluchtelingen tot mei 1940 trok verder naar steden in het westen. Het strenge Nederlandse toelatingsbeleid bevorderde de mensensmokkel; ook lieten enkele corrupte ambtenaren zich betalen voor verblijfspapieren, zo blijkt uit het onderzoek. De Nederlandse grens was nooit volledig gesloten, omdat de grensbewaking structureel te grofmazig was.

- Het dagelijks leven in de grensstreken politiseerde en polariseerde sterk vanaf begin 1933. Limburgse politiecommissarissen rapporteerden daarover aanhoudend aan de doortastende procureur-generaal mr. Eduard, baron Speyart van Woerden in Den Bosch, tevens directeur van de politie in Zuid-Nederland. Als intermediair tussen periferie en centrum hamerde hij bij de ministeries in Den Haag continu op de urgentie van de grenskwesties. Hij fungeerde als het ambtelijk-bestuurlijk geweten en onder zijn regie werden de actiefste nazipropagandisten en *Gestapo*-spionnen uitgewezen en werd het Nederlandse grens- en vreemdelingenbeleid gaandeweg aangescherpt. Ook zorgde hij er vanaf eind 1934 voor dat Nederlandse grensambtenaren meer distantie hielden tegenover Duitse collega's met wie traditioneel innig was samengewerkt. Zo werd de *Gestapo*-chef van Aken, die gezamenlijk politieke tegenstanders wilde aanpakken, resoluut de deur gewezen door de Heerlense politiecommissaris. Het optreden van Speyart van Woerden en zijn uitgebreide archief illustreren bij uitstek de bestuurlijke periferie-centrum dialoog in de jaren 1930.

- Ondanks de inspanningen van de Nederlandse overheid om hen aan de grens te weren, drongen *NSDAP* en Duitse staatsorganen op grote schaal de Nederlandse grensstreek binnen om daar hun politieke vormingswerk te verrichten, in feite als prelude op de bezettingstijd. Drie invasieve werkvelden van de nationaalsocialisten in de grensstreken zijn uitvoerig beschreven. Zo opereerde het vervolgingsapparaat van de nazistaat al vanaf 1933 intensief op Nederlandse bodem. De Gestapo volgde de Duitse emigranten en was door een uitgebreid informanten-netwerk, de *V-Leute*, zeer effectief in het opsporen en uitschakelen van tegenstanders en het frustreren van het *Exil*-verzet. De *Gestapo*-kantoren in Aken, Düsseldorf en Münster brachten bovendien al vanaf begin 1934 systematisch politiek en maatschappelijk Nederland in kaart. Een tweede weg van infiltratie vormde het proces van 'gelijkschakeling' van de grote Duitse gemeenschap in Nederland naar Duits voorbeeld. Alle 'ariërs' met Duitse wortels werden als *Volksgenossen* door Berlijn ingelijfd in het nationaalsocialistische programma. Zij moesten worden gerekruteerd voor de beweging en losgeweekt van Nederland. Daartoe werden al hun organisaties, zoals de *Deutsche Schulen*, jeugdclubs, religieuze organisaties en muziek- en sportverenigingen, onder druk genazificeerd, vrijwel analoog aan het proces in de *Heimat*. Duitse consulaten in Nederland regisseerden de vele nationale vieringen in de Duitse kolonies en intimideerden tegenstanders. De tientallen 'Duitse' kloosters uit de Von Bismarck-era in de Nederlandse grensstreek werden tegengewerkt en in hun bestaan bedreigd door het strenge deviezenbeleid van Berlijn.

Een derde, met name op de grensregio gerichte invasieve kracht, moest de Nederlanders via centraal aangestuurde en gefinancierde cultuurpolitieke programma's verleiden tot het nationaalsocialisme. Oude cultuurhistorische banden werden aangehaald om te proberen met name de afgedwaalde Limburgers terug te leiden naar het *Deutschtum*. De Nederlandse grenssamenleving werd daarnaast intensief via diverse cultureel-wetenschappelijke kanalen bewerkt. Rond Aken, in het Rijnland en Westfalen opereerde een politiek geïnspireerd universitair en volkskundig netwerk van circa duizend 'wetenschappers' en *NSDAP*-ers in de zogenoemde *Westforschung*. Zij onderzochten en bevorderden de culturele banden met het Nederlandse volk qua taal, historie, gebruiken, zeden en normen. Er werd gezocht naar Nederlandse partners en ook werd systematisch geprobeerd Nederlanders in de grensregio met uitwisselingen, concerten, dialectavonden, kunstexposities warm te maken voor het Derde Rijk. Deze op het oog vriendelijke culturele uitwisselingen werden uiteindelijk geïncorporeerd in de imperialistische plannen en werden na mei 1940 onverbloemd gecontinueerd.

Grensdynamiek en lange aanloop tot de Tweede Wereldoorlog

Het onderzoek toont al met al aan dat de bewoners aan de oostgrens al vanaf 1933 uitgebreid hadden kennisgemaakt met de ruwe mores en praktijken van de totalitaire nationaalsocialistische staat. De onderlinge contacten politiseerden snel, er was vanaf medio 1933 sprake van sterke polarisatie en van bedreigende grensoverschrijdende ontwikkelingen. In heel Nederland ergerde het publiek zich eraan dat vanaf september 1935 op nationale feestdagen de hakenkruisvlag als officiële Duitse vlag aan de gevels van Duitse instanties wapperde. Maar de intimidaties en manipulaties in de periferie, dichtbij de grens, gingen veel verder. Het in de populaire herinneringscultuur dominerende beeld dat de lethargische Nederlanders in de jaren 1930 al navel starend in slaap zouden zijn gesukkeld, terwijl ondertussen bij de naaste buren het kwaadaardige bruine monster opstond, is strijdig met hetgeen de contemporaine Nederlandse en Duitse bronnen ons tonen. De grensbewoners werden in mei 1940 dan ook bepaald niet verrast; in de grensregio waren de ware aard en de agressieve intenties van het buurland inmiddels al hoog en breed duidelijk geworden. Binnen gemengde gezinnen in de grensregio ontstonden al vroeg politieke spanningen, evenals binnen de Duitse kolonies, omdat daar niet iedereen enthousiast was over het Derde Rijk. Er werd loyaliteit aan het *Vaterland* verlangd, nationaliteit en identiteit deden er plotseling toe. De onderlinge verhoudingen in de grensstreek werden in de jaren 1930 almaar stroever en killer. Door de agressieve, intimiderende propaganda en de ongehoorde *Gestapo*-methoden op Nederlandse bodem hebben de Duitsers in de grensregio veel van de traditionele sympathie verspeeld en dat werkte door in de bezettingsjaren.

Het gestage proces van 'gelijkschakeling' van de Duitse gemeenschap op Nederlands territorium voltrok zich onder het oog van de Nederlandse overheid. De voor de rechtsstaat bedreigende en gevaarlijke politieke ontwikkelingen in de grensregio's zijn zeker waargenomen door de Nederlandse regeringen en de ambtenaren in Den Haag en kregen bovendien veel aandacht in pers en politiek. Maar er werd slechts mondjesmaat op geacteerd door de regering, de economische belangen prevaleerden. Men hield vast aan de ijdele hoop op de houdbaarheid van de neutrale koers waarmee Nederland afzijdig kon blijven van het nieuwe

wereldconflict dat zich sinds de zomer van 1939 duidelijk aankondigde. Maar de burgerlijk-invasieve interventies van de Duitse grenspolitiek en de *Gestapo*-infiltratie waren al begonnen in de zomer van 1933. Die vroege Duitse inspanningen aan de grens hebben evident gediend ter voorbereiding van de militaire bezetting van Nederland, in het nazi-jargon, de *Mobilmachung* van de *Grenzraum im Westen*. Deze studie toont met vele voorvallen aan dat er vanaf de vroege jaren 1930 diverse lijnen en ontwikkelingen tot in de bezettingsperiode doorlopen. Zo konden door de goed bijgehouden *Gestapo*-kaartenbakken Duitse en Nederlandse politieke tegenstanders na mei 1940 vrij eenvoudig en snel worden opgepakt. Het cultuurpolitieke werk vanuit het Rijnland om de Nederlanders 'völkisch', als verwante volksgenoten, in te palmen voor de idealen van het Germaanse Derde Rijk, kon na mei 1940 door het bezettingsbestuur in Den Haag met dwangmiddelen worden voortgezet. Enkele sleutelfiguren uit de vooroorlogse *Grenzpolitik* kwamen daarvoor op het Nederlandse toneel. De sociaal-politieke dynamiek langs de oostgrens in de jaren 1930 met de typische grensthema's zoals vluchtelingenhulp, verzetswerk, spionage en smokkel, vormen zo in feite 'het eerste hoofdstuk' van het grote verhaal over Nederland in de Tweede Wereldoorlog.

Hoe verder aan de grens na 1945?

Boeiend is dan tot slot de vraag: Hoe ging het verder met de Nederlandse en Duitse grensbewoners na de bezetting en het einde van de oorlog? De oorlog heeft onmiskenbaar grote wonden geslagen in de onderlinge betrekkingen in de grenssamenleving waar de buren elkaar zo goed kenden. Na 1945 moest er eerst worden afgerekend, puin geruimd, leed verwerkt en de wonden moesten helen. Dat zorgde in eerste instantie voor verwijdering en een harde grens. Het was echter onontkoombaar en in het belang van beide zijden dat het grensverkeer en het contact werden hervat. Een zeker arrangement was nodig voor de herstart van de Nederlands-Duitse grenssamenleving waarin praktische grensproblemen konden worden opgelost. Het beeld van de Duitser als verslagen, verarmde vijand, veranderde in de loop der jaren in welvarende, grote buur én sterke economische partner in het verenigde, grenzeloze Europa.

Summary

Crossing the border *Prewar conflicts and political tensions along the Dutch-German border, 1930-1940*

This research project describes local reactions to growing political tensions in the Dutch-German borderland due to the rise of the National Socialist regime in Germany from 1933, the dynamic years preceding World War Two. It outlines the Dutch borderland in this period, and describes its characteristic society with all its socio-cultural features, long-established cross-border ties, and the impact of the emerging Third Reich on these.

Special attention is devoted to the importance of the borderland to the *Exil-Widerstand*: the resistance activities of German emigrants in the Netherlands from 1933 onward. The research project includes case studies of cross border resistance activities of German communist, socialist and and catholic groups and also the response of Dutch and German authorities. Often these border activities were supported by Dutch comrades. Positive responses to National Socialist propaganda in border communities were also described just as transnational interaction between catholics. Special attention was paid to the position of the many thousands of Dutch and German labor migrants living near the border in the political turmoil in the 1930s.

This study contributes to Dutch World War Two historiography with new research in local, regional and national German and Dutch archives. By connecting the micro to the macro level and the interaction between political power centers in The Hague and Berlin and the periphery, the research gives fresh insights with respect to the overarching research themes of accommodation, resistance and collaboration in the borderlands.

Political turmoil at the Dutch-German border after 1933

Residents of the Dutch-German borderland had maintained friendly informal contacts for decades prior to the period under consideration. The border itself had always been rather poorly defined and provided no obstacles to commuting for work, trade, cultural exchange and family visits. In addition, people often spoke the same dialect on both sides of the border. From 1933 onward, the emerging National Socialist (hereafter: 'Nazi') regime had an impact on daily life in the Dutch border regions. The study outlines how local Dutch residents and authorities responded to the political tension at the border, the massive influx of German refugees, Nazi propaganda, and the increasing number of incidents at border crossings.

Although border controls on both sides were intensified soon after 1933, Dutch villages and towns were confronted with Jewish and political refugees crossing the Dutch-German border. As the Nazi regime became more aggressive, the influx of refugees increased.

Approx. 40.000 Germans came, either legally or illegally crossing the 'green border'. Many of these refugees did stay in the Dutch borderland, hoping to return home when it was safe to do so. The local population and the authorities in the border region responded to the refugees and to Nazi propaganda and activities.

The borderland was not only a refuge for the thousands who fled Germany, it also provided political exiles with the opportunity to organise their resistance activities in the Netherlands fairly safely, protected by the border. The German *Exil-Widerstand* form de social democrat party *SPD* and the communist party *KPD* and their border crossing organization is portrayed by cases studies from the Heerlen-Aachen, Nijmegen-Kleve and Enschede-Gronau region. The German State Secret Police (*Geheime Staatspolizei* or *Gestapo*) implemented strict border controls, and even pursued political refugees and their friends on Dutch territory.

This research project includes many case studies of early incidents in specific border regions, illustrating developments in the borderland from 1933 onward. Drawing on research in German and Dutch archives, the study also presents unique individual stories of Dutch citizens prosecuted by the Nazi regime in border cases in the pre-war period. One early example concerns the socialist and trade unionist Henk Spansier from Nijmegen, who was arrested in the German border town of Kleve in August 1933. He was accused of smuggling the socialist *Exil* magazine *Freie Presse* from the Netherlands to Germany. Spansier had the dubious honour of being the first foreign suspect to be sentenced by the *Volksgerichtshof* in Berlin in August 1934. Henk Spansier was one of hundreds of Dutch citizens who were sentenced by German tribunals till 1945 for their support to the German resistance. This remarkable lawsuit in 1934 was decisive for the cases of Dutch people that were dealt with by Nazi-judges afterwards.

Despite the efforts of the Dutch government to keep them out at the border, the *NSDAP* and German state organs could intrude into the Dutch border society on a large scale and did their political work there. In this research, three invasive fields of activity of the National Socialists in the Dutch border regions are described in detail. The persecution apparatus of the Nazi state, for example, has been operating intensively on Dutch territory since 1933. This *Gestapo* chased the German emigrants and, thanks to an extensive network of spies, the so-called *V-Leute*, was very effective in detecting and eliminating opponents and continuously frustrated the border traffic of the *Exil Widerstand*. A second layer of infiltration abroad was the execution of the process of 'Gleichschaltung', the totalitarian control after Nazi-ideology of the large German community in the Netherlands. All 100.000 'Aryans' with German roots who lived in the Netherlands were incorporated into the National Socialist program as *Volksgenossen*. They had to be recruited into the national movement and separated from the Dutch. To this end, all their organizations such as schools, youth and cultural clubs were put under control of Berlin, almost simultaneously to the process within the Third Reich. German diplomats in the Netherlands directed the many national celebrations and political control of the German colonies in the Netherlands. The dozens of 'German' monasteries from the Von Bismarck era in the Dutch border region were threatened by new rules from Berlin.

A third invasive force in the border region, was to tempt the Dutch into National Socialism through cultural-political programs. Old cultural-historical ties were strengthened and

an attempt was made to lead the Dutch as 'related racial kinsmen' back to the *Deutschtum*. The frontier society was structurally influenced through cultural-scientific channels. A politically inspired university and folklore network of about a thousand 'scientists' and NSDAP members operated in the so-called *Westforschung* along the border in the western part of Germany. They researched and promoted the historical and cultural ties with the Dutch people in terms of language, habits and moral values. Dutch collaborators were sought and furthermore friendly cultural exchanges from the mid-1930s onwards had to promote sympathy for the Third Reich. These efforts were gradually incorporated in the imperialist plans and could be continued in full force after May 10, 1940, the day the *Wehrmacht* occupied the Netherlands and the Dutch entered the war.

Prelude to World War Two

Dutch historian Bob de Graaff has emphasised the value of research on the pre-war period in the borderland between the Netherlands and the Third Reich.[1] Dutch national historiography on this period is almost entirely centered on the western part of the country, where Dutch political, administrative and economic power has traditionally been concentrated. There is no justification for this structural neglect, because in many respects the Dutch borderland experienced the realities of the Third Reich earlier than the rest of the Netherlands. Border communities were the first to be confronted with refugees, as well as the propaganda and invasive activities undertaken by the neighbouring Nazi-regime. The socio-political dynamics of the Dutch-German border region from 1933 onwards is very clearly a step on the path to the military occupation by the *Wehrmacht* in May 1940 and in fact part of the first chapter of the history of the Netherlands in the Second World War. The study also reflects on the general theme of 'borders' and the special characteristics of the border society, considering global issues of nationalism, citizenship and national identity.

1 B. de Graaff, 'The Dutch Border Areas 1933-1945. Inducement for Incidents or Object of Structural Historiographical Neglect?' in: B. Kaplan a.o. (eds.), *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands*, Leiden 2009.

Dankwoord

De afgelopen jaren maakte ik een boeiende grenstocht, die me op bijzondere plekken en bij interessante mensen bracht. Het was zeker geen eenzame tocht, tientallen mensen hebben me 'vergezeld'. Zij hebben me geholpen, advies gegeven, waren betrokken en hebben met kritisch commentaar mijn teksten verbeterd. Zeer velen ben ik dan ook dank verschuldigd, enkelen wil ik hier in het bijzonder noemen.

Vanaf het begin waren uiteraard betrokken de historici en WOII-kenners bij uitstek promotor professor Peter Romijn (UvA) en copromotor dr. Joost Rosendaal (RU). In prettige open contacten hebben hun adviezen en subtiele vingerwijzingen mij op koers gehouden. In tientallen Nederlandse en Duitse archiefbewaarplaatsen raadpleegde ik duizenden documenten, die door hulpvaardige medewerkers werden aangereikt. Deze archiefmedewerkers ontsloten zo voor mij de verhalen over de Nederlandse grensstreek, onder meer in de grensplaatsen Heerlen, Kerkrade, Venlo, Nijmegen, Kleef en ook de regionale en provinciale collecties in Arnhem, Den Bosch, Maastricht en Zwolle. Verder kreeg ik assistentie in Berlijn (Bundesarchiv en Politisches Archiv des Auswärtigen Amts), in Düsseldorf (later Duisburg,

NRC 3 maart 2017

de NRW-collecties), Bonn (SPD-archief) en in Den Haag (Nationaal Archief). Het onderzoek begon in Amsterdam in de rijke collectie van het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, dat mij bij de start als Associated Researcher ondersteunde en waar Hubert Berkhout steeds een belangrijke raadgever was. In de periferie, in iconische grensplaatsen als Glanerbrug, Dinxperlo, Kerkrade leverden de contacten met de historische verenigingen en streekhistorici veel informatie op over het leven aan de grens in die bewogen jaren.

Na de verwerking van al het materiaal in teksten vond ik de afgelopen jaren twee trouwe tochtgenoten in de historici Jan Driever en Henk Termeer, als onmisbare vraagbaak en als toegewijde, kritische lezers van mijn manuscripten. Hun opbouwende commentaren hebben mij gestimuleerd en hebben het onderzoek verrijkt. Dat geldt ook voor de inbreng van andere vakgenoten, zoals de Duitse historica Helga Ullrich-Scheyda en de historici Lennert Savenije, Bert Thissen en de bekenden uit de Nijmeegse historische kring en rond Numaga.

En dan waren er vrienden, familie en kennissen voor de diepgaande debatten over het onderzoek en grenzen in het algemeen. Een luisterend oor en de reacties op mijn verhalen hielden me scherp. Gelukkig was er altijd de stevige thuisbasis met Marianne, die met haar trouw en energie een voorbeeld voor me is, zeker voor deze grenstocht.

Allen zeer veel dank.

Afkortingen

AA	Auswärtige Amt
AdsD	Archiv der sozialen Demokratie
BA	Bundesarchiv
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
BiZa	Binnenlandse Zaken
BuZa	Buitenlandse Zaken
BWN	Biografisch Woordenboek van Nederland
BWSA	Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland
CABR	Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging
CdK	Commissaris der koningin
CPN	Communistisch Partij van Nederland
CvP	Commissaris van politie
ENK	Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven
GAH	Gemeentearchief Heerlen
GAK	Gemeentearchief Kerkrade
GAV	Gemeentearchief Venlo
Greko	Grenzpolizeikommissariat
HCO	Historisch Centrum Overijssel
FOSD	State Department Document Center
Gestapo	Geheime Staatspolizei
Gestapa	Geheimes Staatspolizeiamt
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IKM	Inspecteur Koninklijke Marechaussee
ITF	Internationale Transportarbeiders Federatie
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
LAV	Landesarchiv Nordrhein-Westfalen
	Abteilung Rheinland (LAV NRW R) - Duisburg
	Abteilung Westfalen (LAV NRW W) - Münster
NA	Nationaal Archief
NIOD	Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NRW	Noordrijn-Westfalen
NSB	Nationaal Socialistische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSNAP	Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen

PA	Politisches Archiv
PG	Procureur-generaal
PGNC	Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant
RMdI	Reichsministerium des Innern
RAN	Regionaal Archief Nijmegen
RHCL	Regionaal Historisch Centrum Limburg
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RM	Reichsmark
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
RVD	Rijksvreemdelingendienst
SA	Sturmabteilung
SD	Sicherheitsdienst
SG	Secretaris-Generaal
SS	Schutzstaffel
SAP	Sozialistische Arbeiterpartei
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
VoMi	Volksdeutsche Mittelstelle
VGH	Volksgerichtshof
WA	Weer-Afdeeling

Bronnen en literatuur

Archieven en collecties

Archiv der sozialen Demokratie (AdsD) - Bonn

1/HKAB Helmuth F. Kern
1/ESAD Ernst Schumacher
Sopade-Exilparteivorstand der SPD

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) - Den Bosch

524 Gerechtshof in 's-Hertogenbosch, 1930-1939
1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch betreffende toezicht en controle op de NSB en andere rechtsextremistische bewegingen en/of personen in Noord-Brabant en Limburg, 1933–1940 (1862 PG Den Bosch)

Bundearchiv (BA) - Berlijn

R 43 Reichskanzlei
R 58 Reichssicherheitshauptamt
R 70 Niederlande - Deutsche Polizeidienststellen in den Niederlanden
R 83 Niederlande - Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete
R 3001 Reichsjustizministerium
R 3016 Volksgerichtshof
R 3017 Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof
Kartei zu Personen und Sachverhalten des antifaschistischen Widerstandskampfes

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven (ENK) - St. Agatha

P024 Missionarissen van Afrika

Gemeente Archief Kerkrade (GAK)

101 Gemeente Kerkrade

Gemeente Archief Venlo (GAV)

31 Gemeentepolitie Venlo, 1843-1960
70 Gemeentesecretarie, 1925-1938
228 Gemeentesecretarie
397 Kabinet burgemeester Berger

Historisch Centrum Overijssel (HCO) - Zwolle
0025.2 Provinciaal bestuur Overijssel
0463 Rijkspolitie Grenscommissaris Enschede, 1907-1949

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) - Amsterdam
Archief SDAP

Katholiek Documentatie Centrum (KDC) - Nijmegen
1293 Weekblad Der Deutsche Weg (WDW)
669 CORN A.J.M. Cornelissen

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (LAV NRW R) - Duisburg
Geheime Staatspolizei - Staatspolizei(leit)stelle Düsseldorf (RW 0036, RW 0058, BR 2278, BR 2372)
Grenzkommissariat Emmerich (RW 36)

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Westfalen (LAV NRW W) - Münster
Oberpräsidium Münster

Nationaal Archief (NA) - Den Haag
2.04.58 Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zorg voor de Vluchtelingen uit Duitsland, 1938-1942 (BiZa / Vluchtelingen Duitsland)
2.04.78 Opperleiding der Nieuwe Vluchtelingenkampen en het Interneringsdepot, 1918-1940
2.05.03 Ministerie van Buitenlandse Zaken: A-dossiers, (BuZa / A-dossiers)
2.05.38 Ministerie van Buitenlandse Zaken: B-dossiers (Consulaire- en Handelsaangelegenheden), (1858) 1871-1940
2.09.45 Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst en Taakvoorgangers (RVD)
2.09.22 Ministerie van Justitie, Verbaalarchief, 1915-1955; Kabinetsarchief, 1915-1940 (Justitie Verbaal en Kabinet)
2.09.53 Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal van Politie, 1940-1946
2.09.08 Archief van het Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) 1945-1958
2.09.09 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)
2.05.19 Kabinetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende de Politieke Rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland, 1871-1940
2.05.54 Archief Ein- und Ausreisestelle Maastricht, (1925) 1940-1944
2.21.183.61 G.C.M. van Nijnatten (1908-1987)

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA) - Berlijn
Inland II geheim
Referat Pol II - Westeuropa - Niederlande
Politischen Abteilung II (RZ 211)
RAV Maastricht - Konsulat Maastricht (Heerlen), 1899 - 1945 (RAV Maastricht-Heerlen)
RAV Venlo - Konsulat Venlo, 1932-1940 (RAV Venlo)
R 71514 Grensfragen
R 102.897 - 102.899 Verwaltung Grenzfragen
R 102.896 - Grenzverletzungen

National Archives UK – Londen-Kew
KV-2-1973 Report British Military Mission Denmark CIC 13, augustus 1945

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) - Amsterdam

014	Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete
020	Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz
061	Generalkommissariat zur besonderen Verwendung
077	Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West)
088	Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden (NSDAP NL)
123	Nationaal Socialistische Beweging (NSB)
175	Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap
206	Speciaal archief *Moskou*-Osobyi (Collectie Moskou)
207	State Department Document Center (FOSD)
215	Collectie Duitse instellingen buiten Nederland (CDI)
244	Europese dagboeken en egodocumenten
266	Office of Chief of Counsel for War Crimes (Berlin Documentation Center)
273	Collectie Stuldreher C.J.F.
785	Notities voor het geschiedwerk
287	Wolff, Mr. M.
248-0799	Ispert, dr. Wolfgang
249-0928A	Dossier - Zoengeld
249-180A	Deutsche Schulen
249-A0913A	Winterhilfe Afd. Venlo
249-0183A	Deutsche Weg
249-0180A	Deutsche Schulen
249-0765A	Sport en Spel
249-A0358	Inval 1940
248-0673	Julius Herdtmann jr. (1883-1950)

Collectie Knipsels

Regionaal Archief Nijmegen (RAN) - Nijmegen

2	Archief Secretarie Gemeente Nijmegen, 1810-1946
579	Collectie Tweede Wereldoorlog Nijmegen (Collectie Oorlogsdocumentatie, AC256 Collectie Jan Driever)
747	Gemeente Ubbergen, 1811-1985
930	Gemeente Millingen, 1811-1948
1140	Archief Nederlands Verbond van Vakverenigingen, afdeling Nijmegen (1906-1981)

Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) - Maastricht

04.05	Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg (Kabinet CdK)
07.A11	Grenscommissaris van Rijkspolitie te Venlo
20.108A	Gemeentepolitie Maastricht
EAN 0520	mgr. dr. H.A. Poels

Rijckheyt Centrum voor Regionale Geschiedenis (Rijckheyt) - Heerlen (in 2020 gefuseerd met Historisch Centrum Limburg)

016	Archief Gemeente Heerlen, 1919-1969 (GAH)
016-DOS1	Dossierinventaris
051	Kabinet van burgemeester van Heerlen, M.F.G.M. van Grunsven, 1926-1961
065	Gemeentepolitie, 1907-1979

Knipselcollectie

Stadsarchief Amsterdam
Persoonskaarten

Stadtarchiv Kleve
Collectie Knipsels
Einwohnermeldekartei
Standesamt

Interviews

Juliana Sophia Feller (geb. 20-04-1925 Belfeld), 31 maart 2015 in Venlo
Helene Otten-Dagmar (geb. 04-09-1928 Kleef), 16 februari en 17 maart 2013 in Nijmegen

Kranten en tijdschriften

Contemporaine kranten en tijdschriften uit www.delpher/nl en uit de collecties van de archiefbewaarplaatsen en documentatiecentra; zie noten.

Online bronnen (geraadpleegd 9 augustus 2021)

http://www.berghapedia.nl
http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/
https://www.blondepiet.nl/politiekorps-enschede/
https://www.brabantserfgoed.nl
https://collections.arolsen-archives.org/archive/
http://www.die-anachronistin.de/
https://de-dam-zevenmei1945.nl/nl/frans-johannes-feller/
https://www.delpher.nl/
https://www.deutsche-biographie.de/
https://www.dnb.de/exilpressedigital (Deutsche National Bibliothek Exil Presse: *Der Deutsche Weg, Freie Presse*)
http://www.dokin.nl
http://www.documentarchiv.de/ns/
https://www.gdw-berlin.de/de/vertiefung/biografien/
https://www.genealogieonline.nl/
http://www.grenspalen.nl/
http://www.heerlenvertelt.nl/
https://www.historici.nl/resource/diplomatie-van-de-vervolging/
http://historie.venlo.nl/
https://www.huygens.knaw.nl/
http://www.iisg.nl/collections/freiepresse/history-freiepresse-nl.php
https://www.joodsamsterdam.nl/
https://www.joodsmonument.nl/

https://www.jüdische-gemeinden.de/index.php/home
https://www.kindertransport.org/
https://www.kgv.nl/
https://www.noviomagus.nl/
https://www.ns-archiv.de/verfolgung/auswanderung/aussenamt.php.
https://www.oudterapel.nl/
https://www.oorlogsdodennijmegen.nl/
https://www.parlement.com
https://regionaalarchiefnijmegen.nl/
http://resources.huygens.knaw.nl/bwn (Biografisch Woordenboek van Nederland)
http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst (Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940)
http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/
https://www.marechausseesporen.nl/
http://www.secondworldwar.nl/enschede/
https://spanjestrijders.nl/
http://www.rijckheyt.nl/
https://socialhistory.org/bwsa/ (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland)
https://www.staten-generaal.nl/
https://stolpersteine-kalkar.de/14-dezember-2019/
http://www.theo-hespers-stiftung.de/
https://www.topotijdreis.nl
http://verbrannte-und-verbannte.de/list/804
https://vluchtroutes1933-1945.nl/
https://vrijheidsmuseum.nl/
http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/ (*Die Rote Fahne*)
http://www.zollgrenzschutz.de/

Literatuur

A

Abbenhuis, M., 'Neutral borders, neutral waters, neutral skies protecting the territorial neutrality of the Netherlands in the Great War 1914-1918', in: B. Kaplan e.a. ed., *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden 2009) 157-174.

Akkermans, A. etc., *Zevenaar 50 jaar bevrijd* (Zevenaar 1995).

Albers, P., *Gevangen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen* (Groningen 2018[12]).

Alofs, M., *Zorglijke tijden. De Nijmeegse vakbeweging tussen 1919 en 1942* (Nijmegen 1986).

Amersfoort, H., en P.H. Kamphuis ed., *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2012[4]).

Arndt, J., 'Um die Deutung des Jahres 1648. Eduard Schulte und das Konzept einer "Reichsgeschichte der Niederlande" ', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 185-201.

B

Baerlecken, M., U. Tiedau, 'Das Deutsch-Niederländische Forschungsinstitut an der Universität Köln 1931-1945 und der Aufbau des Faches Niederlandistik in der frühen Bundesrepublik', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 851-885.

Berg, H.D. van den, *Onse Joeden. Nijmegen en de geschiedenis van haar Joden* (Zutphen 2002).

Berghuis, C.K., *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* (Kampen 1990).

Berkel, B. van, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbeterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013).

Beyen, M., 'De grenzen van de grensoverschrijdende Westforschung. De wetenschappelijke zoektocht naar etnische eigenheid in Nederland en Wallonië, 1850-1950', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118(2005) nr. 2, 191-201.

Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945 (Paderborn etc. 2002-2014).

Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933 (München etc. 1980).

Blumberg, G., 'Die Beteiligung der westfälischen Finanz- und Zollbehörden an der Enteignung jüdischen Besitzes und der Bekämpfungillegaler jüdischer Emigration in die Niederlande', in: N. Fasse e.a. *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historischer Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster 2000).

Boberach, H. ed., *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944* (Mainz 1971).

Boberach, H. ed., *Meldungen aus dem Reich, 1938-1945: die Geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* (Herrsching 1984).

Bosch, T., 'Het dubbele gezicht van het interbellum. Groesbeek 1918-1940', in: *Jaarboek Numaga* 50 (2003) 75-97.
Brandt, W., *Links und frei. Mein Weg 1930-1950* (Hamburg 1982).
Brauer, J.L.M., 'De zaak Spansier, 1933-1935. Nijmeegse vakbondsman voor de nazi-rechters', in: *Jaarboek Numaga* 54 (2007) 128-149.
Brauer, J.L.M., 'Over de grens. Verzet en verraad in de grensregio Nijmegen-Kleef 1930-1940' in: *Jaarboek Numaga* 61 (2014) 40-69.
Brauer, J.L.M., 'Spanning aan de grens in de regio Venlo. Grensincidenten, nazi's en verzet midden jaren '30', in: *Venlose Katernen* 21 (Venlo 2015) 1-40.
Brauer, J.L.M., 'Spanning aan de grens in Belfeld. De familie Feller achtervolgd door de Gestapo, 1936-1945', in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 34 (2015) 4-21.
Brauer, J.L.M., 'Aan de Hollands-Duitse stamtafel. Het Consulaat der Nederlanden in Kleef in roerige tijden 1920-1960', in: Verhoeven T.H.G. ed., *Gelderland – Grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden* (Nijmegen 2016) 166-176.
Brauer, J.L.M., 'Grenskloosters en de naderende *Klostersturm*. Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazi-staat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940', in: Chr. Dols, J. van Gennip, L. Savenije ed., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog - Metamorfosen: Studies in Religieuze Geschiedenis XII* (Hilversum 2016) 49-76.
Brauer, J.L.M., 'Hier wonen wondervolle mensen'. Joodse vluchtelingen in Reuvers klooster in: *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 35(2016) 56-61.
Brauer, J.L.M., 'Spannung und Widerstand an der niederländischen Grenze 1930-1940. Exil, Widerstand und niederländische Unterstützung: zwei Beispiele in der Region Kleve-Nijmegen', in: Franke, Viktoria (Hrsg.), *Dies- und jenseits der Grenze. Translokale Prozesse und ihre Einwirkung auf den deutsch-niederländischen Grenzraum, in: Deutsche Chronik. Organ für europäische Kulturbeziehungen*, Bd. 61(2017) 61-82.
Brauer, J.L.M., 'Knokken met de nazi's in de Nieuwstraat. Politieke grensincidenten in Kerkrade tussen 1933 en 1940', in: *MijnStreek. Historisch magazine voor Parkstad Limburg* (2018) nr. 2, 4-11
Brauer, J.L.M., ''Willkommen in Holland!" De opvang van Joodse vluchtelingen in Nijmegen 1933-1940', in: *Jaarboek Numaga* 65 (2018) 102-121.
Brauer, J.L.M., '*Uit reinen kindermond*'. Buitenlandse invloed achter de schooldeuren', in: *De Groene Amsterdammer* 134 (2019) 18-19 (Thema: *Deutsche Schule* in Nederland 1930-1940).
Brauer, J.L.M., 'Spionage in Nijmegen. Oud-kanselier Brüning, de Gestapo en de bibliothecaris', in: *Impressie. Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed* 28 (2021) 4-7.
Brauer, J.L.M., *Geschiedenis Magazine* 2016-2021, diverse bijdragen in rubriek over grensthematiek.
Das Braune Netz. Wie Hitlers Agenten im Ausland arbeiten und den Krieg vorbereiten (Paris 1935).
Bruggen, H. van der, 'Max Behretz (1913-1942). Het verzet van een vredesactivist in Roermond', in: *Spiegel van Roermond* (2011) 65-97.
Bunt, H.G. van de, E. Niemeijer ed., *Honderd jaar Rijksrecherche. Terugblik en Toekomst* (Den Haag 1997).
Buschak, W., *Edo Fimmen. Der schöne Traum von Europa und die Globalisierung* (Essen 2002).

C

Cadzand, K. van, *Ontsnapping uit de dodenmars. Herinneringen van Louis de Wijze aan de concentratiekampen en transporten* (Amsterdam 1995).
Cammaert, A., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden-Mechelen 1994).
Cammaert, A., *Eindelijk een echte burgemeester. Feiten en fabels over Marcel van Grunsven, 1940-1946* (Roermond 2014).

Charité, J., 'Kessen, Antonius Hubertus Marie Cornelis (1904-1960)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (BWN).
Cohen, D., *Zwervend en Dolend. De Joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933-1940, met een inleiding over de jaren 1900-1933* (Haarlem 1955).
Concentratiekamp Börgermoor. De hel van Papenburg. Onthullingen van een sociaal-democratische arbeider (Amsterdam 1934).
Colsen, J., *Poels* (Roermond 1955).
Coninck, P.de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf 1870-1880* (Hilversum 2005).

D

Dams, C., M. Stolle, *Die Gestapo. Herrschaft und Terror im Dritten Reich* (München 2012³).
Dauks S., en E. Schöck-Quinteros ed., *'Aus Gründen der inneren Sicherheit des Staates...' Ausweisung, Verfolgung und Ermordung des Bremer Arbeiters Johann Geusendam (1886-1945)* (Bremen 2009).
Dede, K. en W. Vahlenkamp, *Hermann Tempel, Leer. Biografie und Dokumentation* über *den Lehrer und Politiker aus dem Raume Weser-Ems* (Oldenburg 1979).
Demant, F.A., *Verre buren. Samenleven in de schaduw van de Holocaust* (Amsterdam 2015).
Derks, H., *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Leipzig 2001).
Diels, R., *Lucifer ante portas ...es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart 1950).
Dierker, W., *Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitdienst der SS und seine Religionspolitik 1933-1941* (Paderborn 2002).
Dieteren R., ed., 'Dr. H.A. Poels. Een stuk leven. Beschouwingen van een oud-aalmoezenier van sociale werken', in: *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (SHCL) 10 (1965) 1-136.
Dijck, H. van, *Spionage in Heerlen tijdens het interbellum. Hoe twee jonge Heerlense meiden het slachtoffer werden van het spel der grootmachten*. Historisch cahier Parkstad Limburg (Heerlen 2020).
Ditt, K., 'Franz Petri und die Geschichte der Niederlande. Vom germanischen Kulturraum zur Nation Europas', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 169-187.
Dittrich K. en H. Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982).
Dohmen, J., *De geur van kolen* (Heerlen 2014²).
Dols, C. en J. van Gennep, L. Savenije ed., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog - Metamorfosen: Studies in Religieuze Geschiedenis XII* (Hilversum 2016).
Drukkerij Steyl 1876-1976 (Tegelen 1976).
Dunk, H.W. von der, *Twee buren twee culturen, Opstellen over Nederland en Duitsland* (Amsterdam 1994).

E

Eijl, C. van, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005).
Eickhoff, M., B. Henkes, F. van Vree ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900* (Zutphen 2000) (Elfde Jaarboek NIOD).
Eilers, R., 'Politische Geschichte Kleves im 20. Jahrhundert'. in: H. Henning ed., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert* (Kleve 1991).
Eker, M., H. van Houtum, M. van Kampen ed., *Grenslandschap, ontwerpend onderzoek naar het landschap in de invloedssfeer van de Nederlandse grens* (2008).
Eker, M. en Henk van Houtum, *Grensland/Borderland. Geschiedenis en toekomst van het grenslandschap; atlas, essays en ontwerp* (z.p. 2013).
Eliëns, F., *Voor Joden verboden. Hoe de Joodse gemeenschap uit Nijmegen verdween 1940-1945* (Amsterdam 2021).
Enklaar, J., 'Nederlandse hulp bij de illegale herbewapening na 1920'. in: *Spiegel Historiael* 25 (1990) april 178-184.
Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek ('s-Gravenhage 1949-1956).

F

Fahlbusch, M., *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistische Politik? Die Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften von 1931-1945* (Baden-Baden 1999).

Fahlbusch, M., 'Deutschtumspolitik und Westdeutsche Forschungsgemeinschaft', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 569-647.

Fasseur, C., 'Graeff, jhr. Andries Cornelis Dirk de (1872-1957)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

Fast, V.K., *Kindertransporten 1938-1948* (Amersfoort 2016).

Faust, A., B.-A. Rusinek, B. Dietz ed., *Lageberichte Rheinischer Gestapostellen 1934-1936*, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde LXXXI, 3 delen (Düsseldorf 2012-2016).

Franke, V., ed., Dies- und jenseits der Grenze. Translokale Prozesse und ihre Einwirkung auf den deutsch-niederländischen Grenzraum, *Deutsche Chronik. Organ für europäische Kulturbeziehungen*, Bd. 61 (Würzburg 2017).

G

Gans zu Putlitz, W., *In rok tussen de bruinhemden. Herinneringen van een Duitse diplomaat* (Den Haag 1964).

Gerrits, A., 'Solidariteit zonder eenheidsfront. De Internationale Rode Hulp in Nederland, 1925-1938', in: *Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 10 (1985) 55-80.

Geusendam, W., *Herausforderungen KJVD-UdSSR-KZ-SPD* (Kiel 1985).

Goebbels, J. (E. Fröhlich ed.), *Tagebücher, 1 Aufzeichnungen* 1923-1941 (München 1998-2004).

Goes van Naters, M. van der, *Een strafzaak in het Derde Rijk* z.p., z.j. (*NV de Arbeiderspers* 1935).

Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980) 79-81.

Graaff, B. de, 'Van Limburg Stirum, diplomaat in bange dagen te Berlijn (1927-1936). Een onderbelichte figuur', in: *Vierde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1998) 11-39.

Graaff, B. de, 'Een "welwillend man met een vrij gering werkelijkheidsbegrip". Andries Cornelis Dirk de Graeff (1933-1937)', in: *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw. Vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 113-125.

Graaff, B. de, en E. Locher-Scholten, *J.P. graaf Van Limburg Stirum 1873-1948.Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007).

Graaff, B. de, 'The Dutch Border Areas 1933-1945. Inducement for Incidents or Object of Structural Historiographical Neglect?', in: B. Kaplan e.a. ed., *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden 2009) 193-211.

Graber, A., en M. Tietz, 'Grenzüberschreitender Widerstand und niederländische Unterstützer. Eine Fallstudie zur Sozialistischen Arbeiterpartei (SAP) im Raum Duisburg', in: N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher (Hrsg.), *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster etc 2000) 73-96.

Groeneveld, G., *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen 2009).

Gruber, H., *Friedrich Muckermann S.J. 1883-1946. Ein katholischer Publizist in der Auseinandersetzung mit dem Zeitgeist*, (Mainz 1993).

Gruber, H., 'Muckermann, Friedrich', in: *Neue Deutsche Biographie* 18(1997) 258-260.

H

Haar, C. ter, 'P. Friedrich Muckermann S.J. und "Der deutsche Weg" ', in: W. Frühwald en H. Hürten ed., *Christliches Exil und christlicher Widerstand* (Regensburg 1987).

Habets, W.C.H., *Witboek burgemeester G.H.A. Habets* (Kerkrade 2009).
Hammerschmidt, B en A. Pries, M. Hanekamp, *Zum Gedenken an Henriette Sophie Son, Flurgespräche* (Münster 2017).
Happ, S. en V. Jüttemann ed., *'Es ist mit einem Schlag alles so restlos vernichtet'. Opfer des Nationalsozialismus an der Universität Münster* (Münster 2018).
Happe, K., *Deutsche in den Niederlanden 1918-1945. Eine historische Untersuchung zu nationalen Identifikationsangeboten im Prozess der Konstruktion individueller Identitäten* (Siegen 2004).
Harmsen, G., *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist* (Utrecht 1967).
Harmsen, G., 'Postma, Jan', in: BWSA.
Harthoorn, R., *Vuile oorlog in Den Haag: bestrijding van het communistische verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011).
Hendrickx, H., en H. Derckx, *De groene grens - Die grüne Grenze. Een verkenning van de Nederlands-Duitse grensstreek* (Hoogezand 1992).
Henkes, B., *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).
Henkes, B., *Uit liefde voor het Volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005).
Henning, H., 'Die Stadt als Wirtschaftsraum', in: H. Henning ed., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert* (Kleve 1991) 147-229.
Herberman, N., *Der gesegnete Abgrund, Schutzhäftling Nr. 6582 im Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, (Nürnberg 1948).
Herlemann, B., *Die Emigration als Kampfposten. Die Anleitung des kommunistischen Widerstandes in Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden* (Königstein im Taunus 1982).
Herlemann, B., 'Het Exil als operatiebasis', in: K. Dittrich en H. Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 127-143.
Herlemann, B., *Auf verlorenem Posten. Kommunistischer Widerstand im Zweiten Weltkrieg. Die Knöchel-Organisation* (Bonn 1986).
Hermans, F., e.a. ed., *Venlo's Mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990).
Hermans, F., *De Nedinsco-fabriek in Venlo 1921-2008. Monument van het modernisme* (Venlo 2008).
Herpers, R.J. ed., *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998).
Herstenberg, R., *Klooster Glanerbrug, 'n brug over de grens – Kloster Glanerbrug, Brücke über die Grenze* (Oldenzaal 1988).
Hobsbawn, E., *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1991* (London 1994).
Holman, J., *Missiehuis Teteringen 90 jaar. Een sterk verhaal* (Oosterhout 2006).
Hömig, H., *Brüning. Politiker ohne Auftrag. Zwischen Weimarer und Bonner Republik* (Paderborn 2005).
Houtum H., en Ton van Naerssen, 'Bordering, Ordering and Othering', in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 93 (2002) 125–136.
Houwink ten Cate, J., *'De Mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).
Huberts, W., *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).
Huizinga, J., *Nederland's Geestesmerk* in: *Geschiedwetenschap / hedendaagsche cultuur. Verzameld werk VII* (Haarlem 1950).

I

Ispert, W., *Das Regiment 'Nassau in den Niederlanden'* (Den Haag 1944).
Ispert, W., *Waarom deze oorlog?* (Den Haag 1944).

J

Jong, L. de, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem-Amsterdam 1953).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, (Den Haag 1969-1994) 14 delen met register.

Jong, T. de, 'Een jaarinkomen voor één jood. Mensensmokkel in de jaren dertig', in: *De Groene Amsterdammer* 140 (2016) 26 mei 2016, 18-22.

Jonge, A.A., de, 'Albarda, Johan Willem (1877-1957)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

Junge, H., *Vlieland, Internierungslager für deutsche Hitlergegner* (Dortmund 1982).

Jurgens, H., en S. Smeets, 'De geschiedenis van de Rand van Nederland', in: M. Eker, H. van Houtum, M. van Kampen ed., *Grenslandschap, ontwerpend onderzoek naar het landschap in de invloedssfeer van de Nederlandse grens* (2008) 48-57.

K

Keizer, M. de, *Appeasement en aanpassing: het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942* (Den Haag 1984).

Kessen, A., 'Duitsche historiographie over Limburg', in: *De Maasgouw. Limburgs tijdschrift voor geschiedenis, taal en kunst* 69 (1939), nr. 1, 1-5.

Kirschgens, S., *Wege durch das Niemandsland. Dokumentation und Analyse der Hilfe für Flüchtlinge im deutsch-belgisch-niederändischen Grenzland in den Jahren 1933 bis 1945* (Köln 1998).

Klaassen, W. ed., *'Voor U persoonlijk' Brieven van minister van Buitenlandse Zaken Jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. Graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* (Houten 1987).

Klemann, H.A.M., *Nederland 1933-1948. Economie en samenleving in de jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).

Klemann, H.A.M., 'Een handelsnatie in de twintigste eeuw', in: B. de Graaff, D. Hellema, B. van der Zwam ed., *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 105-130.

Klijn, E., en R. te Slaa, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

Kloidt, F., *Gestapo-Akten III/4-F3/41g: Martyrer-Akten Wilhelm Frede* (Krefeld 1966).

Knippenberg, H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

Knippenberg, H., 'The incorporation of Limburg in the Dutch state', in: H. Knippenberg, J. Markusse ed., *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000* (Dordrecht etc. 1999) 39-60.

Knotter, A., 'Na de Kulturraumforschung. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 227-246.

Knotter, A., 'Limburg bestaat niet. Paradox van een sterke identiteit', in; *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 123 (2008) afl. 3, 354-367.

Knotter, A., ed., *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle 2009).

Knotter, A., 'Mijnbouw en grensarbeid in het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied, 1900-1973: een overzicht', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg - Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 59 (2014) 125-138.

Krebs, W., *Geschichte der Juden in Kleve* (Kleve 2014).

De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg, mei 1940, uitgave Ministerie van Oorlog, *De strijd op Nederlands grondgebied tijden de Tweede Wereldoorlog III* dl 2a (Den Haag 1952).

Kröger, M., 'Die Praxis deutscher auswärtiger Kulturpolitik in den Niederlanden zwischen den Weltkriegen', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 887-906.

Krohn, C.D. en E. Kohlhaas ed., *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933-1945* (Darmstadt 1998).

Krosenbrink, H., *Grensgevallen. Vluchtelingen tussen 1933 en 1940* (Winterswijk 2009).

Krutzen, M., 'Albert Potze (1898-1980). Communistenleider in de Mijnstreek', in: *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* (2014) nr. 1, 13-21.

Kuijs, G., *De vrees voor wat niet kwam: nieuwe arbeidsverhoudingen in Nederland 1935-1945, aan het voorbeeld van de Twentse textielindustrie* (Amsterdam 2010).

L

Lademacher, H., *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990).

Lange, B. van, *Binnenvaart in oorlogstijd* (Deventer 1995).

Langeveld, H., *Schipper naast God.Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam 2004).

Langhoff, W., *Die Moorsoldaten. 13 Monate Konzentrationslager* (Zürich 1935).

Langkau-Alex, U., 'Bijvoorbeeld Amsterdam. Aspecten van de sociaaldemocratische Duitse emigratie in Nederland na 1933', in: K. Dittrich en H. Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 109-126.

Langkau-Alex, U., 'Verfolgung und Emigration von Sozialdemokraten, Kommunisten und engagierten Katholiken aus Rheinland-Westfalen in die Niederlande', in: N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher ed., *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer und deutscher Sicht* (Münster etc 2000) 61-72.

Leenders, M., 'Joodse vluchtelingen aan de grens. De naleving van het restrictieve vluchtelingenbeleid', in: Verhoeven, T.H.G. etc. ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 237-240.

Leerssen, J., 'Een beetje buitenland. Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg – Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007) 47-66.

Lerchenmueller, J., 'Hans Ernst Schneiders/Hans Schwertes Niederlande-Arbeit', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 1111-1140.

Lucassen, Th. en J. Janssen, ' "Weg met Iwan". Rellen en ander rumoer rond de Nijmeegse CPN (1946-1958)', in: *Jaarboek Numaga* 55 (2008) 79-94.

M

Maas, L. en E. Lämmert ed., *Handbuch der deutschen Exilpresse 1933-1945* (München 1976).

Martinez, O., *Border people. Life and society in the U.S.-Mexico borderlands* (Tucson 1994).

Meershoek, G., *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).

Merges, J., 'Karl van Dawen und Otto Schmidt. Vergessene Opfer des Nationalsozialismus'. in: *Kalender für das Klever Land* (1977) 116-119.

Merriënboer, J. van, *Eduard L.M.H. baron Speyart van Woerden (1890-1986)* (www.brabantserfgoed.nl 2017).

Mertens, A., *Himmlers Klostersturm. Der Angriff auf katholische Einrichtungen im Zweiten Weltkrieg und die Wiedergutmachung nach 1945* (Paderborn 2006).

Metselaars, H-J., *En toen waren ze weg. Jodenvervolging in een Noord-Limburgs stadje* (Gennep 2018).

Michman, D., 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in: K. Dittrich en H. Würzner ed., *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 93-108.

Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2001).

Molema, S., *Wie is de vijand. Operatie Black Tulip* (Soesterberg 2018).

Moonen, L., 'Abdij St. Benedictusberg', in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Jaarboek 2004* (Valkenburg aan de Geul 2004) 250-345.

Moore, B., *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht etc. 1986).

Mreijen, A.F. *De rode jonker: de eeuw van Marinus van der Goes van Naters, 1900-2005* (Amsterdam 2018).

Muij-Fleurke, H.J. de, *Honderd jaar Consulaat der Nederlanden te Kleef / Hundert Jahre Konsulat der Niederlande zu Kleve* (Den Haag 1998).
Muckermann, F., (ps Fidelis Günther) *Warum dieser Klostersturm?* (Oldenzaal 1935).
Muckermann, F., *Der Deutsche Weg* (Zürich 1946).
Muckermann, F. (N. Junk ed.), *Im Kampf zwischen zwei Epochen. Lebenserinnerungen* (Mainz 1973).
Mulder-Boers, D., *De grens getrokken. De Noord-Nederlandse grensbewoner in verhouding tot de Duitse grensbewoners en hun verbondenheid met de Duitse grensstreek in het algemeen tussen 1914-1964* (Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen 2020).
Müllejans, R., *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preußischen Kulturkampfes* (Aachen 1992).
Müller, Th., 'Die Formierung des "Grenzraums". Die 'Abteilung G' des Reichsinspekteurs und Landeshauptmanns Haake', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed. *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 763-790.
Müller, Th., '"Ausgangsstellung zum Angriff". Die *Westforschung* der Technischen Hochschule Aachen', in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed. *Griff nach dem Westen: die "Westforschung" der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum, (1919-1960)* (Münster 2003) 819-846.
Müller, Th., 'Het zogenaamde Frankenland. Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek 1933-1945', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 48(2003) 55.
Müller, Th., '"Außenarbeit im Westen". Eine Denkschrift des "Sicherheitsdienstes" der SS über die deutsche Infiltrationspolitik in den "Benelux"-Staaten vor dem Zweiten Weltkrieg', in: *Geschichte im Westen* 18 (2003) 82-105.
Müller, Th., 'Die westpolitische Mobilmachung des „Aachener Grenzraumes" ', in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 109 (2007) 151-214.
Müller, Th., *Imaginierter Westen. Das Konzept des 'deutschen Westraums' im völkischen Diskurs zwischen Politischer Romantik und Nationalsozialismus* (Bielefeld 2009).

N

Nelles, D., *Widerstand und internationale Soldarität. De Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Kassel 2002).
Niermann, H.E., *Die Durchsetzung politischer und politisierter Strafjustiz im Dritten Reich. Ihre Entwicklung aufgezeigt am Beispiel des OLG-Bezirks Hamm* (Juristische Zeitgeschichte Bd 3) (Düsseldorf 1995).
Nijhuis, T, 'Het debat over de Westforschung in Duitsland en Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 148-157.
Nix, C. e.a. ed., *Heinrich Brüning. Briefe und Gespräche 1934-1945* (Stuttgart 1974).

O

Oprel, M., *The Burden of Nationality: Dutch citizenship policies towards German nationals in the aftermath of the Second World War* (1944-1967) (Amsterdam 2020).

P

Paape, A.H., *Donkere jaren episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933-1945* (Assen 1969).
Pater, B., de, en H. van der Wusten, 'Duitse geopolitiek in vooroorlogs en bezet Nederland: tussen welwillende ontvangst en resolute afwijzing in de wetenschap'. in: *Studium. Tijdschrift voor Wetenschapsen Universiteitsgeschiedenis/Revue D'Histoire des Sciences et des Universités* 5 (2012) nr. 4, 225-239.
Payne Best, S., *The Venlo Incident* (London 1950).

Peet, J., en W. Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Zwolle 2009).
Penders, P. *'Steeds voor alle arbeiders aanspreekbaar'. Sam van den Bergh (1864-1941) grootindustrieel* (Amsterdam 2016).
Peukert, D., *Die KPD im Widerstand. Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933 bis1945* (Wuppertal 1980).
Pierik, P., *Karl Haushofer en het Nationaal Socialisme* (Rotterdam 2006).
Pierik, P., *Friedrich Knolle. Bekentenissen van een SD-officier* (Soesterberg 2011).
Piersma, H., *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd*, (Amsterdam 2019).
Poliakov, L., en J. Wulf, *Das Dritte Reich und seine Diener* (Wiesbaden 1989).
Prins, S., *Herinneringen aan Trude Benedic, een vrouw in verzet* (Amsterdam 1980).
Puyn, A., 'In Nimwegen "untergetaucht". Das Schicksal eines Kalkarer Juden und seiner Familie 1933-1945', in: *Kalender für das Klever Land* (1984) 31-38.

R

Rapp, P.M., *Die Devisenprozesse gegen katholische Ordensangehörige und Geistliche im Dritten Reich* (Bonn 1981).
Readman, P., C. Radding and Ch. Bryant ed., 'Introduction: Borderlands in a Global Perspective'. in: *Borderlands in World History, 1700-1914* (Basingstoke 2014).
Rens, H. van, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013).
Reybrouck, D. van, *Zink* (Amsterdam 2020).
Rhebergen, W., *Dom Amandus Prick. Een sprekende trappist. Een geschiedenis van trappistenklooster Ulingsheide* (Nijmegen 2012).
Richter, I., *Hochverratsprozesse als Herrschaftspraxis im Nationalsozialismus. Männer und Frauen vor dem Volksgerichtshof 1934-1939* (Münster 2001).
Roes, J.H., 'Goseling, Carolus Maria Joannes Franciscus (1891-1941)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
Romijn, P., *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
Romijn, P., *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020).
Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Kampen 1990).
Roozenbeek, H., *Een krachtig instrument. De Koninklijke Marechaussee 1814-2014* (Amsterdam 2014).
Rösgen, P. en J. Baruch ed., *Zimmer frei. Nederland-Duitsland na 1945* (Amsterdam 2001).

S

Sassen, S., *Territory-Authority-Rights. From Medieval to Global Assemblages* (Princeton, Oxford 2006).
Savenije, L., *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd* (Nijmegen 2018).
Schatz, K., *Geschichte der deutschen Jesuiten (1814-1983), Bd III, 1917-1945* (Münster 2013).
Scheffer, P., *De vrijheid van de grens* (Amsterdam 2016).
Schenkel, M.J., *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 2003).
Scherdin, G., *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin 1937).
Schlögel, K., *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (München-Wien 2003).
Schmutzer, J., *Het werk voor de slachtoffers van geloofsvervolging* (Utrecht 1938).
Schöffer, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1978²).
Schöttler, P., 'Die deutsche "Westforschung" der 1930er Jahre zwischen "Abwehrkampf" und territorialer Offensive', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 118 (2005) nr. 2, 158-168.

Schüngeler, H., *Widerstand und Verfolgung in Mönchengladbach und Rheydt* (Mönchengladbach 1995).
Schuurman, A., 'Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) afl. 2, 247-251.
Sijes, B.A., *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1990).
(Signaal) *Van oorschelp tot radar. De geschiedenis van een bijzondere onderneming SIGNAAL* (Hengelo 1997).
Smeets, J., *Kerkraadse Gezagsdragers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Kerkrade 2008).
Smit, J.B., *Sporen van moderniteit. De sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers* 1815-1940 (Hilversum 2010).
Spiertz, M.G., 'Poels, Hendrikus Andreas (1868-1948)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
Steen, P. van der, *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland* (Amsterdam 2009).
Steinberg, H., *Widerstand und Verfolgung in Essen 1933-1945* (Hannover 1969).
Stöcker, R., *Tatort Hagen 1933-1945. Geschichte der Hagener Arbeiterbewegung Band III* (Essen 1993).
Stoop, P., *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München etc. 1987).
Stoutenbeek, J. en P. Vigeveno, *Gids van joods erfgoed in Nederland* (Amsterdam 2016).
Stutje, J.W, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000).

T

Tames, E., *Over grenzen. Liminaliteit en de ervaring van verzet* (Oratie Universiteit Utrecht, 17 mei 2016).
Teeuwen, P.J.M., *Uit aarde geschapen. Aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg, 1815-1965* (Leeuwarden-Mechelen 1991).
Telders, J. e.a. *Doorgaan ... Beknopte geschiedenis van Hollandse Signaalapparaten BV Hengelo 1922-1974 (Hengelo 1974)*.
Termeer, H.J.C., *'Het geweten der natie'. De politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland, september 1944-mei 1945* (Assen 1994).
Tutas, H.E., *Nationalsozialismus und Exil. Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der deutschen politische Emigration 1933-1939*, (München-Wien 1975).

U

Ullrich-Scheyda, H., *Alte Grenzfeste im neuen Deutschland? Kranenburg in der Zeit des Nationalsozialismus* (Kranenburg 2020).

V

Veld, N.K.A.C. in 't, *De SS in Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935 -1945* (Den Haag 1976).
Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975).
Ven, F.J.M. van de, *Anton Jurgens Hzn 1867-1945. Europees ondernemer - bouwer van een wereldconcern* (Zwolle 2006).
Verburgh, M.E., *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, deel 2: 1898-1940 (Den Haag 2001).
Verhees, E., 'Ineens Nederlander. Nationale identiteit in de Gelderse grens-correctiegebieden 1949-1963', in: Verhoeven T.H.G. ed., *Gelderland-Grensland verdeeld en verbonden* (Nijmegen 2016) 200-209.
Verhoeven, T.H.G., etc. ed., *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006).
Verhoeven, T.H.G., *Het Gelderse gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd*, Nijmegen 2015 (inaugurale rede Radboud Universiteit Nijmegen, 15 oktober 2015).
Verhoeven, T.H.G. etc. ed., *Gelderland – Grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden* (Nijmegen 2016).
Verkade, E., 'De nasleep van de 'Sport en Spel-affaire', in*: Nederland in Oorlogstijd – Orgaan RIOD* 5 (1950) 32-53.

Verkuylen, C.M.F., 'Brandpunt Venlo. De instrumentenfabriek "Nedinsco" als centrum van internationale wapenhandel', in: F. Hermans e.a. ed., *Venlo's Mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 325-370.
Vintcent, S., *"de laatste loodjes wogen zwaar..."* (Reuver 1985).
Völklein, U., *Honecker. Eine Biographie* (Berlin 2003²).
Vollmer, B., *Volksopposition im Polizeistaat. Gestapo- und Regierungsberichte 1934-1936* (Stuttgart 1957).
Vorst, G. van der, *Een diepzwarte sluier. De grensplaats Venlo en de jodenvervolging* (Venlo 2014).
Vorst, G. van der, *Het kapitaal van Sal Walvis* (Venlo 2016).
Vree, F. van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
Vree, F. van, 'Hoeben, Henricus Johannes Gerardus (1899-1942)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.

W

Wagner, H., *Die Gestapo war nicht allein...Politische Sozialkontrolle und Staatsterror im deutsch-niederländischen Grenzgebiet 1929-1945* (Münster 2004).
Wagner, W., *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (München 2011).
Waibel, J., *Die deutschen Auslandsschulen – Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches* (Frankfurt 2010).
Waldenier, F.J., 'Houd op met ontevredenheid en gezeur'. Het lot van naar Duitsland gevluchte NSB'ers', in: *Historisch Nieuwsblad* (2004) nr. 8.
Walter, K. ed., *Stolpersteine in Duisburg. Wir erinnern an Naziopfer und zwei Täter* (Duisburg 2005).
Weber, C., *Zwischen Hitler und Pius XII. Heinrich Brüning und seine niederländische Freunde Mgr. Henri Poels, Rector Piet Mommersteeg und Dr. A.J.M. Cornelissen. Briefe und Dokumente, 1936-1958* (Hamburg 2007).
Weber, E.P., *De vuurproef van het Grensbataljon. Belevenissen van het 1e Bataljon 26e Regiment Infanterie tijdens den Nederlandsch-Duitschen oorlog van 10-15 mei 1940* (Arnhem 1945).
Weers, S. en Marnix Beyen, 'Een anti-politieke "Homo Politicus". De naoorlogse correspondentie van "Militärverwaltungschef" Eggert Reeder (1948-1959)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 43 (2013) nr. 1, 46-77.
Weg, M. van der, 'Meijer, Geertruida', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.
Weller, P., *Alfred Mozer: Duitser, Nederlander, Europeaan (1905-1979)* (Utrecht 2019).
Wessels, L. en T. Bosch, ed. *Nationalisme en staten. Europa vanaf 1800 tot heden* (Nijmegen 2015²).
'De *Westforschung* en Nederland', Themanummer *Tijdschrift voor geschiedenis* 118 (2005).
Weustink, G.J.J.W., *Bijdrage tot de geschiedenis der joden van Twente en het aangrenzende Duitsland* (Oldenzaal 1985).
Weijdeveld, R., ed., *Rode Hulp. De opvang van Duitse vluchtelingen in Groningerland 1933-1940* (Groningen 1986).
Weijdeveld, R., *Het communistische verzet in Groningen 1940-1945* (Bedum 2014).
Wielenga, S., *Vom Feind zum Partner. Die Niederlande und Deutschland seit 1945* (Münster 2000).
Wielenga, F., 'Mozser, Alfred (1905-1979)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
Willi, J.N., *Der Fall Jacob-Wesemann* (Bern 1972).
Wilson, Th.M. en H. Donnan ed., *Border Identities. Nation and state at international frontiers* (Cambridge 1998).
Wirtschaft und Arbeitseinsatz im Arbeitsamtsbezirk Kleve (Kleve 1938).
Wubs, B., *Unilever between Reich and Empire 1939-1945. International business and national war interests* (Rotterdam 2006).

Z

Zeller, F., *When Time Ran Out. Coming of Age in the Third Reich* (New York 1989).
Zeller, F., *Vergane jeugd. Berlijn 1924-Rotterdam 1939* (Houten 1989).
Zevenaar 50 jaar bevrijd (Zevenaar 1995).
Zondergeld, G.R., 'Rappard, Ernst Herman ridder van (1899-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
Zwam, A. van der, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam 2007²).

Persoonsindex

Aalberse, 253
Abbenhuis, 22
Albarda, 166, 168, 171-175, 179
Aldekamp, 210
Anderson. *Zie* Brüning
Angeren, van, 49, 72
Annaert, 253
Auer, 37
Baruch, 197
Beatrix, prinses, 73, 95, 106
Behretz, 247, 248, 257
Benedic, 204, 205, 229, 235
Berger, 74, 79-84
Bergh, van den, 261
Bernhard, prins Zur Lippe-Biesterfield, 116, 126
Bertz, 179
Beumer, 37
Bismarck, von, 16, 74, 237, 238, 261
Bleijen, 69, 70
Bloemers, 265
Bluhm, 156
Boerrigter, 46, 211
Bohle, 31, 91
Boon, 45
Bonin, von, 75, 78, 80
Borlinghaus, 69, 70, 72
Brandsma, 149, 249
Brandt, 191
Brink, van den, 216
Brinkmann, 240
Broekhoff, 48, 206, 218-225, 235, 282
Brüning, 252-254, 282, 206
Brus, 140
Butting, 31, 92, 104, 123, 124
Cadenbach, 117, 118
Cammans, 82, 83
Christophora, 247
Churchill, 253
Claassen, 170, 173, 174
Cohen, 81
Colijn, 29, 32, 127, 140, 141, 279, 280, 298
Coolen, 119
Cordes, 209
Cornelissen, 253
Cremer, 146
Creutzberg, 195-197, 210, 219, 221
Croiset van Uchelen, 34, 144, 150. 151, 154
Crummenerl, 165
Dagmar, 199, 200, 228-230, 235, 261, 276, 290
Dahlmann, 199
Damhof, 270-278
David, 134
Davidzoon, 58
Dawen, van, 169, 174
Delhey, 69
Demant, 24
Diels, 39, 216, 268
Dimitrov, 175
Döblin, 167
Dodt, 198-201, 229, 331
Donnan, 10, 22, 26
Dooyes, 187
Drees, 98, 124
Duinkerken, van, 249
Ebeling, 248, 257
Eich, 263, 264
Eijl, van, 61
Emma, koningin, 80, 260
Erasmus, 70-72, 85, 205
Esser, 213
Falke, 241
Falkenhausen, von, 127

Feller, 200, 201, 228, 232-234, 284, 290
Fentener van Vlissingen, 29
Ferl, 188
Fimmen, 183-185
Flecken,155
Fraterman, 212, 232, 235
Frede, 263
Freisler, 164, 176, 190
Fuldauer, 37
Geelkerken, 242
Geeraedts, 53-60
Geest, van der, 229
Geißler, 120
Gentsch, 197, 226
Georges, 124
Gerards, 54, 55
Geusendam, 209-211, 228, 231-235
Ginsburg, 103
Goebbels, 80, 126, 171, 175, 237, 239
Goering, 38, 65, 175, 214, 241
Goes van Naters, van der, 172-181, 191
Goguel, 213
Gördes, 101
Görlich, 262, 267
Goseling, 32, 50, 106, 138, 139, 183, 285, 251, 259, 281
Goulooze, 203
Graaff, de, 23, 24, 290
Graeff, de, 29, 30, 50, 52, 67, 133, 171-175, 177-181, 251, 252
Grohé, 64
Groot, de, 227
Gruber, 122
Grunsven, van, 62, 73
Günther, 223 *Zie* Muckermann
Gutzeit, 43-48, 85, 281
Haas, de, 122
Habets, 53, 57
Haex, 108
Hanke, 43
Harinxma thoe Slooten, 220
Harster,127
Hartung, 78, 185
Hassing, 65, 66, 70, 102
Haushofer, 111, 112
Hazemeyer, 208
Hazenberg, 215
Heister, 252
Held, 60
Heller, 219-224
Hendrik, prins, 80, 262
Herbermann, 245
Herdtmann, 262, 269-278
Hes, 148
Hespers, 247, 248, 257, 258
Hess, 112
Heydrich, 39
Himmler, 39, 40, 68, 126, 239, 255, 277
Hindenburg, von, 80, 252
Hitler, 28, 29, 32, 41, 45, 55, 64, 65, 68, 71, 74, 89, 94, 102, 110, 112, 137, 168, 171, 175, 179, 180, 183, 185, 236, 239, 253, 256, 261, 269, 272, 277
Hoeben, 248, 258
Hoefsmit, 102
Honecker, 192
Hoog, de, 46
Hoover, 224
Hövell tot Westerflier, van , 92
Huizinga, 17, 18
Ispert, 115, 116, 120-127
Jacob, 44-47
Jacobi, 37, 38, 47
Jahn, 184, 185
Jahr, 99
Jansen, 223
Janssen, 58
Johan Maurits van Nassau, 260
Jong, L. de, 23, 24, 50, 290
Jong, bisschop De, 248
Joos, 253
Jordan, 134
Juliana, prinses, 95, 217, 260
Jurgens, 261-266, 276, 284, 202, 293
Kaanen, 59, 60
Kan, 145, 267
Kallenborn, 223
Kann, 133
Karajan, von, 119
Kaut, 264
Keppler, 173, 174
Kern, 165-168, 189
Kessen, 120, 121
Keyßner, 81
Kleyne Snuverink, 44, 47
Klop, 83
Knigge, 195, 226

Knöchel, 197, 227
Knolle, 123, 126, 129
Knotter, 22, 23
Kobus, 206, 207, 210, 229, 235
Koehler, 272-275, 277, 278
Korteweg, 184-186, 190
Kraak, 215, 227
Kramme, 240
Kremer, 107
Kreutz, 240
Kreutzwald, 62, 63, 101-105, 116, 117, 251
Krieger, 78
Kroll, 219, 222
Krosenbrink, 25
Kruse, 206, 210
Krusewitz, 43, 47
Kruyt, 232
Kuilenburg, van, 173
Kusz, 211
Lademacher, 27
Landen, van der, 211
Lange, 71
Langhoff, 213
Laprell, 65, 97, 98
Laufer, 97, 98
Lauvenberg, 69
Lemmens, 249, 251
Lenselink, 54
Letterhaus, 253
Levin, 215
Limburg Stirum, van, 30, 67, 172, 175
Lubbe, van der, 172, 175
Lückers, 58, 59
Ludwig, 241
Lukassen, 274, 275
MacDonald, 253
Maenen, 250
Mahler, 82
Mallmann, 69, 70
Mann, 167
Mannel, 66
Marchant et d'Ansembourg, 242, 251
Marcus, 133
Mark, van der, 146, 280
Marres, 117-119
Martens, 102
Meeuwen, van, 141
Martin, 101
Martin, bisschop 238
Menko, 131
Merriënboer, 50
Metselaars, 25
Minne, van der, 34
Molendijk, 167
Molkenboer, 116
Moltke, 28
Mommertz, 55-59, 85
Mozer, 166, 167, 189
Muckermann, 6,14, 236, 242-253, 257-259, 297
Mulder-Boers, 24
Müller, 219, 253
Mussert, 211, 242, 249, 266-270, 272-278
Nacken, 64-67, 86, 282
Neumeyer, 169
Nicolas, 117
Nockemann, 67, 68, 86, 116, 127-129
Offermans, 51, 61-73, 86, 97, 101, 102, 103, 137, 138, 282
Oldenbroek, 183-185
Olfers, 215
Oster, 99
Oszwald, 123
Overbeck, 122
Panhüs, 71, 72
Patijn, 32
Payne Best, 83
Peeters, 267
Pels, 172
Pelzer, 108
Peters, 69, 174
Peters, Jan 200, 201
Petri, 114
Pieck, 225
Piret, 254
Poels, 6, 14, 107, 236, 248-254, 258, 254, 281, 288
Posthuma, 222
Potze, 198, 202-205, 227, 228, 235, 297
Puff, 262
Radermacher, 53, 54
Raedts, 65
Rappard, van, 267, 268, 274
Ratzel, 111
Reckert, 107
Reeder, 116, 117, 127
Rehling, 103
Remarque, 73, 102

Richter, 65, 66
Ridder, 77, 282
Robst, 69, 70
Roloff, 127
Römer, 254
Rosenberg, J., 140
Rosenberg, A., 244
Rothgaenger, 222
Ruijs de Beerenbrouck, 253
Rupner, 69
Sachs, 163 *zie* Schumacher
Salomons, 147-152, 156, 280
Sanders, 211
Savenije, 25
Schaik, van, 31, 32, 52, 66, 67, 72, 99, 214, 220-222, 250, 251, 259
Schalker, 214, 221
Scherdin, 120-123, 127
Schmid-Burgk, 117-120, 126
Schmidt, 55, 125
Schmitz, 91
Schmutzer, 242
Schnebbelié, 51, 74-84, 154
Schneider, 126
Scholte, 116
Schreiber, 78, 81, 101
Schulte, 122
Schulz, 109
Schumacher, 162-167, 169, 174, 181, 182, 187-193
Schütz, von, 262
Schuurman, 23
Schwippert, 216, 217
Seyss-Inquart, 110, 115, 123, 125-129, 244
Slotemaker de Bruine, 98, 116
Smit, 229
Sommer, 82, 188
Son, 132, 157
Spansier 6, 9, 168-181, 191-193, 263, 267, 284, 304
Spelthahn, 46
Speyart van Woerden, 50-60, 62-67, 70-73, 77, 82, 85-87, 93, 97, 101, 105, 106, 137, 224, 250, 282, 300
Springmann, 176
Stam, 152-154
Stamm, 199
Stein, 243
Steinhage, 245, 246, 252, 258
Steinweg, 149, 156
Stek, 77
Sterringa, 215
Stevens, 83
Stokman, 252, 258
Tames, 25
Tempel, 164, 167, 189, 190
Tenkink, 158
Terboven, 267
Thälmann, 204, 225
Theodora, 156
Thomas, 242
Tillier, 185-187
Trebes, 101
Tykfer, 63, 86, 254, 282
Ulbricht, 226
Ullrich-Scheyda, 25
Uyl, den, 293
Veeger, 150
Vehres, 82
Vellinga, 249
Ven, van der, 122
Verbeek, 37, 144, 145, 280
Verhaag, 245
Verhoeven, 17
Vermeulen, 181-183, 187, 190
Vogel, 78-81, 97
Vogt, 166, 189
Voltke, 267
Voorhoeve, 271
Vries, de, 122
Vyth, 142, 156
Wal, van der, 211
Walther, 277
Wels, 166
Wert, de, 57
Weniger, 98
Wesemann, 44-47
Westkamp, 254-256, 259
Weyerhorst, 102
Weyrauch, 105-109, 241
Wiardi Beckman, 166, 172
Wibaut, 168
Wickeren, van, 199
Wijnkoop, 66, 221
Wijsmuller-Meijer, 150
Wijze, de, 148
Wilhelmina, koningin/ prinses 97, 217, 260, 262
Wilson, 10, 22, 26

Wimmer, 125
Winterink, 197
Wolters, 242
Woudenberg, 166, 168
Woudstra, 133, 187-191, 193
Wübken, 176
Zanders, 203, 204, 216, 218, 235, 247
Zandstra, 229
Zech-Burkersroda, von, 30, 31, 37, 67, 95, 108, 109, 220, 251, 252, 255
Zeller, 130, 146, 148
Zingler, 164, 167, 190
Zondervan, 275
Zweiböhmer, 68, 104
Zweig, 167

Meteen na de machtsovername van de nationaalsocialisten in Berlijn, begin 1933, kwam een Duitse vluchtelingenstroom naar Nederland op gang. Ook nazi-propaganda drong de grens over en dat zorgde voor grove grensschendingen, ontvoeringen en schietpartijen. Douaniers en politie in de Nederlandse grensplaatsen waren druk met het handhaven van de rust en orde. Zo werd de Nederlandse grensstreek het werkterrein van het verzet van honderden Duitse emigranten tegen het nazi-bewind; de *Gestapo* achtervolgde dit *Exil*-verzet tot op Nederlandse bodem. Bovendien infiltreerde het Derde Rijk steeds dieper Nederland in, om de bijna honderdduizend Duitse *Volksgenossen*, die hier vaak al jarenlang woonden en werkten, te disciplineren en te mobiliseren voor de nationaalsocialistische revolutie. Ook kwamen er vanaf 1935 sluwe cultuur-politieke programma's over de grens om de 'stamverwante' Nederlanders te bewerken, gericht op uiteindelijke inlijving in het Derde Rijk en het uitvlakken van die Nederlands-Duitse grens. Hoe reageerde Den Haag op dit grensoverschrijdende politiek activisme in de periferie, werden deze *Gestapo*-agenten en *NSDAP*-propagandisten opgepakt? Op basis van Nederlandse en Duitse archieven geeft historicus Jan Brauer vanuit verschillende perspectieven, grensplaatsen en grensgangers, een levendige schets van de sociaal-politieke turbulentie in de grensregio vanaf 1930. Hij beschrijft – enigszins vergeten – geruchtmakende grenskwesties en trekt lijnen naar het Duitse bezettingsbewind van na mei 1940. Hij laat zien dat de grenssamenleving vanaf 1933 in rap tempo politiseerde, waardoor de grensbewoners veel eerder dan de rest van Nederland werden geconfronteerd met de ruwe en bedreigende realiteit van het Derde Rijk. In politiek spannende tijden spelen juist aan de staatsgrens bij uitstek universele thema's rond nationaliteit en identiteit.

9 789087 049775